NAŠE STARINE

GODIŠNJAK ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE
BOSNE I HERCEGOVINE

ANNUAIRE DE L'INSTITUT POUR LA PROTECTION DES MONUMENTS
CULTURELS DE BOSNIE ET HERZEGOVINE

XIII

SARAJEVO
1972

SADRŽAJ

- Četvrt stoljeća zaštite spomenika kulture i prirode u Bosni i Hercegovini 7
- Pregled konzervatorsko-restauratorskih radova u proteklih dvadesetpet godina 30

S P O M E N I C I K U L T U R E

- *Aziz Defterdarević:* Naša koncepcija identiteta spomenika kulture 37
- *Ivo Bojanovski:* Sokol na Plivi 41
- *Ivo Bojanovski:* Pavlovac na Prači 71
- *Đoko Mazalić:* Novi podaci o Gradcu kod Hadžića 79
- *Marko Vego:* Civitas Vrhbosna — Postavljanje problema i rasprava 85
- *Šefik Bešlagić:* Nevesinjski stećci 97
- *Đuro Basler:* Neke likovne paralele stećcima 123
- *Dž. Čelić — R. Jadrić — H. Redžić:* Restauracija i revitalizacija središnjeg dijela Sarajevske čaršije 135
- *Zdravko Kajmaković:* Oko datacije pravoslavnih manastira u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na Papraču 149
- *Radomir Stanić:* Dva nepoznata dela Andrije Raičevića 173
- *Smail Tihić:* Kolonija trapista i crkva »Marija Zvijezda« u Delibašinom selu kod Banja Luke 179
- *Enver Imamović:* Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa u rimsko doba 193
- *Nihad Bahtijarević:* Konzervatorsko-restauratorski radovi na slikama iz franjevačkih samostana Kraljeve Sutjeske, Širokog Brijega i Fojnice 205
- *Jusuf Začinović:* Zidne dekoracije Ferhadije džamije u Sarajevu 221
- *Radomir Bulatović:* Partizanske radionice oružja u Drvaru 1941. godine 233
- *Aziz Defterdarević:* Problem ograničenja prava svojine na zaštićenim objektima 239

B I L J E Š K E

- Dobor-kula (Ivo Bojanovski) 245
- Zbirka slika i crteža Baltazara Baumgartla u Zagrebu (Miloš Radić) 249
- Međurepubličko savjetovanje u Sarajevu povodom ocjene ustavnosti zakonodavstva o zaštiti spomenika kulture (A. D.) 250

P R I K A Z I

- *Šefik Bešlagić,* Stećci, kataloško topografski pregled (S. Tihić) 251
- *Zdravko Kajmaković,* Zidno slikarstvo u BiH (R. Stanić) 252
- *Čelić—Mujezinović,* Stari mostovi u Bosni i Hercegovini (S. Tihić) 256
- *Dr Smail Tihić, Jovan Bijelić* (Red) 257
- *Džemal Čelić,* Grabrijan i Sarajevo (Red) 258
- *Šefik Bešlagić,* Stećci i njihova umjetnost (Red) 259

Fotografije:

- Dokumentacioni centar Zavoda
- Ranko Rosić, VKV fotograf Zavoda
- Ćiro Rajić, VKV fotograf Zavoda
- Autori pojedinih priloga

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ing arh. DZEMAL CELIC

REDAKCIONI ODBOR
Dr IVO BOJANOVSKI, Ing arh. DŽEMAL ČELIĆ, MEHMED MUJEZINOVIĆ, Ing arh. HUSREV REDŽIĆ, Dr SMAIL TIHIĆ

TEHNIČKA REDAKCIJA
MEHMED MUJEZINOVIC

K O R E K T U R E
OBAVILI AUTORI

N A K L A D N I K
ZAVOD ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE BOSNE I HERCEGOVINE, SARAJEVO, UL. 27 JULI BR. 11a, POŠT. PRETINAC 650, TELEFON 43-555

N A K L A D A
OSAM STOTINA PRIMJERAKA

Š T A M P A
GRAFIČKI ZAVOD HRVATSKE, ZAGREB, FRANKOPANSKA 26, TELEFON BR. 418-600

SOMMAIRE — INHALT — SOMMERY

- Vingt cinq années de la protection des monuments historiques en Bosnie et Herzegovine 7
- Registre des travaux de conservation et de restauration dans les dernières 25 années . . 30
- *Aziz Defterdarević:* La notion d'identité du monument culturel 37
- *Ivo Bojanovski:* Bourg Sokol sur la Pliva 41
- *Ivo Bojanovski:* La ville médiévale Pavlovac 71
- *Đoko Mazalić:* Les ruines de l'ancien bourg au village Gradac près de Sarajevo 79
- *Marko Vego:* Problème de l'origine du bourg médiéval Vrhbosna 85
- *Šefik Bešlagić:* Les stećaks de Nevesinje 97
- *Đuro Basler:* Einige Paralelle zu der bosnischen mittelalterlichen Grabdenkmalkunst . . 123
- *Džemal Čelić — Radivoj Jadrić — Husrev Redžić:* Restauration et revivification de la partie centrale du vieux bazar de Sarajevo 135
- *Zdravko Kajmaković:* Du problème de la datation des monastères orthodoxes dans la Bosnie du nord-est avec regard particulier sur Paprača 148
- *Radomir Stanić:* La vie et l'oeuvre du peintre Serbe du XVIIIe siècle Andrija Raičević 173
- *Smail Tihić:* La colonie des trappistes et l'église Marie étoile à Delibašino selo près de Banjaluka 179
- *Enver Imamović:* Le territoire de Fojnica, Kiseljak et Kreševo à l'époque romaine . . . 193
- *Nihad Bahtijarević:* La description des travaux sur les trois tableaux traités à l'atelier de l'institut pour la protection des monuments culturels de Bosnie-Herzegovine 205
- *Jusuf Začinović:* Wall Decorations of Ferhadija Mosque at Sarajevo 221
- *Radomir Bulatović:* Le premier atelier partisan pour la fabrication des armes 233
- *Aziz Defterdarević:* Problème de restriction du droit de propriété sur des objets protégés 239

Ukazom Predsjednika
Socijalističke Federativne Republike
Jugoslavije
Josipa Broza Tita
broj 27. od 24. aprila 1972.
Odlikovan je Zavod za zaštitu spomenika
kulture Bosne i Hercegovine
Ordenom Republike sa srebrnim vijencem

»Sve do donošenja ovoga Zakona odlazili su u nepovrat objekti dragocjeni za nauku i umetnost. Narod je lišavan najlepših zaveštaja svoje prošlosti, najneoborivijih dokaza svoga kulturnog i političkog prava na tlo na kome je živeo. Narodne mase i omladina gubile su najneposrednije elemente svoga obrazovanja, upoznavanja svoje istorije, svojih običaja, svoje umetnosti i svoje zemlje uopšte. Narod je, najzad, lišavan svoga prava da bude u svetu cenjen po onome što je stvorio i pružio čovečanstvu«.

(Iz propratnog akta Zakonodavnom savetu DFJ, uz Zakon o zaštiti spomenika kulture, br. 2192, od 3. jula 1945. godine.)

ČETVRT STOLJEĆA SLUŽBE ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE I PRIRODE U BOSNI I HERCEGOVINI

Proteklo je 25 godina od donošenja prvog Zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine i od početka rada prve samostalne institucije kojoj je društvo povjerilo brigu o zaštiti spomenika kulture i prirode.

Četvrt stoljeća nije mali vremenski period, a pređeni put, značajan ne samo za razvoj institucije, već i za kretanja u kulturi naše Republike u cjelini, zaslužuje osvrt i sumaran pregled rezultata koji su u tom vremenskom rasponu postignuti.

Istina početci kako zakonske tako ni stvarne zaštite nisu apsolutno vezani za 30. april 1947. g. tj. za dan kada je objavljen naš prvi republički zakon o zaštiti, ali svi raniji koraci na ovom planu bili su i suviše formalni, ili suviše sporadični, a da bi se mogli nazvati organizovanom brigom društva. Taj predhodni curciculum vitae zaštite daćemo sa nekoliko osnovnih pokazatelja:

Jedna naredba velikog vezira, objavljena prije sto godina, može se zapravo smatrati prvim pravnim aktom zaštite spomenika kulture u Bosni i Hercegovini. Tim aktom je naređeno državnim činovnicima da ne dozvoljavaju raznošenje starina i uništavanje starih građevina. O bilo kakvim konkretnim rezultatima ove naredbe teško bi bilo govoriti. Međutim, u periodu turske vladavine, kolikogod da spomenicima nije poklonjena posebna pažnja, stihija transformiranja i uništavanja nije bila naročito izrazita. Srednjevjekovne tradicije, praznovjerice vezane za pojedine spomenike, tradicionalizam i konzervatizam u primjeni oblika koji se javljaju u izgradnji zemlje u Turskom periodu, kao i otpor reformama i općenito mali intenzitet izgradnje u 18. i 19. stoljeću do austro-ugarske okupacije, pogodovali su očuvanju kako srednjevjekovnog, tako još više kasnijeg spomeničkog fonda.

Smjena turske okupacije austro-ugarskom 1878. g. donijela je našoj zemlji jedan period intenzivne izgradnje uz potpunu preorijentaciju ka zapadnoeuropskom građevinskom umijeću, kao i izuzetno jak interes kako učenjaka, tako još više amatera za arheološki i etnografski materijal. Nova okupacija nije donijela čak ni formalnu zaštitu, i tek osnivanje muzejskog društva 1884,koje će četiri godine kasnije prerasti u Zemaljski muzej, možemo tretirati kao početak spriječavanja raznošenja pokretnih predmeta od spomeničkog značaja.

»Naredba o čuvanju historičkih spomenika, zatim o postupku sa starinama i drugim u historičkom ili kulturno-historičkom pogledu znamenitostima«, donešena 27. VI 1892. g. dakle četrnaest godina poslije okupacije, prvi je formalno-pravni akt austro-ugarske vlasti o zaštiti kulturnog nasljeđa kod nas. Stvarni nteres bio je usmjeren uglavnom na areheološke lokalitete, dok se spomenici srednjevjekovne bosanske države ili oni iz vremena turske dominacije masovno uništavaju. Tako se ruše skoro sve stare katoličke crkve i samostani da bi se na njihovom mjestu izgradili novi pseudostilski objekti. Mnoge džamije i medrese dobivaju nove pseudomaurske forme. Brojne srednjevjekovne i turske utvrde iz temelja nestaju (Bihać, Bosanski Novi, Derventa), mostovi se na neukusan način adaptiraju i proširuju (Šeherćehajina i Latinska ćuprija u Sarajevu), nekropole stećaka i stara groblja presjecaju putovi, nadgrobni spomenici se koriste kao građevni materijal, dok se o profanoj, posebno stambenoj i proizvodnoj arhitekturi uopće ne vodi računa.

Svakako je bilo reakcija na ovakvu situaciju. Spomenut ćemo rezoluciju, predloženu 11. IV 1911. g. bosansko-hercegovačkom Saboru od strane arhitekta Josipa pl. Vancaša, kojom se tražilo osnivanje državnog organa za zaštitu spomenika kulture u BiH. Na temelju ove rezolucije izrađen je 1914. g. Zakon o zaštiti spomenika kulture, ali je rat omeo njegovo donošenje. Jedan drugi arhitekt, Josip Pospišil, čiji opus prikazuje izuzetan interes i ljubav za arhitektonsko nasljeđe naše zemlje pripremio je čak prijedlog zakona o kompleksnoj zaštiti sarajevske čaršije, ali ni ovaj nacrt nije nikada razmatran.

U periodu između Prvog i Drugog svjetskog rata društvo ne pokazuje nikakav interes za kulturno-historijsku afirmaciju Bosne i Hercegovine. Pojedini članci i napisi nekih kulturnih radnika ostali su »glas vapijućeg u pustinji« ili su dočekani na podsmijeh. Među ostalim i institucija Vakufa, istorijski nastala sa zadatkom da se brine o održavanju spomenika kulture određenih kategorija, sama postoje negativan faktor, jer nalazi svoj interes u rušenju starih džamija, medresa, hanova itd. da bi te prostore ekonomski bolje iskoristila. Obnova dijela Višegradskog mosta jedinstven je slučaj intervencije države na spomeniku kulture,

2. *Dio kiklopskih zidina na Ošanićima kod Stoca,* ostaci utvrđene prijestolnice ilirskog plemena Daorsa iz II milenija prije naše ere — »hercegovačka Mikena«, Arheološka istraživanja Zemaljski muzej — dr Z. Marić, djelomična konzervacija Zavod — dr I. Bojanovski.

pa i tu je razlog za intervenciju bio praktične prirode.

Razaranja u Drugom svjetskom ratu dokrajčila su veliki broj izuzetno vrijednih spomeničkih objekata. Čitava naselja karakteristične bosanske drvene arhitekture nestala su u plamenu, a mnogobrojne masivne objekte porušile su bombe. Samo u jednoj i ne tako brojnoj vrsti arhitektonskog nasljeđa kao što su stari mostovi porušeno je više od deset prvorazrednih objekata da se više ne obnove, a među njima i rimski most na 6 lukova u Kosoru, most iz 16. st. u Donjem Vakufu itd.

Stanje spomeničkog fonda nakon završenog rata bilo je više nego zabrinjavajuće. U intenzivnoj obnovi zemlje, zbog lakše dopreme materijala i nekih neraščišćenih stavova, često stradaju spomenici koji su čitavi ostali za vrijeme rata. Takva alarmantna situacija rezultira donošenjem Opšteg zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti već 23. jula 1945. g., kojom je nova Jugoslavija stavila zaštitu, takorekuć od prvih dana socijalističke izgradnje, u aktivan odnos prema sveukupnoj obnovi zemlje.

Na temelju ovog zakona dolazi u svim republikama do pripreme republičkih zakona i osnivanja odgovarajućih institucija — republičkih zavoda. Tako je Ministarstvo prosvjete NR BiH svojom odlukom od 19. septembra 1945. g., osnovalo pri Zemaljskom muzeju u Sarajevu Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine. Poslovima Zavoda trebao je da rukovodi direktor Zemaljskog muzeja, a radove da obavljaju službenici Muzeja. Nešto kasnije, odlukom istog ministarstva od 26. februara 1946. g. pri Zemaljskom muzeju su formirana dva Zavoda i to Zavod za zaštitu spomenika kulture u NR BiH i Zavod za zaštitu prirode NR BiH. Faktično ustanova nije ni postojala, a spomenute odluke su formalno usklađivale izvjesnu aktivnost Muzeja na zaštiti spomenika, koja — kao što smo vidjeli — datira od njegova osnutka, sa Opštim zakonom o zaštiti.

Tek je u februaru 1947. g. postavljen poseban rukovodilac Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH. Dva mjeseca kasnije, 17. aprila 1947, donešen je prvi Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti BiH (objavljen 30. aprila 1947.).

Donošenjem republičkog zakona, postavljanjem rukovodioca, i organizovanjem samostalne institucije koja će svega godinu dana kasnije već organizirati i prve konzervatorske radove, stvarno su udareni temelji zaštiti spomenika kulture i prirode u našoj republici. Bilo je to pred dvadesetpet godina, i cijeneći značaj tih trenutaka danas obilježavamo 25-godišnjicu službe zaštite, bez obzira na činjenicu da su se prvi formalno — pravni akti zaštite pojavili pred sto godina.

Moramo podvući da je tadašnja vlada NR BiH pridavala veliki značaj dobro organizovanoj službi zaštite, da je u poslijeratnoj oskudici kadrova, za prvog direktora Zavoda postavljena izuzetna ličnost borca i učitelja revolucionarnih kadrova, kasniji akademik prof. Vlado Jokanović, dok je prvi dokumentarist Zavoda postao jedan od naših najvećih istoričara akademik prof. Hamdija Kreševljaković. Zar njihovo angažiranje ne znači priznanje značaja institucije u samom njenom startu? Jer trebalo se ne samo boriti za spomenike, već i stvarati kadrove, i izgrađivati saznanja o kulturnom nasljeđu kao bitnom postulatu istorijskog kontinuiteta državnosti Bosne i Hercegovine.

Na organizacionom planu službe zaštite spomenika kulture i prirode u proteklih 25 godina mogli bismo označiti nekoliko značajnih termina. To su, prije svega, novelacije zakonske materije, te razdvajanje regulative zaštite spomenika kulture i zaštite prirode u dva samostalna zakona. Bez obzira na činjenicu da sama služba nikada nije razdvojena u dva posebna zavoda, novi zakonski okviri značili su i nove mogućnosti, koje nažalost — naročito na planu zaštite prirode — društvo nije dovoljno iskoristilo.

Osnivanje Uprave za zaštitu spomenika kulture u Mostaru (1954. g.) koja će nešto kasnije (1960. g.) prerasti u samostalan Sreski zavod za zaštitu spomenika kulture, a koji danas — nakon integracije s republičkim zavodom 1971. g. — djeluje na terenu Hercegovine kao Regionalni centar republičkog zavoda, zatim osnivanje Fonda za uređenje Baščaršije sa odgovarajućom operativnom službom i potom njegovo ukidanje i osnivanje Gradskog zavoda za zaštitu i uređenje spomenika kulture Sarajeva (1965. g.), konačno osnivanje Privremenog centra republičkog Zavoda u Banjaluci (nakon katastrofalnog zemljotresa 1969. g.) značajni su termini, kako za organizaciju službe tako još više za aktivnost na terenima koji su izuzetno bogati spomenicima kulture — u Hercegovini u gradu Sarajevu i u Bosanskoj Krajini. Prostor, kao i ovaj prigodni momenat, ne dozvoljavaju nam da se na njihovim aktivnostima posebno podrobnije zadržavamo, iako ćemo u cjelovitom pregledu proble-

3. *Mogorjelo kod Čapljine,* ostaci utvrđenog rimskog kompleksa iz III i IV st. n. e. Iskopano i prvi put konzervirano početkom ovog stoljeća. Posljeratne konzervacije Zavoda izvodili Đ. Bazler i dr I. Bojanovski.

4. *Detalj sa kasnoantičke bazilike u Brezi,* V. st. n. e. Iskopavanja Zemaljski muzej — dr D. Sergejevski. Konzervaciju i parcijalnu restauraciju nastavio Zavod — dr I. Bojanovski, M. Biško, Dž. Čelić, N. Rosić.

5. *Radimlja kraj Stoca*, XV—XVI st., najpoznatija od oke 2300 srednjevjekovnih nekropola u Bosni i Hercegovini. Radove na konzervaciji i prezentaciji izveo Zavod: Š. Bešlagić, R. Stanić, arh. S. Hadžihalilović i arh. Dž. Čelić.

matike i dosadašnjih rezultata službe zaštite spomenika kulture uključiti inplicitno i dio onoga što karakteriše pređeni put tih organizacionih jedinica, odnosno institucija.

Spomenici kulture odraz egzistencijalne snage naših naroda

Spomenici kulture jedne zemlje zajedničko su neotuđivo dobro svih njenih naroda, dokaz njihova stvaralaštva, egzistencijalne snage, društveno- ekonomskih odnosa... Vjerodostojnost i autentičnost kulturnog nasljeđa dokumenat je istorijskih prava naroda na svoju domovinu i putokaz njihovih kretanja u budućnost. Podsvjesno osjećajući nevidljive veze stanovništva jedne zemlje s kulturno-historijskim nasljeđem koje su stvarali njegovi predci, u sukobima plemena i naroda odvajkada se ispoljava neodoljiva težnja i želja pobjednika da sa zemljom sravni i uništi hramove, dvorce i tvrđave (a to znači spomenike kulture) pobjeđenih. Bogovi pobjeđenih prenošeni su u hramove pobjednika od predhistorijskih vremena, a ako nisu mogli biti prenešeni onda su razbijani — ta prastara potreba obračuna s kulturnim nasljeđem onih koji treba da ostanu pregaženi i pokoreni prisutna je i u našem stoljeću, u brojnim pljačkama muzeja i kolekcija u toku posljednjeg rata, u često bezrazložnim bombardiranjima istorijskh gradova i spomenika, u ideji da se demontira i upotrebi kao staro željezo Ajfelov toranj u Parizu i sl.

Ne treba, naime, zaboraviti da su spomenici kulture simboli duha i pobjede čovjeka — stvaraoca nad stihijom, i da se — snagom poruke koju prenose generacijama, po pravilu asocijativno nameću kroz podsvijest u naše predodžbe. Prosječno obrazovan čovjek veže predodžbu Egipta za piramide, Rima za Koloseum i crkvu sv. Petra, Moskve za Kremlj i Lenjinov mauzolej... čak i najznačajniji istorijski događaji ili zbivanja vezana za trenutak sadašnjosti, u takvim asocijacijama ostaju u drugom planu. Ni mi, u našim prilikama ne možemo spomenuti napr. Mostar — a da ne pomislimo na Stari most s kulama, Sarajevo — a da ne pomislimo na njegovu Baščaršiju, Jajce — a da nam ne dođe pred oči slika tvrđave i zgusnute aglomeracije visokih krovova od šindre nad vodopadom... I, da se za trenutak zadržimo na posljednjem primjeru: upravo na takvu asocijaciju Jajca veže se kontinuitet događaja od Rima i Mitreja, preko katakombi, sv. Luke i tvrđave što nijemo svjedoče o Hercegu Hrvoju i srednjevjekovnom Bosanskom kraljevstvu, do zgrade AVNOJ-a, simbola nove Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

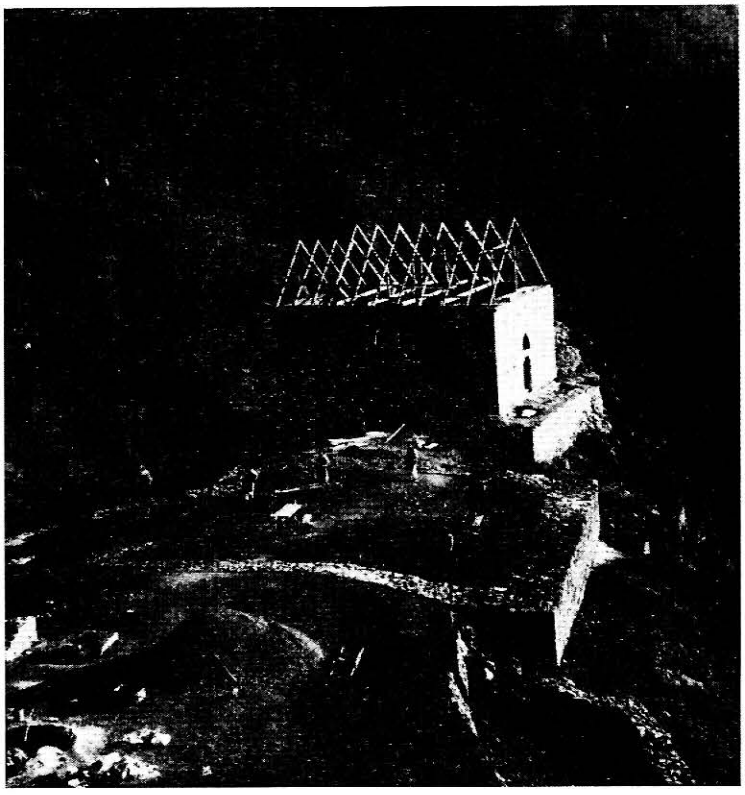

6. *Kraljevski grad Bobovac,* XIV-XV st., centralni dio velikog tvrđavskog kompleksa sa grobnom kapelom bosanskih kraljeva u toku restauracije. Iskopavanja Zemaljski muzej — P. Anđelić, konzervatorsko-restauratorski radovi Zavod — dr I. Bojanovski, projekt restauracije kapele arh. A. Ninković.

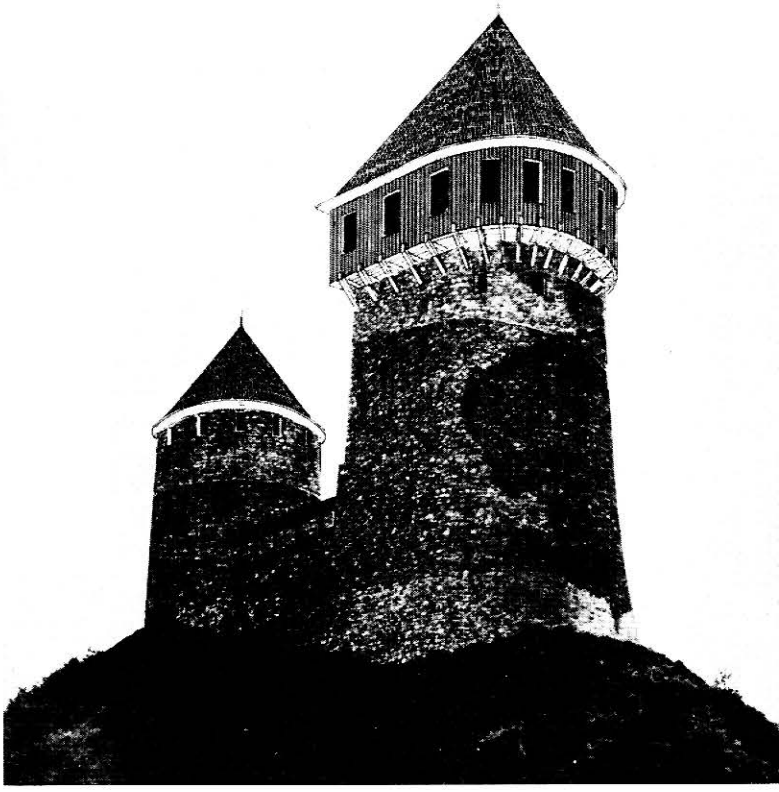

7. *Srednjovjekovni grad Dobor kod Modriče,* XIV st., poznat po katastrofi bosanskog plemstva u sukobu sa Mađarima 1408. g. Centralni dio sa dvije kule — fotomontaža prema projektu restauracije. Arheološka istraživanja i konzervacija I. Bojanovski; koncepcija restauracije I. Bojanovski, Dž. Čelić; na projektu restauracije radili arhitekti H. Handžić, F. Mulabegović i A. Ninković.

Osnovne karakteristike spomeničkog fonda Bosne i Hercegovine

Za kulturno nasljeđe koje se javlja u Bosni i Hercegovini, tom središnjem dijelu Jugoslavije i Balkana, može se — i pored svih istorijskih preokreta, društveno-političkih formacija koje su nastajale i propadale, ideoloških, vjerskih i nacionalnih sukobljavanja, te ekonomskih previranja — reći da ima svoj specifičan značaj u ulozi katalizatora suprotnosti koje su od pamtivjeka s istoka i zapada zapljuskivale ovu zemlju. Identitet Bosne prvorazredno je dokumentiran prije više od 1000 godina, a njen društveno-politički integritet, kao nezavisne, poluzavisne i administrativno-upravne cjeline, uglavnom neprekinut od dvanaestog stoljeća do danas. Mada su se granice pojma Bosna i kasnije Hercegovina kroz istoriju mijenjale, njihov kontinuitet je veoma mnogo doprinio i kulturnoj direferencijaciji ovih krajeva. Pri tome impresionira činjenica da su narodi ove zemlje, živeći na raskrsnici suprotnosti u relacijama kontinenata, na marginama najvećih civilizacija čovječanstva, snagom svog stvaralačkog duha kroz hiljade godina ostvarivali čudesnu koegzistenciju suprotnosti, i kolikogod maleni, bili su stalan nevidljivi most pomirenja i tolerancija među velikima:

- — pomirenja ilirskih, grčkih i rimskih bogova,
- — mitraizma i ranog kršćanstva,
- — srednjevjekovne crkve bosanske, katoličanstva i pravoslavlja,
- — bizantijske, tursko-islamske i zapadnoeuropske kulture i civilizacije,
- — muslimanske, srpske i hrvatske međuovisnosti i ravnopravnosti.

Nije čudo da u takvoj konstelaciji istorijske koegzistencije, realne tvorevine ljudskog duha, nerijetko nastale iz borbe čovjeka za opstanak, ali i za bolji život, u ovom dijelu svijeta znače mostove među narodima i civilizacijama. Uzmimo na primjer gotičke detalje na džamijama, islamsko-orijentalne elemente na crkvama, Desisalićevu ikonu gdje se uz ime kneza Ivana spominje i njegov brat Ferhadbeg, ili kompleks sarajevske čaršije gdje džamije, crkve i sinagoga koegzistiraju

8. *Srednjovjekovni grad Ostrožac na Uni,* dogradio je u 18. stoljeću ostrožački kapetan Beširević, a početkom 20. st. dodao mu tadašnji bihaćki okružni predstojnik von Bergs dvorac u neogotičkom stilu. Jedno vrijeme u dvorcu je boravio Vrhovni štab NOV i POJ, o čemu govori V. Nazor u svom dnevniku. Izvjesne spasavalačke zahvate izvodio Zavod 1954—57 arhitekti E. Dimitrijević, A. Bejtić, Projekte adaptacija radili odvojeno arhitekti V. Handžić, Dž. Čelić, E. Jahić.

jedni pored drugih u kontinuitetu više od četiri stotine godina... Taj spomenički fond stvarali su ljudi ove zemlje, cjeline i detalji odražavali su društvene odnose među stvaraocima; no ta ostvarenja su, kao korelativ, djelovala također na stvaranje ljudi svojim prisustvom u sredini u kojoj su stasale nove generacije, upućene tako od samog rođenja na neminovnost koegzistencije.

Raznovrsnost spomeničkog fonda i njegovo stanje

Kao što je naprijed rečeno, u suprotnostima kultura i civilizacija koje su djelovale na formiranje kulturnog nasljeđa ove Republike, leži osnovna karakteristika spomenika Bosne i Hercegovine. Ujedno, u preplitanju tih suprotnosti leži poruka istorijske koegzistencije kultura i civilizacija koje su se susretale na ovom području. Ta višeznačnost našeg kulturnog nasljeđa čini njegovu osnovnu pedagošku vrijednost, pa i ekonomsku osnovicu eksploatacije tog fonda.

Nažalost, stanje spomeničkog fonda u trenutku osnivanja Zavoda bilo je takvo, da su se gotovo na prste mogli izbrojati objekti na kojima intervencije nisu bile nužne. S druge strane ulaganja

9. *Srednjovjekovni grad Maglaj* sa dogradnjom i sahatkulom iz turskog vremena. Karakterstična stambena aglomeracija ispod grada očuvana do danas. Značajne konzervatorske i djelomično restauratorske zahvate izveo Zavod 1962/63. g. — dr I. Bojanovski.

društvenih sredstava u spašavanje tog fonda bila su toliko nedovoljna, da ostvarenim rezultatima ne možemo biti zadovoljni.

Dosadašnja ulaganja republičkih sredstava u sanaciju spomenika nisu prešla 500.000.— dinara godišnje, i to tek posljednjih tri godine, dok su raniji iznosi bili još znatno niži. Također su sredstva Republičkog fonda za unapređivanje kulturnih djelatnosti ili bila gotovo simbolična, ili ih uopće nije bilo.

Koliko su ova ulaganja izvan svih realnih propozicija pokazuje jedna analiza izrađena 1971. g. po kojoj bi se spomenički fond u Republici mogao sanirati kroz petnaest narednih godina, uz prosječna godišnja ulaganja od oko 15 milona dinara.

Svakako da je bilo ulaganja i mimo republička sredstva, i od strane skupština opština, zatim vlasnika, vjerskih organizacija, a posebno od privrednih organizacija. Treba istaći ulaganja Stambenog preduzeća Sarajevo, Union-impex-a, Direkcije za obnovu Banja Luke, HE Trebišnjice itd. Ovakva ulaganja, međutim, po pravilu su skoncentrisana na objekte za koje dotična organizacija ima poseban interes, i ne mogu nadomjestiti jednu opštu brigu društva za kulturnu baštinu, kao i adekvatna ulaganja nepovratnih sredstava.

1. Arheologija

Po pravilu arheološki objekti su najstariji spomenici našeg kulturnog nasljeđa, pa se zato sačuvao relativno mali postotak cjelovitih, a mnogo više u fragmentima, ponekad čak i pokrenutim sa prvobitnog mjesta.

Među ovim spomenicima brojne su Ilirske gradine, rasute po čitavoj Republici. Većinom su nastale u kasnobronzano doba i do danas su sastavni dio pejsaža Glamačkog, Duvanjskog, Livanjskog, Petrovačkog i drugih polja... Gradina u Biogradcima u Mostarskom blatu, Zvonigrad u Gornjem Pologu, Hreljin grad na Glasincu, Zecovi u dolini Sane itd. također svojom arhitekturom monumentalnih razmjera privlače pažnju. Jednu od najznačajnijih ilirskih gradina sa ostacima urbanog naselja, predstavljaju Ošanići kod Stoca, na kojoj su posljednjih godina vršena opsežna arheološka istraživanja, a koja se može uporeĎivati sa svjetskim atrakcijama kao što su Tirinis i Mikena u Grčkoj. Do sada izvedeni konzervatorski radovi

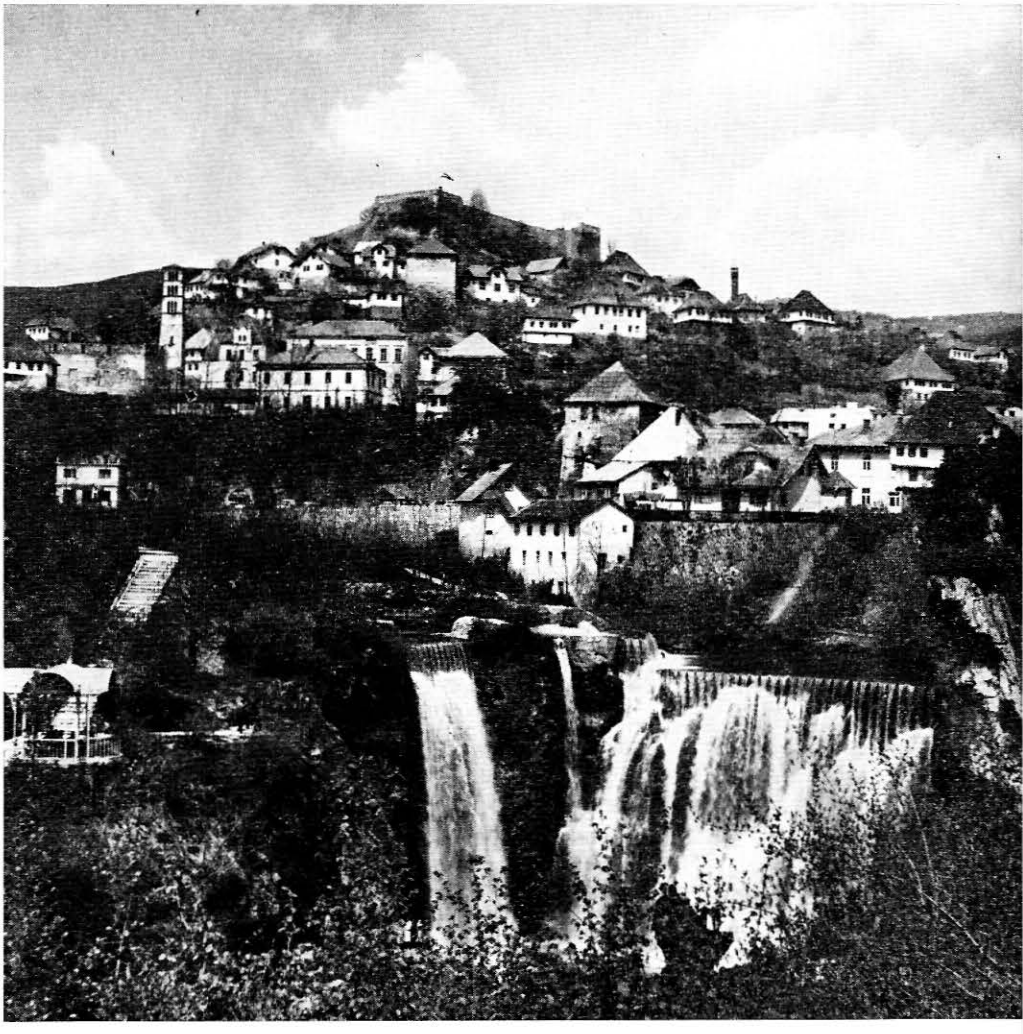

10. *Kraljevski grad Jajce*, stolica Hercega Hrvoja Vukčića-Hrvatinića i prijestolnica kralja Stjepana Tomaševića. Sačuvan kasnoantički Mitrej, tvrđava, ostaci crkve, toranj sv. Luke i katakombe (sve Srednji vijek), te vrijedna aglomeracija stambene arhitekture i džamija iz turskog perioda. O izuzetnoj ulozi Jajca u stvaranju nove Jugoslavije svjedoči zgrada II zasjedanja AVNOJ-a i niz drugih spomenika. Konzervatorsko-restauratorski zahvati Zavoda — Đ. Bazler, arh. N. Rosić. Revitalizacija istorijskog jezgra arh. R. Jadrić.

potpuno su nedovoljni za sanaciju ovog prvorazrednog spomenika.

Od antičkih objekata posebno se ističu Mogorjelo kod Čapljine, rimski utvrđeni kompleks, relativno dobro konzerviran i prezentiran, zatim Mitrej u Jajcu, kao i tridesetak kasnoantičkih bazilika (Breza, Cim kod Mostara, Žitomislići, Dabrovina, Oborci, Turbe itd.) od kojih je do sada konzerviran samo manji broj. Brojni su rimski arheološki lokaliteti i urbane aglomeracije oko Sarajeva (Ilidža), Zenice (Putovići), Šipova, u Višićima kod Čapljine itd, no dosadašnje intervencije su se po pravilu svodile na najmanju mjeru. Prema evidenciji Zavoda kojih 50 objekata ove kategorije čeka na konzervatorski zahvat, dok je ostale uglavnom potrebno za sada štititi od eventualnih nasilnih uništenja.

Veoma često Zavod je bio u prilici da hitno intervenira na lokalitetima ugroženim javnim radovima, te da izvede zaštitna iskopavanja i ponekad spasi izuzetne nalaze. Ovamo spadaju čak i neki nalazi epohalnog značaja kao, na primjer, natpis iz Misajlovine kod Rudog sa potvrdom municipia Malvesiatium (1968. g.), natpis iz Prisoja kod Duvna sa potvrdom municipija Delminensium (1970. g.), zlatni nalazi iz Konjević polja kod Bratunca (1968. g.) itd.

2. Stećci

Srednjevjekovni memorijalni spomenici Bosne i Hercegovine — stećci — predstavljaju izuzetnu i originalnu pojavu u umjetnosti Srednjega vijeka. Dugi niz godina Zavod je radio na njihovoj evidenciji i došao do impozantnog broja od preko 60.000 ovih spomenika na preko 3000 lokaliteta (od kojih se cca 500 lokaliteta nalazi na područjima izvan današnjih granica SRBiH).

Pojava ovih spomenika kao specifičnog oblika izraza osebujne svijesti srednjevjekovne Bosne, posebno »bosanske crkve«, veoma mnogo privlači pažnju nauke, te šire kulturne javnosti. S druge strane brojnost lokaliteta, i nemogućnost njihova efikasnog čuvanja dovodi do sve češćeg uništavanja ovih objekata, kao i uzurpacija terena na kome se nalaze.

Gotovo da nema nekropole na kojoj intervencije ne bi bile potrebne, počam od rasčišćavanja zaraslog terena, preko vađenja utonulih spomenika, spajanja razbijenih, čišćenja itd., do ograđivanja i održavanja. Za sada je donekle uređena za prezentaciju javnosti jedino Radimlja kod Stoca. Uz istraživanja stećaka vežu se u otkrića nekih srednjevjekovnih natpisa, i kao posebno značajan ističemo natpis Gradiše iz Podbrežja kod Zenice kojeg su stručnjaci Zavoda otkrili 1964. godine.

3. Srednjevjekovni i turski gradovi (utvrđenja)

S obzirom na činjenicu da se Bosna i Hercegovina hiljadama godina nalazila na granicama civilizacija, to je razumljivo da su ovdje od najstarijih vremena utvrde predstavljale jednu od manifestacija društvenog života. Nakon ilirskih gradina, o kojima je već bilo riječi, znatan broj utvrđenja nastaje u kasnoantičko doba, a naročito nakon podjele Rimskog carstva na istočno i zapadno, kada je limes (granica) bio na našem terenu. Na manje-više, neznatnim antičkim ostacima u Bobovcu, Blagaju, Stocu, Sokolu kod Šipova itd. nastaju kasnije i moćne srednjevjekovne utvrde.

Broj srednjevjekovnih gradova u BiH do danas nije utvrđen: jedni se nalaze na terenu i spominju u dokumentima; druge vidimo na terenu, a da im nema traga u arhivalijama, treći se spominju u arhivalijama a da na terenu još nisu ubicirani ... U ruševinama su pak sačuvani na preko 300 lokaliteta, i služba zaštite spomenika kulture smatra da približno trećina ovih gradova ima uslove da se konzervira, djelomično restaurira, pa i praktično koristi u kulturne, rekreativne, turističke i druge svrhe, a izvjesni dosadašnji pokušaji u tom smislu ohrabruju.

Na ove gradove najčešće se, u većoj ili manjoj mjeri nadovezuje izgradnja utvrda turskog perioda. Međutim, mali je broj gradova koji su iz temelja nastali u doba Turaka.

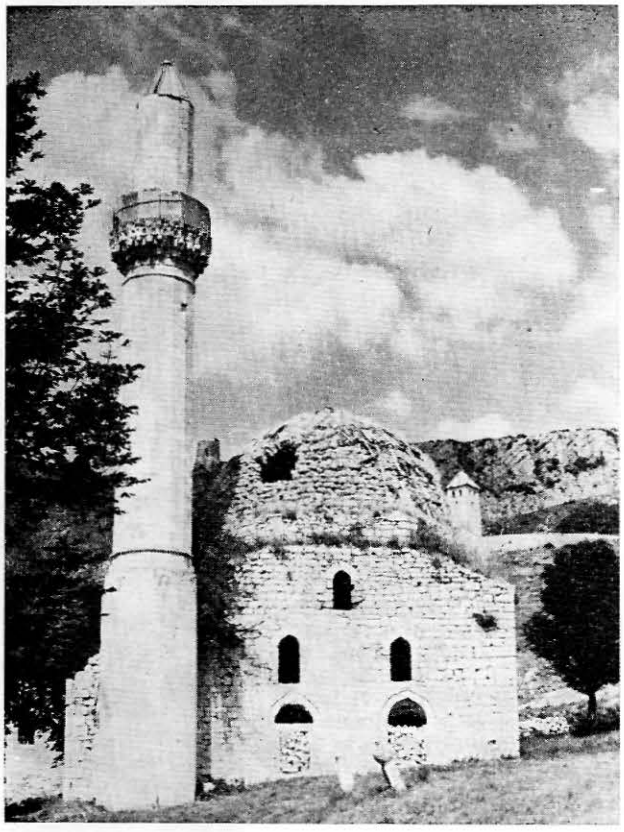

11. *Lala-pašina džamija u Livnu*, nastala polovinom šesnaestog stoljeća kao zadužbina tadašnjeg kliškog sandžakbega Lala Kara Mustafa-paše Sokolovića. Teško je oštećena za vrijeme II svjetskog rata, a konstruktivno sanirana 1971/72. godine od strane Zavoda — arh. N. Rosić.

12. *Ferhadija džamija u Banja Luci*, zadužbina Ferhad-paše Sokolovića, najveća i najljepša bosansko-hercegovačka džamija poslije Gazi Husrevbegove u Sarajevu, građena krajem XVI stoljeća, tj. u vrijeme kad je bosanski beglerbegluk teritorijalno objedinjavao najveći dio zemalja srpsko-hrvatskog jezika i kad mu je Banja Luka bila centar. Jako oštećena u II svjetskom ratu, temeljito je restaurirana od 1951—1960. g. Delikatnu fazu predstavljala je izmjena stubova trijema 1960. g. Na objektu radili sukcesivno arhitekti M. Fučić, Dž. Čelić, A. Bejtić, M. Biško i N. Rosić. U zemljotresu 1969. godine, ponovo jako oštećena (minaret srušen do šerefe). Obnova N. Rosić radovi na unutrašnjim dekoracijama N. Bahtijarević.

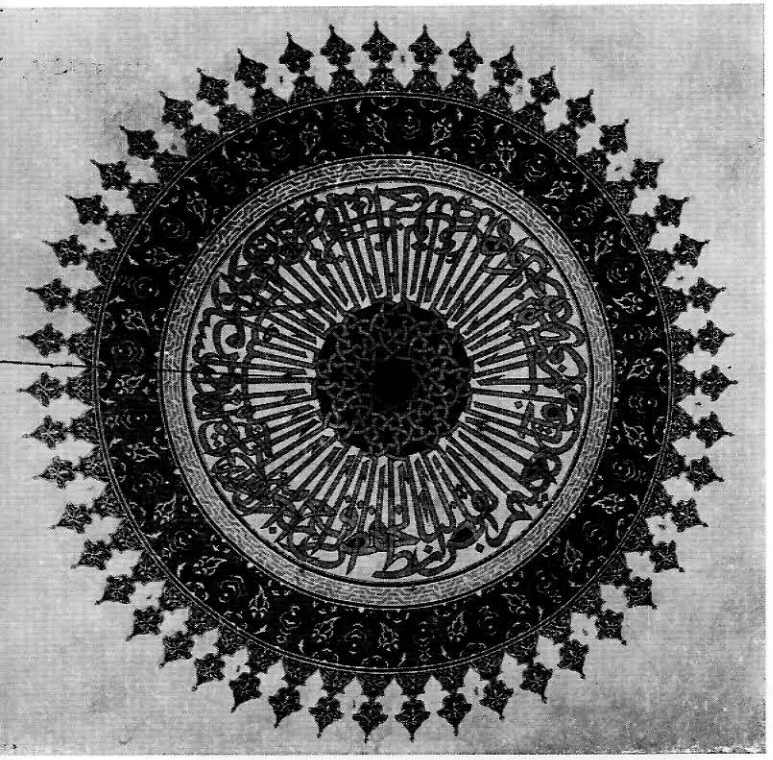

13. *Centralna dekoracija u kupoli Aladža-džamije u Foči;* zadužbina Hasana Nazira i djelo Mimara Ramadan-age iz 1551. g. Visoke arhitektonske kvalitete dopunjava plastična i slikana dekoracija iz 16. st. u kojoj se prepliću turski i perzijski utjecaji. Radove na konstruktivnoj sanaciji izveo N. Rosić, konzervatorsko-restauratorske zahvate na dekoru izveo N. Bahtijarević.

Tu i tamo na srednjevjekovni i turski dio dograđeni su i dijelovi iz vremena austro-ugarske okupacije, što sve skupa daje takvim objektima izuzetnu vrijednost istorijskog kontinuiteta.

Služba zaštite spomenika kulture do sada je proporcionalno veoma mnogo radila sa starim gradovima, i značajni su rezultati postignuti u Jajcu, Maglaju, Doboju, Bobovcu, Gradačcu, Doboru, Travniku, Počitelju, Sokolu, Kaštelu u Banja Luci itd. Nužno je, međutim, daleko više efikasnih akcija na ovim ruinama da bi se u zadnji čas spasili kako dokumenti naše istorije, i karakteristične poente naših pejsaža, te eventualno iskoristili kao objekti edukacije i rekreacije.

4. Srednjevjekovna sakralna i profana arhitektura

Sačuvano je veoma malo srednjevjekovnih sakralnih spomenika. Osim Fethija-džamije (bivše samostanske crkve) u Bihaću, te Dobrunske crkve, ostali objekti ove kategorije uglavnom su izvan upotrebe i u ruševinama. Ovamo spadaju toranj sv. Luke u Jajcu sa ostacima crkve, katakombe u Jajcu, crkva sv. Petra i Pavla u Čičevu kod Trebinja, ostaci crkve na Varošluku kod Vranduka itd. Djelomično je restaurirana grobna kapela bosanskih kraljeva na Bobovcu, dok su ostaci samostana sv. Nikole u Arnautovićima kod Visokog, u kome se nalaze grobovi kralja Tvrtka I i bana Stjepana Kotromanića, u žalosnom stanju.

Od ostataka srednjevjekovne profane arhitekture djelomično su konzervirani temelji dvora u Kraljevoj Sutjeski.

Radovima na srednjevjekovnoj arhitekturi, kako vojnoj tako i civilnoj, najčešće su prethodila arheološka istraživanja koja su rezultirala nalazima arhitektonske plastike, ostataka fresaka, oružja, te raznih upotrebnih predmeta od značaja za kulturnu istoriju srednjevjekovne Bosne.

5. Sakralni objekti turskog perioda

Period turske dominacije vremenski nam je bliži, te je zato i broj spomenika veći, a i njihova sačuvanost nešto bolja. Izuzimajući stambenu arhitekturu, najviše je sačuvano sakralnih objekata; njihov broj se penje na blizu 2.000 a služba zaštite spomenika kulture je iz svih evidentiranih izdvojila i registrirala 128 objekata ove vrste, od čega 76 džamija, 34 pravoslavne crkve i manastira, 16 katoličkih crkava i samostana, te 2 jevrejska hrama.

Većina ovih objekata su u aktivnoj upotrebi, pa se kako-tako i održavaju. Na intervencijama je služba zaštite po pravilu pružila stručnu pomoć, a u granicama mogućnosti i materijalnu. Tako je do sada s uspjehom intervenirala, između ostalih, na slijedećim objektima:

a) Džamije i tekije: Ferhadija i Arnaudija u Banja Luci, Glavica i Lalapašina u Livnu, Sinanbegova u Čajniču, Selimija u Knežini, Azizija u Brezovom polju, Karađozbegova u Mostaru, Šišman-Ibrahim-pašina u Počitelju, Baščaršijska i Ferhadija u Sarajevu, Aladža u Foči itd. Većina ovih intervencija nisu ni blizu završene, jer su izvođeni uglavnom spasavalački radovi. Mnoge džamije čekaju na restauratorske zahvate, a posebno su ozbiljna upozorenja na primjećene deformacije na Begovoj džamiji u Sarajevu, no ta intervencija zahtijeva i izuzetna sredstva. Nedavno je 1971. g. jače oštećena tekija na vrelu Bune, no za restauratorski zahvat još nisu obezbjeđena sredstva.

b) Pravoslavne crkve i manastiri: Lomnica, Paprača, Tavna, Ozren, Gomionica, Žitomislići, Dobričevo itd. Intervencije su bile usmjerene pretežno na krovove, zatim na čišćenje i konzervaciju fresko-slikarstva, kao i na restauracije manastirskih konaka (Lomnica, Gomionica). Prenošenje manastirske crkve i nekih gospodarskh zgrada Dobrićeva, uključivo demontažu i ponovnu montažu, pretstavlja izuzetan konzervatorski zahvat koji je privukao pažnju čitave jugoslavenske stručne javnosti. No obimom zahvata ipak ne možemo biti zadovoljni, jer su i na ovim objektima te intervencije nedovoljne, pa tako mnogi objekti stoje netaknuti, iako služba već godinama ukazuje na potrebu intervencije (Rmanj, Udrim itd.).

c) Katoličke crkve i samostani: stara crkva u Varešu, crkva samostana Gorica kod Livna itd.; sticajem prilika sačuvano je veoma malo katoličkih bogomolja u obliku starijem od polovine prošlog stoljeća, tako da kao arhitektonski objekti uglavnom ne predstavljaju posebne spomeničke vrijednosti. S druge strane upravo bosansko-hercegovački franjevački samostani (Fojnica, Kraljeva Sutjeska, Kreševo itd.), sadrže kolekcije pokretnih spomenika kulture često neprocjenjive vrijednosti. Služba zaštite spomenika kulture bila je u mogućnosti da i interveniše na izvjesnom broju umjetničkih djela iz ovih samostana, što u odnosu na količinu takvih predmeta svakako ne može zadovoljiti.

d) Jevrejski hram u Sarajevo, temeljito je restauriran i pretvoren u muzej Jevreja u našim krajevima.

6. Profani objekti turskog perioda.

Starih prosvjetnih objekata sačuvano je i zaštićeno veoma malo — četiri medrese, jedan mekteb i dvije srpske škole. Osim medrese u Počitelju,

15. *Freska iz Dobričeva,* rad zografa Georgija Mitrofanovića; detalj vrlo obimnog živopisa koji je prije prenosa crkve demontiran, a nakon njene rekonstrukcije vraćen na prvobitno mjesto. Obimni radovi uključuju prethodna i naknadna čišćenja, kopiranje, retuše itd.; Radile brojne ekipe na čelu sa D. Noninom, N. Bahtijarevićem i J. Začinovićem.

14. *Crkva manastira Dobričevo,* — rekonstrukcija na novoj lokaciji nastala vjerovatno krajem XV st. pod utjecajem dubrovačke kasne gotike. U XVI st. proširena, da bi je potom oslikao poznati zograf Georgije Mitrofanović. Priprata iz XVIII st. Manastir je ugrožen hidroakumulacijom Trebišnjice, pa je Zavod 1964—65 godine izvršio njegovu demontažu i prenos na današnju lokaciju u selu Orah zajedno sa nekim pratećim zgradama. Radove organizirali i izveli D. Nonin, Z. Kajmaković, N. Rosić.

16. *Konak i crkva — manastira Lomnica,* kod Šekovića. Izuzetno kompletna spomenička cjelina među pravoslavnim manastirima. Freske i ikonostas majstora Longina s početka XVII st. Manastirski konak XVIII st. ima također značaj spomenika NOB-e. Konak restaurirao Zavod 1952/3 — arh. E. Dimitrijević. Obavljeni konzervatorsko-restauratorski radovi na cjelokupnom živopisu (ekipe zavoda na čelu sa N. Bahtijarevićem i J. Začinovićem), te konzervacija 22 kom. ikona i predmeta primjenjenih umjetnosti.

17. *Konak manastira Gomionica,* kod Banja Luke iz turskog vremena, sa jednom sačuvanom freskom iz XVIII st. Ranije zahvate Zavoda na konaku izvodio arh. E. Dimitrijević, a obimne zahvate sa temeljitom izmjenom konstrukcije nakon katastrofalnog zemljotresa izveo arh. N. Rosić.

koja je pretvorena u ugostiteljski objekat, i donekle restaurirane Kuršumlije u Sarajevu, svi drugi spomenici ove vrste su u takvom stanju da su intervencije neophodne.

Stari mostovi, mnogo su stradali u prošlom ratu, kada je desetak divnih primjera nepovratno izgubljeno. Značajne konzervatorsko-restauratorske intervencije izvršene su iza rata na mostovima u Višegradu, Mostaru, Blagaju, Sarajevu (Kozja ćuprija). Sticajem okolnosti dva mosta su prenešena sa prvobitne lokacije na novu, i to most na Žepi (ugrožen HE Bajna Bašta) i Arslanagića most (HE Trebišnjica) na kome su tokom ove 1972. g. radovi privedeni kraju.

Stara kupatila (hamami) sačuvani su i djelomično konzervirani u Mostaru, Stocu i Počitelju, dok je sarajevski hamam doživio temeljitu rekonstrukciju i adaptaciju za noćni lokal. Hamam u Blagaju je u žalosnom stanju.

Sahatkule se uglavnom održavaju, a solidna rekonstrukcija sa postavljanjem sata izvedena je u Banja Luci.

Hanovi i karavansaraji sačuvani su u malom broju. Praktičnoj namjeni su privedeni Kukavičin karavan-saraj u Foči i Han u Počitelju. U toku su obimni radovi na Morića hanu u Sarajevu.

Sačavana su tri **bezistana,** od kojih su oba sarajevska posljednjih godina temeljito restaurirana i privedena praktičnoj namjeni. Tako je Brusa-bezistan postao atraktivna robna kuća suvenira, dok je Gazi Husrevbegov, nakon izuzetno obimnih i specifičnih zahvata, pretvoren u savremenu robnu kuću. Izbor robe i način aranžiranja trebaće još mijenjati. Treći bezistan — ispod Sulejmanije u Travniku — treba također da se uredi u skoro vrijeme.

Dućani i magaze, pojedinačno najčešće nisu ni zaštićeni, a interesantni su u skupovima kao elementi starih privrednih centara — čaršija. Na objektima ove vrste do sada smo sa najviše uspjeha intervenirali u Mostaru (lijeva obala kraj Starog mosta). Sa nešto manje uspjeha se do sada interveniralo na dućanima u sarajevskoj čaršiji, dok su neke manje čaršije u unutrašnjosti u opasnosti da budu nepovratno izgubljene. U ovoj grupi valja istaći uspjelu intervenciju na grupi magaza — dairi u Halačima u Sarajevu.

7. Stara stambena arhitektura i problem zaštite urbanih i ruralnih aglomeracija.

Čak i letimično upoređivanje današnje strukture naših stambenih naselja, bilo gradskih ili seoskih, sa stanjem od prije dvadesetak godina govori koliko nismo bili u stanju da efikasno zaštitimo našu karakterističnu stambenu arhitekturu. Ma da su stručnjaci oko Zavoda već od 1948. g. konstantno upozoravali na vrijednost kvantiteta pojedinačno manje vrijednih objekata — tj. spomeničkih grupacija i cjelina, snage su bile suviše

18. *Ikona sv. Đorđe iz Čelebića,* kod Foče, jedno od četiri ranije nepoznata djela istog majstora XVII st. (Kuzma?), nađena u stanju raspadanja i sva četiri konzervirana u Slikarsko-restauratorskom atelje-u (N. Bahtijarević i J. Začinović). Specifičnošću tretmana ikona je privukla pažnju stručnjaka na izložbi »Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas«.

slabe da se izbore za drukčiji tretman starih stambenih grupacija. Konfekcijska, najčešće tipska izgradnja novih objekata, posebno stambenih blokova, koji su poremetili ranije mjerilo, postepeno je ali nezadrživo mijenjala slike istorijskih aglomeracija. Tek u najnovije doba odnosi se mijenjaju u korist zaštite.

Pojedinačni objekti na kojima smo s uspjehom intervenisali kao što su Resulbegovića kuća u Trebinju, Gavran-Kapetanovića u Počitelju, Svrzina u Sarajevu, Ivice Duspera u Kraljevoj Sutjesci itd. gotovo da su rijetki izuzeci. Društvena opravdanost i interes zajednice i dalje se sukobljava sa ekonomskim razlozima vlasnika i korisnika, pa tako krov od ćeramide, ploče ili šindre neminovno ustupa mjesto crijepu, salonitu i limu, mijenjaju se oblici otvora, kao i strukture površina.

Samo organizovana akcija službe zaštite, te urbanističko-komunalnih službi i teritorijalno-po-

litičkih zajednica, uz dotiranje razlika koštanja vlasnicima objekata, mogu spasiti za kulturu i ekonomiku (turizam) intersatne strukture nekih naših starih naselja.

Moramo na kraju istaći da je služba zaštite u Bosni i Hercegovini ustala u odbranu cjelovitih spomeničkih ambijenata kojih petnaest godina prije tzv. Venecijanske povelje, kada je prvi put u međunarodnim razmjerima (1964. g.) istaknuta važnost ambijentalne zaštite.

8. Arhitektura austro-ugarskog perioda i perioda između dva rata

Intenzivna građevna djelatnost u doba austro-ugarske okupacije dala je fizonomiju mnogim našim naseljima odnosno dijelovima gradova. Brojni su primjeri relativno kvalitetne pseudostilske arhitekture, naročito bečke secesije, te pseudomaurskog stila. Također u rasponu između dva rata nastaju objekti »moderne«. Ovaj ogromni arhitektonski fond do danas služba zaštite uglavnom nije obrađivala niti je po pravilu sudjelovala na brojnim izvedenim intervencijama. Za ovo nije bilo, a nema ni danas, niti kadrovskih ni drugih mogućnosti. Uviđa se međutim da sav taj fond, koji predstavlja materijalnu kulturu zaključenih istorijskih i stilskih epoha, treba također da postane predmet brige službe zaštite spomenika kulture.

9. Spomenici i spomen-obilježja NOR-a i Revolucije

Na području naše Republike u toku prošlog rata odigrala su se najznačajnija zbivanja i događaji NOR-a i Revolucije. Od svoga osnutka Zavod je radio na evidenciji i registraciji spomenika NOB-e, te raspolaže dokumentacijom o svim značajnim spomenicima te vrste. U većoj ili manjoj mjeri stručnjaci Zavoda sudjelovali su u rješavanju problematike objekata NOB-e u Jajcu, Bihaću, Mrkonjić-gradu, Drvaru, Vukosavcima, na Kozari, na Neretvi itd.

Također Zavod vodi evidenciju spomen-obilježja i do sada je detaljno evidentirano stanje na ukupno 99 komuna ove Republike. Ni stanje spomen-obilježja nije zadovoljavajuće, a pitanje sanacije nekih objekata ove vrste, kao naprimjer spomenika na Šehitlucima, zahtijeva veoma studiozan prilaz i velika materijalna ulaganja.

10. Spomenici likovnih i primijenjenih umjetnosti

U našim istorijskim uslovima na terenu BiH likovne umjetnosti su se razvijale u tri pravca:

a) kao srpsko-bizantijsko fresko-slikarstvo i ikonopis;

b) kao apstraktna ornamentalno-vegetabilna islamska dekoracija i kaligrafija;

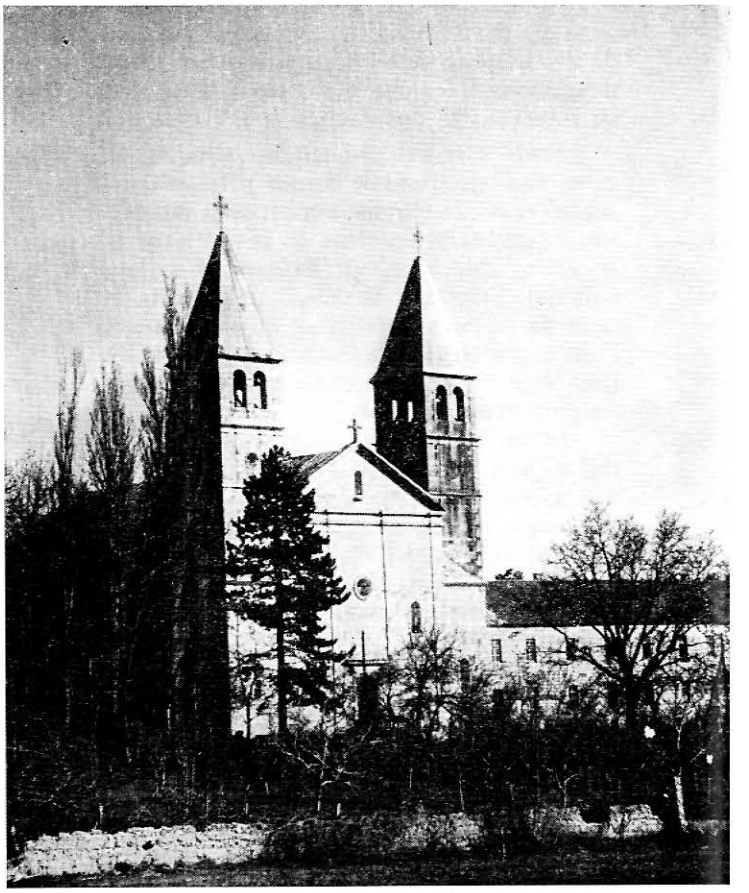

19. *Crkva sv. Petra i Pavla na Gorici kod Livna,* — sagrađena 1854. godine u neoromaničkom stilu, po projektu dalmatinskih arhitekata, a oslikana od italijanskih majstora. Uz crkvu je podignut i samostan, koji je 1868. g. proširen, i koji ima značajnu muzejsku zbirku i biblioteku. U više navrata vršeni zahvati na saniranju objekta — arh. N. Rosić.

c) kao zapadno-europsko crkveno slikarstvo, na koje se nadovezuju i moderna slikarska kretanja.

Slikarsko-restauratorski atelje Zavoda intervenira svake godine na ovim spomenicima sa uspjehom i dosadašnjim rezultatima možemo biti zadovoljni, iako kvantitet intervencija nije ni približno u proporciji sa stvarnim potrebama.

Čišćenje, konzervacija i restauracija, ponekad i kopiranje fresko-slikarstva, pa i njegovo skidanje i prenošenje na nove površine, svake godine je u programu rada stručnjaka Atelje-a. Obimni radovi u Lomnici, Zavali, Trijebnju, Srđevićima, Ozrenu, zatim otkrivanje i konzervacija potpuno nepoznatog živopisa u Dobrunu i Paprači, skidanje i konzervacija fragmenata fresaka sa Rmanja i iz crkve sv. Marije u Jajcu, a posebno čišćenje, konzervacija, kopiranje, skidanje, ponovna montaža i naknadna restauracija kompletnog živopisa Dobričeva obuhvataju na stotine, pa i hiljade, kvadratnih metara tretiranih površina.

Od zahvata na islamskoj dekoraciji i kaligrafiji ističemo konzervaciju kaligrafskih napisa u Hadži Sinanovoj tekiji u Sarajevu, te restauratorske radove u Aladža-džamiji u Foči. U većoj ili manjoj mjeri vršena su ispitivanja orijentalnih dekoracija u džamijama u Jajcu, u Mostaru, u Počitelju, u Travniku, u Banja Luci, te ukazana stručna pomoć u restauraciji dekora sarajevske i banjalučke Ferhadije, travničke Sulejmanije i još nekih džamija.

U samom Atelje-u, a djelomično i na terenu, obavljeni su konzervatorsko-restauratorski radovi, te preventivne intervencije do sada na preko 300 ikona i starih slika iz raznih zbirki Srpsko-pravoslavnih crkava, franjevačkih samostana, te muzejsko-galerijskih kolekcija. Približno jedna trećina tretiranih umjetnina temeljito su konzervirane i restaurirane, a među ovima kompletan ikonostas majstora Longina iz Lomnice, ikone iz Tešnja, Čelebića, Sarajeva, Mostara, Ošanića, Žitomislića, Čajniča, Ozrena, zatim stare slike iz Kraljeve Sutjeske, Fojnice, Vareša, Širokog Brijega, Kreševa, Jajca itd.

Jedna improvizirana izložba radova Atelje-a, prikazana užem krugu stručnjaka i prijatelja Zavoda krajem 1969. g. ukazala je na značaj rada Atelje-a. Na izložbi »Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas« kako u pripremi eksponata za Pariz, tako i u njihovom praćenju i brojnim intervencijama za vrijeme izlaganja u Sarajevu, slikari-restauratori Zavoda su dokazali da su intervencije ove vrste u našoj Republici dosegle nivo koji ni malo ne zaostaje za dostignućima u drugim centrima, iako ni materijalni, ni kadrovski uslovi našeg Atelje-a nisu na odgovarajućem nivou.

Zavod stoji na stanovištu da Atelje ima uslove da s vremenom preraste u centralnu restauratorsku instituciju za čitavu republiku.

Predmeti primjenjenih umjetnosti, zatim etnografski predmeti, te spomenici primitivne tehnike i rane faze industrijalizacije, do sada su uglavnom ostali izvan efikasne zaštite, pa i potpunije evidencije naših službi. Na žalost, ovi predmeti rapidno nestaju; često ih vlasnici uništavaju ne znajući im vrijednosti, još češće ih kupuju i raznose kolekcionari bez moguće efikasne kontrole. Kako se uglavnom radi o strancima-turistima, to ovim putem fondovi pokretnih predmeta — spomenika kulture postaju sve siromašniji. Također ni muzeji, koji bi eventualno bili zainteresirani da otkupe mnoge od ovih predmeta, najčešće ne raspolažu odgovarajućim materijalnim sredstivima, pa se tako fond ovih spomenika rapidno smanjuje.

11. Memorijalni spomenici

Među etnografskim spomenicima posebnu grupu čine nadgrobni memorijalni spomenici. U Bosni i Hercegovini izrazito su izdiferencirani po konfesijama, iako se svi najstariji vežu za stećke, odnosno prelazne oblike krstače i obeliska. Među ovim spomenicima ima ih često od velike umjetničke vrijednosti, a veće skupine pojedinačno vrijednih nadgrobnih spomenika daju čitavim grobljima vrijednosti spomeničkih cjelina — neke vrste arhiva u kamenu.

Mogućnosti službe zaštite do sada su se svodile na evidentiranje ovih spomenika, no oni nerijetko stradaju kod savremene izgradnje zbog nebrige izvođača ili zbog nezainteresiranosti komunalnih službi da prostorima starih groblja posvete odgovarajuću pažnju.

20. *Madona sa Sv. Franjom,* slika italijanskog porijekla koja bi mogla pripadati Gvardi-u ili njegovoj školi (barok XVIII st.). Danas u posjedu Stare katoličke crkve u Varešu, za koju je i nabavljena, što potvrđuje zapis iz koga vidimo da ju je dobavio otac Fra Grgo iz Vareša 1775. g. Restaurirana u Slikarsko-restauratorskom atelje-u Zavoda (J. Začinović).

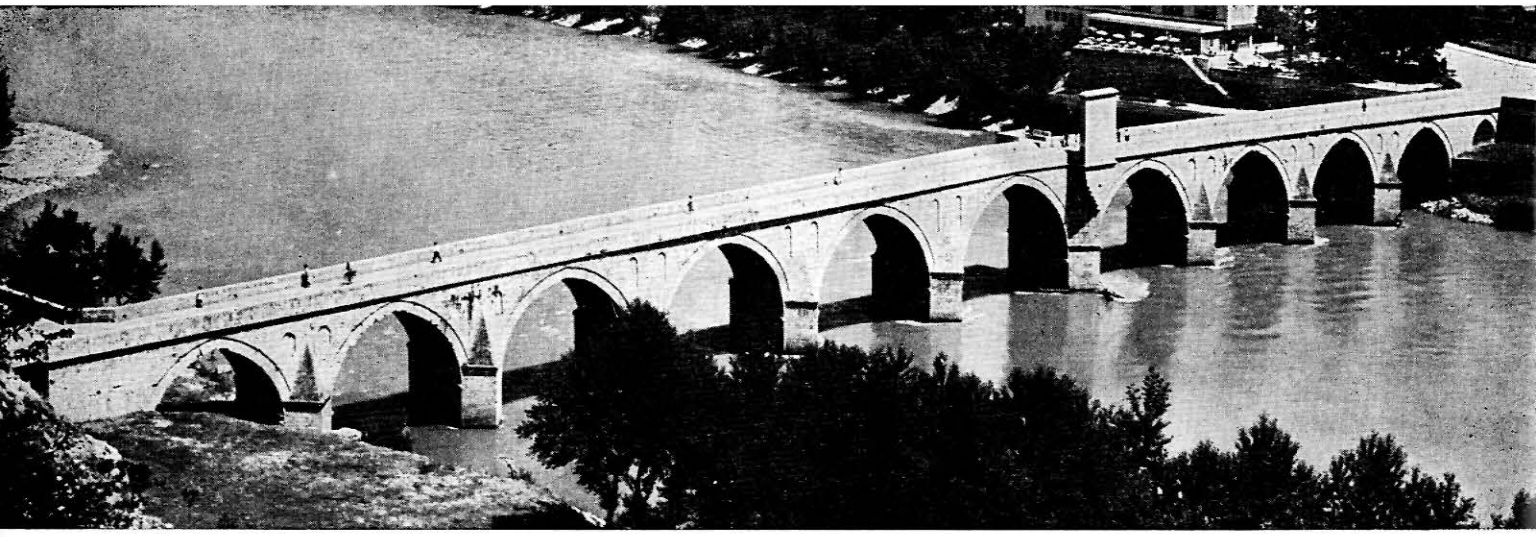

21. *Most Mehmed-paše Sokolovića* na Drini u Višegradu, sagrađen krajem XVI st., najveći stari most u našim krajevima, najznačajniji saobraćajni objekat na nekadašnjem carigradskom drumu, zadužbina najvećeg državnika što ga je dala Bosna i djelo najvećeg arhitekta Turske arhitekture — Mimara Sinana. Za vrijeme rata porušeno pet svodova. Temeljita restauracija 1951—53. g. projekat Ing. Veber, suradnja na arh. detaljima Dž. Čelić, restauracija natpisa M. Mujezinović.

Zavod je do sada, s obzirom na raspoloživi kadar, najpotpunije evidentirao stara muslimanska groblja, a u manjoj mjeri groblja ostalih konfesija.

12. Stare knjige i rukopisi

Gazi Husrevbegova biblioteka u Sarajevu, biblioteke pojedinih franjevačkih samostana, Muzej stare pravoslavne crkve u Sarajevu, kao i neke crkvene opštine raspolažu fondovima starih knjiga i rukopisa od neprocjenjive vrijednosti. Izvjestan dio ovih materijala Zavod je evidentirao i registrirao (npr. sve poznate inkunabule), no posao je daleko od toga da bude priveden kraju. Za praktične intervencije konzervacije i restauracije ove vrste spomenika do sada Zavod nije osposobljen ni kadrovski, ni opremom.

Primjene zakonskih mjera u zaštiti spomenika kulture

Primjena zakonske zaštite u oblasti kulturnog nasljeđa nerijetko je nailazila na otpor primitivne sredine, naročito ako je pogađala interese pojedinaca, ili se sukobljavala sa shvatanjima uloge i značaja spomenika u današnjoj našoj stvarnosti. Paralelno s nastojanjima da se kulturno nasljeđe afirmiše, da se pojedini spomenici konzerviraju i restauriraju, da se privedu korisnoj i svrsishodnoj namjeni, da se koriste kao faktor odgoja masa, konstantno su prisutne i suprotne rušilačke tendencije, ponekad čak obojene i demagoškim pseudoprogresivnim stavovima.

Zahvaljujući takvim okolnostima, u godinama poslјeratne obnove masovno stradaju čitave nekropole stećaka i čitavi kameni arhivi na memorijalnim spomenicima turskog perioda... Značajni odbrambeni i sakralni objekti, posebno arheološki lokaliteti bili su nerijetko kamenolomi za nove građevine. Stara stambena arhitektura unakažena je pomodnim trokrilnim prozorima, izvanredne rezbarije u drvetu naložene na vatru... Dvije gradske kapije, od ukupno pet, koliko ih je imalo staro Sarajevo, parušene su samo zato da se proširi cesta, a najstarija mostarska džamija, zato da se proširi terasa jednog društvenog objekta.

Krupni građevinski zahvati izgradnje hidroelektrana ugrozili su, pored drugih spomenika, i naše najljepše mostove.

Pravna služba Zavoda u više navrata je, s manje ili više uspjeha, zastupala interese zaštite nasuprot rušilačkim tendencijama. I most na Žepi, i onaj na Trebišnjici, i ćuprija na Drini dobijali su svoje epiloge na Vrhovnom sudu. Upravo zahvaljujući upornoj borbi za zaštitu zakonitosti, ostvareni su zahvati izmještanja ovih spomenika, zahvati kojima se možemo ponositi. Da nije bilo upornosti i čvrstih zakonskih osnova, zajednica bi u nizu slučajeva nepovratno gubila neponovljive vrijednosti.

Nažalost, i danas — mada se kroz četvrt stoljeća odnos prema spomenicima bitno promijenio — još uvijek Zavod nije u stanju da obezbijedi dosljedno poštivanje zakonskih normi u odnosu na spomenike, a naročito u slučajevima gdje zakonska materija nije bila precizno regulirana.

Studijski, naučno-istraživački rad Zavoda

Polazeći od same ideje zaštite spomenika kulture, jasno je da njenu osnovu čini registracija

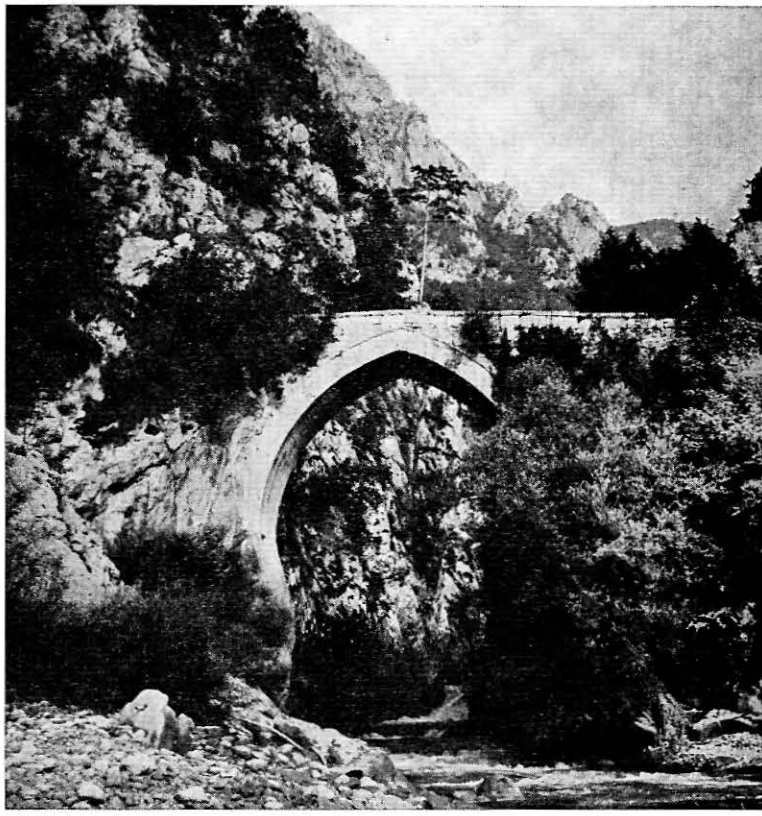

22. *Most na Žepi*, sagrađen na ušću rijeke krajem XVI st., ugrožen hidroakumulacijom Bajina bašta, nakon duge i uporne borbe Zavoda prenešen oko 5 km uzvodno na novu lokaciju u samom selu Žepa, gdje ponovo služi potrebama stanovništva. Projekt i nadzor na demontaži i ponovnoj montaži. Ing. I. Tahirović, arh. N. Rosić. Slika prikazuje most na prvobitnoj lokaciji.

kulturnog nasljeđa. Da bi se registracija mogla provesti nužno je spomenike evidentirati, zatim stvoriti odgovarajuću dokumentaciju — istorijsku i tehničku (pisani podaci, planovi, fotografije), a zatim — na bazi takve dokumentacije izvršiti njihovu valorizaciju. Sve ovo prethodi izradi odgovarijućih konzervatorsko-restauratorskih studija i elaborata, projekata sanacija i adaptacija, proračuna, predračuna i investicionih programa, da bi se na kraju moglo pristupiti praktičnim zahvatima na spomenicima.

Jasno je da se ovo ne može raditi bez odgovarajuće kadrovske baze sposobne za studijski, naučno-istraživački rad u oblasti zaštite, dovoljno široke i svestrane da se može upustiti u raznovrsne probleme s kojima se Zavod susreće. Već u samom startu , a nakon dolaska akademika H. Kreševljakovića za dokumentaristu Zavoda, uslijedilo je dovođenje stručnjaka raznih profila, prema potrebama ustanove: arheologa, orijentaliste, arhitekta, istoričara umjetnosti itd., da bi krajem 1971. g. republički zavod, zajedno s regionalnim centrom u Mostaru, imao tridesetsedam radnika, od toga dvadesetdva sa fakultetskom odnosno visokoškol-

23. *Arslanagića Most* u selu istog imena uzvodno od Trebinja, XVI st., također zadužbina Mehmed-paše Sokolovića, ugrožen hidroakumulacijom na Trebišnjici, nakon uporne borbe zaštite spomenika kulture demontiran, a zatim rekonstruiran na samoj periferiji grada. Slika prikazuje most u toku rekonstrukcije. Na prenošenju mosta, u izvršenju obaveza Zavoda učestvovali su Ing. M. Gojković, arh. N. Rosić, Ing. B. Kujović, akad. dr C. Fisković, arh. I. Zdravković, Dž. Čelić, Š. Pitić i drugi.

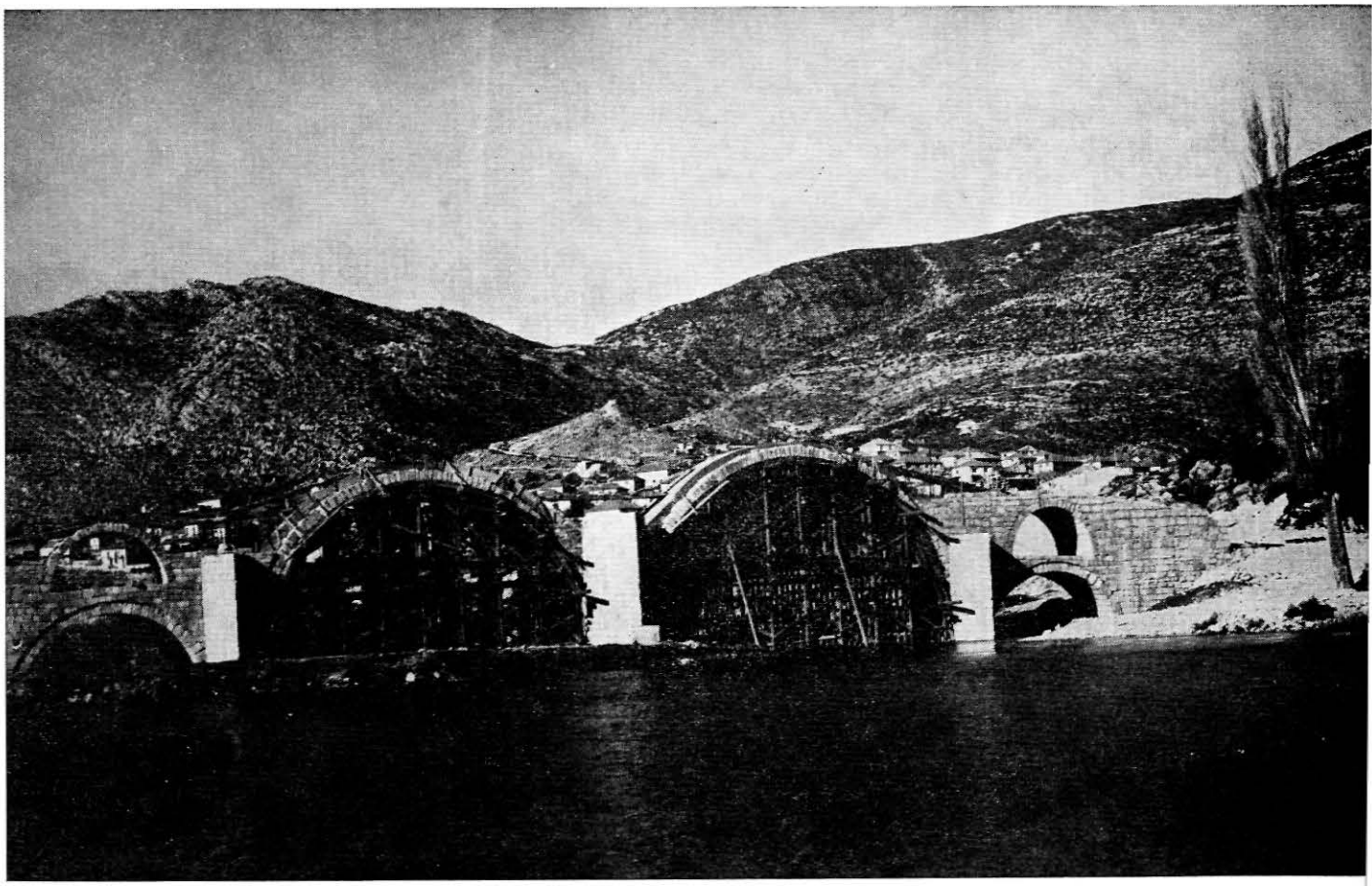

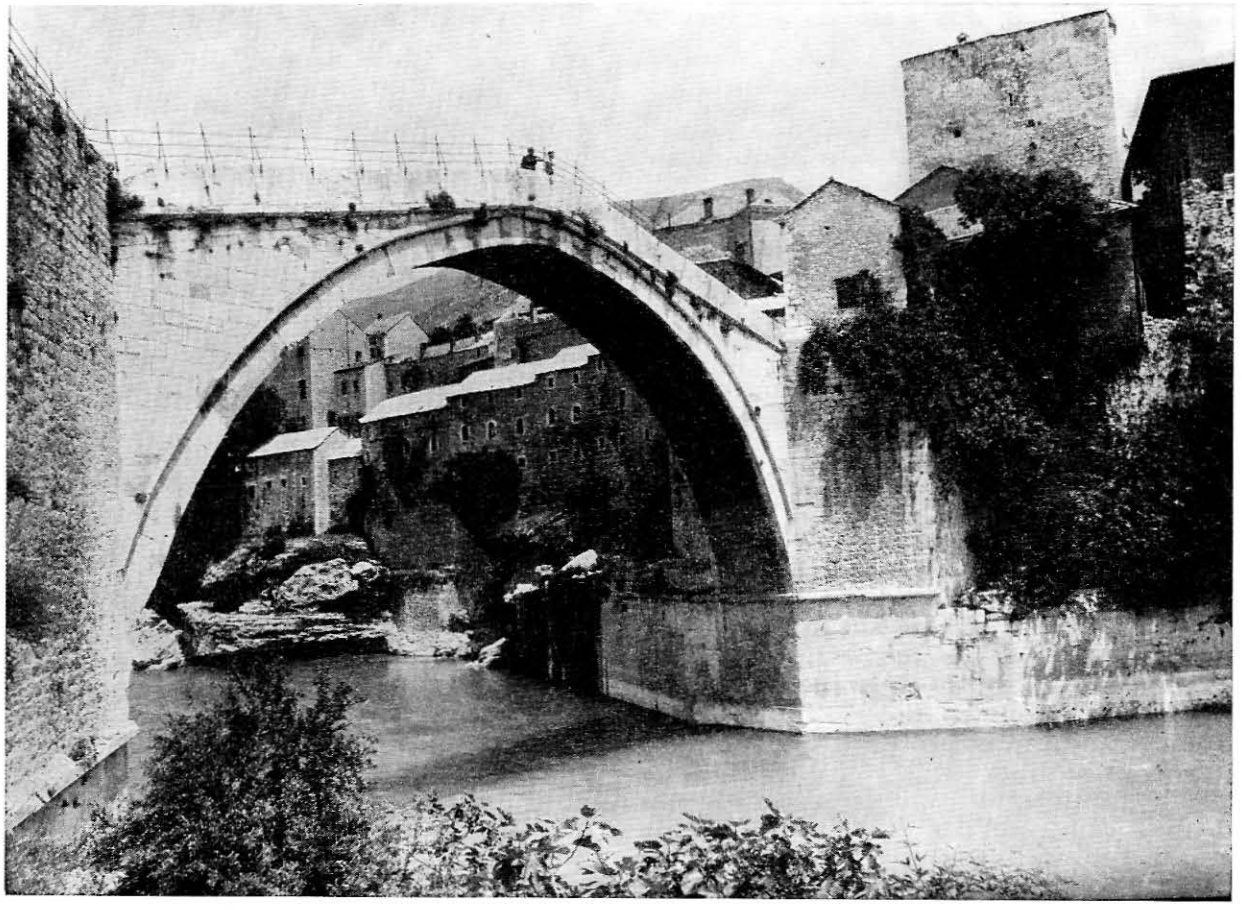

24. *Stari most u Mostaru,* sagrađen 1566. g. između dvije srednjovjekovne kule, remek djelo mostogradnje i centralni objekt izuzetno vrijedne aglomeracije. Na sređivanju aglomeracije učestvovali J. Neidhardt, Dž. Čelić, M. Kujačić, B. Kobe, M. Mitrović i drugi, na sanaciji mosta M. Roš, M. Trajanović, L. Marić, D. Krsmanović, H. Dolarović, M. Gojković i drugi.

skom spremom, osam sa višom i srednjom, te dva visokokvalifikovana radnika. Po organizacionim jedinicama, u Stručnoj službi zaštite spomenika kulture danas imamo dvanaest stručnjaka, u Grupi za arhitekturu i u Arhitektonskom ateljeu osam, u Slikarsko-restauratorskom ateljeu tri, u Sektoru za zaštitu prirode pet, te u Opštoj službi devet radnika.

Ovim pregledom nisu obuhvaćeni kadrovi u Gradskom zavodu u Sarajevu, budući se radi o samostalnoj radnoj organizaciji.

Moramo naglasiti da ovaj broj radnika još uvijek nije dovoljan za narasle potrebe službe (za orijentaciju, on je još uvijek manji od broja radnika Gradskog zavoda u Beogradu). Zato naša stručna služba, a posebno Arhitektonski atelje, često uključuje u svoj rad i stručnjake izvana, što doprinosi efikasnijem rješavanju aktuelne problematike.

Sveukupan studijski rad stručnjaka zaštite možemo razvrstati u tri osnovne kategorije:

a) **Rad na evidenciji i dokumentaciji**

Dosije-i objekata, planoteka, fototeka, razne kartoteke Zavoda još uvijek su u fazi kompletiranja i smatramo da je to permanentan rad koji se zapravo ne može okončati. S obzirom na raspoložive kadrove, neka su područja zaštite potpunije ili manje potpuno obrađena. Tako Zavod posjeduje solidnu dokumentaciju o arheološkim lokalitetima, o stećcima, o fresko-slikarstvu, o ikonama, o orijentalnoj epigrafici, o inkunabulama, o nekim vrstama arhitektonskih spomenika, itd. Veoma je obimna dokumentacija o spomen-obilježjima iz Revolucije, a njeno kompletiranje će ove godine biti uglavnom privedeno kraju.

b) **Izdavačka djelatnost**

Da bi rezultate rada svojih stručnih službi učinio pristupačnim javnosti, te da bi tu javnost obavijestio o istraživanjima i otkrićima iz svih domena istorije materijalne kulture Bosne i Hercegovine, Zavod je još 1953. godine pokrenuo svoj godišnjak

»Naše starine«. U dosadašnjih trinaest svezaka ove publikacije radnici i saradnici službe objavili su na stotine studija, članaka, saopštenja i drugih naučnih i stručnih priloga, te ostvarili razmjenu s velikim brojem najeminentnijih naučnih institucija širom svijeta.

Osim godišnjaka, Zavod je u nekoliko navrata izdavao i pojedina monografska djela (ukupno 5 knjiga), zatim jednu popularnu ediciju »Šta je spomenik kulture«, te više kraćih popularnih priručnika-vodića o pojedinim spomenicima.

Dosadašnje izdavačke mogućnosti Zavoda nisu bile u proporciji s rezultatima naučno-istraživačkog rada njegovih stručnjaka. Zato su se imena Š. Bešlagića, I. Bojanovskog, Dž. Čelića, A. Defterdarevića, Z. Kajmakovića, Đ. Mazalića, M. Mujezinovića, S. Tihića i drugih, a prije sviju pok. H. Kreševljakovića, mogla sresti i sretaju po raznim časopisima i godišnjacima širom Jugoslavije, po izdanjima Leksikografskog zavoda, a posebno u reprezentativnoj ediciji »Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine«. Tako su iz pera radnika Zavoda u ovoj ediciji do sada objavljene knjige:

— Đ. Mazalić, Leksikon umjetnika BiH
— Đ. Mazalić, Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba;
— Dž. Čelić - M. Mujezinović, Stari mostovi u Bosni i Hercegovini;
— Z. Kajmaković, Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini;
— Š. Bešlagić, Stećci, kataloško-tipograski pregled;
— S. Tihić, Jovan Bijelić.

25. *Stari grad Počitelj,* sa srednjevjekovnom utvrdom, te javnim objektima XVI i XVII st. kao i stambenom izgradnjom i nekim dijelovima tvrđave iz XVIII st., predstavlja jedinstven slučaj prožimanja orijentalnih i mediteranskih utjecaja u našem nasljeđu. Konzervatorske i adaptacione radove na tvrđavi, džamiji, hamamu, medresi, sahatkuli, konaku počiteljskih kapetana i nekim stambenim objektima projektirali i izvodili Dž. Čelić i N. Rosić, a na hanu A. Džuvić.

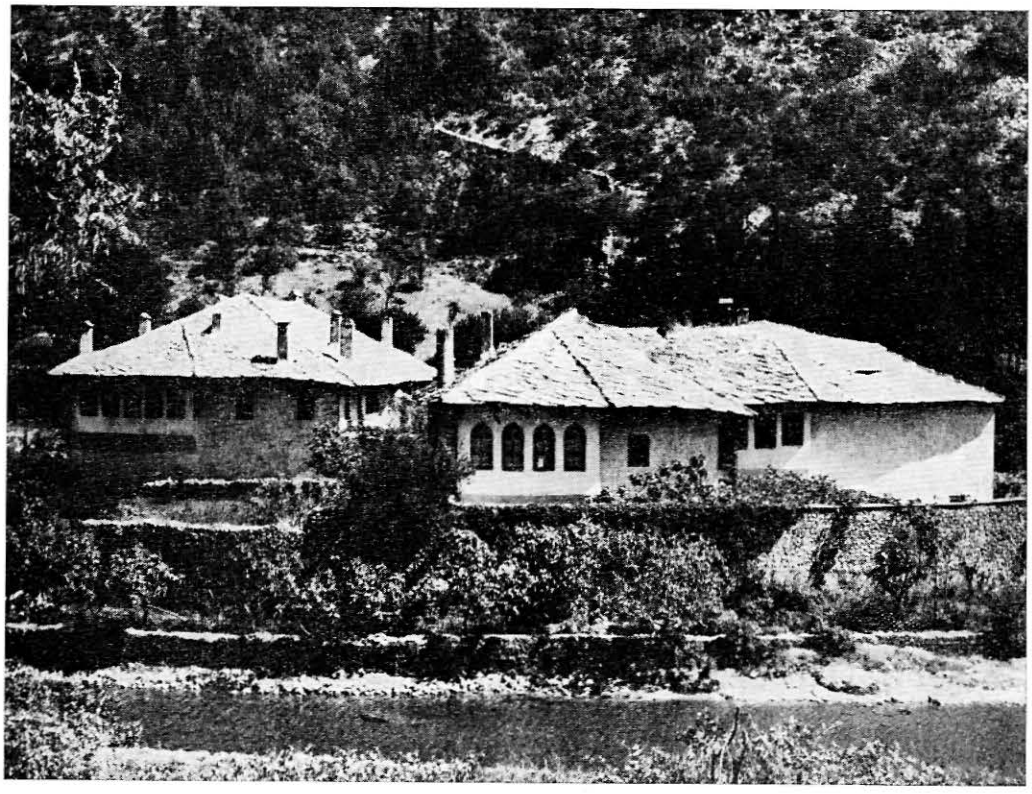

26. *Begovina u Stocu,* stambeni kompleks porodice Rizvanbegovića izgrađen početkom XIX st. najbolje očuvana cjelina ove vrste, sa više pojedinačno vrijednih objekata, bogatih interijera i interesantnih detalja. Manje konzervatorsko-restauratorske intervencije u više navrata — arh. N. Rosić.

Koliko je obiman naučni rad radnika Zavoda govori podatak da su samo tokom 1971. g. pored gornjih knjiga, izašle, odnosno date u štampu još i slijedeće knjige:

— Š. Bešlagić, Stećci i njihova umjetnost, Zavod za izdavanje udžbenika 1971;
— Dž. Čelić, Grabrijan i Sarajevo, Muzej grada Sarajeva 1971;
— S. Tihić, Busovača, SO Busovača 1971;
— I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji (u štampi);
— M. Mujezinović. Orijentalna epigrafika Sarajeva (u štampi).

Navedena izdanja mahom su dobila povoljne ocjene, a kvalitet ovih radova najbolje potvrđuje činjenica da je jedna od gore navedenih knjiga dobila republičku nagradu za nauku »Veselin Masleša«, dok su daljnje dvije donijele svojim autorima dvadesetsedmojulske nagrade.

c) Elaborati i projekti

Pored rada na evidenciji, te pored pripreme rezultata naučno-istraživačkog rada za štampu, veoma obiman naučno-istraživački rad Zavoda usmjeren je na izradu studijskih elaborata i projekata pojedinih složenih konzervatorsko-restauratorskih zahvata. Budući da Zavod nije u stanju sve složene zadatke ove vrste da rješava vlastitim snagama, nerijetko su na ovim poslovima angažovani suradnici sa fakulteta i drugih naučnih institucija, ili su direktno uključene odgovarajuće institucije. Između obimnih radova ove vrste spomenimo samo neke iz posljednjih godina:

— Kompletna investiciona i tehnička dokumentacija za sve konzervatorsko-restauratorske radove koji je sufinansirao ili izvodio Zavod;

— Tehnička i investiciona dokumentacija za sve radove koje organizira i izvodi Privremni centar Zavoda u Banja Luci;

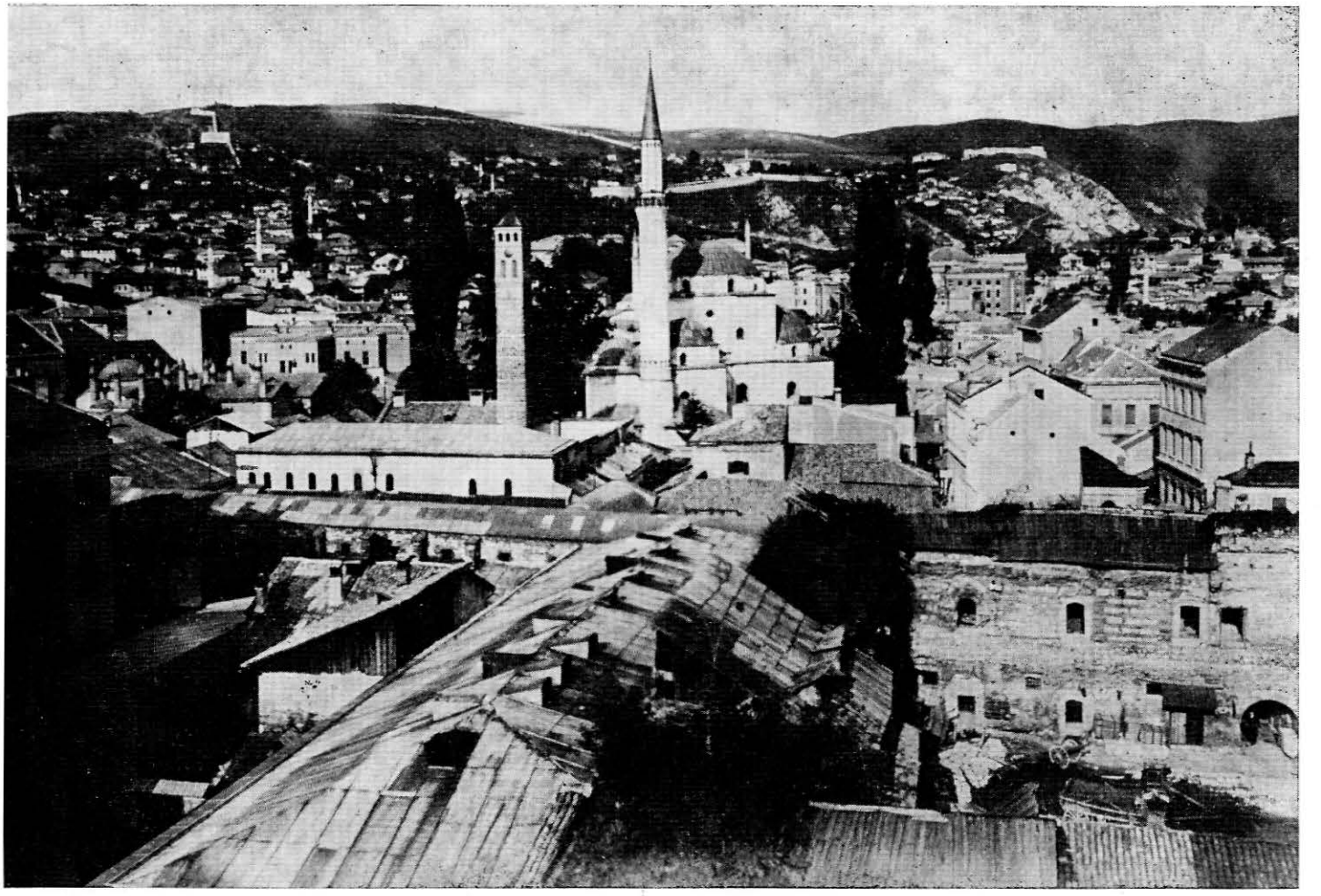

27. *Sarajevska čaršija,* najveća spomenička aglomeracija u BiH sa nizom izuzetno vrijednih objekata XVI st. Snimak od Hotel-Europe, sa ostatcima Tašlihana i Begova bezistana u prvom planu. U novije vrijeme rastauriran Gazi Husrevbegov bezistan (Dž. Čelić i E. Jahić) Brusa-bezistan (H. Redžić i R. Jadrić), Stari jevrejski hram (M. Ovadija). Kuršumlija medresa (Dž. Čelić i M. Špiljak), turbeta uz Begovu džamiju (A. Kadić i N. Rosić). Stara pravoslavna crkva (D. Smiljanić), Baščaršijska i Čekrekčijina džamija, te mnogi drugi objekti: Izrađen program revitalizacije (A. Bejtić), a u toku je izrada Regulacionog plana čaršije (Bejtić, Čelić, Jadrić, Neidhardt i Redžić).

28. *Morića han u Sarajevu,* posljednji karavan seraj., nastao u 17. stoljeću, značajan kako za ekonomsku tako i za političku istoriju Bosne (pobuna braće Morića u 18 st., sjedišta otpora austrougarskoj okupaciji 1878. g.). Teško stradao u požaru 1958. g.; danas se na njemu izvode temeljiti restauratorski radovi po projektu arh. M. Bećirbegović (konzultanti A. Bejtić, Dž. Čelić, A. Kadić, E. Kapetanović i H. Redžić).

— Projekte za razne složene restauratorsko-adaptacione zahvate, kao što su restauracija Morića hana, adaptacija tvrđave u Zvorniku za hotelsko-ugostiteljski objekt i sl.;

— Studije revitalizacije kompletnih starih naselja Jajca i Počitelja (oba unutar zidina), sarajevske mahale i sarajevske čaršije (uključivo regulacioni plan za ovu posljednju čija je izrada u toku);

— Studija »Spomenici kulture i turizam«, rađeno kao bazični materijal za studiju dugoročnog razvoja turizma u BiH (u saradnji s Urbanističkim zavodom BiH);

— Studija obilježavanja bitke za ranjenike na Neretvi, kompleksna programsko-projektna dokumentacija, rađeno za potrebe Glavnog odbora SUBNOR-a;

— Studija sanacije temelja Zgrade drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu (u saradnji sa Zavodom za mehaniku tla i fundiranje Građevinskog fakulteta u Sarajevu);

— Kompleksna studija i projekat sanacije spomenika na Šehitlucima kod Banja Luke (sa Zavodom za mehaniku tla iz Sarajeva i Geološko-petrografskim institutom Rudarskog fakulteta u Zagrebu) itd. itd.

Gornjim pregledom svakako nije iscrpljena i prikazana sveukupna naučno-istraživačka djelatnost Zavoda. Također ovim pregledom nije obuhvaćen naučno-istraživački rad u Gradskom zavodu u Sarajevu; od rezultata rada toga Zavoda ukazaćemo samo na veoma obiman i svestrano obrađen programski elaborat »Sarajevska čaršija jučer, danas i sutra«, kao osnovu revitalizacije sarajevske čaršije. Ovaj program je djelo A. Bejtića, dipl. ing. arh., direktora tog Zavoda.

Izložba »Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas«

Ovaj sumarni pregled djelatnosti Zavoda u proteklom periodu bio bi nepotpun ako ne bismo barem u osnovnim crtama prikazali i rad našeg kolektiva na reprezentativnoj jugoslavenskoj manifestaciji i najvećem posljeratnom kulturnom događaju u Sarajevu, na izložbi »Umjetnost na tlu Jugoslavije od praistorije do danas«. Činimo to na ovom mjestu utoliko više što je izostao prikaz izložbe u našem godišnjaku, kao i poseban izvještaj o radu Zavoda za period 1969-71. godina.

Još u zadnjem tromjesečju 1970. g. Zavod se uključio u pripreme Izložbe koju je Savezna komisija za kulturne veze s inostranstvom organizirala za Pariz. Zavod je u svojstvu Sabirnog centra Izložbe za Bosnu i Hercegovinu izvršio sve potrebne

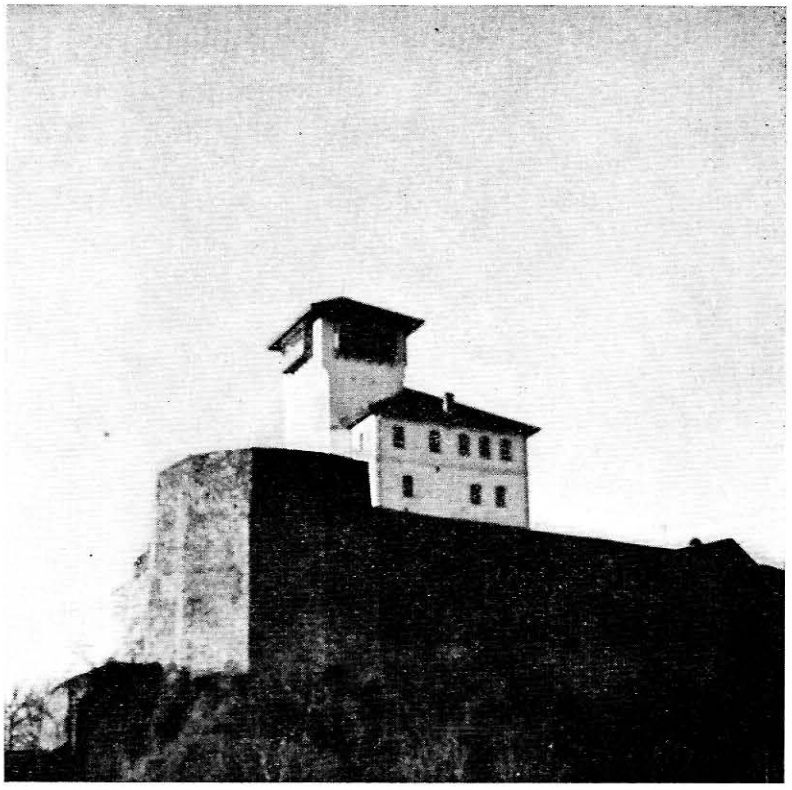

29. Kula Husein — kapetana Gradaščevića u Gradačcu. Nastala unutar početkom XIX st., istovremeno sa drugim zadužbinama »Zmaja od Bosne«, nosi elemente romantičarskog izraza. Od okupacije 1878 do 1945 g. žandarmerijska kasarna. Restauratorski radovi i adaptacija za turističko-ugostiteljske potrebe izvedeni postepeno od 1954 do 1970 g. — arh. Dž. Čelić, N. Rosić i S. Smailbegović.

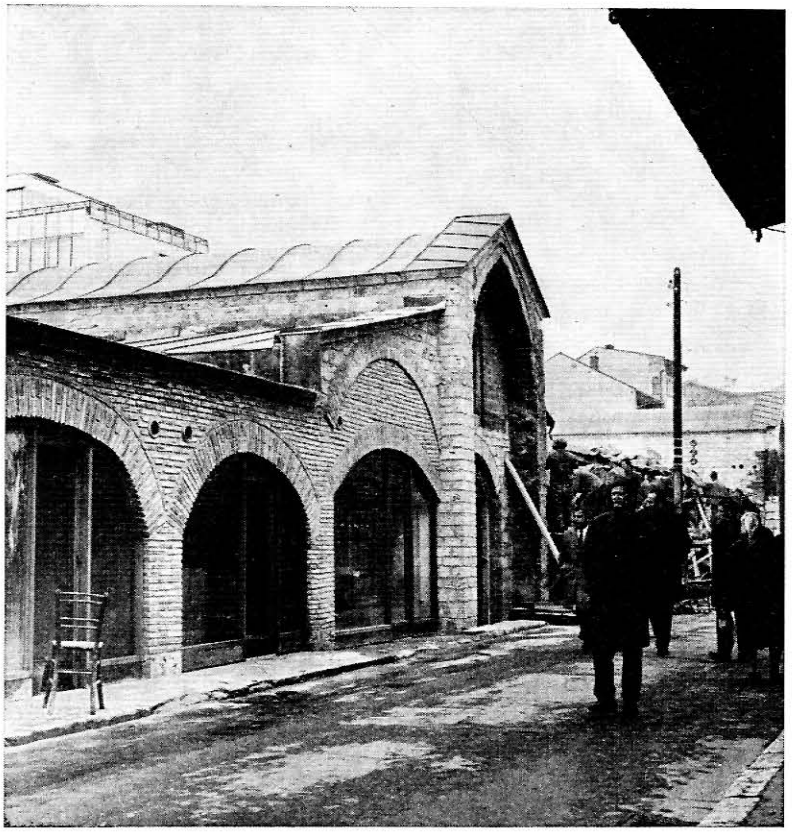

30. Restauriran Gazi Husrebegov Bezistan u Sarajevu.
Sagrađen u XVI st., bio je kojih 350 godina stjecište najluksuznijih proizvoda Istoka i Zapada. U ruševinama od kraja XIX st. obnovljen je za robnu kuću 1968/71 g. — arh. Dž. Čelić i E. Jakić.

pripreme, ugovore sa vlasnicima, preuzimanje eksponata, konzervaciju ugroženih i oštećenih predmeta, pakovanje za transport do Beograda, a djelomično i praćenje transporta do Pariza. Zahvaljujući brizi Zavoda svih 43 eksponata iz naše Republike otišli su i vraćeni u najboljem redu.

U toku »Pariške« izložbe, Zavod je bio inicijator da se grad Sarajevo, uz pomoć Izvršnog vijeća SR BiH, kandiduje za preuzimanje Izložbe. Kada je konačno Sarajevu pripala čast i odgovornost da bude domaćin ove izuzetne kulturne manifestacije, stručnjaci Zavoda našli su se u centru organizacionih priprema; direktor Zavoda signiran je i kao direktor i projektant izložbe, još tri člana kolektiva Zavoda ušli su u Organizacioni odbor, dva u uže operativno tijelo — Direkciju izložbe. Kompletna stručna služba, doprema raspakivanje, postava, konzervatorske intervencije u toku postavljanja, trajanja i pakovanja eksponata, praćenje stanja tokom skoro pola godine, zatim vođenje evidencije i dokumentacije o svakom eksponatu posebno, konačno vraćanje eksponata vlasnicima, proteklo je uglavnom u najboljem redu i — izuzev jednog eksponata koji je oštećen u transportu do Sarajeva — nije bilo problema kojeg konzervatori-restauratori Zavoda, te angažirani saradnici-konzervatori iz drugih centara u saradnji sa našim, nisu uspješno riješili.

Izložba je pobrala izuzetne komplimente najpozvanijih autoriteta iz cijele zemlje, uključivo generalnog komesara »Pariške« izložbe akademika France Stele-a, koji je već na otvorenju izjavio da je uspjelija od »Pariške«. Izložbu je posjetio predsjednik Republike drug Tito sa svojim saradnicima, te najeminentnije ličnosti čitave zemlje, veliki broj stranih državnika i delegacija i blizu 400.000 posjetilaca. Iako organizacija posjeta nije bila u direktnoj nadležnosti Zavoda, čitav taj promet ne bi se mogao ni zamisliti bez svakodnevnog prisustva i intervencija naše stručne službe. Na zatvaranju izložbe šest radnika Zavoda predloženo je za odlikovanje, što je potvrda zrelosti službe za izuzetne zadatke, kakav je bio ova Izložba.

U toku izložbe Zavod je i kao ustanova ostvario veliki broj zvaničnih, poluzvaničnih i nezvaničnih kontakata s brojnim kulturnim i javnim radnicima i institucijama, iz čitave zemlje. Inicijativom i u organizaciji Zavoda, u vremenu od 14 —16 oktobra 1971. g. u Sarajevu je organiziran »Trodevni susret istoričara umjetnosti i konzervatora«, na kome je uzelo učešća oko 120 stručnjaka iz svih republika i autonomnih pokrajina SFRJ, Ovaj svojevrsni simpozijum raspravljao je o tri teme:

— Umjetnost naroda Jugoslavije kroz vjekove;
— Umjetnik, istoričar umjetnosti i konzervator u našoj društvenoj stvarnosti; i
— Problemi pokretanja spomenika kulture i umjetničkih djela.

Na kraju »Susreta« za izvjestan broj učesnika Zavod je organizirao jednodnevnu ekskurziju do franjevačkih samostana u Fojnici i Kraljevoj Sutjesci.

Zavod je dao ideju i inicijativu za pripremu izložbe »Umjetnost i kultura Bosne i Hercegovine«; ova inicijativa je u javnosti dobro prihvaćena i podržana. Stručnjaci Zavoda, koji danas bez sumnje imaju najbolji uvid u kulturno blago Bosne i Hercegovine, smatrali su od početka da »Pariška« izložba nije adekvatno prikazala kulturno nasljeđe naše republike, a posebno smo ukazivali da je zanemaren doprinos naših naroda kompleksu islamske umjetnosti. Smatramo da bi nova izložba »Umjetnost i kultura BiH« bila prilika da se neki propusti isprave.

* *
*

Na kraju ovog osvrta na djelatnost službe i Zavoda u minulom periodu od osnutka do danas, dajemo P r e g l e d k n z e r v a t o r s k o - r e s t a u r a t o r s k i h z a h v a t a u p r o t e k l i h d v a d e s e t p e t g o d i n a. Zahvati su navedeni po godinama bez ulaženja u opis izvedenih radova, bez ukazivanja na izvore finansiranja i bez obzira na obim izvedenih radova. Svakako da tu ima i sitnih intervencija, i nama je svima jasno da su potrebe bile višestruko veće. Također je jasno da na mnogim objektima služba uopšte nije uspjela intervenirati i to upravo zbog pomanjkanja odgovarajućih investicija. Pri svemu tome ne treba previditi da je ovaj P r e g l e d registrirao ne samo investicije spasavalačkog karaktera, već i takve kao što su prenošenja mostova na Žepi i na Trebišnjici, prenošenje Dobrićeva, obnovu mosta u Višegradu, obnovu sarajevskih bezistana, obnovu banjalučke Ferhadije, radove na kompleksima starog Mostara i Počitelja itd. a zar svaki od ovih zahvata pojedinačno ne znači trajan doprinos materijalnoj kulturi Bosne i Hercegovine.

Napominjujući da je P r e g l e d sastavljen prema evidenciji Republičkog zavoda, izvinjavamo se ako su pojedini radovi Gradskog zavoda u Sarajevu, Zavoda u Mostaru, ili vlasnika objekata, ostali neregistrirani.

Redakcija

PREGLED KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKIH RADOVA U PROTEKLIH DVADESETPET GODINA

1948. g.

— Izmijenjeni krovovi na kapijama starog grada u Sarajevu: Višegradskoj kapiji, Širokcu i Ploči te konzerviran dio gradskih bedema.
— Pokrivene dvije kule starog grada Vranduka.

1949. g.

— Postavljene stepenice i krov na tornju sv. Luke u Jajcu.
— Popravljen grob pjesnika Mejlije (XVIII st.) u Docu kraj Travnika.

1950. g.

— Pokrivena kula i započeti konzervatorski radovi na starom gradu Doboju.
— Podignut krov na Krnjoj kuli na starom gradu Tešnju.
— Započela restauracija Sokolovića mosta u Višegradu.
— Izvršena popravka krova i munare na Alipašinoj džamiji u Sarajevu.
— Popravljen krov i konzervirani zidni natpisi na Sinanovoj tekiji u Sarajevu.
— Popravljen zapadni zid, krov i neki stropovi na »Đerzelezovoj kući« u Sarajevu.
— Popravljeno šefere Magribije džamije u Sarajevu.
— Popravljen krov na Ćatića dućanu sa magazom u Sarajevu.
— Izmijenjen krov na dva turbeta mezaristana na Alifakovcu u Sarajevu.
— Popravljen jedan dućan u Halačima.
— Popravljen starinski bunar u dvorištu Svrzine kuće.
— Popravljen nišan iz vremena austrougarske okupacije u groblju kod Sinanove tekije.
— Djelomično restauriran i konzerviran antički mozaik na Ilidži.

1951. g.

— Restauiran dvorišni zid na Sinanovoj tekiji u Sarajevu.
— Popravljeni su krov, stubovi trijema i jedna soba u Svrzinoj kući.
— Restauriran gornji dio munare Jahjapašine džamije u Sarajevu.
— Potpuno izmijenjen krov manastirske crkve u Paprači.
— Popravljen krov munare Selimije džamije u Knežini.
— Počelo konzerviranje zidova na Mogorjelu kraj Čapljine.
— Počelo popravljanje bedema na starom gradu Jajcu.
— Pokrivena Travnička kapija u Jajcu.
— Počela restauracija Ferhadpašine džamije u Banja Luci.
— Nastavljeni radovi na restauraciji Sokolovića mosta u Višegradu.
— Popravljeni i ostakljeni prozori Aladža džamije u Foči.
— Obavljena konzervacija 13 ikona sa ikonostasa iz manastira Lomnice.

1952. g.

— Radovi na Sokolovića mostu u Višegradu privedeni kraju.
— Nastavljeni radovi na konzerviranju starog grada Jajca.
— Nastavljeni radovi na konzervaciji zidova starog grada Doboja.
— Konzervacija zidova starog grada Vranduka.
— Nastavljena konzervacija i restauracija Ferhadpašine džamije u Banja Luci.
— Nastavljena konzervacija antičkih ruševina na Mogorjelu kod Čapljine.
— Izveden zahvat na kulama Starog mosta i manji radovi na samom mostu u Mostaru.
— Popravljen olovni pokrivač na džamiji »Pod lipom u Mostaru, te izvršen popravak vrha munare.
— Uklonjen dotrajali krov vanjskog trijema kod Karađozbegove džamije u Mostaru.
— Izmijenjeni stupovi i ploča na trijemu Roznamedžijine džamije u Mostaru.
— Izvršeni radovi na djelomičnoj restauraciji doksata Biščevića ćoška u Mostaru.
— Rađeno na uređenju dvorišta Koski-Mehmedpašine džamije u Mostaru.
— Izvršeni najnužniji spasavalački zahvati na kamenom mostu na Bregavi u Klepcima kraj Čapljine.
— Izvršena sanacija munare i pokrova kupole Šišman Ibrahim-pašine džamije u Počitelju.
— Obavljena preventivna zaštita kupole namazom od maltera na Balaguši džamiji u Livnu.
— Popravljen krov i stepenice na Sahatkuli u Gračanici.
— Izmijenjena krovna šindra na kući Mare Popović u Gračanici.

— Restauratorski radovi na musafirhani tekije u Blagju.
— Skinuti dodaci iz turskog doba sa tornja sv. Luke u Jajcu, i izvedene popravke vijenca i trifora.
— Sanirana zaštitna zgrada Mitreja u Jajcu.
— Popravljen krov i vanjski zidovi manastira Gomionice.
— Postavljena nova krovna konstrukcija i manja popravka zidova na sahatkuli u Donjem Vakufu.
— Sanirana turbeta Perišan Mustafe paše i Ilhamije Žepčaka u Travniku.
— Popravljena grobnica kneza Batala u Varošluku kraj Turbeta.
— Pokrivena novom šindrom stara katolička crkva u Varešu.
— Sanirano turbe u Prači.
— Uređena krovna konstrukcija Morića hana u Sarajevu.
— Olovni pokrivač Husrev-begove medrese djelomično zamijenjen novim.
— Započeti radovi na popravci Kozje ćuprije u Sarajevu.

1953. g.
— Izvršeno djelomično prepokrivanje krova Ferhadije džamije u Banja Luci.
— Završeni radovi na Roznamedžijinoj džamiji u Mostaru, obnovljen trijem i uređen krov.
— Pretresena krovna konstrukcija na dijelu magaza kraj starog mosta u Mostaru.
— Restauriran veliki i djelomično popravljen mali ćošak na Bišćevića konaku u Mostaru.
— Rađeno na uređenju kuće Perse Čorović rođ. Šantić za memorijalni muzej.
— Uređen krov na džamiji Tabačici u Mostaru.
— Kupola Balaguše džamije u Livnu pokrivena pocinčanim limom.
— Obnovljene krovne i međuspratne konstrukcije na Husein-Kapetanovoj kuli u Gradačcu.
— Popravljena Sahat-kula u Gradačcu.
— Nastavljeni radovi na kući Mare Popović u Gračanici.
— Obavljeni radovi manjeg obima na popravku Mevlevijske tekije na Bendbaši u Sarajevu.
— Adaptacioni radovi na Karavansaraju Mehmed-paše Kukavice u Foči.
— Promijejen krov od šindre na kući Kršlaka u Jajcu.
— Promijenjen krov od šindre na Musafirhani u Jajcu.
— Vršena konzervacija dijela bedema na starom gradu Jajcu.
— Izmijenjen krov od šindre na kuli u Crnotini kod Sarajeva.
— Popravljen krov i prozori na džamiji u Novoj Kasabi.
— Rekonstrukcija trijema, krova, prozora i vrata na Turhan Emin-begovoj džamiji u Ustikolini.
— Konzervacija dijela zidova na starom gradu Doboju.
— Konzervacija zidova na starom gradu Maglaju.
— Najnužniji popravci na krovu Kuršumlije džamije u Maglaju.
— Sanacioni radovi na starom gradu Sokocu kraj Bihaća.
— Konzervatorski zahvati većeg obima na starom gradu Travniku.
— Rekonstrukcioni radovi na manastirskom konaku u Lomnici.
— Nastavljena konzervacija antičkih iskopina u Mogorjelu kraj Čapljine.
— Pocinčanim limom pokriveno turbe u Prači.
— Rekonstrukcija kupole Malkočeva turbeta u Kopčiću kraj Bugojna.

1954. g.
— Rekonstrukcija bočnih zidova i kupole hamama u Mostaru.
— Konzervatorski zahvat na starom gradu Ostrožcu na Uni.
— Spasavalački radovi na Mevlevijskoj tekiji na Bendbaši u Sarajevu.
— Obnovljena krovna konstrukcija Kolakovića kuće u Blagaju.
— Djelomična obnova krova na manastiru Dobrićevo.
— Djelomična izmjena krova kuće I. Duspera u Kr. Sutjesci.
— Popravak krova i drvenine Đulhanumine kuće u Stocu.
— Restauracija prvog sprata Resulbegovića kuće u Trebinju.
— Sanacija krova i kupole Gazi Sinan-begove džamije u Čajniču.
— Sanacija arheoloških nalazišta u akumulaciji HE Jablanica.
— Sanacija sredjevjekovne nekropole Varošišić u Mihajlovićima kod Sarajeva.
— Konzervacija ruševina na Mogorjelu kraj Čapljine.
— Manji konzervatorski zahvat na starom gradu Ključu.
— Konzervatorski zahvat na starom gradu Tešnju.
— Konzervatorski zahvat na starom gradu Doboju.
— Obnovljena južna kula na starom gradu Maglaju.

1955. g.
— Izmijenjen limeni krov na dijelu crkve samostana Gorica kraj Livna.
— Naknadni radovi na kupoli u Čajniču.
— Restauracija dijela dućana i magaza u čaršiji Podkujundžiluk, Mostar.
— Izvedeni radovi manjeg obima na tabhani u Mostaru.
— Ugrađeni novi vijenci od sedre na hamamu u Mostaru.
— Obnovljeni kanati na čaršiji u Mostaru.
— Obnovljena krovna konstrukcija Kajtazove kuće u Mostaru.
— Prekrivanje novom pločom Čorovića kuće u Mostaru.
— Djelomična izmjena krovne konstrukcije Šeh-Jujine kuće u Mostaru.

— Sanacioni radovi na Staroj pravoslavnoj crkvi u Mostaru.
— Restauracija mimbera Vučjakovića džamije u Mostaru.
— Popravak olovnog krova Koskine džamije u Mostaru.
— Zidanje ogradnog zida džamije u Podhumu u Mostaru.
— Prekrivanje pločom i adaptacija kule uz most u Mostaru.
— Izrada kamenog prozora Kresine džamije u Mostaru.
— Složeniji konzervatorski radovi na starom gradu Ostrošcu na Uni.
— Popravak krovišta na manastiru Paprača.
— Prepokrivanje velike kupole džamije u Počitelju.
— Veći popravci na mahalskoj džamiji u Prači.
— Stolarski i staklarski radovi na musafirhani tekije na Bendbaši u Sarajevu.
— Uređenje pet soba Morića hana u Sarajevu.
— Sanacioni radovi na crkvi Hercega Stjepana u Sopotnici kraj Goražda.
— Konzervacija stambene zgrade na starom gradu Srebreniku na Tinji.
— Zaštitno istraživanje srednjevjekovne nekropole u Grborezima.
— Nastavljeni radovi na Mogorjelu kraj Čapljine.

1956. g.
— Izvršeni pripremni radovi za sanaciju trijema Ferhadije džamije u Banja Luci.
— Sanacija temelja Starog mosta u Mostaru.
— Pokrivački radovi na kući Ž. Neimarovića u Bjelušinama u Mostaru.
— Popravka krova na crkvi manastira Žitomislići.
— Popravke kuća Gojka Vukovića i Muje Muštovića u Mostaru (spomenici NOB-e).
— Obimniji konzervatorsko-restauratorski radovi na starom gradu Ostrošcu na Uni.
— Injektiranje i zaštita glavnog svoda Kozje ćuprije u Sarajevu.
— Nastavljeni radovi na unutarnjoj adaptaciji Morića hana.
— Sanacija Nahodova hana u Sarajevu.
— Izmjena krovne konstrukcije Hadži-Sinanove tekije u Sarajevu.
— Manji zahvat na magazama i dućanima u Halačima u Sarajevu.
— Izmještena nekropola stećaka u Čevljanovićima.
— Počeli radovi na uređenju za prezentiranje nekropole Radimlje kod Stoca.

1957. g.
— Nastavljeni radovi na Kozjoj ćupriji u Sarajevu.
— Manji radovi na Hadži Sinanovoj tekiji u Sarajevu.
— Manji radovi na Gazi-Husrefbegovu hamamu u Sarajevu.
— Manji radovi na starom jevrejskom hramu u Sarajevu.
— Sanacija tzv. Dubrovačkih magaza u Halačima u Sarajevu.
— Groblja na Nadkovićima u Sarajevu uređena kao javne zelene površine.
— Uređenje groblja uz Sarač Alijinu džamiju u Sarajevu.
— Rekonstrukcija dijela Višegradske kapije na Vratniku u Sarajevu.
— Postavljena vrata na Gazi Husrefbegovu bezistanu u Sarajevu.
— Djelomično uređenje krova Morića hana u Sarajevu.
— Izvedena drvena potporna konstrukcija u trijemu Ferhadije džamije u Banja Luci.
— Izvedeni limarski radovi na neogotičkom zamku Ostrošcu na Uni.
— Izmijenjen dotrajali krov kuće Nurije Pozderca u Cazinu.
— Izmijenjen pokrov Gradašćevića kule u Bijeloj.
— Konzervacija bedema starog grada Jajca.
— Rekonstrukcija česme Mehmed-paše Sokolovića u Sokolovićima kod Rudog.
— Djelomična sanacija Kamenite ćuprije na Gabelskom potoku kod Ustikoline.
— Manji zahvati na starom gradu Doboru kod Modriče.

1958. g.
— Konzervatorsko-restauratorski rad na Titovom vagonu u Oštrelju.
— Rekonstrukcija spratne i krovne konstrukcije Morića hana u Sarajevu.
— Konzervatorski radovi na česmi Milošnik u Livnu.
— Uređenje nekropole stećaka na Radimlji kod Stoca.
— Pripremljen teren za prezentaciju srednjevjekovne nekropole u Boljunima kod Stoca.
— Konzervacija nadgrobnog spomenika osnivača Ferhadije džamije u Tešnju.
— Sanacija Halil-pašinog turbeta u Banja Luci.
— Manji radovi na sanaciji Behram-efendijine džamije u Banja Luci.
— Popravak ogradnog zida Arnaudije džamije u Banja Luci.
— Spasavalačke akcije na tvrđavi u Gradačcu.
— Popravak krova crkve sv. Nikole u Foči.
— Popravak krova pravoslavne crkve u Rogatici.
— Sanacija sahat-kule u Pruscu.
— Prijenos turbeta Ilhamije Žepčaka u Travniku.
— Nastavak radova na staroj mostarskoj čaršiji, rekonstrukcijom nekih objekata u Podkujundžiluku u Mostaru.
— Plombiranje i injektiranje na Starom mostu u Mostaru.
— Uređenje Vučjakovića džamije za depo muzeja,
— Rad na uređenju kule na desnoj obali Neretve u Mostaru.
— Rekonstrukcija kafane na Maloj tepi u Mostaru.
— Prepokrivanje manastirske crkve u Trijebnju.
— Uređivanje krova Sahat-kule u Počitelju.
— Spasavalački radovi na manastirskoj crkvi u Zavali.

1959. g.

— Konzervatorsko-restauratorski radovi na kompleksu Ferhadije džamije u Banja Luci.
— Zahvati na tri turbeta u dvorištu iste džamije.
— Konzervatorski radovi na Kuršumliji u Kladnju.
— Spasavalački radovi na Kafijinoj tekiji, medresi i turbetu u Pruscu.
— Spasavalački radovi na Đerzelez Alijinoj i Saburinoj kući u Sarajevu.
— Druga etapa radova na uređenju nekropole u Boljunima.

1960. g.

— Izmjena dotrajalih stupova u trijemu Ferhadije džamije u Banja Luci.
— Prepokrivanje crkve manastira Tavne.
— Konzervatorski radovi na Subašića kući u Sarajevu.
— Sanacija turbeta u Bjelosavićima — Sokolac.
— Manji zahvat na turbetu u Prači.
— Radovi na sanaciji kompleksa Begovine u Stocu.
— Sanacija arheoloških i arhitektonskih spomenika u dolini Trebišnjice.
— Prva etapa konzervatorskih radova na starom gradu Bobovcu.

1961. g.

— Konzervatorski radovi na ruševinama sv. Luke i na citadeli u Jajcu.
— Konzervatorski radovi na starom gradu Bobovcu.
— Konzervatorski radovi na arheološkom objektu kasnoantičke bazilike u Brezi.
— Konzervatorski radovi na rimskom kompleksu Mogorjelo kraj Čapljine.
— Konzervacija staroantičkih grobnica u Čifluku kraj Šipova.
— Arheološko i straživanje srednjevjekovne nekropole i crkvine u Vrutcima kod vrela Bosne.

1962. g.

— Konzervatorski radovi na antičkom kompleksu Mogorjelo.
— Konzervatorski radovi na starom gradu Jajcu.
— Konzervatorski radovi na starom gradu Doboju.
— Nastavak radova na restauraciji Aladže džamije u Foči.
— Čišćenje živopisa u manastirskoj crkvi u Lomnici.
— Radovi na prezentaciji nekropole Radimlja kod Stoca.
— Konzervatorski radovi na starom gradu Maglaju.
— Radovi na sanaciji kupole i fasade Aladže-džamije u Foči.
— Nastavak konzervatorskih radova na starom gradu Bobovcu.
— Konzervacija stambenog kompleksa Begovina u Stocu.
— Uređenje turističkog objekta kraj pećine Vjetrenice u Zavali.

1963. g.

— Djelomična restauracija rimskog torkulara na Mogorjelu kraj Čapljine.
— Obavljena sanacija starog mosta u Mostaru.
— Konzervacija i adaptacija Gavran-Kapetanovića kuće u Počitelju.
— Konzervacija bedema između velike tabije i kastela na starom gradu Jajcu.
— Sanacija bedema, tabija, kazamata i cisterne na starom gradu Maglaju.
— Sanacija Dizdareve kule na starom gradu Tešnju.
— Rekonstrukcija tambura i kupole Glavice džamije u Livnu.
— Nastavak radova na restauraciji Aladže džamije u Foči.
— Čišćenje živopisa u manastirskoj crkvi u Lomnici.
— Radovi na prezentaciji nekropole Radimlja kod Stoca.
— Konzervacija Karađozbegove medrese u Mostaru.
— Konzervacija Sahat kule u Prozoru.
— Čišćenje freski u crkvi sv. Nikole u Trijebnju.

1964. g.

— Završni radovi na rekonstrukciji antičkog torkulara na Mogorjelu.
— Nastavak čišćenja životopisa u crkvi sv. Nikole u Trijebnju.
— Konzervacija 4 ikone iz Tešnja i jedne slike iz Kr. Sutjeske.
— Zaštitno iskopavanje kasnoantičke bazilike u u Crvenici na Duvnu.
— Prijenos crkve (arhitektura i životopis) i pušnice manastira Dobrićevo kraj Bileće.
— Konzervatorsko-restauratorski zahvati na dekoraciji Aladže džamije u Foči.
— Sanacija donžon-kule na starom gradu Bobovcu.
— Sanacija zapadnog bedema starog grada Jajca.
— Obimni radovi na sanaciji starog grada Zvornika.
— Djelomična konzervacija Čengića kule u Ratajima.
— Konzervacija glavne kule u Počitelju.
— Djelomična sanacija Redžep-pašine kule u Žepi.
— Konstruktivna sanacija dvaju turbeta u dvorištu Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu.
— Rad na sanaciji kupole i fasada Ferhadije džamije u Sarajevu.
— Manji zahvat na Sinanbegovoj džamiji u Čajniču.
— Konzervacija kasnoantičke bazilike u Brezi.

1965. g.

— Nastavak zaštitnog iskopavanja kasnoantičke bazilike u Crvenici kod Duvna.
— Završni arhitektonski radovi na prijenosu manastira Dobrićevo.
— Izmjena stropnih i krovnih konstrukcija Gradašćevića kule u Gradačcu.
— Potpuna sanacija i adaptacija Gazi-Husrevbegova hamama u Sarajevu.

— Nastavak radova na rekonstrukciji i sanaciji bedema starog grada Jajca.
— Potpuna sanacija i adaptacija daira u Halačima, Sarajevo.
— Djelomično saniranje hana u Počitelju.
— Nastavljeni radovi na starom gradu Zvorniku.
— Završeni radovi na sanaciji Aladža džamije u Foči.
— Konzervatorsko-restauratorski radovi sa muzejskom postavom u zgradi ZAVNOBiH-a u Mrkonjić-gradu.
— Treća faza radova na prezentaciji nekropole Radimlje kod Stoca.
— Nastavljeni konzervatorski radovi na starom gradu Bobovcu.
— Rekonstrukcija trijema Azizije džamije u Brezovom Polju.
— Postavljanje obnovljenog ikonostasa u Lomnici.
— Saniranje svoda priprate manastirske crkve u Paprači.
— Prezentacija glavne fasade Ferhadije džamije u Sarajevu.
— Konzervatorski radovi na kasnoantičkoj bazilici u Brezi.
— Istraživački radovi na Donjoj Gradini u Jasenovcu.
— Konzervatorski zahvat i uređenje starog groblja na Alifakovcu i Kovačima u Sarajevu.
— Konzervacija fresaka crkve u Srđevićima kod Gacka.

1966. g.

— Zaštitno iskopavanje kasnoantičke bazilike u Crvenici kod Duvna.
— Čišćenje i otkrivanje živopisa crkve u Srđevićima kod Gacka.
— Konzervacija i restauracija 7 slika na platnu.
— Pripremne mjere i radovi na sanaciji spomeničkog fonda akumulacije »Bajna Bašta na Drini.
— Rekognosciranje područja akumulacije HE Rama.
— Naknadni pokrivački radovi na pušnici u manastiru Dobrićevo.
— Sanacija pukotina na kubetu i apsidi crkve manastira Gomionica.
— Konzervacija bedema na starom gradu Bobovcu.
— Izmjena krovne konstrukcije i vijenca Fethije džamije u Bihaću.
— Konzervacija ruševina manastira Rmnja kod Martin Broda.
— Radovi na izmjeni pokrivača Sinanbegove džamije u Čajniču.
— Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Sokolu na Plivi.
— Dovršeno čišćenje živopisa crkve sv. Nikole u Trijebnju.
— Rad na konzervaciji ikone »Čajnička bogorodica«.
— Konzervacija Kapetanove kule u Bihaću.
— Sanacija bedema starog grada Jajca.
— Konzervacija zidova na starom gradu Počitelju.
— Konzervacija kubeta i bočnih apsida manastirske crkve u Paprači.
— Malterisanje unutrašnjosti Aladža džamije u Foči.
— Izmjena krovnog pokrivača i sanacija apside manastira Lomnice.
— Početak restauracije Krive ćuprije u Mostaru.
— Restauratorski zahvat na spomen-kući Majevičkog odreda u Vukosavcima, SO Lopare.
— Sanacija bedema starog grada Gradačca.
— Demontaža Arslanagića mosta kod Trebinja.
— Demontaža mosta na ušću Žepe.
— Adaptacija četiri stambena objekta u Počitelju.
— Konzervacija travničke kapije u Jajcu.
— Uređenje trijema Azizije džamije u Brezovom Polju.
— Radovi na adaptaciji Husein Kapetanove kule u Gradačcu.

1967. g.

— Zaštitno iskopavanje kasnoantičkog refugija u Vrbljanima kraj Ključa.
— Zaštitno iskopavanje Velike gradine u Varvari kraj Prozora.
— U radionici Zavoda konzervirano 8 ikona i tri stare slike.
— Skinuti ostaci freske sv. Mihajla iz crkve manastira Rmanj u Martin Brodu.
— Popravak fasade Sultan-Selimove džamije u Knežini.
— Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Sokolu na Plivi.
— Sanacija živopisa u crkvi u Srdjevićima kod Gacka.
— Postavljanje olovnog lima na krov Sinanbegove džamije u Čajniču.
— Konzervatorski radovi na objektu kasnoantičke Paprače.
bazilike u Brezi.
— Konzervatorski radovi na živopisu crkve sv. Nikole u Trijebnju.
— Rekonstrukcija krovne konstrukcije manastira
— Konzervacija krova i zidova na starom gradu Gradačcu.
— Sanacija Papaz kule i Šamića tabije u Jajcu.
— Sanacija starog hamama u Počitelju.
— Čišćenje živopisa manastirske crkve u Lomnici.
— Završni radovi na dekoracijama kupole Aladža džamije u Foči.
— Rekonstrukcija mosta na Žepi na novoj lokaciji u selu Žepi.
— Izmjena pokrivača na kulama starog grada Vranduka.
— Pokrivena kula i saniran bedem starog grada Doboja.
— Završena restauracija Krive ćuprije u Mostaru.
— Temeljita restauracija sa muzejskom postavom u staroj sinagogi u Sarajevu.

1968. g.

— Završen i predan na upotrebu most na Žepi.
— Zaštitno iskopavanje kasnoantičkog refugijuma u Vrbljanima kraj Ključa.

— Zaštitno iskopavanje kasnoantičke bazilike u Prisoju, SO Duvno.
— Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Sokolu na Plivi.
— Konzervirano 6 slika i 17 ikona u Likovnom ateljeu zavoda.
— Obrada fragmenata fresaka iz manastira Rmanj, Martin Brod.
— Zidarski i slikarski radovi na ugaonim kalotama Aladža džamije u Foči.
— Saniranje bedema na starom gradu Gradačcu.
— Radovi na sanaciji perimetralnih bedema starog grada Vranduka.
— Najnužnija konzervacija ugrožene arhitekture Hadžibegova grada u Hutovu.
— Rekonstrukcija ruševnih kapija i minareta Sinanbegove džamije u Čajniču.
— Najnužnija konzervacija ugrožene arhitekture starog grada Bužima.
— Konzervatorski radovi na starom gradu Krupi na Uni.
— Konzervacija i rekonstrukcija stupova prizemlja na karauli u Bosanskom Brodu.
— Saniranje krova crkvenog tornja samostana Gorica u Livnu.
— Izmjena krovnog pokrivača na trijemu džamije Glavica u Livnu.
— Rekonstrukcija krovišta i doksata Redžep-pašine kule u Žepi.
— Konzervatorski radovi na kupoli džamije Selimije u Knežini.
— Sanacija stare rimokatoličke crkve u Varešu.
— Istraživački konzervatorski radovi na kasnoantičkoj bazilici u Brezi.
— Konzervatorski radovi na manastiru Papraći.
— Arheološka konzervacija na kompleksu sv. Petra u Čičevu kod Trebinja.
— Zahvat na sanaciji mosta na rijeci Zalomci kod Nevesinja.
— Obimni restauratorski radovi na Brusa-bezistanu u Sarajevu.
— Radovi na staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu.
— Završni radovi na Baščaršijskoj džamiji u Sarajevu.

1969. g.

— Intervencija na krovištu džamije u Počitelju.
— Zaštitno arheološko iskopavanje kasnoantičke bazilike u Glavicama na Glamoču.
— Zaštitno arheološko iskopavanje kasnoantičke bazilike u Prisoju na Buškom Blatu.
— Spasavanje arheoloških spomenika iz akumulacije Buško Blato.
— Konzervatorsko-restauratorski radovi na živopisima manastira Dobrun, Paprača i Zavala.
— Manji zahvat na sanaciji fresaka u crkvi Dobrićevo.
— Restauracija petnaest ikona iz Umjetničke galerije Sarajevo.
— Konzervatorski zahvat na starom gradu Jajcu.
— Konzervatorski zahvat na starom gradu Gradačac.
— Konzervatorski zahvat na starom gradu Vranduku.
— Konzervatorski zahvat na Karauli u Bos. Brodu.
— Konzervatorski zahvat na starom gradu Kastelu u Banja Luci.
— Konzervatorski zahvat na Aziziji džamiji u Brezovom Polju.
— Konzervatorski zahvat na Karađozbegovoj džamiji u Mostaru.
— Konzervatorski zahvat na starom gradu Vrnograču.
— Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Ključu.
— Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Doboru.
— Konzervatorski zahvat na mostu zvanom Ovčiji brod na Zalomci, Nevesinje.
— Obnova dućana oko Brusa-bezistana u Sarajevu.
— Konzervatorski radovi na Kuršumliji medresi u Sarajevu.
— Konzervacija antičkih objekata u Putovićima kraj Zenice.
— Konzervatorski zahvat na Lalapašinoj džamiji u Livnu.
— Konzervatorski zahvat na crkvi brvnari u Malom Blaškom.
— Konzervatorski zahvat na Sultan-Selimovoj džamiji u Knežini.
— Konzervatorski zahvat na Kizlaraginoj džamiji u Mrkonjić Gradu.
— Konzervatorski zahvat na starom hamamu u Stocu.
— Konzervatorski zahvat na manastirskoj crkvi u Dobrićevu.
— Konzervatorski zahvat na manastirskoj crkvi u Papraći.
— Konzervatorski zahvat na manastirskoj crkvi u Tavni.
— Arheološka konzervacija starokršćanske bazilike u Cimu kraj Mostara.
— Konzervatorski radovi na starom gradu Bužimu.
— Konzervatorsko-restauratorski radovi na Gazi Husrevbegovom bezistanu u Sarajevu.

1970. g.

— Konzervirano 13 ikona i dvije slike u Likovnom ateljeu Zavoda.
— Konzervacija živopisa u Dobrunu, Papraći i Dobrićevu.
— Konzervacija fresaka u Srdevićima kod Gacka.
— Konzervacija i restauracija dekoracija u unutrašnjosti Ferhadije džamije u Sarajevu.
— Zaštitno arheološko iskopavnje na lok. Crkvina u Glavicama kod Glamoča.
— Obimni restauratorski i adaptacioni radovi na Begovom bezistanu u Sarajevu.
— Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Doboru.
— Sanacija i konzervacija kasnoantičke bazilike u Turbetu kraj Travnika.
— Popravak kuće Ive Duspera u Kralj. Sutjesci.

— Radovi na rekonstrukciji kupole Lala-pašine džamije u Livnu.
— Sanacija krovnog pokrivača od olovnog lima Glavice džamije u Livnu.
— Prekrivanje novim olovnim limom Šišman Ibrahimpašine džamije u Počitelju.
— Rekonstrukcija bedema i zapadne kule starog grada Gradačca.
— Zaštitni radovi na starom gradu Tešnju.
— Čišćenje i konzervacija živopisa u manastiru Dobrunu.
— Rekonstrukcija krovne konstrukcije Sahat kule u Nevesinju.
— Radovi na sanaciji oštećenja Ferhadije džamije (bez munare) u Banja Luci.
— Rekonstrukcija sahatkule u Banja Luci.
— Sanacija kule III u Kastelu u Banja Luci.
— Konzervacija zapadnog bedema starog grada Jajca.
— Radovi na otklanjanju vlage iz zidova crkve manastira Dobrićevo.
— Istraživački konzervatorski radovi na starom gradu Ključu.
— Reknostrukcija stupova i kupole Sijerčića Turbeta u Višegradu.
— Arheološka konzervacija kompleksa Dvori i Grgurevo u Kralj. Sutjesci.
— Pokrivanje novim olovnim limom Sultan-Selimove džamije u Knežini.
— Konzerviranje živopisa u manastiru Paprača.
— Radovi na rekonstrukciji trijema Karađozbegove džamije u Mostaru.
— Konzervacija antičkih objekata u Putovićima kraj Zenice.

1971. g.

— Završetak restauratorskog zahvata na Gazi-Husrevbegovu bezistanu u Sarajevu.
— Sanirane pukotine na Čekrekčijinoj džamiji u Sarajevu.
— Rekonstrukcija Arslanagića mosta na Gorici kod Trebinja.
— Početak restauracije Morića hana u Sarajevu.
— Konzervatorski radovi na starom gradu Travniku.
— Konzervatorski radovi na starom gradu Jajcu.
— Zahvat na sanaciji Kuršumli-džamije u Maglaju.
— Manji konzervatorski radovi na starom gradu Tešnju.
— Nastavljen konzervatorski zahvat na Lalapašinoj džamiji u Livnu.
— Sanacija krovišta crkve samostana Gorice u Livnu.
— Sanacija starog mosta na Dumanu u Livnu.
— Istraživački i konzervatorski radovi na starom gradu Ključu.
— Arheološka konzervacija na lok. Grgurevo u Kr. Sutjesci.
— Sanacija džamije u Plani kod Bileće.
— Radovi na sanaciji kuće nar. heroja V. Miskina kod Trebinja.
— Sanacija okapnica i spojnica na crkvi manastira Dobrićevo kod Bileće.
— Konzervatorski radovi na st. gradu Gradačcu.
— Studijski radovi na objektu Kizlaragine džamije u Mrkonjić Gradu.
— Radovi na sanaciji crkve manastira Žitomislić.
— Radovi na Sultan Selimovoj džamiji u Knežini.
— Studijska ispitvanja spomenika na Šehitlucima kod Banja Luke.
— Rekonstrukcija porušenog dijela minereta Ferhadije džamije u Banja Luci.
— Sanacija Ferhadpašinog turbeta u Banja Luci.
— Sanacija turbeta Ferhadpašinih barjaktara u Banja Luci.
— Sanacija Safi-kaduninog turbeta u Banja Luci.
— Sanacija većih poteza bedema i rekonstrukcija kula I, II, na Kastelu u Banja Luci.
— Sanacija konaka manastira Gomionice kod Bronzanog Majdana.
— Sanacija teško oštećene crkve samostana Trapista u Delibašinom Selu kraj Banja Luke.
— Sanacija Husedžinovića kuće u Banja Luci.

AZIZ DEFTERDAREVIĆ

NAŠA KONCEPCIJA IDENTITETA SPOMENIKA KULTURE

Spomenik kulture je širok pojam kojega je teško pobliže definisati. To je kulturno materijalno dobro (predmet, stvar ili grupa predmeta, stvari), nepokretno ili pokretno, koje ima poseban značaj za društvenu zajednicu radi svoje arheološke, istorijske, sociološke, etnografske, umjetničke, arhitektonske, urbanističke, tehničke i druge naučne ili kulturne vrijednosti. Spomeničko svojstvo stiče i bliža okolina kao integralni dio spomenika kulture koja izražava njegove ambijentalne karakteristike i tradicionalni okvir njegovog lokaliteta.

Očigledno je da nas ova definicija ne može zadovoljiti jer ne objašnjava brojne elemente koji je sačinjavaju, a u tretiranju spomenika kulture bitno se ne razlikuje od uopštene zakonske formulacije ovog pojma. Međutim deskriptivno objašnjavanje ovih elemenata teško bi se moglo uključiti u definiciju pojma spomenika kulture, pogotovo zato što je ova materija do sada nedovoljno naučno obrađena i što još nije data zadovoljavajuća definicija ovog pojma zasnovana na naučnom istraživanju.

U pokušaju da definiciju spomenika kulture postavi na naučnu osnovu, dr Stevan Tomić u svom radu o pravnoj zaštiti spomenika kulture[1] konstatuje da »pojam spomenika kulture sadrži u sebi više raznih ili raznorodnih elemenata i svojstava« koji u zakonskoj definiciji ovog pojma nisu tretirani na adekvatan način, kako bi poslužili kao faktor pravne zaštite.

O teoretskoj razradi ove materije autor daje objašnjenje o svojoj sistematici elemenata i svojstava tretiranog pojma koje ćemo ukratko rezimirati:

— spomenik kulture kao pojam može biti shvaćen u subjektivnom i objektivnom smislu (subjektivno: čovjek teži da sačuva uspomene i sjećanja na ono što je doživio i preživio i, objektivno: čovjek stvara nepregledan broj objekata za lične, društvene i druge potrebe u svim epohama, vrši odabiranje ili odbacivanje objekata u procesu neprestanog propadanja i novog stvaranja, te utvrđuje elemenat zainteresovanosti društva da štiti određene objekte);

— spomenici kulture imaju određenu društveno korisnu svrhu (izvori za razna saznanja o bilo kom području ljudske djelatnosti, dokumentacija nekog istorijskog zbivanja, kulturnog postignuća, narodnog života, običaja, sjećanje na minuli događaj, ideju ili ličnost);

— spomenici kulture imaju razne vrijednosti, izražene novcem ili drugim ekvivalentom koje ulaze u psihičke ili estetske kategorije, a to su: umjetnička i umjetničko-zanatska, lična, porodična, društvena, nacionalna, opštečovječanska; vrijednosti originala i falsifikata, rijetkosti, unikata, zbirke i konačno prometna odnosno afekciona vrijednost.

Na ovoj osnovi autor je formulisao definiciju po kojoj su spomenici kulture oni objekti (pokretni i nepokretni) koji potiču iz neke prošle epohe, imaju istorijsku, naučnu, umjetničku ili kulturnu vrijednost, a po svom sadržaju i one nabrojane elemente i svojstva koji karakterišu pojam spomenika kulture, uslijed čega javni interes zahtijeva da budu sačuvani.

Naše sadašnje zakonodavstvo o zaštiti spomenika kulture nije uspjelo pobliže identifikovati ovakav širok, složen, a uz to i uopšten pojam spomenika kulture koji zadire u mnoge oblasti ljudskog stvaralaštva, pa je stoga prepustilo organu zaštite spomenika da individualio odlučuje o kriterijumu valorizacije spomeničkog svojstva svakog objekta.

Registracija spomeničkih objekata uslovljena je procedurom upravnog postupka. Iz toga bi proizašao zaključak da je pod zakonskom zaštitom samo onaj objekt koji je zaveden u registar spomenika kulture. Ovakav tretman spomenika kulture ne može zadovoljiti potrebe efektivne zaštite koja se mora preventivno sprovoditi na svakom mjestu i u svako vrijeme od momenta kada se sazna ili indicira da postoje spomenička svojstva nekog objekta. Takav objekt treba sačuvati i u toku postupka valorizacije, bez obzira na to da li će u konačnoj fazi postati registrovan spomenik kulture. Stoga bi i svaki započeti postupak valorizacije imao značaj automatske zakonske zaštite.

[1] Dr Stevan Tomić: »Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji«, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 1958.

To bi mogao biti i smisao zakonske formulacije da su »spomenici kulture zaštićeni po samom zakonu« bez obzira na to da li su registrovani, iako nam ova formulacija ne objašnjava pojam one zakonske zaštite koja nije proizašla iz procedure upravnog postupka. Ova odredba je tako formulisana u svim republičkim zakonima o zaštiti spomenika kulture, izuzev republičkog zakona SR Bosne i Hercegovine u kojem je, na žalost, sasvim ispala prilikom noveliranja ovog zakona 1965. godine.

Za spomenik kulture se kaže da nosi duhovnu poruku vremena u kojem je ponikao. On je svjedočanstvo vjekovnih tradicija jednog naroda i ne može se odvojiti od njegove istorije, a po pravilu ni od prostora u kojem je smješten. Očigledno je da sazrijeva svijest o jedinstvu ljudskih vrijednosti koje treba sačuvati za buduća pokoljenja u autentičnom stanju svojeg vremena, obogaćenim doprinosom kasnijih istorijskih epoha.

*

Razmatrajući ove dileme, mišljenja sam da bi trebalo izmijeniti metode u tretiranju spomeničkog svojstva našeg kulturno-istorijskog nasljeđa. Tako bi naprimjer, prema istorijskoj determinaciji kulturno-istorijskog nasljeđa Bosne i Hercegovine mogli u načelu deklarisati spomenicima kulture sve one nepokretne i pokretne stvari koje potiču iz završenih istorijskih epoha: predistorije, antičkog perioda, ranog srednjeg vijeka, stare bosanske države, turskog perioda i dalje do kraja 19. vijeka, sve dok nadležni organ za svaku takvu stvar ne utvrdi da li ima svojstvo spomenika kulture i odluči o njegovoj registraciji.

Činjenica je da su nam završene istorijske epohe ostavile ogroman broj nepokretnih i pokretnih predmeta, često na nepristupačnim ili nepoznatim mjestima koje nije moguće evidentirati i valorizirati u redovnom postupku. Tako na primjer, na teritoriju Bosne i Hercegovine ima na 2.300 lokaliteta oko 60.000 stećaka, preko 400 raznih srednjovjekovnih utvrda, više hiljada bosansko-orijentalnih nišana, veliki broj predmeta narodnog folklora, predmeta primijenjene umjetnosti, starih slika i ikona itd. Stoga se nameće neophodna potreba da se svi ovi predmeti smatraju automatski zaštićenim (ex lege), sve dok od slučaja do slučaja, nadležni zavod ne sprovede njihovu valorizaciju.

Na takav način uspješno je regulisano pitanje zakonske zaštite spomenika kulture u nekim stranim zemljama. Pod opisanim uslovima mogao bi se efikasnije kontrolisati i izvoz pokretnih predmeta u inozemstvo, te sprečavati iznošenje iz zemlje onih pokretnih predmeta koji imaju spomeničku vrijednost.

Ovom prilikom osvrnućemo se na primjere iz ovog zakonskog automatizma u nekim stranim zemljama.

1. U Grčkoj se sva opštinska, crkvena i privatna imanja na kojima se nalaze tzv. starine, bilo nepokretne ili pokretne, smatraju državnom svojinom.

2. U Švedskoj su zakonski zaštićeni svi tzv. starinski spomenici koji su kao takvi navedeni u zakonu.

3. U Norveškoj su zakonski zaštićeni nepokretni spomenici koji potiču iz starog i srednjeg vijeka, dok se svi pokretni spomenici iz tog perioda tretiraju kao svojina države. Takvi spomenici ne smiju se izvoziti iz zemlje, što važi i za ostale spomenike starije od 100 godina kao i za uspomene na istaknute ličnosti bez obzira na doba iz kojeg potiču.

4. U Čehoslovačkoj se smatra spomenikom svaki predmet za koji postoji takva pretpostavka (sumnja), sve dok o tome ne odluči centralni organ za zaštitu spomenika.

5. U Njemačkoj demokratskoj republici se svi spomenici (kulturna dobra) nalaze pod zakonskom zaštitom, čak i u slučaju ako njihovo spomeničko svojstvo još nije pouzdano utvrđeno.

6. U SSSR su spomenici kulture »neprikosnoven posjed« države, a u Bugarskoj »opštenarodna svojina«, te se kao takvi nalaze pod bezuslovnom zakonskom zaštitom.

Interesantno je napomenuti da se zakonska ograničenja u Italiji ne mogu odnositi na djela živih autora, kao ni na ona čija starost ne prelazi 50 godina.

Naše opredjeljenje za metod istorijske determinacije kod utvrđivanja identiteta spomenika kulture, odnosno za sistem zakonskog automatizma, bilo bi najoptimalnije rješenje u našim današnjim uslovima.

Takav metod rada ne bi morao usporavati redovnu djelatnost zavoda na registraciji i zaštiti spomenika kulture, ali bi u preventivnom smislu obezbijedio zaštitu svih onih predmeta od spomeničke vrijednosti koji još nisu obuhvaćeni procedurom upravnog postupka, odnosno pravomoćnim rješenjem o zaštiti. Stoga bi trebalo prevazići kampanjsko shvatanje registracije spomenika kulture koju zavod mora završiti po nekom utvrđenom planu. Registracija mora biti kontinuiran proces u stalnoj djelatnosti službe zaštite spomenika kulture.

Pojam spomenika kulture u međunarodnim relacijama

Interesantno je da vidimo kako su spomenici kulture ili tzv. kulturna dobra tretirana u jednom međunarodnom dokumentu — Konvenciji za zaštitu kulturnih dobara u slučaju oružanog sukoba (Haška konvencija iz 1955. godine).[2]

[2] Konvencija objavljena u Dodatku br. 4 »Službenog lista FNRJ« od 2. IV. 1956. g.

Prema definiciji iz ovog dokumenta, status kulturnog dobra uslovljen je velikim značajem za kulturnu baštinu svakog naroda.

Kulturna dobra mogu biti:

1. — spomenici arhitekture, umjetnosti ili istorije, vjerski ili laički,
   — arheološka mjesta,
   — skup građevina koje su kao cjelina od istorijskog ili umjetničkog interesa,
   — umjetnička djela, rukopisi ,knjige i drugi predmeti umjetničkog ili arheološkog interesa,
   — naučne kolekcije i važne kolekcije knjiga, arhiva ili reprodukcija navedenih dobara;
2. — zgrade muzeja, velikih biblioteka, arheoloških skladišta i drugih skladišta u kojima se nalaze kulturna dobra;
3. — mjesta u kojima je koncentracija spomenika kulture.

U preambuli ovog međunarodnog dokumenta istaknut je stav da bi zaštita kulturnih dobara mogla biti efikasna samo ako je organizovana još za vrijeme mira i to kako nacionalnim tako i međunarodnim mjerama.

Takav stav upućuje nas na potrebu jednog komparativnog osvrta na pojam spomenika kulture u zakonodavstvu nekih stranih zemalja. Ovom prilikom ću te pojmove spomenuti u kraćoj slobodnoj interpretaciji ili doslovnim dijelom teksta, kako bismo ovo, prilično raznoliko tretiranje te materije, mogli razmatrati i sa aspekta našeg shvatanja ovog pojma.

Da vidimo kako se zakonski objašnjava pojam spomenika kulture u pojedinim zemljama.[3]

U austrijskoj verziji — to su predmeti istorijskog, umjetničkog i kulturnog značaja, ako nadležni organ ocijeni i odluči da je takav značaj od javnog interesa.

U mađarskoj verziji — to su karakteristični i nezamjenjivi spomenici istorijske prošlosti otadžbine koji mogu služiti kao objektivan dokaz ekonomsko-društvenog i kulturnog razvoja u zemlji i koji imaju izrazit značaj sa gledišta arhitekture, istorije, arheologije, likovnih i dekorativnih umjetnosti ili etnografije, kao i zgrade koje po svom izgledu imaju bitnu ulogu u stvaranju karakterističnog izgleda grada ili naselja.

U italijanskoj verziji — to su predmeti koji imaju umjetnički, istorijski, arheološki i etnološki značaj, predmeti interesantni za paleontologiju, predistoriju i primitivne civilizacije, predmeti numizmatičkog interesa, rukopisi, autografi, značajni dokumenti, inkunabule i slične rijetkosti i dragocjenosti, kao i nepokretne stvari vezane za političku i vojnu istoriju, literaturu, umjetnost ili kulturu koje imaju veliki značaj ustanovljen administrativnom prijavom Ministarstva za nacionalni odgoj.

U grčkoj verziji — to su »starine« (od najstarijih vremena pa nadalje) koje obuhvataju sva arhitektonska djela, skulpture i njihove ostatke, grafička djela i djela ostalih grana umjetnosti, zatim vodovodi, ulice, zidovi, grobovi, reljefi, simboli, natpisi, crteži, mozaici, prstenje i numizmatika kao i predmeti iz najranijeg hrišćanskog perioda i srednjovjekovnog helenizma.

U bugarskoj verziji — to je proizvod ljudske djelatnosti iz niza poimenično nabrojanih objekata koji dokumentuju materijalnu i duhovnu kulturu i imaju naučni, umjetnički i istorijski značaj ili su vezani za istorijske i revolucionarne borbe i događaje iz života i djelatnosti društvenih, kulturnih i naučnih stvaralaca.

U čehoslovačkoj verziji — to je dokument istorijskog razvoja društva, njegove umjetnosti, tehnike, nauke i drugih grana ljudskog rada i života, sačuvana istorijska sredina naselja i arhitektonskih cjelina, stvari koje se odnose na značajne ličnosti ili događaje u istoriji ili kulturi.

U zapadnonjemačkoj verziji — to su građevine, čije je održavanje u javnom interesu, zbog opšteistorijskog ili umjetničko-istorijskog značaja, spomenici iz predistorijskog i ranoistorijskog doba (nabrajaju se vrste ovih spomenika) kao i pokretni predmeti od javnog interesa za umjetničku i kulturnu istoriju, sve pod pretpostavkom da su zavedeni u spisak spomenika i zvanično objavljeni.

U istočnonjemačkoj verziji — to je utvrđen dio materijalnih, arhitektonskih i umjetničkih spomenika ranijih epoha koje zaštićuje socijalističko društvo, djela arhitekture i građevinarstva, likovnih umjetnosti, narodnih i zanatskih rukotvorina, hortikulture i tehnike, čije je održavanje od interesa za državu i društvo zbog njihovog umjetničkog, istorijskog ili naučnog značaja (slijedi razrada spomenika po vrstama).

U poljskoj verziji — to su kulturna dobra, starodrevna ili savremena, koja su od značaja za nasljeđe i kulturni razvoj po svojoj istorijskoj, naučnoj ili umjetničkoj vrijednosti, a mogu biti: djela građevinarstva, urbanizma, arhitekture, etnografski objekti, predmeti umjetničkog stvaralaštva, djela likovne umjetnosti, istorijske uspomene (borba za nezavisnost, društvenu pravdu, logori i dr.), arheološki i paleontološki objekti, pećine, prastari rudnici, gradovi, ostaci grobalja, objekti tehnike i materijalne kulture, arhivski i bibliotekarski materijal i drugi predmeti od naučne, umjetničke ili kulturne vrijednosti.

U švedskoj verziji — to su nepokretni »starinski spomenici koji čuvaju uspomenu na ranije otadžbinske stanovnike«, a potiču iz »pređašnjeg vremena« (iz »ranijih vremena«, »starih vremena« ili »davnine«) i to: humke zemlje i kamena, grobnice, ostali grobovi i nekropole, grobovi-čamci i građevine od kamena, stijene i pećine sa natpisi-

[3] Zbirka stranih zakona o zaštiti spomenika kulture (Stalna konferencija gradova, Beograd 1970.)

ma, kameni krstovi, napuštena naselja, tvrđave, zamci, crkve, kapele, manastiri i dr.

U norveškoj verziji — to su nepokretni spomenici iz starog i srednjeg vijeka: nadgrobni spomenici svih vrsta, prijestolja u kamenu, spomenici u formi broda, kuće i zgrade svih vrsta i njihovi ostaci, radionice, brodogradilišta, pećine sa ljudskim tragovima, tvrđave, zamkovi, svetišta i sveti izvori vezani za stara vjerovanja ili običaje i drugi karakteristični objekti, kao i poimenično nabrojane vrste pokretnih predmeta.

U verziji SSSR — to su predmeti koji imaju naučno-istorijski ili umjetničko-istorijski značaj kao spomenici: arhitekture, umjetnosti, arheologije, istorijski spomenici, muzejska imovina (spomenici dalje nabrojani po vrstama).

U engleskoj verziji — to su predmeti od istorijskog značaja: zgrade od istorijskog, arhitektonskog ili umjetničkog značaja, slike, namještaj i druga imovina od istorijskog, nacionalnog ili umjetničkog značaja, kao i objekti obuhvaćeni institucijom Nacionalnog fonda za zaštitu mjesta od istorijskog značaja i prirodnih ljepota.

Iz ovog pregleda vidi se da su mnoge zemlje šire i odlučnije razradile pojam spomenika kulture, što je moglo imati bitnog utjecaja i na efikasnost sistema zaštite u današnjoj složenoj konstelaciji društvenih odnosa.

Ovo raznoliko bogatstvo ideja moglo bi nam korisno poslužiti za cjelishodnije regulisanje ove materije u našem zakonodavstvu o zaštiti spomenika kulture jer, kako vidimo, u tome znatno zaostajemo za većinom stranih zemalja.

Sve ono što smo mogli saznati iz zakonske materije o zaštiti spomenika kulture u drugim zemljama, koja je nekada i starijeg postanka (napr. Austrija i Grčka iz 1923. godine), mogli bismo ukratko rezimirati konstatacijom:

— da je deklarisanje spomenika kulture vezano za istorijsku determinaciju ili pak za spisak poimenično označenih vrsta predmeta izvan okvira ove determinacije, često uz propisanu proceduru zvaničnog akta ili uz uproštenu proceduru oglašavanja u službenim novinama;

— da su najčešće nabrojene sve vrste predmeta koji se smatraju spomenicima kulture ili imaju takav značaj, pri čemu je investitorima izgradnje i samim građevinarima nametnuta obaveza da se prije preduzimanja bilo kakvog zahvata na vrijeme obavijeste o eventualnim smetnjama u odnosu na spomenike kulture;

— da se uz pojam zaštite spomenika kulture obavezno podrazumijeva i bliža okolina kao njegov integralni dio, bez obzira da li je ona obuhvaćena formalnom zaštitom ili nije, jer su — kako je to lijepo rečeno na jednom mjestu — okolina istorijskih spomenika arhitektonski ili panoramski okviri koji obezbeđuju prikazivanje i valorizaciju istorijskih spomenika.

Na kraju možemo zaključiti da ipak od nas zavisi kako ćemo riješiti naš problem u ovoj delikatnoj situaciji. U ovoj prilici mogli bismo se podsjetiti preporuke UNESCO-a u kojoj se kaže da svaka država treba da ustanovi najpogodnije kriterije za definisanje kulturnih dobara na njenoj teritoriji.

RÉSUMÉ

LA NOTION D'IDENTITÉ DU MONUMENT CULTUREL

Dans notre conception de ce thème la notion du monument culturel et sa définition ont été traitées comme des éléments essentilse dans le système de la protection des monuments culturels. On a constaté que cette notion complexe était élaborée incomplètement dans notre législation et qu'il existait de sérieux défauts dans notre système de la protection légale. La protection des objets d'une valeur monumentale dépend de la procédure du procédé administratif et de l'enregistrement. Pour cette raison un grand nombre de monuments reste en danger hors de la protection légale. C'est pourquoi l'auteur plaide pour la détermination historique qui représente un élément de la protection légale à la base des époques passées. Tous les objets des époques historiques passées doivent être protegés automatiquement par loi (ex lege). On cite des exemples des législations étrangères qui agissent de cette manière.

La seconde partie de ce thème traite la notion du monument culturel dans des relations internationales. L'auteur considère d'abord la Convention internationale pour la protection des biens culturels en cas de conflit armé (la Haye, 1955). On discute le problème des biens culturels de manière dont on le traite dans la Convention et dans les législations des autres pays. On constate qu'il existe une richesse d'idées, que l'on pourrait appliquer utilement dans notre législation dans le but de la protection plus efficace des monuments culturels.

IVO BOJANOVSKI

SOKOL NA PLIVI

Admiror, paries, te non cecidisse ruinis.
Qui tot *discrimina rerum* sustineas.

Sokol na Plivi, čije ime, po Kuripešiću (1530), znači koliko i »sokolov kamen«, prvi put se spominje u julu 1363. godine, kada je pod Sokolom bio poražen ugarsko-hrvatski kralj Ljudevit Veliki. Uzmak ugarske vojske, koju je osobno vodio kralj, znači ujedno i veliku prekretnicu u odnosima Bosne prema Ugarskoj, koja je nastojala da Bosnu skuči što više pod svoju vlast. Ako se apstrahira kratka epizoda iz 1366. godine, pobuna Tvrtkova brata Vuka, Tvrtko se uskoro potpuno osamostalio u odnosu na Ugarsku, što pokazuje i njegova titula: *Dei gratia banus totius Bosnae,* koju mu daju Mlečani. Tako je Bosna postala suverena kraljevina koja je ujedinila dobar dio juž-

Sl. 1 Sokol — pogled iz Sokoca.

noslavenskih zemalja. U temelje tog historijskog preokreta upisano je i ime utvrđenog grada Sokola na Plivi. Po tome je Sokol ne samo jedan od najutvrđenijih, nego i najznačajnijih srednjovjekovnih bosanskih gradova.

Položaj grada

Sokol pripada tipu visinskog grada.[1] Položaj mu je bio dominantan, sa dalekim pogledom, tipičan za doba burgova (»Burgenzeit«). Sa braniče-kule puca veličanstven pogled na dolinu Plive i na Janj, sve do Kupresa i Vitoroge, s jedne, i do brda iznad Gornjeg Ribnika na Sani, s druge strane. Podignut u sklopu Borovice na kraju kose koju sa tri strane opasuje duboki kanjon Sokošnice, Plivine lijeve pritoke, Sokol je u doba prije nego što su se pojavili topovi bio gotovo neosvojiv. Položen nekih 100 metara iznad kanjona (k. 630—640), a udaljen od najvišeg uzvišenja na Borovici (k. 876) oko 2 km, grad je bio nedohvatan srednjovjekovnom oružju. Ni najteže ratne sprave, kao što su *trabuki* i *mangani,* nisu mogle ozbiljnije oštetiti grad. Jedini prilaz gradu, tzv. Gradskom kosom, koja se odvajala od Borovice i spuštala prema kanjonu Sokošnice, mogao se lako braniti. Zahvaljujući izvanrednom položaju i snazi svojih bedema, Sokol se uspješno othrvao jakim snagama kralja Ljudevita I. Tako je to bilo u 14. stoljeću.

Međutim, u 15. stoljeću situacija se bitno izmijenila na štetu sigurnosti grada koji je dotad efikasno kontrolirao putove prema Jajcu, Ključu i Glamoču. Što je više jačala probojna snaga vatrenog oružja, položaj Sokola, kao i brojnih drugih utvrđenih gradova-burgova, bivao je sve osjetljiviji. U to doba Soko postaje sve izloženiji topovskoj vatri sa okolnih viših položaja ne samo sa Borovice, čiji je ogranak i Gradska kosa sa Sokolom, nego još više sa položaja na desnoj obali Sokošnice. Upravo stoga se i ukazala potreba da se grad i s te strane zaštiti, pa je na Grabežu, zapadno od grada, podignuta jedna isturena, bočna kula (*vorgeschobene Thur*), kojoj je bio zadatak da grad zaštiti sa boka.

Grad se prilagođavao novim prilikama koliko je to, s obzirom na položaj, bilo potrebno i moguće. Tri puta su bedemi Sokola ojačani, kako bi mogli odolijevati sve jačoj probojnoj moći topova. Uporedo s tim, nestajalo je i njegovih vertikala,

[1] U Bosni i Hercegovini takav položaj ima ogromna većina utvrđenih gradova. Izuzeci su npr. Banja Luka, Jezero, Kamičak na Sani i dr. Sam Sokol ne leži na Plivi, nego na njenoj pritoci Sokošnici, koja utiče u Plivu oko 3 km od Plivinih izvora. Soko leži visoko nad kanjonom Sokošnice, nekih 5 km od Šipova, a 2 km uzvodno od ušća Sokošnice. Po svom visokom položaju Soko je i dobio ime, kao i brojni drugi gradovi u Bosni: Soko kod Gračanice, Soko u Podrinju, Soko na Pivi, Soko u Konavlima, Soko kod Bihaća, Sokolac na Glasincu, itd.

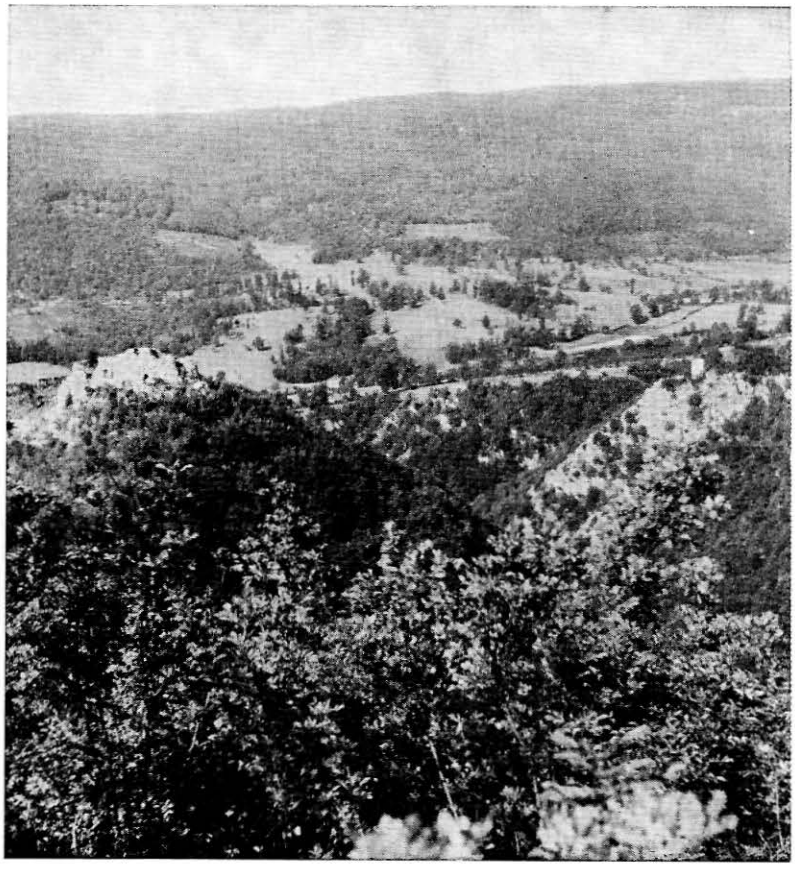

Sl. 2 Sokol — pogled sa Borovice

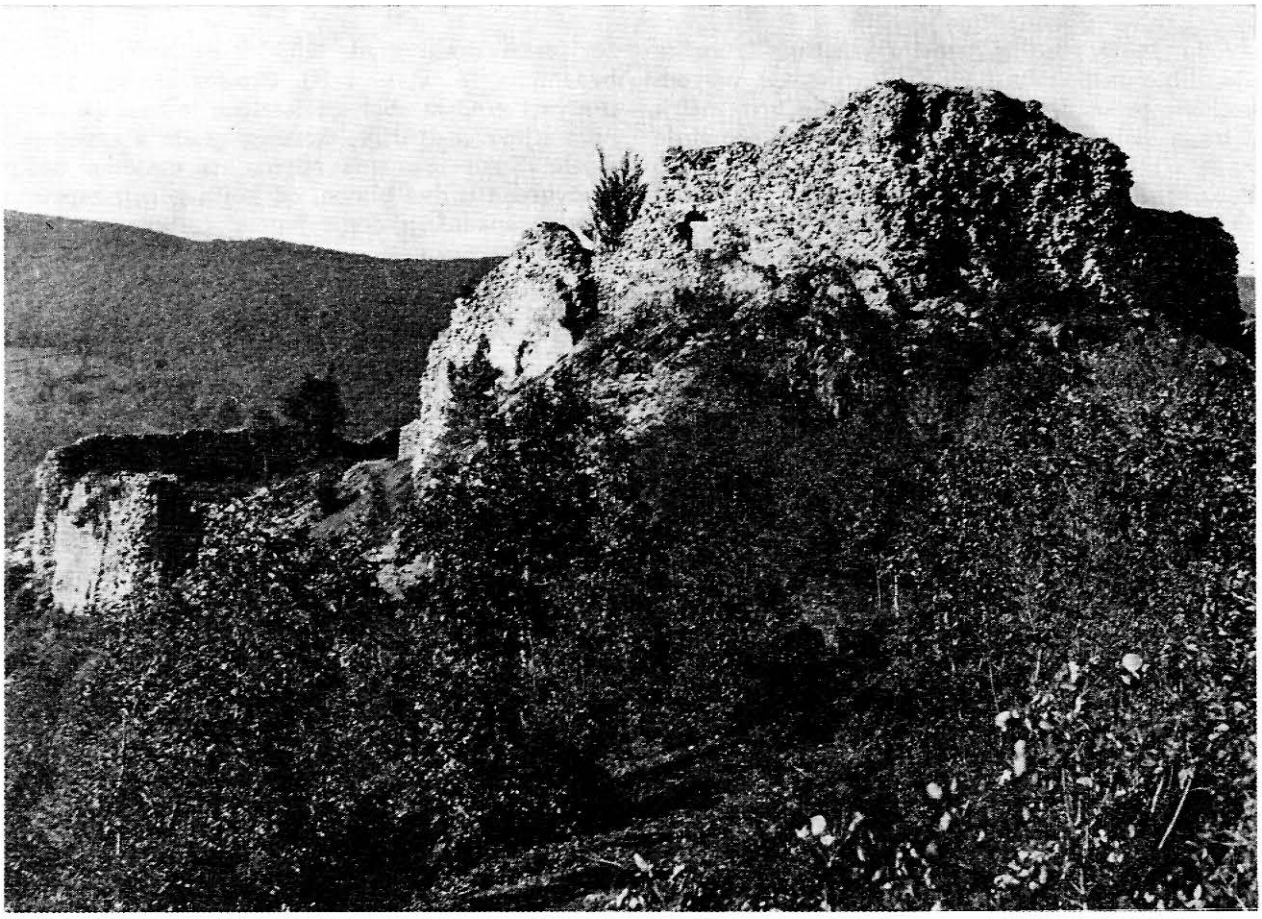

Sl. 3 Sokol — pogled izbliza

pa je već dosta rano bio srušen donžon koji je nekad morao biti srazmjerno visok, jer je — po nekim indicijima — služio i kao stan gospodarima grada. Ipak, Soko nije bio nikad pretvoren u utvrdu tvrđavskog tipa po Vaubanovu sistemu i na njemu nikad nisu bili izgrađeni bastioni (tabije) i kazamati. Razlog tome svakako valja tražiti manje u položaju grada, a više u tome što za to nije bilo vojnih razloga, jer se ovaj kraj našao daleko od graničnih borbenih linija Turske carevine. Soko je već nakon pada Jajačke banovine izgubio svaku strategijsku važnost. Ostala mu je još jedino uloga čvrstog uporišta turske administracije u okvirima nahije kojoj je sjedište bilo u Sokolu.

Opis grada

Gradu se prilazi sa Borovice, niz tzv. Gradsku kosu.[2] Silazeći dosta strmim hrbatom kose, staza vodi preko dva jarka koji su presjekli kosu na sjevernoj strani grada. Gradska kapija se nalazila u istočnom bedemu, pod zaštitom dviju kula. I pored svih diskriminacija ljudi i prirode, grad je još i danas dosta dobro sačuvan. Još prije pedesetak godina bio je u daleko boljem stanju. Nešto vrijeme, a još više obijest čobana, nanesoše mu teža oštećenja.[3] Uz to mu je bedeme jako osvojila bujna vegetacija. (Dok su koze vršile funkciju, ako se tako može reći, prirodnog konzervatora, gradski objekti su bili u mnogo boljem stanju.)

Pa, i pored svega toga, Soko na Plivi je do danas sačuvao najmanje polovinu svoje arhitekture. U dosta dobrom stanju je perimetralni bedem koji je na istočnoj strani visok i preko 9 m. Najviše su postradali — što je i razumljivo — visoki objekti, tako da je nestalo nemirnih kontura izrazito akcentuirane dinamike jednog burga. Jednom, kada su kule ostale bez krovova, njihovo propadanje bilo je neminovno, dok je donžon — kako smo vidjeli — bio uklonjen da ne bude meta topovskim kuglama.

Opširniji osvrt o Sokolu dao je jedino Č. Truhelka, ali samo sa historijskog aspekta. Truhelka ne daje opisa ni tlocrta grada. Sudeći po njegovom

[2] Grad je bio još povezan sa selom Sokocem i sa Gerzovom (sa posljednjim preko Grabeža tzv. Kaurskim putem), stazama koje su se spuštale niz padine gradske kose i kroz kanjon brze Sokošnice. Ovi su prilazi dosta naporni, jer se kosa ruši u kanjon Sokošnice pod nagibom od oko 50°. Kaurski put je dio puta kojim je putovalo austrijsko poslanstvo 1530. godine, a opisan je kod Kuripešića. Upor *B. Kuripešić*, Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumuniju 1530, prijevod Đ. Pejanovića, Sarajevo 1950.

[3] Seljaci su veće blokove kamena raznosili za izradu krstova, a sedru za ognjišta.

navodu da je grad iz temelja razoren, Truhelka nije ni bio na Sokolu. I H. Kreševljaković, u svom kratkom prikazu, navodi da danas gotovo nema ni traga ovome gradu. Samo Đ. Mazalić spominje da se od ove srednjovjekovne tvrđave sačuvalo »nešto zidina i tragovi okrugle kule, visoke 10 m«.[4] I to je sve, što se o arhitekturi ovog prostranog i značajnog grada moglo naći u literaturi, iako je razvalina Sokola, doduše jako okrnjena u vertikalnim oblicima, potpuno sačuvana u horizontalnom planu, sa jasnom dispozicijom prostora.

U svojoj osnovi Soko je trapezoidni kompleks longitudinalnog oblika, prilagođen uslovima svog položaja i prirodnoj formaciji kose, koja se spušta od sjevera prema jugu. Najveća mu dužina, na osovini sjever—jug iznosi oko 83, a širina oko 50 m. Protegao se na dvije terase, u dva nivoa, sa visinskom razlikom od 4—5 m, od kojih svaka čini zaokruženu cjelinu. Na višem nivou se nalazi Gornji grad sa četiri kule (A, B, C i D), a na nižoj terasi Donji grad, također sa četiri kule na bedemima (E, F, G i H). Prostor Donjeg grada, u stvari gradski obor, djelomično je nasut u istočnom dijelu, a dvorište Gornjeg grada u zapadnom dijelu. Tako je strma stijena na umjetan način pretvorena u dva platoa, od kojih gornji zaprema sjeverozapadni, a donji jugoistočni dio gradskog kompleksa.

Donji grad

U grad se ulazilo sa istočne strane. Do samog ulaza nalazila se kapi-kula, građevina na dva etaža. Ovaj dio grada pripada trećoj, turskoj fazi. Kako je izgledao ulaz u ranije vrijeme, više se ne može odrediti. Da se ulaz i u srednjem vijeku nalazio na ovom istom mjestu, pored zaklonjenosti položaja i konfiguracije terena, govore i neki drugi elementi gradske arhitekture. Tako npr. put, koji silazi Gradskom kosom sa Borovice, prelazi preko jaraka i, pod zaštitom branič-kule (donžon) i jakog topovskog položaja u istočnom bedemu Gornjeg grada, ulazi na ovome mjestu u grad. Od kapi-kule je sačuvan samo prizemni dio, ukopan ispod nivelete Donjeg grada, koji je svakako bio korišten kao donji parter. Nad ulazom u grad dominirala je kula u istočnom bedemu Gornjeg grada (C).

U oboru se nisu sačuvali nikakvi zidani objekti. Drvena arhitektura, koja je ovdje sigurno postojala, davno je propala, a zgrada u sredini obora, koja pripada ranijoj fazi, sačuvana je kao arheološki objekat samo u temeljima.

Donji grad zatvaraju visoki i jaki bedemi, koji su dva puta, a mjestimično i tri puta, pojačani. Još i danas im visina iznosi do 10 m. Na južnoj strani gradskog bedema bile su raspoređene tri kule, prislonjene na sam bedem sa vanjske strane, ali su sve tri porušene. Arheološkim iskopavanjem utvrđeno je da su bile četvrtastog presjeka. U južnom bedemu, između kula E i F, ugrađena je u masi samog bedema stražarnica (S).

U svom južnom dijelu obor se širi prema zapadu, i na taj način i s te strane zaklanja Gornji grad. U ovom uvučenom dijelu obora teren je nešto viši i stjenovit, pa u tom dijelu nema kulturnih slojeva. Iskopavanje je pokazalo da je prostor uz istočni bedem Donjeg grada, u širini od 6 do 7 m, naknadno nasut i poravnat. U ranijoj fazi, u tom dijelu, na visini kule C, bila je podignuta neka zgrada koja u tursko doba više nije postojala. U blizini ove zgrade, izgleda, nalazila se i cisterna. Iskopavanje je, dakle, pokazalo da je u ranijoj fazi obor Donjeg grada bio manji i uži, te da je naknadno produžen prema jugu i proširen prema zapadu.

[4] *Ć. Truhelka*, Kraljevski grad Jajce, Sarajevo, 1904, 67-68. *H. Kreševljaković*, Naše starine I, 24-25. *Đ. Mazalić*, Turistički vodić Jajce, Beograd 1956, 38. Mazalić je ove podatke dao po V. Radimsky, Arheološki leksikon (rukopis), Sarajevo oko 1890, s. v. Sokolac.

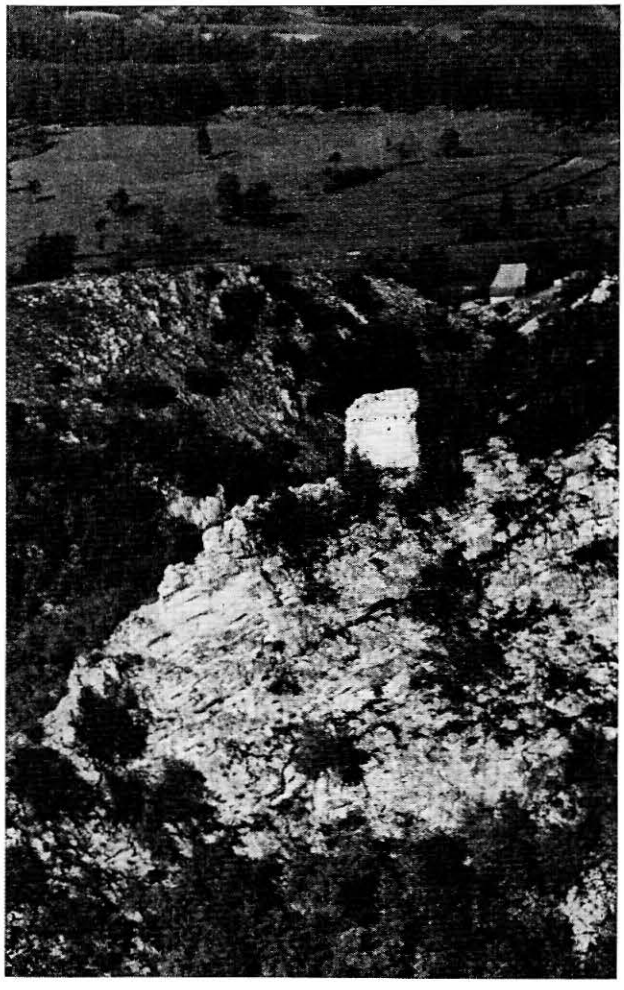

Sl. 4 Isturena kula na Grabežu

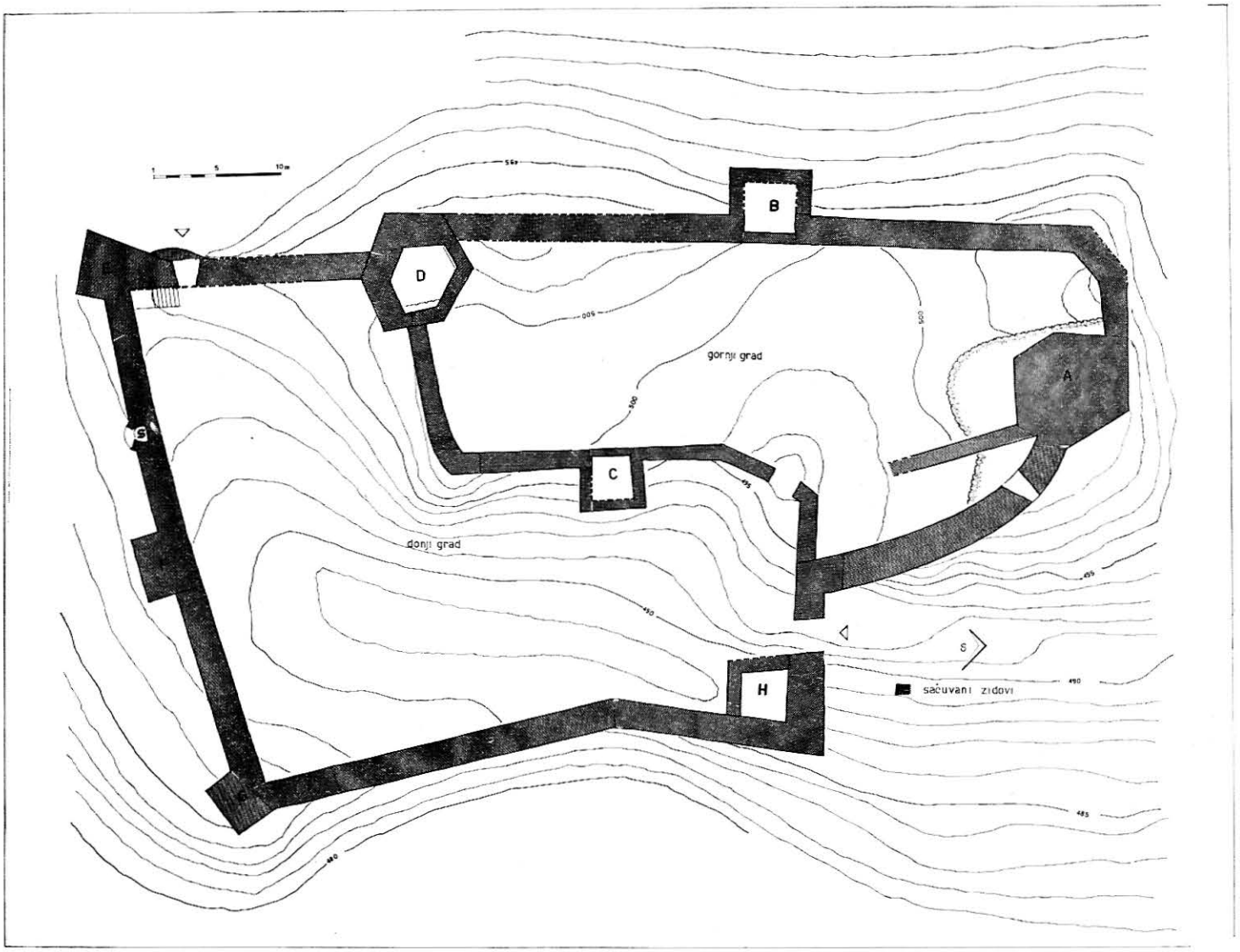

Sl. 5 Geodetski plan Sokola

Gornji grad

Iz Donjeg grada vodio je prolaz u Gornji grad, koji je prostorom nešto manji od Donjeg grada. Prostorna organizacija ovog kompleksa sastoji se od dugoljastog, uskog dvorišta, zaštićenog visokim bedemom i kulama. Najmarkantniji objekat, u starijoj fazi, bila je poligonalna branič-kula (donžon), koja se nalazi na najužem, sjevernom dijelu platoa. Ujedno je to i topografski najviša i u isto vrijeme najdominantnija tačka, te svakako predstavlja nukleus burga, koji se kasnije širio niz kosu. Zapadno platno dvorišta bilo je pojačano sa dvije kule na bedemima (B i D), od kojih je poligonalna kula D, na jugozapadnom uglu dvorišta, pandan branič-kule, a sjeća nas svojim položajem na ono vrijeme kada još nije bilo obora na toj strani. Na istočnom bedemu Gornjeg grada bila je samo jedna kula, četvrtastog presjeka (C), koja je kako smo vidjeli, štitila ulaz u grad. S te je strane, inače, Soko bio dobro zaštićen dubinom terena koji se ruši u dolinu Sokošnice.

Kao što se iz opisa vidi, Soko na Plivi bio je u 15. stoljeću, u vrijeme svog najvećeg uspona, potpuno razvijen burg, kako u horizontalnom, tako i u vertikalnom pogledu. Njegov približni izgled sačuvala je Kuripešićeva gravura iz nešto kasnijeg vremena (1530). Prostorna kompozicija grada—burga — kako smo je opisali — prilično se slaže sa Kuripešićevim opisom Sokola, iako samo u sumarnom pogledu.[5] To je još uvijek tipični burg snažno razvijenih vertikala. U svom daljnjem razvoju, kroz 16. i 17. vijek, grad će izgubiti dinamiku gornje konture, ali, kako smo rekli, neće nikad postati artiljerijska tvrđava.

[5] *B. Krupešić*, Itinerarium, Wegrayss, Kun. May. potschaft gen Constantinopel dem Türkischen Keiser Soleyman, Anno XXX-MDXXXI = Putopis (vidi bilj.

Sl. 6 Kuripešićeva gravura Sokola

Arheološko ispitivanje

Uporedo sa konzervatorskim zahvatom vršena su arheološka ispitivanja na gradu. Cilj ispitivanja bio je da se utvrde oblici gradske arhitekture u razvoju grada i njihova kronologija. Usput je trebalo utvrditi vrijeme postanka grada i da li je na ovom položaju i u ranijim epohama postojalo kakvo utvrđenje.

Ispitano je gotovo cijelo dvorište Gornjeg grada. Nepretražen je ostao samo uski pojas uz istočni bedem. Na Donjem gradu istražen je obor od ulaza do ispod kule C i u južnom dijelu otkopan južni bedem koji pripada ranijoj fazi grada. Međuprostor, dug oko 12 a širok oko 8 m, nije istražen zbog pomanjkanja sredstava. Kopalo se stratigrafijskom metodom, po slojevima od 20 cm. Ispitivanja su vršena 1966, 1967. i 1968. godine, a ukupno su trajala oko 25 dana sa po 8 radnika u prosjeku.[6]

Gornji grad

Uz istočni bedem, uz prostranu branič-kulu, istražena su 4 kvadrata (4 × 5 m). Kopalo se sve do litice na kojoj su objekti fundirani. Već su ova ispitivanja pokazala da je grad u ranijoj fazi bio uži i da se fortifikacijski razvijao u skladu sa usavršavanjem ratne tehnike.

Za ilustraciju navodim situaciju u kvadratu 2. Ona je tipična i analogna situaciji u ostalim kvadratima:

I — stratum: (0—20 cm): Ruševina iznad kulturnog sloja. Ruševina, zemlja i žile. Kvader doprozornika, kamena kugla, $r = 5$ cm.

II— stratum: kamen i pijesak iz ruševine sa nešto humusa. Nekoliko fragmenata keramike i jedan fragmenat majolike; belegija, dubač i ekser.

III — stratum: ruševina (šut) pomiješan sa humusom, tragovi jačeg gara i crvena zapečena zemlja od *ognjišta*. Fragmenti keramike, dva brusa.

IV — stratum: tragovi šuta sa malo kamena i mnogo gareža. Više komada pleha, 1 strijela i nešto keramike. Ognjište (debljina zapečenog sloja 25 cm). Oko ognjišta jaki gar. Ognjište leži na kamenoj podlozi.

V — stratum: u sjevernom dijelu kvadrata živac kamen, inače šut, sa kamenom i malterom. Šut se provlači i pod ognjištem, znači da pripada ranijoj fazi, prije nego to se nivo iznad šuta koristio za radionicu.

VI — stratum: sloj sitnijeg šuta na stijeni koja blago pada prema istočnom bedemu. U šutu osim kostiju nema drugih nalaza.

Kopalo se sve do dubine od 2,50 m, tj. do živca kamena. Situacija ista kao u VI stratumu.

Želimo li objasniti situaciju u ovom kvadratu, onda debeli sloj šuta na samoj litici (griču), ispod nivoa ognjišta, pripada ranijoj gradskoj fazi. Pojava ovog starijeg sloja šuta na samoj litici konstatirana je i u k. 1, 3 i 4. Nivo terena, pak, u visini ognjišta, korišten je u kasnijoj fazi za radionicu. Sudeći po garu, nalazu brusova i lima, to bi mogla biti kovačnica, koja se inače najčešće susreće na utvrđenim gradovima, jer je potrebna za

2), 15-16: »U nedjelju 4. septembra krenusmo od Gerzova brežuljkom (to je Kaurski put, o kojem je bilo govora, I. B.) do tvrđavice Sokola (Szokoll), što znači koliko i »sokolov kamen«, a leži s lijeve strane i ima šest ili sedam okruglih kula u zidovima i sa sve tri strane veliki dubok šanac.« Kuripešićev tekst je ilustriran i crtežom Sokola (drvorez J. Breua mlađeg), koji ne odražava egzaktni izgled grada, kao što mu ni opis nije realan.

[6] Svim radovima na iskopavanju i konzervaciji rukovodio je autor ovog članka uz pomoć Cvije Anića, penzionera iz Šipova. Drug Anić je, kao dobar poznavalac ovog kraja i poznati ljubitelj starina, dugogodišnji vanjski saradnik Zavoda.

Sl. 7 Unutrašnjost gradskih prostora

Sl. 8 Plan arheoloških sondi

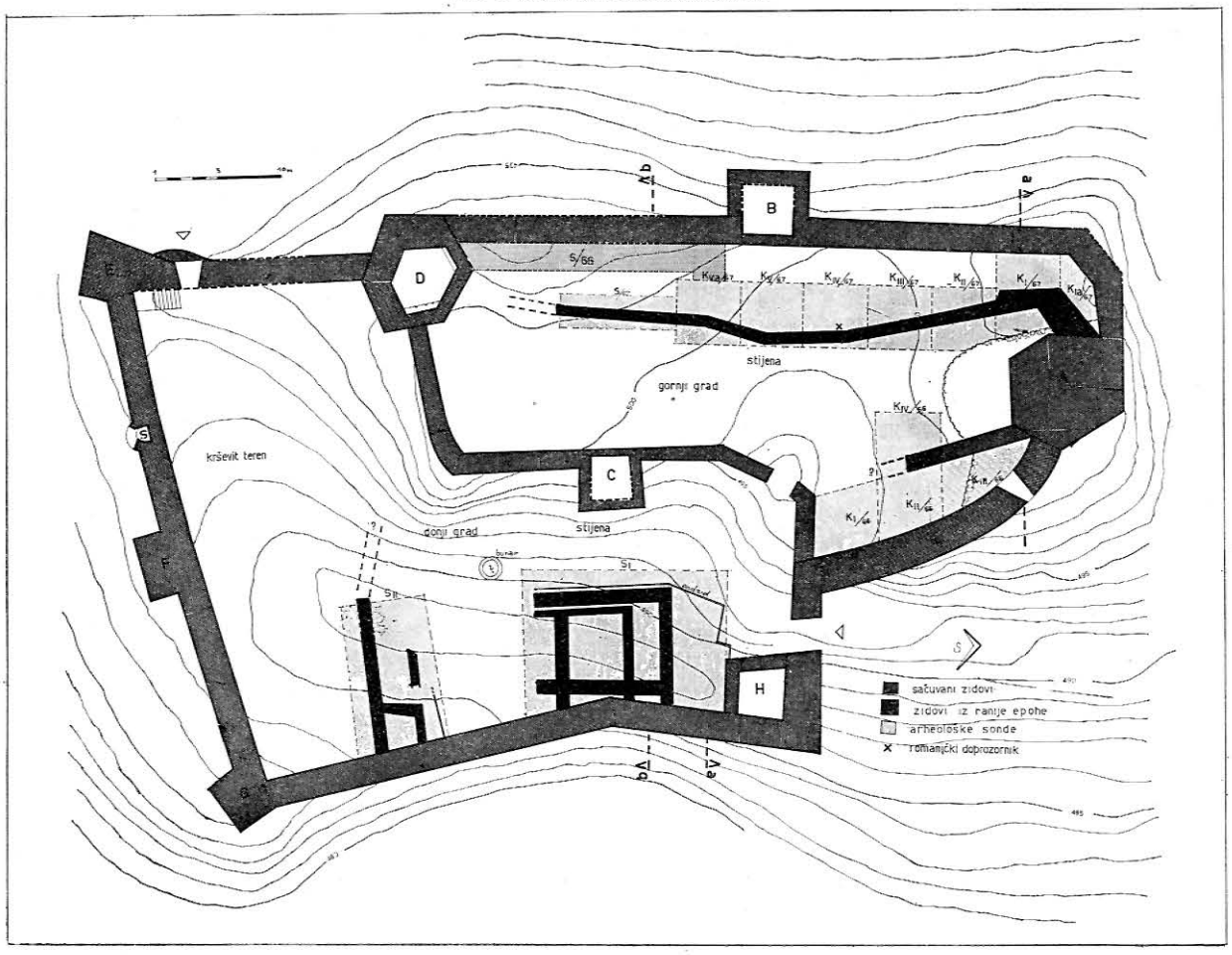

pripremu strijela, potkivanje konja i dr. Šut u gornjim slojevima pripada recentnijem dobu, bilo da je ovamo dospio sa susjedne branič-kule, ili sa istočnog bedema.

Odakle potiče šut u najdonjem sloju koji je jasno odvojen od šuta u gornjim slojevima ognjištem i slojem gara? Potiče li od neke građevine za koju bi izvjesnu indikaciju davala Kuripešićeva gravura, ili je možda pripadao nekom bedemu koji se pružao od donžona niz dvorište prema jugu? Proširenjem iskopa i na ostale kvadrate pokazalo se da je ova druga alternativa ispravnija. Otkopani su, naime, ostaci istočnog bedema koji se od branič-kule odvajao niz dvorište a koji je, u kasnijoj fazi, kad je grad bio proširen, uklonjen i djelomično zatrpan.

Istraživanja uzduž zapadnog bedema Gornjeg grada dala su slične rezultate. I ovdje je po kvadratima prekopan teren, pa je utvrđeno da je sav taj prostor u stvari naknadni nasip. U iskopu je otkopan i prvobitni zapadni bedem, udaljen od postojećeg bedema oko 5 m.[7] Ovaj prvobitni bedem širok je između 0,86 i 1,00 m, zavisno od terena na kojem je bio podignut. Na onim mjestima gdje je stijena ponirala, bedem je imao kontrafore koji su mogli biti i kasnije dodani.

[7] Pojas od 2 m uz sam bedem nije prekopan da se ne bi poljuljao bedem koji je ionako teže oštećen. Probne sonde, ukopane na tri mjesta uz sam bedem, nisu izmijenile sliku koja je dobijena u kvadratima. One su pokazale da se nasip, bez nalaza, pruža do samog bedema koji je utemeljen na stijeni koja sve više ponire.

Ostaci bedema, koji su se sačuvali samo kao arheološki objekti pod zemljom, zatvarali su dugoljasto i usko dvorište prvobitnog grada koji nije prelazio širinu od 10 m. Prostor između njih sačinjavala je stijena, manje ili više ravna ili poravnana. Prema tome, iskopavanja na Gornjem gradu jasno su ukazala na kastelološki razvoj Sokola, koji je u svojoj ranijoj, romaničkoj fazi, zauzimao samo uski prostor na grebenu kose. Taj se grad dosta razlikovao od razvaline koja se sačuvala u ruševinama do današnjeg dana. Taj grad je imao samo branič-kulu sa malim dvorištem a bio je izgrađen već u kamenu i malteru. Je li to i najstarija faza Sokola? Nije li romaničkoj fazi prethodila neka utvrda tipa motae (*Ringburgtyp*), možda sa drvenom kulom i palisadama. Istraživanje u tom pravcu nije dalo nikakvih određenih podataka, jer je prostor u kojem bi takva kula morala stajati zapremila branič-kula koja svojom masom ne dopušta poniranje u dublje slojeve, a time i u prošlost.

Slika koju daje iskop uz zapadni bedem slaže se gotovo u potpunosti sa onom koju smo vidjeli u iskopu uz istočni bedem.

Iz opisanog se može zaključiti da u najstarije vrijeme dvorište nije bilo nasuto i poravnano, jer inače šut ne bi ležao na griču na kojem je utvrđenje u svojoj najranijoj fazi bilo podignuto. Dvorište je bilo nasuto istovremeno sa njegovim proširenjem. Analizom arhitektonskih oblika može se utvrditi da se to dogodilo negdje na prelomu 14. i 15. stoljeća.

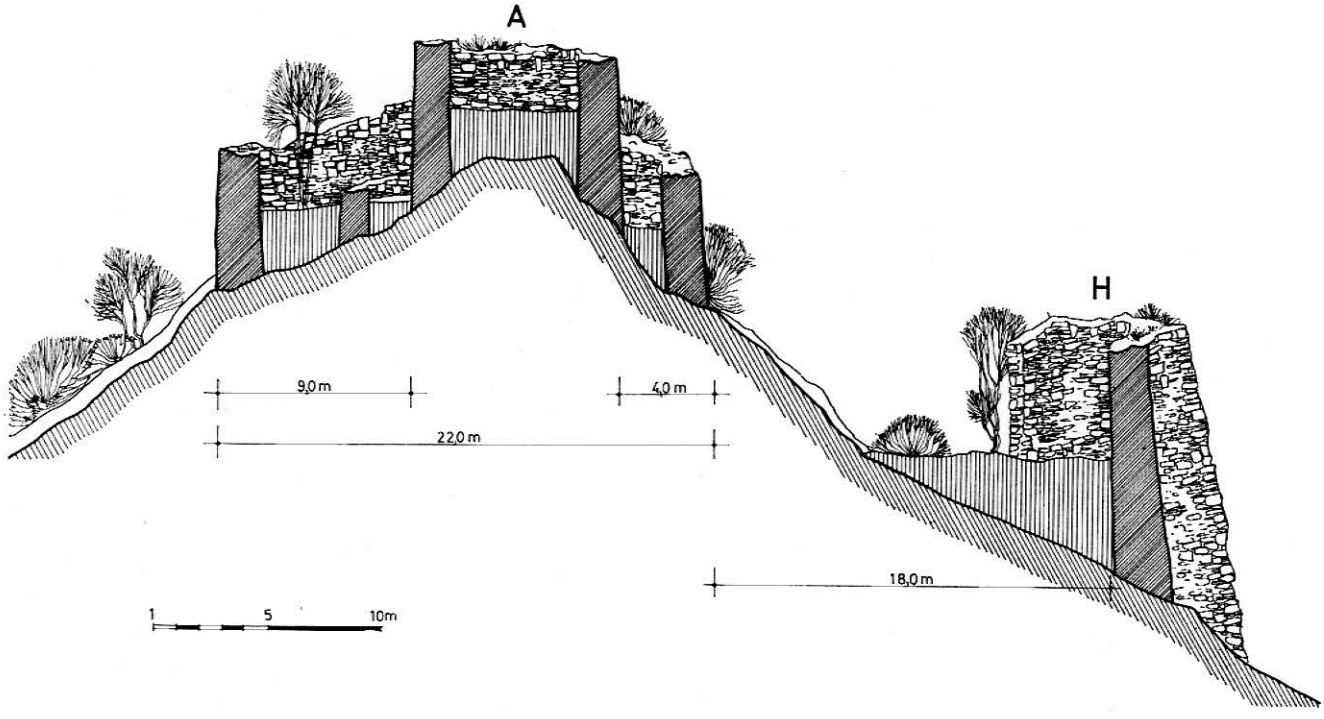

Sl. 9 Presjek I — Gornji grad

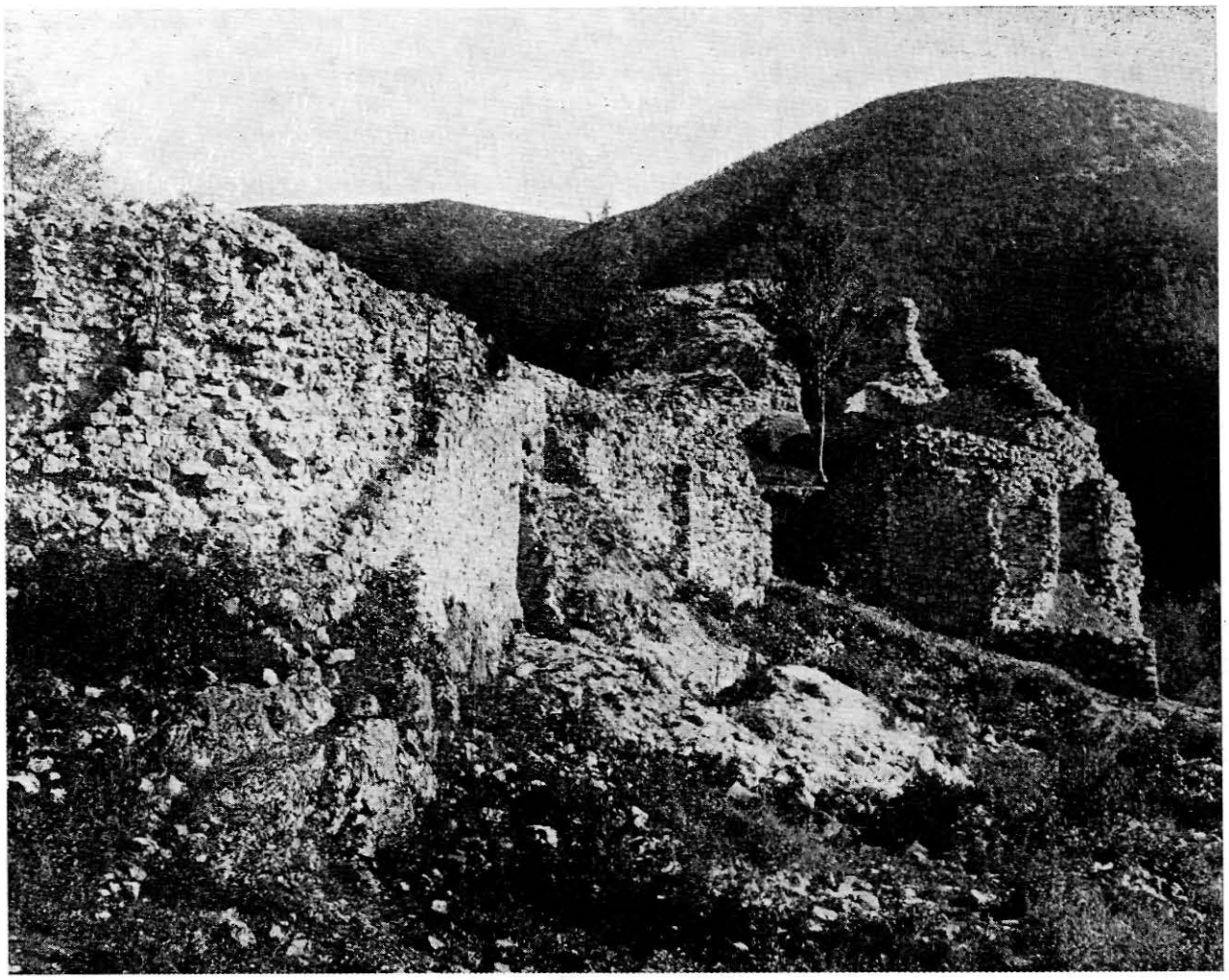

Sl. 10 Izgled Donjeg grada

Donji grad

Sondažno je istražen i ostali prostor na Gornjem gradu, ali nigdje nisu otkriveni nikakvi tragovi arhitekture koja bi pripadala dvoru (palas) ili crkvi, tj. objekata sa kojih bi mogao poticati fragmenat doprozornika sa pletenim ornamentom. Za takvu građevinu na Gornjem gradu, izloženom neprijateljskoj vatri, a i zbog uzanog i kamenitog prostora, nije bilo mjesta. Takvu građevinu vjerojatno treba tražiti na Donjem gradu.

Sonda, iskopana gotovo na sredini Donjeg grada (12 × 9 m) dala je u tome pogledu pozitivan i zanimljiv rezultat. Na prostoru cijele sonde, na dubini od 0,90 m otkopan je vrlo čvrst pod (estrih) neke veće zgrade, od koje se estrih uvlači pod nasip dvorišta i izvan sonde. Slabiji ostaci neke arhitekture, zidane u malteru, ne dozvoljavaju da se odredi namjena otkopanog objekta, ali može biti da se radi upravo o palasu i crkvici, kapeli koja je prikazana na gravuri Kuripešića (1530). Zanimljivo je da se ispod estriha ove građevine nalazi šut neke *još starije zgrade,* dubok preko 1 m. To znači, da je građevina sa estrihom podignuta na mjestu nekog ranijeg objekta koji je bio porušen, a materijalom porušenog objekta poravnat obor Donjeg grada. To bi, dakle, bile dvije sigurno utvrđene predturske faze na Donjem gradu. Kako, naime, turski sloj ni ovdje ne prelazi dubinu od nekih 40 cm, sasvim je opravdano zaključiti da ostaci zgrade sa estrihom pripadaju predturskom vremenu. Međutim, šut koji se nalazi pod ovom zgradom indicira da je Donji grad bio vrlo rano uključen u kompleks burga.

Utvrđeno je također da je i obor Donjeg grada u ranijoj fazi bio kraći. Južni bedem bio je uvučen punih 10—11 m u odnosu na sadašnje stanje. Sva je prilika da je ovo proširenje obora izvedeno u vrijeme Jajačke banovine (1464—1528), jer su sve tri kule na bedemu Donjeg grada već prikazane na Kuripešićevom crtežu iz 1530. godine. Čini mi se, da Turcima, koji su Soko zauzeli samo nekoliko godina prije Kuripešićeva putovanja, ovo značajno proširenje i pojačanje gradskog prostora u tom času nije bilo potrebno a za to nije bilo ni dovoljno vremena. Turcima je preos-

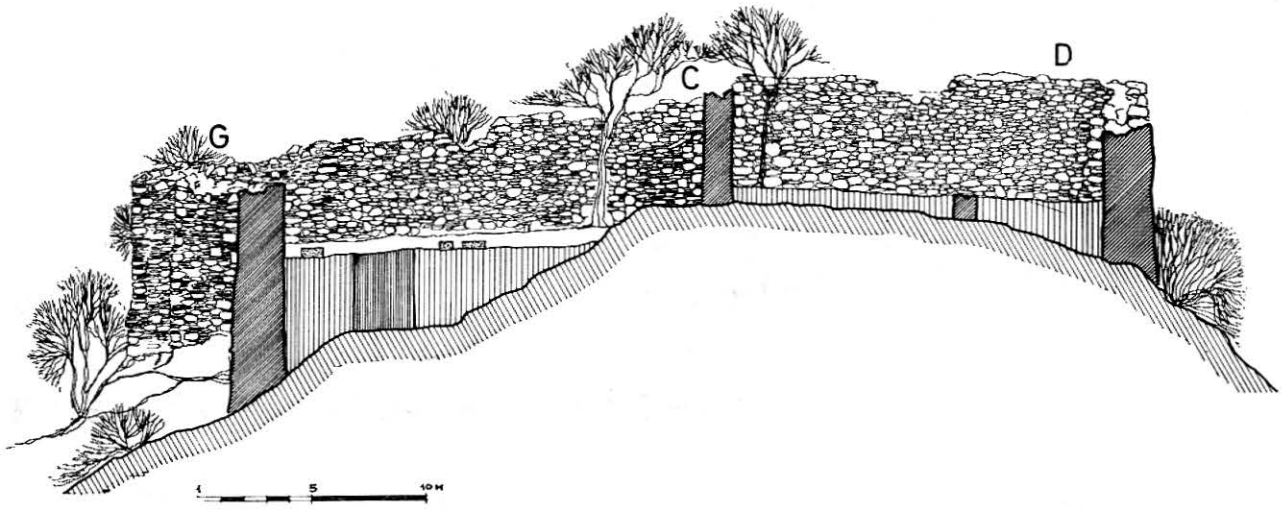

Sl. 11 Presjek II — sa sondom u Donjem gradu

talo još samo to da ovaj i istočni bedem Donjeg grada pojačaju jednim, i to vanjskim slojem.

Napokon, prilikom raščišćavanja otkopana je i pomoćna kapija u jugoistočnom uglu Donjeg grada. Ova kapija vjerojatno pripada turskoj fazi u razvoju grada.

I ovdje, kao i na Gornjem gradu, tursko se prisustvo nije moglo jasno utvrditi po pokretnim nalazima, osim u površinskim slojevima, koji dopiru do otprilike 40 cm dubine, tj. do nivoa ognjišta, koja su otkopana i u dva kvadrata na Gornjem gradu. Jedno takvo ognjište otkopano je na dubini od 45 cm i na Donjem gradu uz samu kapiju.

U sondi se jasno mogu izdvojiti dva kulturna sloja: površinski, turski, sa kamenom i humusom, dubok zajedno sa površinskim šutom oko 40 cm (nalazi: turski novci, razni okov, lule, itd.) i sloj ruševine (kamen i malter) sa srednjovjekovnim predmetima — keramika, strijele, ugarski novčić i razni metalni predmeti. Ovaj posljednji sloj leži na estrihu otkopane zgrade, a dubok je oko 50 cm.

Sl. 12 Sonda sa ostacima arhitekture na Donjem gradu

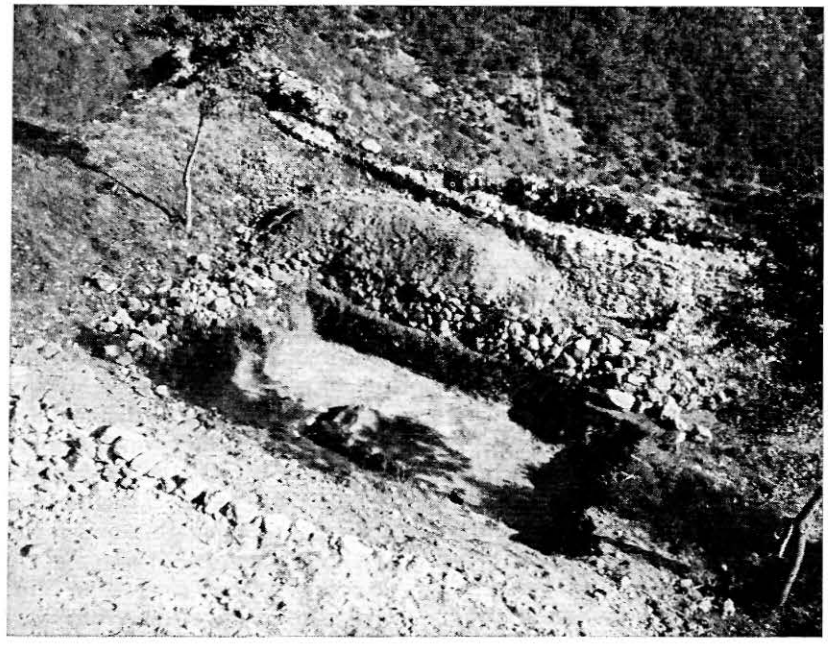

Pokretni arheološki materijal

Opisani razvoj Sokola potvrđuju i pokretni nalazi. Iskopavanjem je utvrđeno da se kulturni sloj uz zapadni bedem Gornjeg grada, širok 5 a dubok do 3 m, ovisno od terena, sastoji u suštini od dva izrazito različita stratuma: gornjeg, debljine do 1 m, koji se sastoji od humusa, kamena i maltera, i donjeg sloja, debljine 1—2 m — zavisno od nagiba terena — koji se sastoji isključivo iz šuta i u kojem su pokretni arheološki nalazi vrlo rijetki. Nosilac gotovo svih pokretiih nalaza je gornji sloj, a potiče iz vremena proširenja dvorišta, odnosno od kasnijeg nanosa. U ovaj sloj su dospjele i brojne strijele, razni željezni okov i srednjovjekovna keramika. Kako turskom vremenu može pripadati samo najgornji sloj debeo oko 40 cm, donji dio ovoga stratuma potiče po svoj prilici iz starobosanskog doba. On je upravo i nosilac arheoloških pokretnih nalaza. Ispod njega je — kako je rečeno — sloj sa šutom, koji potiče od ruševine prvobitnog romaničkog grada, sa vrlo rijetkim nalazima.

Od pokretnih arheoloških nalaza najviše je, kao i na drugim utvrđenim gradovima, zastupljena keramika, zatim razni metalni predmeti i arhitektonski fragmenti.

Keramika je brojno zastupljena. Pripada uglavnom čistom srednjovjekovnom kulturnom sloju, koji ide otprilike od 0,40 do 1,00 m dubine, pa i više. Turska keramika je zastupljena u vrlo malom broju primjeraka. Što se tiče srednjovjekovne keramike, radi se pretežno o domaćoj, sivoj i crnoj robi (ali ima i primjeraka svjetlijih tonova), grublje fakture, od slabije pročišćene zemlje i sa primjesama kvarcita. Ova keramika odražava rustičnu tradiciju mlađe gradišne keramike (800—950 g. po Eisneru). Zastupljena je raznolika keramička roba: pored one grube fakture i debelih stijenki, nalazi se i nešto kvalitetnije robe tankih stijenki. Obodi su razvijeni kod nekih manje, a kod nekih više, dok su na nekim fragmentima sasvim nerazvijeni. Takva je keramika redoviti pratilac svih srednjovjekovnih gradova (Bobovac, Maglaj, Dobor i Ključ) pa je, na osnovu stratigrafskih odnosa i arhitektonskih formi utvrđenja, okvirno možemo datirati u 13. do 15. st. Ova domaća, tzv slavenska keramika, u ovo doba se uopće dalje i ne razvija, nego uporno održava forme i ornamentiku kakva je bila negdje u X i XI stoljeću (otpri-

Sl. 13 Keramika sa Sokola — Tabla I

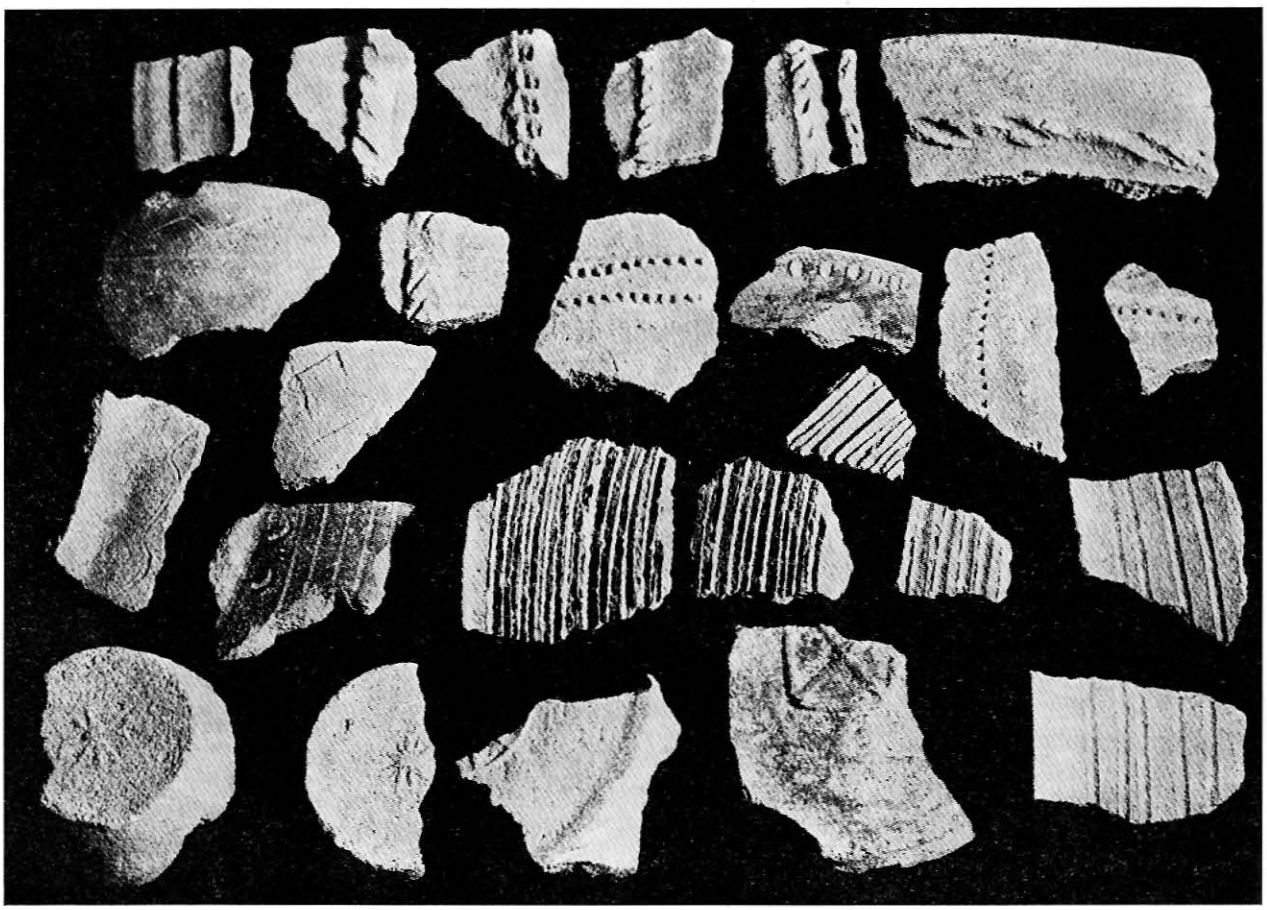

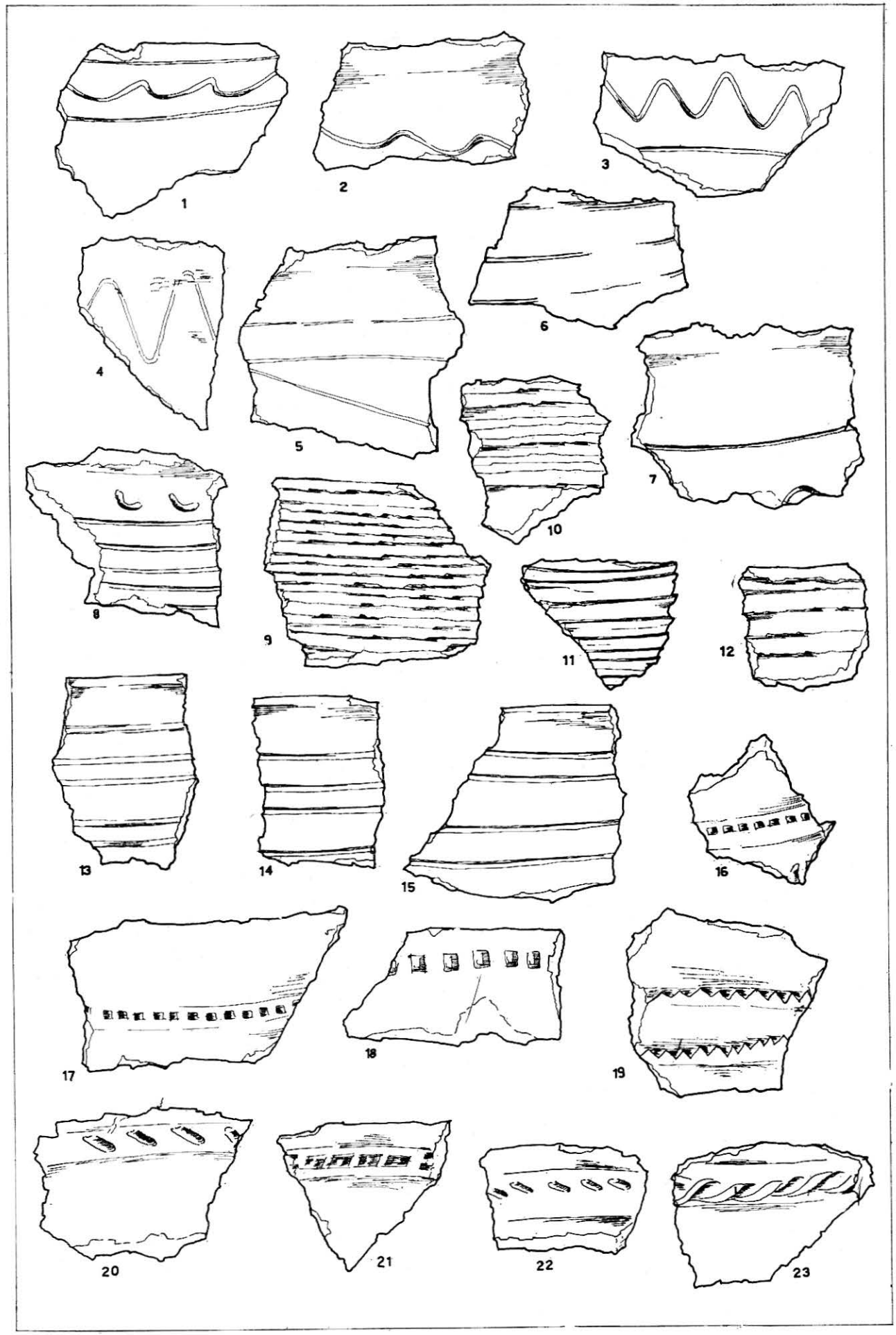

Sl. 14 Keramika sa Sokola — Tabla II

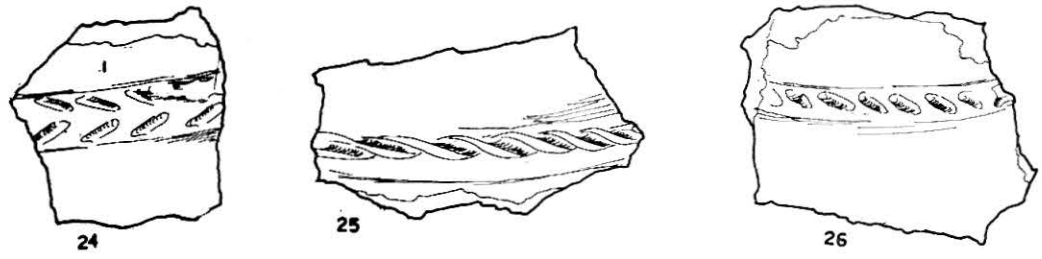

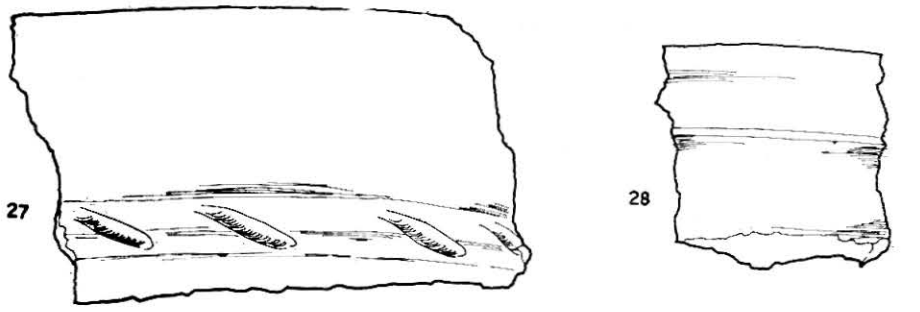

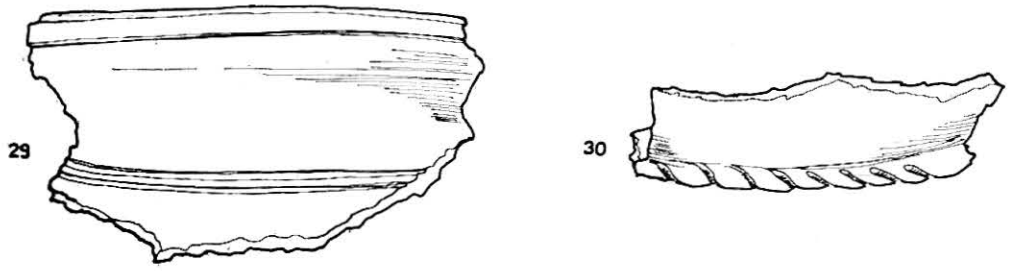

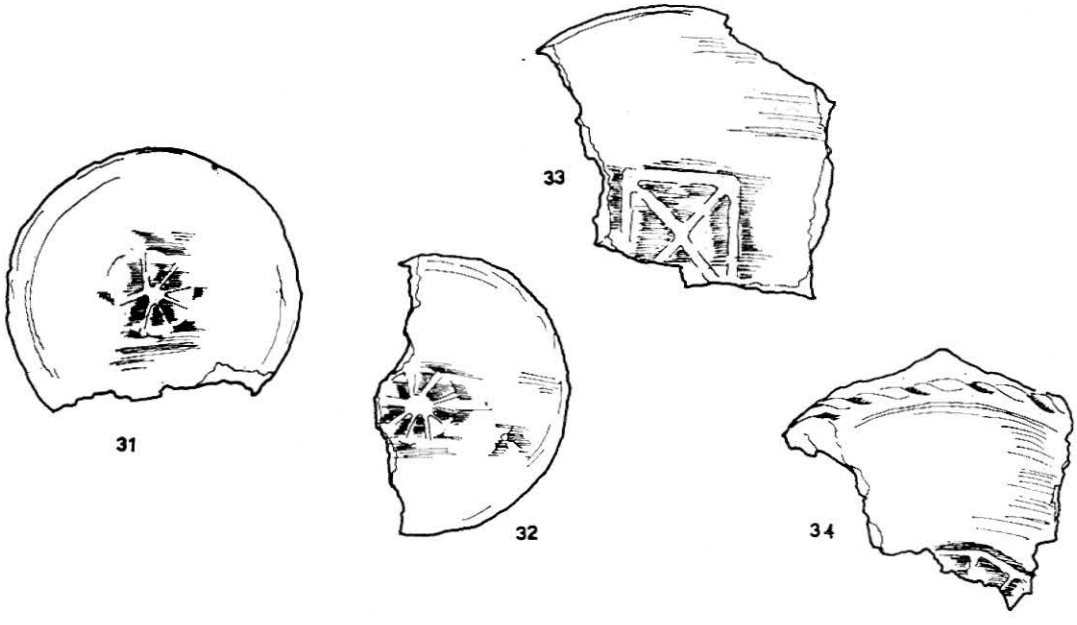

Sl. 15 Keramika sa Sokola — Tabla III

like treći gradišni stupanj)«.[8] Tako atipična i petrificirana roba ne samo u tehnici izrade, nego i u oblicima i ornamentici, uporno se u našim krajevima nastavlja sve do danas.

Zastupljena je prilično bogata skala oblika, ali su najčešći, kao i na ostalim nalazištima, lonci. Uz njih dolaze još zdjele, vrčevi, čaše i tanjuri.

Na materijalu sa Sokola ukras je dosta čest i raznolik, isključivo geometrijski. Uz »klasični« slavenski ornamenat valovnicu, često je zastupljena i ravna crta, koja sve više potiskuje valovitu liniju. Naročito su brojne paralelne linije. Osim toga, dobro je zastupljen i ornamenat plastične trake sa utisnutim kosim linijama koje stvaraju privid tordiranog užeta. Od ornamenata još dolazi traka izvedena točkićem ili utisnuta, ubodene četvorine i trokuti i dr.

Posebnu vrstu sačinjava jedna (vjerojatno kasnija) vrsta metličaste keramike (*Kammstrichmuster*), mrke boje i grublje fakture, koja je svakako kasniji izdanak (derivat) ove rane slavenske keramičke grupe.[9] Sa Sokola potiče nekoliko vrsti ove keramike, sa sitnijim i krupnijim, razmaknutijim ornamentom, koji prelazi u paralelne linije.

Posebnu vrstu, i to grublje keramike, predstavljaju dosta brojni pećnjaci u obliku čaše, isključivo bez glazure.

Rijetko su zastupljeni fragmenti glazirane keramike — svjetlozelene i svjetlosmeđe boje. Neki od njih vjerojatno pripadaju turskom dobu, ali se javljaju i u srednjovjekovnom sloju. Neki su od njih vjerojatno import kao i majolika (fajansa).

Plastičnim žigom lončara markirano je samo nekoliko posuda: križ u kvadratu, rozeta, pauk ili rak (T. I i III)

Majolika, petnaestak manjih fragmenata, sa geometrijskim i florealnim ornamentom, import je iz susjedne Italije (Faenza!). Dominira plava, kobaltna boja, dominantna na jednostavnim, geometrijskim kompozicijama u radionicama Faenze oko polovine 15. stoljeća, ali ima i fragmenata svjetlijih boja (zelena, ultramarin i oker), koje stvaraju utisak pastelne polihromije.[10]

Zanimljivu pojavu sa arheološkog aspekta predstavlja nalaz *rimske cigle* (fragmenti tegula) na više mjesta u iskopu. Pojava ovog materijala na tako visokom i osamljenom položaju ne može se određenije objasniti. O nekom antičkom kastelu na ovom položaju nema dovoljno indikacija, pa je vjerojatnije da je ovaj rimski proizvod ovamo dospio kao građevinski materijal koji se dodavao u malter.[11]

Staklo je zastupljeno sa nekoliko fragmenata ravnog, prozorskog stakla i fragmentima šupljeg stakla. Na nekim fragmentima prozorskog stakla, svjetle prozirne boje, debljine 1,5 mm, lijepo se vidi da je rezano, što dokazuje da je bilo i ugrađeno negdje na nekom prozoru. Fragmenti šupljeg stakla potiču od neke flašice, dok plastična staklena kap (»Nuppen«), tirkiznozelene boje sa tragovima pozlate, potiče od neke gotičke čaše, tipa »Krautstrunk«. Slične čaše iz Bosne i Hercegovine imamo iz Sarajeva i Gacka, i fragmente sa Bobovca, a datiraju se u drugu i treću četvrtinu 15. stoljeća. Vjerojatno se radi o importu iz Njemačke ili iz Murana. Fragmenat ruba čaše sa plastičnim ukrasom od staklenih niti, prema analogijama iz Novog Brda, može se datirati u 14. i početak 15. st.[12]

Metalni nalazi dosta su raznorodni. Svojim brojem i značenjem izdvajaju se strelice od samostrela (*Armbrustpfeil*) ili od spingardi, zapravo željezni vrhovi strijela. Sve su nađene u iskopu na Donjem i Gornjem gradu, i to redovito u slojevima između 0,60 i 1 m, ali i dublje. Otkopano je preko 50 komada takvih strijela.

S obzirom na dugu upotrebu ovog ofenzivnog oružja i njegovu neizdiferenciranu tipologiju, na osnovu stratigrafije i nekih analogija mogu se samo okvirno datirati. Strijele sa Sokola (srednja veličina 7 × 2 × 1,5 cm) potiču iz čistog srednjovjekovnog sloja koji je, svakako, mlađi od proširenja grada, koje se datira u prelom 14. na 15. st. Međutim, ovih masivnih strijela našlo se i u dubljim slojevima, gdje su mogle dospjeti npr. 1363. godine, za vrijeme Ludovikove ili 1405. godine, u vrijeme Žigmundove opsade. Ove velike strijele poznate su pod imenom *veretona*, nazivom koji se uobičajio u Dubrovniku, a vjerojatno i u Bosni, gdje se upotreba samostrela (*Armbrust* = »nategača«) i spingardi javlja od kraja 14. st.[13] U Ugar-

---

[8] *P, Anđelić*, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Doba srednjovjekovne Bosanske države, Sarajevo 1966, 443; *isti*, Dva srednjovjekovna nalaza iz Sultića kod Konjica, GZM 1950, 212. *Cf. I. Bojanovski*, Stari grad Maglaj, Naše starine, X, Sarajevo 1965, 73, sl. 7 i 7a.

[9] *I. Čremočnjik*, Rimska vila u Višićima, GZM 1965, 203 i d. *Zd. Váňa*, Vyzkum středního valu slovanského hradistě v Bílině, Archeologické rozhledy, Praha 1967, XIX, i. d., posebno table. Keramika sa gradišta u Bilini datirana je prema stratumima u razmak od 11. do 12. st.

[10] *G. Liverani*, La maiolica italiana sino alla comparsa della porcellana europea, Milano 1967, p. 15 i d., posebno table V, VI, VII, VIII i IX.

[11] To bi se pitanje moglo riješiti jedino kopanjem obora ispod otkopane zgrade sa estrihom u dvorištu Donjeg grada.

[12] *D. Sergejevski*, Areheološki nalazi u Sarajevu i okolici, GZM 1947, 27, sl. 11. *P. Anđelić*, n. dj., 442. *Lj. Kojić — M. Wenzel*, Medieval Glass found in Yugoslavia, Journal of Glass Studies, IX, 1967, 144. *V. Han*, Problemi oko porekla i stila srednjovekovnog stakla iz Srbije, Bosne i Hercegovine, Zbornik Muzeja primenjene umetnosti, 13, Beograd 1969, 16-17, sl. 11 i str. 24-25 (Novo Brdo). V. Han daje i ostalu literaturu.

[13] *G. Skrivanić*, Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku, Beograd 1957, 110-114. Up. Đ. Petrović, Samostreli iz zbirke Vojnog muzeja JNA, Vesnik 4, 1957, str. 125-150.

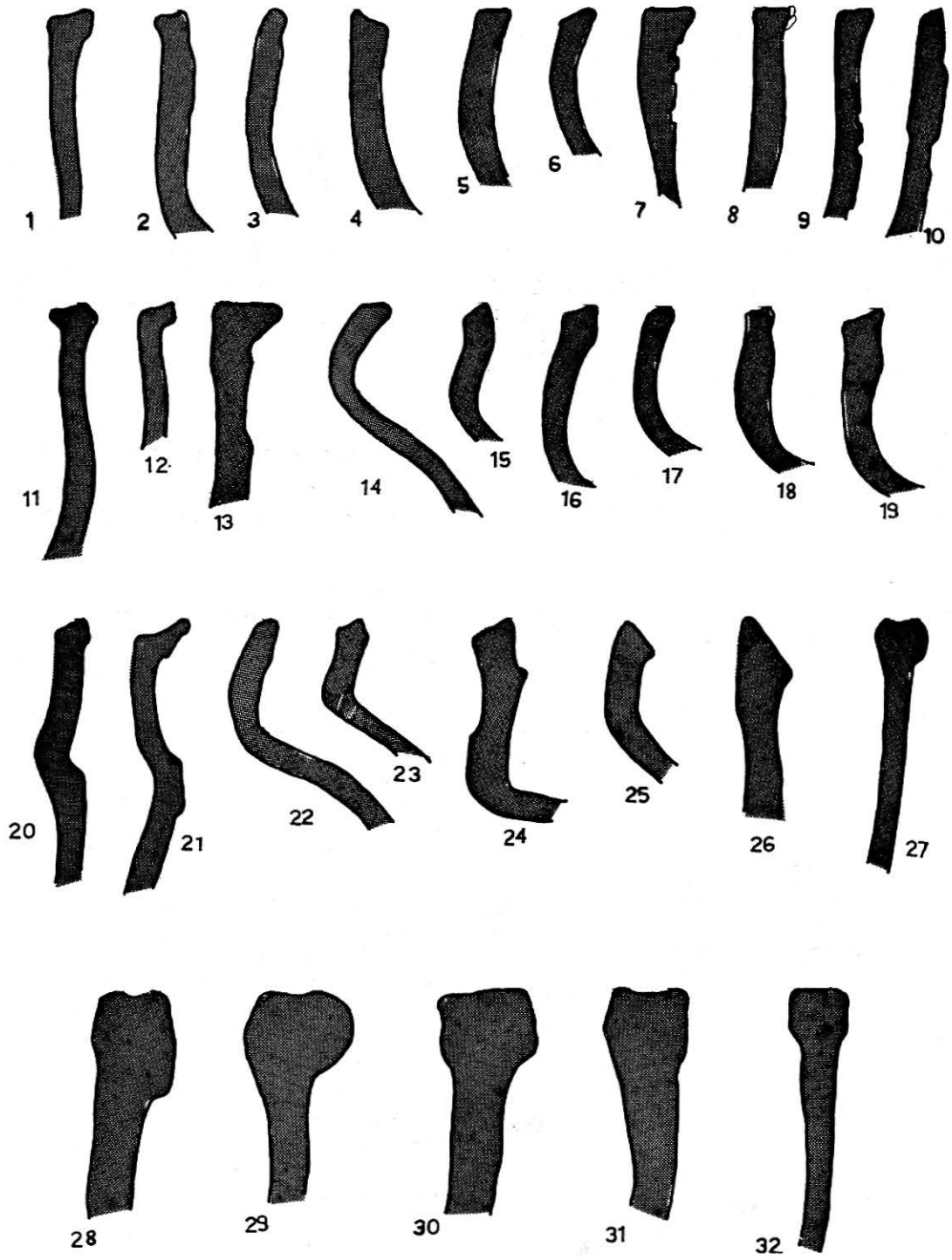

Sl. 16 Keramika sa Sokola — profili

skoj su se u 15. st. upotrebljavali nešto duže strijele za samostrel, tzv. *Hussiten-Pfeile* od kovanog željeza, koje Szendrei opisuje kao *»viereckig geschliffen und ist in die eine der vier Seiten die römische Zahl I geschlagen«*. Slična joj je nešto kraća strijela iz 14. st. Isti tip strijele *(»Hussitenpfeilspitze«)* ima Demmin pod brojem 13. Jedna takva strijela nađena je i u Bribiru, a u novije vrijeme i na Bobovcu. Sa Medvedgrada je jednu takvu strijelu objavila A. Horvat, ali je nije datirala.

Analogiju nalazimo i na gradištu Bilina u Češkoj, a datira se na osnovu stratigrafije u 12. st.[14] Primjerci sa Sokola mlađi su i pripadaju kasnijoj epohi ovih masivnih strijela koje se obično u srednjoevropskom prostoru datiraju od 12. do 15. st. Najvjerojatnije ih treba datirati u početak 15. st. i povezati sa vojnom kralja i cara Žigmunda 1405. godine.

[14] *J. Szendrei,* Ungarische Kriegsgeschitliche Denkmähler, Budapest 1896, 291 i crtež i str. 138, br. 353. *A. Demmin,* Kriegswaffen in ihren geschichtliche entwicklung, Leipzig 1893, 880-894. Za Bribir upor. *F. Radić,* Vrhovi starohrvatskih strjelica u »Prvom muzeju hrvatskih spomenika« u Kninu, Starohrvatska prosvjeta 1897, 114-123. Radić ,str. 121 ovako opisuje vrh strijele za bacanje »nategačom« (Armbrust): »To je vrh predstavljen na sl. pod br. 13 (str. 116). Svornjaku je sličan sa valjkastim tulcem i četverostranom čvrstom oštricom. Premjer okrnuta tulca jednak je najvećoj širini sredine oštrice, koja iznosi 11 mm. Premjer je u vratu 7 mm. Presjek oštrice je četveran. Ukupna duljina iznosi 8,4 cm, od kojih polovica otpada na oštricu. Ovakve strijele zvale su se srednjovječnom latinštinom Quadrelli, Verretone, franc. Viretones, od virer-gyrare«. I veretoni sa Sokola odgovaraju gornjem opisu, samo se međusobno ponešto razlikuju u dimenzijama. — Za Medvedgrad upor. *A. Horvat,* O slučajnim nalazima s Medvedgrada, Iz starog i novog Zagreba, IV, 1968, 34, sl. 18. *Zd. Váňa,* n. dj. 460, T. 148, sl. 3. O upotrebi ovog oružja up. i Đ. Petrović, dj. nav. u bilj. 13, a također i njezin rad »Ratne sprave XIV veka prema Dubrovačkom arhivu«, Vesnik Vojnog muzeja, Beograd 1970, sr. 46 — 50, gdje se na sl. 5 objavljuju i dva vrha veretona 14.-15. st sa beogradske tvrđave.

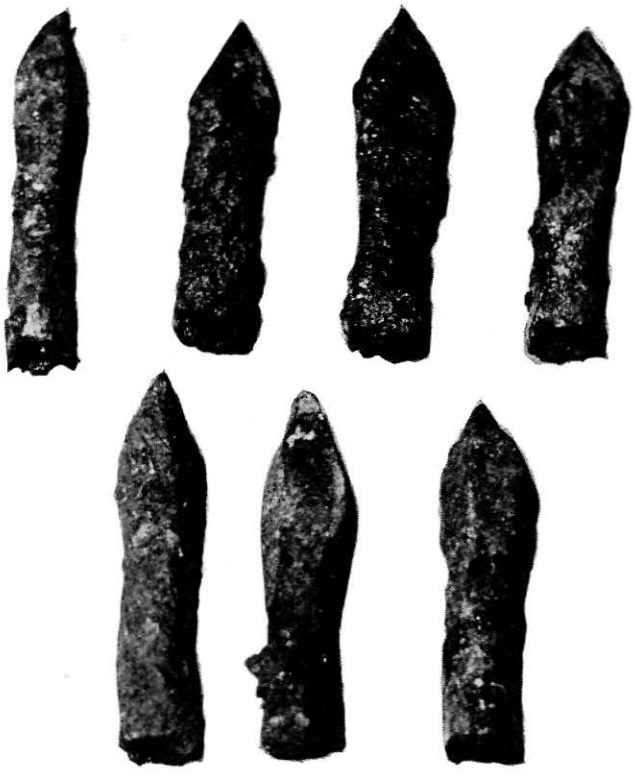

Sl. 17 Vrhovi strijela od samostrela sa Sokola

Sl. 17 a Vrhovi strelica sa Sokola

U ruševinama kule C prikupljena je veća količina malih strelica za luk. Sudeći po tome, kula C je služila i kao oružarnica. Sve ove strijele istog su tipa: pljosnate, u obliku trougla, bez tobolca, jer su se na drvenu šipku nabijale zašiljenim klinom. Duge su 3,5 cm a široke 0,7 cm. Svojim posebnim oblikom izdavaja se nekoliko komada prikazanih na posebnoj tablici.

Ostali metalni nalazi spadaju u predmete osobne upotrebe ili potrebe naoružanja: vojničke i konjske potkovice, razni okov i alat (makaze, dubač, zupci od grebena, unkaš, itd.), kovani klinci, reze, katanci, nožići, noževi, britve, itd. Za kronologiju su ovi nalazi manje značajni, a neki od njih svakako pripadaju već turskom vremenu.

Značajniji nalaz su dvije mamuze, gotičkog tipa, obje sa točkićem, obje se uklapaju u vremenski raspon srednjovjekovnog grada, jedna nešto ranijem a, druga mlađem vremenu, te ih treba datirati u raspon od 14. do 16. st. Starija mamuza sa Sokola, ona sa dugim vratom, slična je onima iz susjednog Šipova.[14a]

Od arhitektonskih fragmenata svakako je najznačajniji nalaz doprozornika romaničke monofore (ili bifore?) sa utorom, na vrhu, ukrašenog izrazito plastičnim dvotračnim pleternim ornamentom i stiliziranim palmetama. Veličina fragmenta iznosi: 58 × 16 × 12 cm. Sama pleterna bordura je široka 4,5 cm. S bočne strane doprozornika uparani su grafiti (sl. 23).

S obzirom na teritorijalnu povezanost Donjih krajeva sa susjednim hrvatskim područjem, na njihove uske političke veze sve do trećeg decenija 14. st., a posebno na rodbinske odnose Stjepanića-Hrvatinića sa Šubićima i drugim hrvatskim rodovima, izvor inspiracije ovoj dekorativnoj plastici

[14a] *I. Bojanovski,* Nalaz srednjovjekovnih mamuza na Crkvini u Šipovu, Naše starine VIII, Sarajevo 1962, 167-171.

valja tražiti u kulturnom krugu susjedne Dalmacije, gdje se starohrvatska pleterna skulptura (9. do 11. st.), u unutrašnjosti konzervativno održava i kasnije, pa i onda kada ju je u primorskim gradovima već bila zamijenila romanička umjetnost sa svojim biljnim ornamentom.

U starohrvatskoj pleternoj ornamentici dominantan je troprutast pleterni ukras, ali nisu usamljeni ni primjeri dvotračnog pletera, posebno u zadarskom krugu. Kao analogije navodim pluteje iz crkve sv. Nediljice u Zadru (11. st.), arkade ciborija prokonzula Grgura u Zadru (11. st.), arkade ciborija na Rabu (11. st.) sarkofag nadbiskupa Ivana iz Splita (10. st.), i dr.[15]

Prema tome, primjerak dvopleta sa Sokola, koji je iskopan iz temelja bedema prvobitnog (romaničkog) burga, dakle iz najdubljeg sloja, valja datirati najkasnije u drugu polovinu 13. st. a vjerojatno i prije. Za to govore i neke stilske odlike, romanička forma samog doprozornika, stilizirane palmete u tehnici kosog reza (na bazi doprozornika), a to znači da doprozornik sa Sokola anticipira najmanje za jedno stoljeće pojavu dvoprutastog pletera moravske škole, u kojoj je također dominantan motiv krajem 14. i početkom 15. st. Vertikalna raščlanjenost plastične obrade već pomalo nagovješta gotički izraz, a na to upućuje i proširena baza doprozornika.[15]

To isto vrijedi i za ukras plastične palmete koja već pripada repertoaru romaničke dekoracije. Ona je kao ukrasni elemenat bogato aplicirana i u Bosni sve do 15. st. (minijature, plastika, stećci, napr. stećak iz Zgošće).[15a]

Odakle potiče ovaj pleterom ukrašeni kameni fragmenat koji je već negdje krajem 14. st. bio zatrpan u dubokom nasipu? Možda s neke crkve na samom gradu, ili sa samog donžona, što je možda i vjerojatnije. Na Kuripešićevoj gravuri prikazani objekat ne dolazi u obzir jer je još postojao 1530. godine. Ovaj nalaz sa pleternim ornamentom, prema tome, govori sam po sebi u prilog ranijeg datiranja grada, a sa druge strane povećava siromašni fond pleterne umjetnosti u Bosni.

Neobičan je i primjerak kamene plastike, bez analogije u bosanskom području, otkopan također na Gornjem gradu, fragmenat stupa sa bazom (ili možda kapitel?), koji je ukrašen ljuskastim orna-

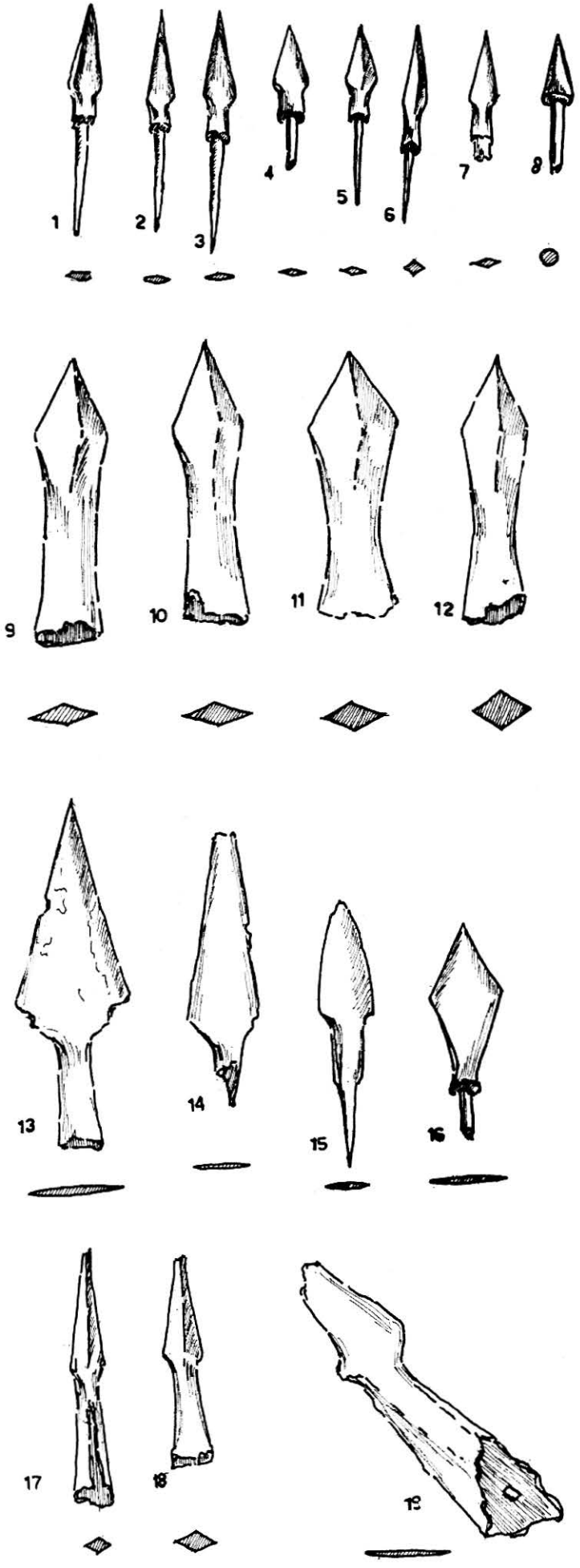

Sl. 18 Razni tipovi strijela sa Sokola

[15] *I. Petricioli*, Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb 1960, 18 i d., T. III, sl. 1 i 2 i T. VI, sl. 2; ibidem, 15 i d, T. I, sl. 1 i 2 i T. II. sl. 1-4. *Lj. Karaman*, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, sl. 41 (Rab). *B. Gabričević*, Sarkofag nadbiskupa Ivana pronađen u podrumima Dioklecijanove palače, VAHD 1960, 88, T. XX. *A. Deroko*, Starohrvatski pleter i srpski moravski preplet, VAHD 1954—1957, 252-259.

[15a] *Lj. Karaman*, n. dj. sl. 38, 111, 112, itd. Cf. *Lj. Karaman*, Živa starina, Zagreb 1943, 78-79 i *I. Petricioli*, n. dj. T. XXI, sl. 1 i T. XXVI, sl. 1-3.

mentom (stilizirana krila?). Dimenzije fragmenta su: 14 × 18 × 15 cm, ali je šteta što je nalaz teže oštećen. Arhitektonskim ukrasima pripadaju i dva manja fragmenta, od kojih je jedan ukrašen kosim rezom, a drugi sa izrazitom gotičkom profilacijom. Posljednji je nađen u iskopu na Donjem gradu, na mjestu gdje je stajala zgrada prikazana kod Kuripešića (sl. 24 i 25).

U prostoru donžona otkopano je i nekoliko bolje obrađenih arhitektonskih fragmenata, izrađenih od muljike (svi ovi fragmenti su zakopani u jednoj sondi na Gornjem gradu): dovratnici, doprozornici, natprozornici, neodređeni fragmenat sa reljefnom profilacijom (28 × 14 × 10 cm), zatim fragmenat sa platičkim polustupom (43 × 20 × 15 cm), kameni stalak sa oblom bazom (r = 32 cm), visok 22 cm, dio stupića (r = 11 cm), više dobro obrađenih kvadera i uglovnjaka (Buckelkvader) od sedre, itd. — Nekoliko sličnih fragmenata potiče i sa kule C.

Sl. 19 Vojničke potkovice sa Sokola

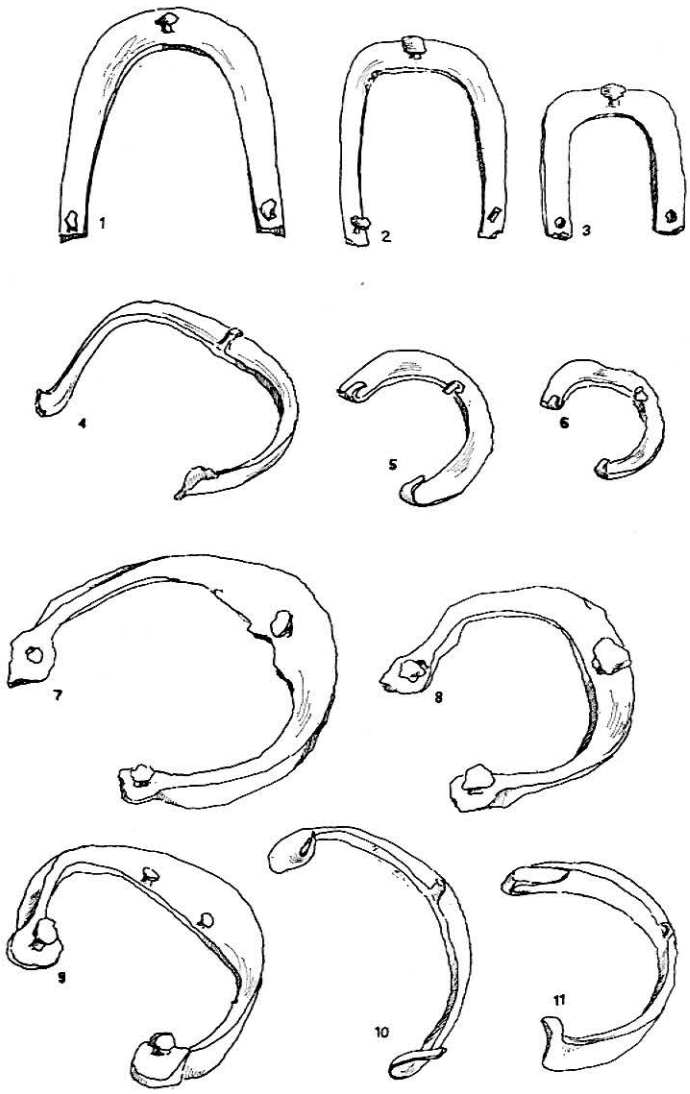

Iako se ne radi o predmetima veće umjetničke vrijednosti, ipak srazmjerno velik broj ovih rustičnih fragmenata sa ukrasom i bez njega, veći nego na nekim drugim gradovima. (Ključ, Doboj, Maglaj), baca novo svjetlo na kulturni nivo zemlje u romaničkoj i postromaničkoj epohi. Objekti koji su bili ukrašeni ovom rustičnom dekoracijom bili su u mlađim fazama grada porušeni, a materijal ili ugrađen u pojačane bedeme ili nasut u dvorište. Do nas su stigli samo slabi ostaci.

Među kamenim nalazima bilo je više **kugli,** neke su od sedre, raznog promjera: 5, 6, 11, 12 i 14 cm, a odgovaraju manjem kalibru topova. Sa Sokola su i dvije željezne kugle promjera 4 cm.

Napokon, valja napomenuti da se u šutu uz donžon i poligonalnu kulu našlo i dosta **obrađene sedre,** koja vjerojatno potiče od svodova i lukova na tim objektima.

I životinjske **kosti** redovit su sadržaj kulturnih slojeva na utvrđenim gradovima. Očito su to otpaci vojničke hrane. Osim kosti domaćih životinja (ovca, koza i govedo), na Sokolu su vrlo česti i nalazi kosti od divljači, naročito vepra i jelena, što je i razumljivo s obzirom na položaj Sokola i šumovitost Borovice u to vrijeme. Među ostalim nađeno je i više jelenskih rogova.

Na kraju bih želio podvući da čitav niz ognjišta, a na tim mjestima treba zamisliti i drvene zgrade, na dubini od 40—60 cm jasno izdvaja turski od srednjovjekovnog kulturnog sloja. Prvom, osim navedenih predmeta, pripadaju i tri turska novčića (mangure, kovane u Sarajevu 1690. godine), a drugom jedan ugarski srebrni novčić. Novci su otkopani na Donjem gradu: dinarić Matije Korvina (1458—1490): A. Madona sa Kristom, do desne ruke sigla N, a do lijeve dva rudarska čekića, naokolo natpis: VNGARIE PATRONA; R. Ugarski državni grb, oko kojeg piše M. MATHIE. r. HVNGARie (Réthy, Corpus numorum Hungarie II, br. 235 B). Sa Sokola potiče i jedan dubrovački srebrni dinarić: A. Lik sv. Vlaha — S. Blasius RAGVSII; R. Lik Kristov — TuTA SALVS, koji se kovao od 1626—1761. g., ali je primjerak sa Sokola jako izlizan, pa se ne vidi godina kovanja. Svi navedeni novci potiču iz sonde na Donjem gradu.

Kastelološki razvoj

Sačuvani objekti potiču dijelom od predturskog, a dijelom iz turskog doba. Sudeći po strukturi zidova i po formama objekata, najstariji sačuvani ostaci na Gornjem gradu padaju na prelom 14. i 15. stoljeća, dakle u vrijeme pojave artiljerije. Neki dijelovi arhitektonske mase, kao jedan dio bedema i branič-kule, nastali su i nešto ranije.

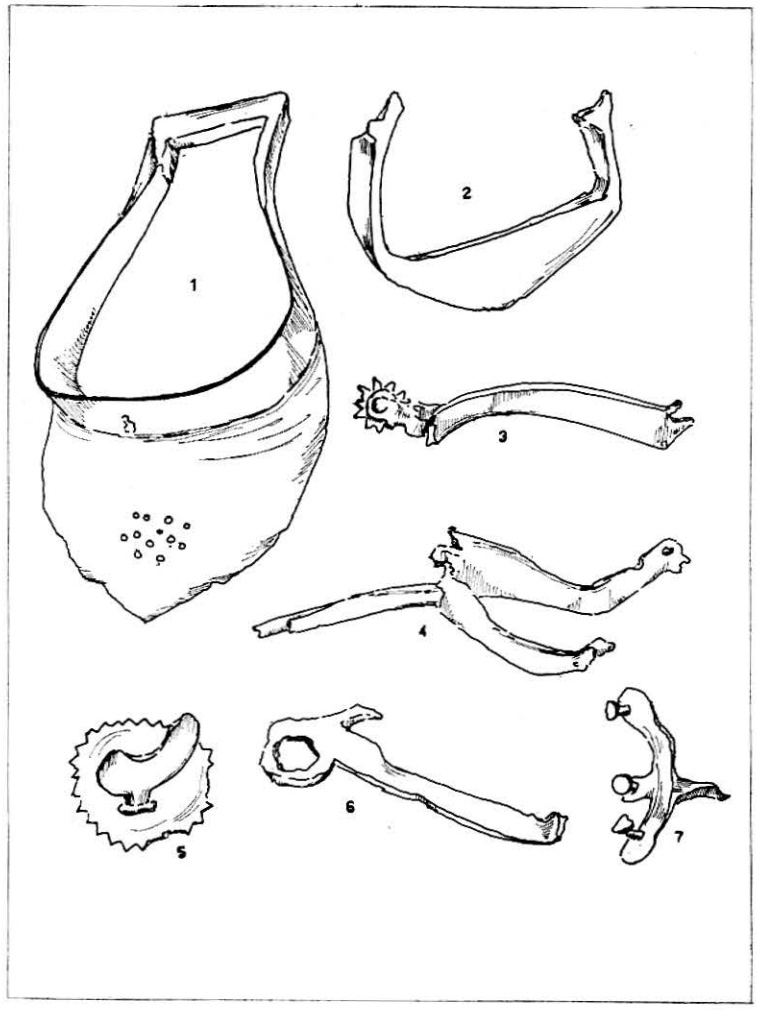

Sl . 20 Predmeti opreme za jahanje

Najstarijoj, romaničkoj fazi[16] utvrđenog burga, odgovara omanje utvrđenje koje se sastojalo od branič-kule i uskog dvorišta zaštićenog obrambenim bedemima. To dvorište nije bilo šire od same kule. Čitav taj arhitektonski kompleks bio je već ozidan u malteru, ali podignut na neravnom terenu, na vrhu prirodne stijene. Tragovi tog utvrđenja sačuvali su se kao arheološki ostaci ili kao šut u najdubljem sloju nasipa, kojim je u kasnijoj fazi nasuto dvorište. Ako se pretpostavi da strelice, otkopane u srednjovjekovnom sloju, potiču iz vremena ugarskih napadaja na grad (1363. ili 1406. godine), onda šut koji je otkopan u najdonjem sloju nasipa pripada burgu iz još starije faze koja svakako ide u prvu polovinu 14., a možda i do druge polovine 13. stoljeća. Dvorište je poravnano tek kad je bio obnovljen donžon, a perimetralni obrambeni bedemi razmaknuti i u istočni bedem ugrađena velika topovska strijelnica. Kako ove arhitektonske forme već ukazuju na ojačali stupanj artiljerije, to se moglo dogoditi tek negdje na prelomu 14. u 15. stoljeće, odnosno u prvim decenijama 15. stoljeća. Ako su ova zapažanja i zaključci ispravni, onda najstarijoj sačuvanoj fazi zapravo prethode još dvije faze u razvoju grada: ona iz vremena Vukca Hrvatinića, iz polovine 14. stoljeća (1363) i još jedna starija.

U vezi sa jačanjem artiljerije, gradsko dvorište prošireno je na obje strane za 4—5 m. Novi bedemi bili su podignuti paralelno sa starim, slično kao na Maglaju, djelomično materijalom iz porušenog zida, dok je dio materijala bio upotrijebljen za nasipanje proširenog dvorišta koje je ležalo na vrlo strmom terenu (oko 45°). S obzirom na strminu terena, izgradnja novih bedema je predstavljala teži zahvat. Slabo fundirani bedem stalno se obrušavao. I danas je upravo na toj strani grad najteže ugrožen. Je li to učinjeno krajem 14. stoljeća ili tek u tursko doba? Zapadni bedem, koliko se

[16] O razvoju burga upor. *H. de Caboga — Stuber*, Kleine Burgenkunde, Bonn 1961, 9 i d. J. *Weingartner*, Tiroler Burgenkunde, Innsbruck-Wien 1950, 7 i d. *R. Schmiedt*, Burgen des deutschen Mittelalters, München 1959, 32-47. *P. Anđelić*, n. dj. 411-420. Upor. i moj članak, Stari grad Maglaj, 61-84, gdje se daje i ostala literatura.

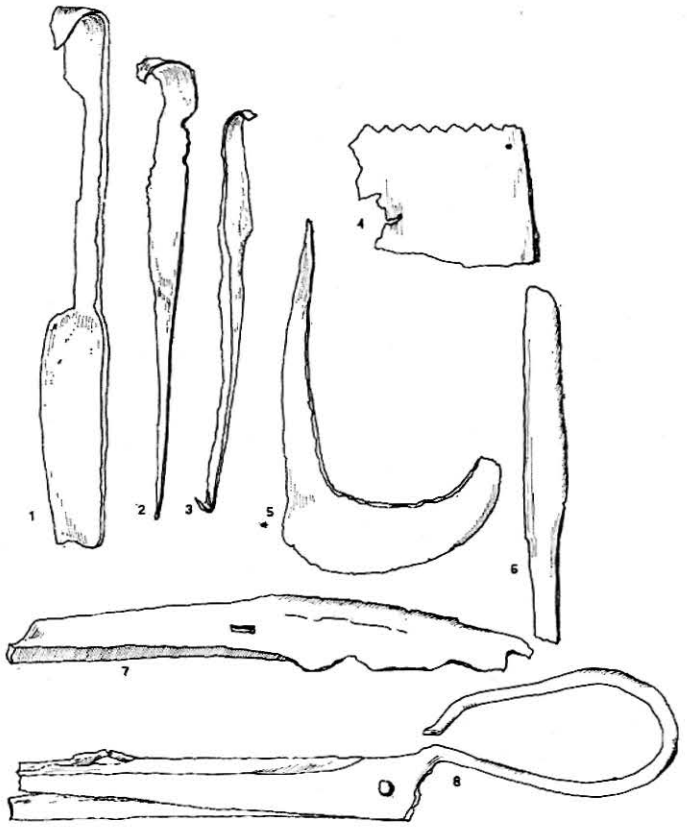

Sl. 21 Razno oruđe sa Sokola

očuvao, pokazuje, naime, neke odlike izrazito turske gradnje (npr. uzdužne grede u zidovima, šahtovi za oticanje atmosferske vode, kao što su oni na Maglaju i na Srebrenici, itd.), iz čega bi se mogao izvući zaključak da proširenje zapadnog bedema gornjeg grada potiče iz 16. stoljeća. Međutim protiv, toga govore ne samo oblici kvadratne kule (B), koja je gotovo identična sa kulom na istočnom bedemu Gornjeg grada (C), a koja je svakako srednjovjekovna, nego i srednjovjekovna struktura zidanja, koliko se sačuvala. Zidovi su, naime, bili ukrućeni umetanjem oblica u masu zida. Za razliku od turskog načina, te su grede bile postavljene poprečno kroz unutarnju masu zida, kao što se to nalazi na mnogim romaničkim i gotičkim konstrukcijama.[16] Prema tome, turski se zahvati na zapadnom bedemu moraju svesti na veće popravke i eventualnu elevaciju zidnog platna, a proširenje Gornjeg grada datirati najkasnije početkom 15. stoljeća, tj. u vrijeme sve jače artiljerije. Tada je Gornji grad dobio svoj definitivni izgled. Od malog romaničkog utvrđenja na vrhu griča, Soko je postao razvijeni gotički burg. Već tada su na Gornjem gradu uz donžon-kulu, tri kule i visoki bedemi štitili gradsko dvorište.

Branič-kula A: objekt je u osnovi pun, što svakako nije njegov izvorni — prvobitni oblik ,nego rezultat kasnije dogradnje i adaptacije. Visina i vertikalni izgled nisu nam poznati jer su svi dijelovi iznad prizemnog, punog dijela porušeni. U ruševini se našlo više sedrenih kvadera. To upućuje da je kula, možda, imala u međuspratovima svodove. I uglovnjaci, također od sedre, dobro su obrađeni. Kovani klinci upućuju da je možda gornji dio kule bio od drveta, bar u ranije vrijeme. Negdje u 16. stoljeću, a možda i nešto kasnije, ovaj objekt je bio porušen.

Poligonalna kula D: vrlo solidno građena, svojim oblikom pokazuje kasnije postanje, svakako već u vrijeme topova. Ona je naknadno uklopljena u fortifikacioni sistem i tlocrt Gornjeg grada. Objekt je dobro fundiran, dok su mu pojedini etaži bili zasvođeni. Na to upućuje obilje sedre.

Kule na bedemima: obje su (B i C) četvrtastog horizontalnog presjeka, sa punom bazom, obje prislonjene uz zidnu masu bedema, sa ulazom iz dvo-

Sl. 22 Razni noževi i katanci sa Sokola

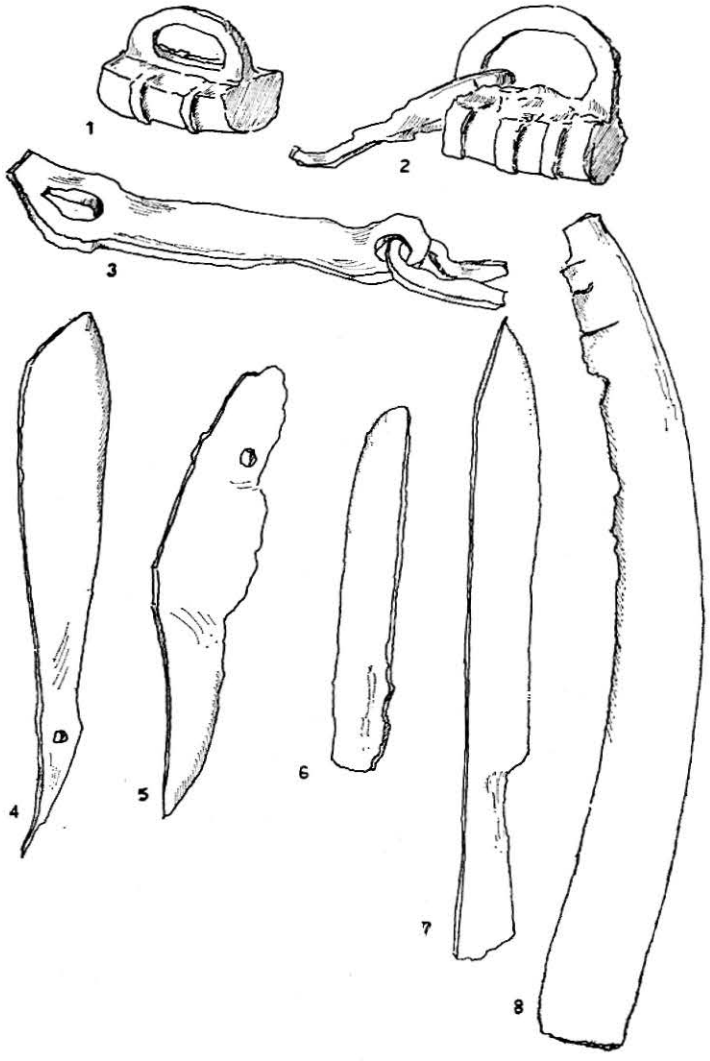

[17] *F. Rački*, Documenta historiae croaticae periodum antiquam illustrancia, MSHSM VII, Zagreb 1877.

rišta Gornjeg grada. Obje su podignute u fazi proširenja dvorišta (sl. 27).

Izgleda da se Soko već u toj fazi proširio i na Donji grad. Vjerojatno je već tada bio izgrađen palas sa kapelom (?), formiran obor sa cisternom i izgrađen bedem sa kulom u blizini ulaza, što sve odgovara zreloj gotičkoj fazi burga.

Nešto kasnije, oko polovine 15. stoljeća vjerojatno je izgrađena i isturena kula oblog presjeka na drugoj strani kanjona Sokošnice, kojoj je bila svrha da grad zaštiti od artiljerijske vatre i sa te strane.

Jedine izmjene koje su nastale u toku daljnje izgradnje, diktirane su sve jačom snagom artiljerije, a sastojale su se u ojačavanju zidnog platna, napose na Donjem gradu. Toj fazi, koja nije starija od 15, ni mlađa od početka 16. stoljeća, pripada vjerojatno i proširenje obora u Donjem gradu prema jugu. U ovu fazu ide i izgradnja kule na bedemima Donjeg grada, koje su očito nastale u doba Jajačke banovine, kad je Soko služio kao snažno uporište protiv turskih napada.

Turcima, koji su Soko zauzeli oko 1518. godine, preostalo je da još više ojačaju bedeme, naročito bedeme Donjeg grada, tako da debljina istočnog bedema iznosi 2,90 m. Na Sokolu Turci nisu podizali tvrđavskih objekata, kakvi se obično javljaju na artiljerijskim tvrđavama, kao što su bastioni i kazamati, koji su za razliku od burga, više ukopani u zemlju. Za to na ovom položaju nije bilo mjesta, a ni potrebe, jer je grad uskoro iza osvojenja ostao u dubokoj pozadini, daleko od pograničnih linija. Kao takav, služio je kao utvrđeno središte nahije kojoj je pripadao.

Kule na bedemima: konačno prostorno oblikovanje obora može se datirati najkasnije u kraj 15. ili početak 16. stoljeća. Tada je zidno platno bilo ojačano kulama. Tri su stajale na južnom a jedna na istočnom bedemu, uz sam ulaz u grad. Sve četiri kule na Donjem gradu su kvadratne i prislonjene na bedem. Možda je već u početku 15. stoljeća tu stajala neka kula za zaštitu ulaza. Prostor oko kapi-kule bitno je izmijenio izgled kad je podignuta ili adaptirana ova kula, sa podnicom ukopanom duboko ispod nivoa Donjeg grada.

Bedemi: visina obrambenih bede mamorala je biti preko 6 m, sudeći po dijelu zida iz turskog doba koji je još i sada visok 4,60 m sa unutarnje, a oko 5 m sa vanjske strane. Po prilici i visina ostalih bedema bila je podjednaka. Vanjsko lice im je već bilo zidano na škarpu.

Soko je svoj najveći uspon doživio pod ugarsko-hrvatskom vlašću, negdje na prelazu 15. i 16. stoljeća, kada su konačno zaokruženi i oblikovani prostori čitavog kompleksa. U tom stanju je prikazan, istina u slobodnoj maniri, na Kuripešićevom crtežu. Dok su stajali svi arhitektonski elementi (ne računajući donžona, grad je imao 7 kula), cjelokupni ansambl, položen na visokom i dominantnom položaju, pružao je razigranošću svojih masa

Sl. 23 Ukrašeni doprozornik sa Gornjeg grada

vrlo impresivnu sliku, koju pomenuti crtež samo približno dočarava. Danas, lišen vertikalnog ritma gornjih kontura, Soko je torzo, sačuvan samo u horizontalnom arhitektonskom gabaritu.

Historijska dokumentacija

Soko se u diplomatskim ispravama prvi put spominje 1363. godine. U izvorima nije zabilježeno kada je podignut. Ni arheološka ispitivanja nisu u tom smislu dala određenih i pouzdanih rezultata. Jedino se može smatrati kao sigurno da su najstarijim sačuvanim objektima, koji potiču negdje iz kraja 14. stoljeća, prethodile još dvije starije faze.

Kao centar srednjovjekovne hrvatske župe Plive, koju Porfirogenet spominje 949 godine[17], Soko je svakako stariji od sudbonosnih događaja iz 1363. godine. Postojanje ilirskog utvrđenog naselja na Crkvini pod Gradom dokazuje da je položaj na kojem leži Soko mjesto kontinuiteta, kao što je to slučaj i sa brojnim drugim srednjovjekovnim gradovima.[18] Na tome eminentno-obrambenom položaju ipak se ne može tražiti centar ranosrednjovjekovne župe Plive (koja je negdje u 13. stoljeću pripala Bosni), što je Soko stvarno i bio od 14. stoljeća. Centar Porfiregonetove Plive **(Pleba)** valja tražiti negdje u dolini uz tok Plive, najvjerojatnije u Šarampovu, uz desnu obalu Plive, nizvodno od izvora. Osim karakterističnih toponima (Šarampov i Zgonovi) koji su srednjovjekovnog porijekla, sačuvali su se i tragovi zemljanog utvrđenja (»Šarampov«)[18a] Tu je bila i veća nekropola stećaka sa crkvom,[19] koja je, na žalost, nedavno prilikom gradnje zadružnog doma uništena. Položaj Šarampova je pitom i zaklonjen a leži uz stari put koji je na tome mjestu vodio preko Plive (»Brod«) na Janj i Glamočko polje. Po svemu se vidi da je to jedno od onih starinskih mjesta, oko kojih se okupljala bliža, pa i daljnja okolica. I kasnije je ovdje bilo značajnije naselje: u tursko doba u Šarampovu je bio centar begluka. Šarampov je i danas središte užeg područja zvanog Pliva (Pljeva), koje obuhvata sela Dragnić ,Majevac, Brđani i Pljeva. Tu je škola, zadružni dom, most preko Plive, džamija i crkva. Vjerojatno je taj teritorij, kao jedinstvena geomorfološka cjelina, već u ranom srednjem vijeku formirao jednu plemensku župu koja se s vremenom teritorijalno širila na susjedne oblasti uz Plivu i njene pritoke Janj i Sokošnicu.

Sl. 24 Kapitel (?) sa Sokola

Postanak Sokola treba tražiti u kontekstu historijskih događaja koji su doveli do jačanja feudalnih snaga, negdje u 13. stoljeću, dakle u vrijeme pojave prvih utvrđenih gradova kod nas.[20] Proces feudalizacije snažno je zahvatio Bosnu još u Kulinovo doba (o.1180. do 1203.). Snažan poticaj gradnji utvrđenih burgova napose je dala provala Mongola 1242. godine, jer se pokazalo da su njihovim iznenadnim napadajima odoljeli samo tvrdi

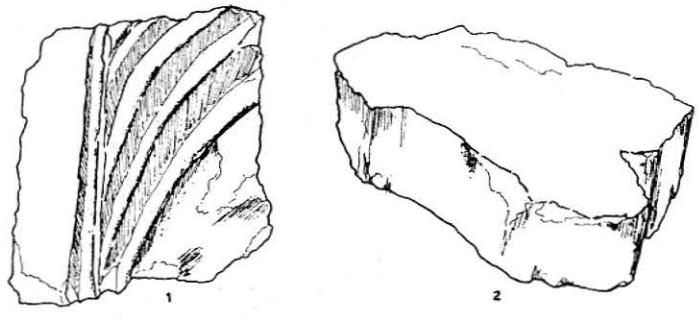

Sl. 25 Arhitektonski fragmenti

[18] Na užem položaju Sokola nisu utvrđeni nikakvi ostaci prethistorijske gradine, nego, pri kraju kose, nad samim kanjonom Sokošnice, na lok. Crkvina, nekih 100—150 m južno od grada. Ni ovdje nisu evidentirani ostaci nasipa, koji je sapran sa gole stijene, nego obilje prethistorijske keramike.

[18a] Ovdje bih htio upozoriti na jedan savremeni opis sličnih slavenskih utvrđenja od Ibrahima ibn Jakuba, a koji je u latinskom prijevodu izdao Thaddaeus Kowalski: Relatio Ibrahim ibn Jakub de itinere slavico, quae traditur apud Al-Bekri, Monumenta Poloniae historica, Tom. I, Nova series, Krakow 1946, str. 145-146: *»Slavi plurimam partem suorum castrorum ita aedificant: Properant (consulto) in prata aqua et virgultis abundantia, deinde ducunt ibi lineam circumscriptam vel quadrilateram hunc ad modum, qualem formam castri et magnitudinem eius superficiei habere volunt, fossam in circuitu fodiunt et efossam humun exaggerant, postquam eam tabulis et stipibus ad instar vallorum firmaverunt, donec talis murus altitudinem assequatur, quam habere volunt. Atque in eo portam metiuntur, qua ex parte (eam habere) volunt et itur ad eam ponte e stipibus (facto).«*

[19] V. *Radmisky*, Arh. leks, s. v. Dragnić navodi 75 stećaka. Nekropola je uništena pedesetih godina našeg vijeka.

gradovi. Tako se već 1252. godine spominje Medvedgrad kraj Zagreba kao *castrum episcopi*, a istovremeno se nad Dunavom podiže kraljevski Višegrad (1258)[21] U to se doba spominju i u Bosni prvi utvrđeni gradovi. Osim poznatog navoda u pismu pape Inocentija IV od 26. augusta 1247. godine, gdje se spominju u Bosni *»ecclesiae munitiones et castra«*,[22] našao sam da se neka *castra* spominju na samom početku 14. stoljeća u poveljama bana Pavla Šubića Hrvatinu Stjepaniću knezu *»de inferioribus Bosne confinibus«*.[23] Te se vijesti odnose na Donje krajeve, dakle upravo na područje kojem je pripadala i plivska župa sa Sokolom. Tako su 2. februara 1301. Pavao *»banus Croatorum una cum carissimis fratribus Georgio et Mladino comitibus civitatum Dalmatie filiisque nostris predilectis Mladino, Georgio, Paulo et Gregorio trium camporum, Hlivne et de Cetina comitibus«* svečano potvrđuje Hrvatinu Stjepaniću punu zaštitu i integritet posjeda u Donjim krajevima bosanskim, a posebno obećava pomoć: *»imo si alii aliqui in occupationem castrorum* (spacionirao I. B.) *vel destructionem aut dissipationem possessionum ... aspirabunt vel procedere attemtabunt...«*.[24] Iz povelje jasno proizlazi da su Hrvatinići u Donjim krajima već 1301. godine imali više gradova, a najmanje dva. Isto proizlazi i iz povelje bana Pavla od 21. februara 1305. godine, u kojoj kaže: *»... promisimus et promittimus veri amici comitis Horvatini cognati nostri dilecti et fidelis... ac de suo dominio et toto comitatu inferiorum partium Bosne in castris* (spacionirao I. B.), *terris vel in alia sua terra... vel recipiemus modo aliquo*, ecc.«[25] U povelji od 30. marta 1304. godine spominje se neki grad čije ime nije na žalost navedeno (*»... ac quod castri* (spacionirao I. B.) *ipsius bona et possessiones non recipiemus...«*).[26]

Iz citiranih izvora, koji potiču iz samog početka 14. stoljeća, može se sa punom sigurnošću zaključiti da su već tada postojali neki tvrdi gradovi u Donjim krajima. Ako su postojali već 1301. onda su nastali ranije, najkasnije u drugoj polovini 13. stoljeća ili u najmanju ruku pred kraj 13. stoljeća, neposredno prije 1301. godine. Prema tome, Ćirkovićeva tvrdnja da se »sve do sredine XIV veka u izvorima (se) ne pojavljuje ni jedan bosanski

[20] Upor. *A. Horvat*, n. dj., 25 i moj članak Sari grad Bobovac, Naše sarine, VIII, Sarajevo 1962, 84. *P. Anđelić*, n. dj, 417.
[21] *A. Horvat*, n. mj.
[22] *E. Fermendžin*, Acta Bosnae, 13-14.
[23] *Lj. Thallòczy*, Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelju körmenskog arkiva, GZM 1906, 401-444 Cf. *L. Thallòszy*, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbien im Mittelalter, 1913, passim i Wiss. Mitt, aus B u. H, XI, 237—285.
[24] Ibidem, 434.
[25] Ibidem, 435.
[26] Ibidem, 435.

Sl. 26 Topovska strijelnica na Gornjem gradu

grad«, utoliko je tačna što do tog vremena nema spomena ni jednog bosanskog grada po imenu.[27]

Najveći broj utvrđenih gradova izgrađen je u vrijeme vladanja Stjepana Kotromanića i Tvrtka I, a neki od njih možda tada samo dograđeni i prošireni. Tako se spominju: Ključ 1325, Kušlat 1345, Bobovac 1351, Visoki 1355, Srebrenik 1376, Dobor 1387, Samobor 1397, Susid u Uskopolju 1403, Jajce 1404, Maglaj 1408, Doboj 1415. Vranduk 1420, itd. Uz Ključ na Sani, Soko je najznačajniji kastrum u Donjim krajevima, pa se sa dosta vjerojatnosti može zaključiti da se među onim »castra« iz Pavlovih povelja nalazi i Soko. To je potpuno u skladu i sa arheološkim nalazima, prema kojima je zreloj gotičkoj fazi prethodio manji romanički burg koji se sastojao samo od branič-kule i uskog dvorišta. Postoji mogućnost da je i toj fazi prethodila još jedna starija, možda u drvenoj i suhozidnoj tehnici, sa opkopom i palisadama, što bi odgovaralo onim *»munitiones et castra«* iz pisma pape Inocentija IV, za koja se kaže da *»... non fuerunt ibidem ita firmata, quod possent ab agressoribus et obsidione defendi...«*[28]

Kada se Soko godine 1363. prvi put spominje, bio je već razvijen burg, zaštićen ne samo vrletnošću položaja ,nego i čvrstinom bedema.[29]

Ugarsko-hrvatski kralj Ljudevit Veliki, pošto je izbacio Mlečane iz Dalmacije i slomio feudalnu oligarhiju u Hrvatskoj, odlučio je te godine da pod svoju vlast skuči i bana Tvrtka, a bosansku banovinu teritorijalno umanji.[30] U ljeto 1363. povede vojsku na Bosnu. Zna se, na osnovu listina koje je kralj izdao pod Sokolom, da se pod ovim gradom nalazio 8, 9 i 10. jula 1363. godine.[31] O samom ratu ne znamo potankosti. Sam kralj kasnije kaže da je poveo vojsku da iskorijeni heretike-patarene.[32] Sudeći po itineraru, kralj se već 19. jula nalazio pod Viroviticom.[33] To znači da je Ludovikova vojska doživjela pod Sokolom neuspjeh, »jer je Ljudevit ne samo naglo napustio opsadu Sokol-grada, već se vrbaškom dolinom preko Hrvatske povratio u Ugarsku«.[34] Prema tome, vojna se završila kroz nekoliko dana kraljevim neuspjehom.

U septembru iste godine poslao je Ludovik novu vojsku pod zapovjedništvom kraljevskog kancelara i palatina da osvoje Srebrnik u Usori, ali je i ova vojska odbijena. Tako je ugarski poraz u ljeti i jeseni 1363. godine, u Bosni bio potpun.[35] Ovaj uspjeh bosanskog oružja bio je odlučan, jer tim činom »Bosna je sačuvala i obranila oružjem u ruci svoj politički individualitet, a taj se najviše zrcali u naslovu bana Tvrtka poslije toga rata, naime, 7. septembra 1364, kada ga Mlečani zovu *dei gratia banus totius Bosne«*.[36]

Događaji pod Sokolom iz 1363. godine poznati su iz Tvrtkove povelje, izdane u Rami pod Prozorom, 11. augusta 1366. godine Vukcu Hrvatiniću, ocu vojvode Hrvoja, koji je te godine obranio grad. Za nagradu **»... svojem vjernom sluzi, u ime vojvodi Vlkcu Hrvatiniću, za njegovu vjernu službu u ono vrijeme, kada se podiže na me ugrski kral, u ime Ludovik, i pohodi u Plivu pod Sokol i ondari mi vojvoda Vlkac vjerno posluži...«** Tvrtko poklanja **»... grad u Plêvê u ime Sokol s vsom Plêvom ot meje do meje ot Uskopla po Krtovu Jelu, a ot Dlamoča po Vitoraju, a ot Luže do Rčeve, a ot Luke po Zlamenije«.**[37]

Ovom darovnicom Hrvatinići su dobili »u plemenito« gotovo cijele Donje krajeve.

Ugarske čete još su jednom opsjele Soko. Bilo je to u septembru 1405. godine kada je ugarsko-hrvatski kralj Žigmund, kao saveznik kralja Ostoje, poveo vojsku na vojvodu Hrvoja. Žigmund se pod Sokolom nalazio 23. i 28. septembra.[38] Ni ova opsada nije bila sretnija od one 1363. godine. Već 4. oktobra kralj se nalazio u Bihaću na povratku u Ugarsku.[39] Rat se, istina, nastavio i idućih godina, a završen je poznatom tragedijom pod Doborom 1408. godine. U tim borbama Sokol se više ne spominje.[40]

---

[27] *S. Ćirković,* Istorija srednjovekovne bosanske države, Beograd 1964, 98.

[28] *E. Fermendžin,* n. dj, 13-14

[29] Kreševljakovićev podatak, Naše starine I, 24, po kojem se Soko na Plivi spominje već 1357 g, očito je lapsus.

[30] Sam Ludovik navodi kao povod vojni iskorijenjenje heretika-patarena, Fejer, Codex, IX, 3, p. 395, 397, itd, dok Tvrtko kaže da se kralj digao na njega, Đ. Surmin, Acta croatica, 83.

[31] Isprava od 8. VII *»Datum in Plyna in obsidione castri Zokol terre Bosnensi«*, u Hazai oklevéltár 1234—1536, Budapest 1879, 269-270; pismo Mlečanima od 10. VII. *»datum in castris prope Zokol feria secunda proxima ante festum beate Margarete virginis, anno LXIII«*, Ljubić, Listine IV, 57.

[32] O ovome ratu opširnije *F. Šišić,* Studije iz bosanske historije, I O ratu bana Tvrtka s ugarskim kraljem Ljudevitom I g. 1363, GZM 1903, 319-325. Cf. *I. Ruvarac,* Banovanje Tvrtka kralja (1353—1377), GZM 1894, 232. *V. Klajić,* Povijest Hrvata II, 1, 140-141 i *F. Šišić,* Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegova doba, Zagreb 1902, 17, bilj. 63. Napretkova Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, 299-300.

[33] *S. Barabás,* Codex diplomaticus familiae Teleki de Szék, I, Budimpešta, 1895, 124.

[34] *F. Šišić,* GZM 1903, 323.

[35] *F. Šišić,* ibidem, 325.

[36] *F. Šišić,* n. mj. Upor. *Š. Ljubić,* Listine IV, 74. Međutim, sam Tvrtko u jednom odgovoru od 29. III 1366. g. mletačkom duždu još uvijek se piše *»Tvertco dei et domini nostri Ludovici regis gratia banus Bosne«*, S. Ljubić, Listine IV, 84.

[37] *E. Fermendžin,* Acta Bosnae, 34. *Đ. Šurmin,* Acta croatica I, Zagreb 1898, 83-84.

[38] *K. Ráth,* Magyar királyok utazasai, Györ 1867, 104, kod Šišića, Važan prilog za povijest ugarsko-bosanskih ratova, Vjestnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog arhiva, VI, Zagreb 1904, 135. Cf. Šišić, Hrvoje, 195 i Napretkova Povijest, 418.

[39] Napretkova Povijest, 418 i d.

[40] O Žigmundovom ratovanju u Bosni 1405-1408. g. upor. F. Šišić, Hrvoje, 195. Napretkova Povijest, 418, 433-434. *V. Klaić,* Povijest Bosne, 241. *V. Ćorović,* Historija Bosne, 405-406. Upor. i moj članak Bobovac, 86-87.

Sl. 27 Kula C — idejna rekonstrukcija

Kad je u turske ruke pao Bobovac (19. V 1463.), a turska vojska preplavila zemlju, u Soko je na svom bijegu prema Ključu navratio posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević. O tom kraljevom bijegu i događajima u vezi njegove predaje sačuvao se opširni izvještaj turskog povjesničara Dursum-bega, koji je osobno pratio sultana Mehmeda II Fatiha na ovom ratnom pohodu.

U potjeru za kraljem bio je, prema kazivanju Dursum-bega, upućen Mahmut paša sa rumelijskom vojskom. Kad je vojska stigla na obale Vrbasa, saznalo se da je kralj još jučer pred večer sa svojom pratnjom i svitom otišao u pravcu Sokola. Turske snage odmah krenuše na Soko, ali zahvaljujući izvanredno jakom položaju samog grada i živoj obrani, Turci ga ne zauzeše. Kad su saznali da je kralj sinoć došao, pa pošto je svoje osokolio i predobio za sebe da je otišao u pravcu Ključa, krenuše u potjeru za kraljem.[41]

Na ovom pohodu Turci su osvojili brojne gradove, među njima i kraljevski grad Jajce. Predao se i kralj u Ključu i bio pogubljen u Jajcu u junu 1463. godine. Sudbina Sokola i njegove posade nije nam poznata.[42] Ispod njegovih zidina prošla je glavnina turske vojske na čelu sa samim Fatihom, pa je više nego vjerojatno da je i Soko sretnom pobjedniku otvorio vrata.

Kad je na sam Božić 1463. godine ugarsko-hrvatski kralj Matija Korvin Turcima preoteo Jajce, svakako je uskoro i Soko došao u ugarske ruke. Od tada, pa kroz 55 godina, izuzev kratke epizode, 1496. godine kada su ga Turci privremeno zauzeli, Soko je ostao u sastavu Jajačke banovine, koju je Matija Korvin osnovao kao branu protiv turskog nadiranja u Hrvatsku. Stoga je obrana Jajačke banovine i bila povjerena banu Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.[43]

Formiranjem Jajačke i Srebreničke banovine privremeno je zaustavljeno tursko prodiranje. Kroz to vrijeme na Sokolu su, kao i na drugim graničnim gradovima, boravile hrvatsko-ugarske čete koje su grad osjetno utvrdile. U ovu fazu valja staviti pojačanje perimetralnog platna Donjeg grada sa kulama na bedemu, zatim, po svoj prilici, izgradnju poligonalne kule, kao i stambenog objekta u oboru Donjeg grada. Za ilustraciju prilika na utvrđenim gradovima Jajačke banovine donosim preliminarni predračun troškova za godinu 1504:[44]

A. Osobni izdaci:

1.	Dohodak banov za 200 pješaka i 300 konjanika	12.000 for.
	za so	2.000 „
2.	150 pješaka posade	3.600 „
3.	125 lakih konjanika	3.000 „

[41] Napretkova Povijest, 578.

[42] *Č. Truhelka,* Jajce, 67-68 = Die Königsburg Jajce, Sarajevo 1904, 8-10.

[43] *Lj. Thallóczy,* Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527, prijevod M. Šufflay, Zagreb 1916, 86 i 233. *F. Šišić,* Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb 1962, 235, 242 i karta 9.

[44] *Lj. Thallóczy,* n. dj., 156.

Sl. 28 Detalj sa Sokola prije zahvata

A. Osobni izdaci:

4.	Franjevcima	200 „
5.	Meštru za salitru	150 „
6.	Meštru za topove	150 „
7.	Građanske potpore	300 „
	Zbroj osobnih izdataka	21.400 for.

B. Stvarni izdaci:

1.	Za utvrde	3.000 for.
2.	Za vigilatore (čuvare)	700 „
	Zbroj stvarnih izdataka	3.700 for.
	Ukupni izdaci	25.100 for.

Ako se uzme da je Jajačka banovina tada imala još 8—10 utvrda, onda je posada Sokola mogla iznositi najviše 15—20 ljudi (pješaka i konjanika), a izdaci za utvrde otprilike deseti dio namjenske sume.

Privremeni mir 1503. godine osigurao je Ugarskoj posjed Jajačke i Srebreničke banovine, ali okrnjen, jer je Turcima pripao Vinac i Komotin iz Jajačke banovine.[45] Turski su posjedi Kamengrad, Ključ, Livno, Biograd, Travnik, Doboj, Maglaj, Toričan, Prozor i dr.[46] Tako su se Turci približili Jajcu na samih 11 km.

Taj se obruč stezao sve više. Godine 1518. palo je Jezero, predstraža Jajca prema Ključu. Iste godine u turskim rukama su Bočac, Prusac i Soko na Plivi.[47] »Da grad Jajce nije tada pao u turske ruke, kaže Thalloczy, valja zahvaliti tek tome što je hrvatski sistem kastela, tj. kasteli Kružića, Orlovčića, Frankopana, Blagaja i Zrinjskih... izdržao, jer su ih branili ljudi spremni za navalu«.[48] Kad je 1527. godine palo Jajce, još su mu pripadali Jezero, Soko, Banja Luka i dr. Ili je popis koji daje Istvánffy pogrešan, ili je Krsto Frankopan 1525, kad je Jajce snabdio hranom i municijom, prisilio Turke da napuste neke utvrđene gradove.[49] Među njima je možda bio i Soko.

Turci su cijelo područje Jajačke banovine priključili Bosanskom Sandžaku.[50] Soko su držali sve do 1833. godine. I Turci su održavali gradske objekte i ojačavali njegove bedeme, ali znatnijih zahvata na Sokolu nisu izveli. Soko je odmah iza Mohačke bitke (1526) ostao u dubokoj pozadini turske carevine. U turskim izvorima se kao centar nahije Plive spominje 1528. i 1540. godine. Nahija grada Sokola najprije je pripadala kadiluku Neretvi a, nakon 1580, Akhisarskom (Prusačkom) kadiluku.[52] Kad je u prvoj poloviii 17. stoljeća Jezero podignuto na rang kadiluka, priključena mu je i nahija Soko.[53] Tako je ostalo i u 18. stoljeću. Iz prve polovine 17. stoljeća sačuvao se,

[45] *Lj. Thallóczy*, n. dj.: *»regnum Bozne cum castro Jaycza et aliis castris partibusque et pertinenciis ad ipsum spectantibus«.*

[46] Ibidem

[47] Ibidem, 226. Po Hammeru to se dogodilo 1521. g. (upor, Kreševljaković, Naše starine I, 24).

[48] *Lj. Thallóczy*, Jajce, 227.

[49] *Lj. Thallóczy:* n. dj, 227. *H. Šabanović*, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 57: »Posada Jajca predala se krajem 1527. godine bez otpora; uskoro zatim Banja Luka i okolni gradovi«. — Turci su Soko po Thallóczy-u, n. dj, 227, zauzeli 1518. g., dok Hammer kako smo naveli, navodi 1521. g. Istvanffy (kod Thallóczy-a, Jajce, pag. 227) ubraja Soko među one gradove koji su krajem 1527. i početkom 1528. g. pali u turske ruke. Ovo se može objasniti samo tako da je Soko tih godina nekoliko puta prelazio iz ruke u ruku. Vjerojatno ga je 1525. povratio hrvatski ban Krsto Frankopan u vrijeme svoje čuvene diverzije, kad je Jajce opskrbio hranom i oružjem. Kuripešić je, dakle, svega tri godine nakon toga bio na Sokolu.

[50] *H. Šabanović*, ibidem.

[51] *H. Šabanović*, n. dj, 153 i 215.

[52] Ibidem, 153 i 213.

[53] Ibidem, 215 i 216.

nešto iza 1624. godine, jedan strani podatak o Sokolu: »*Sokolaz città forte murata et puo girare più di mizo miglio, con fochi poco più di nro 10*«.[54] Kasnije je nahija Soko, integrirana sa nahijom Jezero,[55] pripala travničkom Sandžaku.[56]

Još 1850. živio je zadnji dizdar ovoga grada.[57] Odžak i imanje sokolačkih dizdara nalazilo se u selu Sokocu, odmah pod samim gradom. Njihovi potomci i danas žive u susjednom selu Vražiću (zaselak Kula), nedaleko Šipova.

Soko je već punih 150 godina u ruševinama. Još krajem 19. stoljeća Radimsky je zabilježio da prostrane ruševine grada sa zidovima do 8 m visokim i sa jednim tornjem od 10 m još uvijek stoje.[58] Danas i taj toranj nije viši od 3 m.

Konzervatorski osvrt

Ako se uzme da je zadatak konzervatorskog zahvata na gradu opisanog položaja i stanja u prvom redu bio da se zaustavi i spriječi daljnje propadanje grada, koje je u zadnjih pedesetak godina uzelo maha, onda je na Sokolu postignut postavljeni cilj — zadatak.

Prema kazivanju mještana, grad je još prije 40—50 godina bio daleko bolje sačuvan, naročito neki objekti: kapi-kula i poligonalna kula (D). U posljednje vrijeme grad je sve više osvajala vegetacija i to ne samo njegovu unutrašnjost, nego i pojedine objekte. U grad se gotovo više nije moglo ni ući.

U takvoj situaciji najpreči zadatak je bio da se ukloni sva nepotrebna vegetacija iz grada, sa njegovih kula i bedema, a također i ona u pojasu od 4 m naokolo grada.

Propadanju ovog značajnog spomenika doprinijeli su mnogo i mještani, posebno čobani. Seljaci su raznijeli sedru i veće blokove kamena, a čobani u dokolici rušili zidove, uživajući kako se kamenje ruši u dubinu prema Sokošnici.

Tako je Soko, napušten oko 1835. godine bez ičijeg nadzora, potpuno prepušten svojoj sudbini: udarali su ga gromovi i uništavale oluje i nepogode kojima nisu mogli odoljeti ni moćni bedemi. Zidovi utemeljeni na strmom terenu i na živcu kamenu nisu mogli izdržati pritisak, pa su se obrušavali. Oplate zidova, posebno vanjske, otpadale su i obrušavale se, pojava obična na starim gradovima a posljedica slabe povezanosti jezgre i lica zida.

Iako su svi ti rušilački elementi teško oštetili grad, sačuvao se uza sve to dobar dio arhitekture.

[54] *F. Rački*, Prilozi za geografsko-statistički opis bosankog pašaluka, Starine XIV, 181.

[55] *F. Jukić*, Putopisi i istorijsko-etnografski radovi, Zemljopis Bosne, Sarajevo, 1953, 352.

[56] *H. Šabanović*, Pašaluk, 233-234.

[57] *F. Jukić*, 352.

[58] Arh.. leks., s. v. Sokolac.

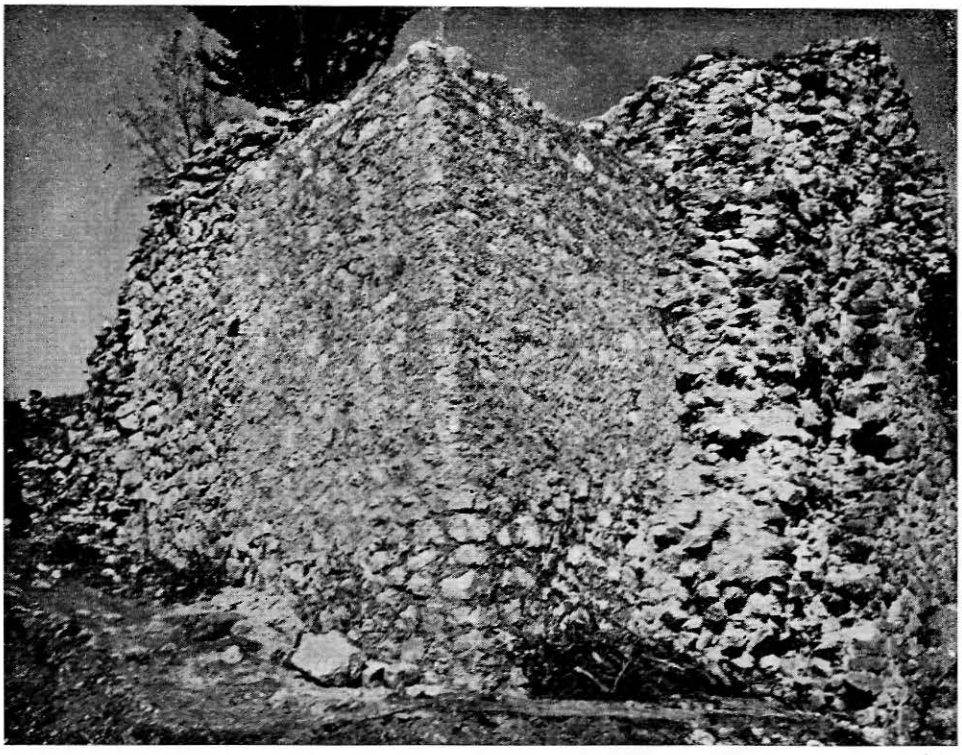

Sl. 29 Stabilizirani ugao Gornjeg grada

Posebno se dobro sačuvao istočni obrambeni bedem Donjeg grada, koji je uglavnom podzid, visok preko 9 m. Dobro je sačuvano i platno južnog bedema. Najteže je postradao zapadni bedem, koji je bio fundiran na strmom i mekanom terenu. Relativno najbolje su se sačuvali bedemi Gornjeg grada, mjestimično do visine od 7 m, jedino su ostali bez vanjskog lica. Općenito se može reći da su se bedemi Sokola sačuvali relativno bolje nego mnogi drugi napušteni gradovi. Na žalost to se ne može reći za kule na bedemima. Donžon je bio porušen po svoj prilici već davno, zbog trošnosti, ali i zbog toga da ne bude meta neprijateljske artiljerije. Najteže je stradala kapi-kula i to u novije vrijeme. Rušili su je čobani, dok je nisu potisnuli niz strminu. Slabo su očuvane i kule na južnom perimetru Donjeg grada, dok su one na bedemu Gornjeg grada sačuvane uglavnom u donjem dijelu.

Da bi se tako teško oštećeni objekat sanirao, potrebna su znatnija sredstva. Kako tih sredstava nije bilo, trebalo je učiniti bar ono najpotrebnije, da se bar za izvjesno vrijeme spriječi daljnje rušenje ovog značajnog spomenika čije je ime upisano u temelje samostalnosti i državnosti Bosne. Stoga su se radovi ograničili na osnovnu stabilizaciju zidova. Obnovljen je djelomično zapadni bedem i zatvorena jaka breša u istočnom bedemu Gornjeg grada. Učvršćen je i ugao bedema iznad kapije. S obzirom na prostranstvo grada, na vanjskom licu bedema sanirana su samo teže ugrožena mjesta. Time je spriječeno daljnje obrušavanje većih masa zida. Glavna pažnja posvećena je sanaciji bedema unutar grada, pa su obnovljena lica na svim zidovima u dvorištu i oboru, a kule (A, C i D) konzervirane u stanju, u kakvom su zatečene. Pri tome se išlo samo na najnužnije rekonstrukcije, jer cilj nije bio obnova, nego stabilizacija arhitekture, da se spriječi daljnje obrušavanje. Ujedno je na taj način grad postao pristupačan namjernicima, đacima i ljubiteljima starine. Predviđena rekonstrukcija kule C zbog nedostatka sredstava nije izvedena. Kula je, naime, trebala da posluži izletnicima kao sklonište. Uređen je i pješački put od ušća Sokošnice u Plivu sve do grada, u dužini od 2 km.

Konzervatorski zahvat imao je za krajnji cilj prezentirati objekte na Sokolu u okviru rekreacionog parka Pliva, koji podiše SO Šipovo, na ušću Sokošnice, pod gradom. U tome je društveno-eko-

Sl. 30 Dvorište Gornjeg grada — nakon zahvata

nomska opravdanost sanacije ovog spomenika kulture koji posjeduje sve uslove da postane privlačan za one koji vole starinu i lijepe pejzaže. Međutim, zbog nedostatka sredstava nije se išlo do kraja. Istina, grad je za izvjesno vrijeme spašen od propadanja i vraćen na korištenje posjetiocima. Očekujemo da naše društvo neće ostati na ovome što je učinjeno, nego da će ovom slavnom gradu-spomeniku, koji je zaslužio i bolju sudbinu, ukazati veću pažnju.

RÉSUMÉ

LE BOURG SOKO SUR LA PLIVA

Le bourg Soko (chez B. Kuripešić Sokel, Szokoll) est situé en Bosnie occidentale, au voisinage de la source de la rivière Pliva. Aujourd'hui le bourg est en ruines, car il était abandonné vers 1835. Longtemps, et en tout cas dès le XIIIe siècle il était le centre de la paroisse connue Pliva, déjà mentionnnée par Constantin Porphyrogénète (en 949) comme partie de la Croatie. Au XIIIe siècle ce territoire, était rattaché à l'Etat médiéval bosnien sous le nom Donji Krajevi (Partes inferiores regni Bosne). Soko sur la Pliva est mentionné pour la première fois en 1363. Cette année la ville était assiégée par Louis le Grand, roi de Hongrie et de Croatie, mais sans succès. Le ban de Bosnie (plus tard le roi) en ce temps-là Tvrtko Ier donna cette ville ensemble avec toute la paroisse Pliva à Vukac Hrvatinić en fief, en témoignage de sa reconnaissance pour la défense efficace de la ville. Ni Sigismond, empereur germanique et roi de Hongrie et de Croatie, n'a pas réussi à conquérir le bourg (en 1405) qui avait été bâti sur une position très solide.

De 1464 à 1518 le bourg était sous la suzeraineté hongroise, comme la partie du Banat de Jajce. Les Turcs l'avaient conquis en 1518 (ou quelques ans plus tard) et l'avaient retenu jusqu'à 1835.

Dans cet article l 'auteur donne un compte-rendu des recherches et des fouilles archéologiques faites pendant trois ans dans ce bourg qui n'avait pas été examiné avant. Se basant sur des fouilles archéologiques et sur l'élaboration des matériaux mobiles, l'auteur date la formation de Soko dans la deuxième moitié du XIIIe siècle. On peut confirmer cela d'une certaine manière aussi avec des sources de 1301, 1304 et 1305. Au cours de son développement pendant plusieurs siécles le bourg s' était changé et élargi conformément au développement de la technique défensive. Son développement castélologique allait du bourg roman (seulement le donjon et la petite cour) jusqu'à la ville développée de l' époque gothique mûre (avec des tours sur les remparts et des cours élargies).

L'auteur a donné aussi une courte analyse des trouvailles mobiles (objets en céramique, majolique, verre, objets métalliques — flèches, divers outils et ferrures, fragments architectoniques etc.). Le choix de ces trouvailles est présenté sur les tableaux ci-joints.

IVO BOJANOVSKI

PAVLOVAC NA PRAČI

(Kastelološka skica)

Među gradovima Pavlovića, od Prače do Spreče, i od Drine do Bosne (Zvečaj, Brodar, Višegrad, Dobrun, Hrtar, Vratar, Borač i dr.) svojim položajem na križištu značajnih putova posebno se ističe Pavlovac ili *Novi* na Praču.[1] Novi se razvio na mjestu gdje su se ukrštavale dvije važne saobraćajnice u državini Pavlovića: Višegrad — Vrhbosna i Goražde — Glasinac — Olovo. Upravo tu, na toj značajnoj raskrsnici, razvio se i poznati srednjovjekovni trg Prača, uz obale istoimene rijeke.[2] (Sl. 1).

Pavlovac je podignut na strmoj i visokoj stijeni, koja se ruši u kanjon punih 135 m, oko 2 km nizvodno od naselja Prače.[3] Utvrđenje je ukopano na prirodnom platou zv. Grad (k. 816) dok mu se ostaci bedema spuštaju niz strminu prema lijevoj obali rijeke. Njegovi bedemi, zarasli u bukovu šumu, sasvim su zaklonjeni pogledima prolaznika (sl. 2).

Iako je grad jako postradao, još uvijek se jasno uočavaju osnovne konture njegovih objekata. Stoga se prilično tačno mogu u tlocrtu rekonstruirati uglavnom svi dijelovi ovog srednjovjekovnog utvrđenja. Bedemi su sačuvani većinom kao obrušeni nasipi a manjim dijelom kao ostaci manje ili više porušenih zidova. Samo na jugoistočnoj strani, na strmini prema kanjonu Prače, sačuvao se, zarastao u šumu, dio perimetralnog bedema, visok oko 8 i dug oko 50 metara.[4]

Utvrđenje je izgrađeno na dominantnom platou, odmah ispod Gradskog vrha (k. 926) koji se izdiže sa sjeverozapadne strane Grada i koji ga nadvisuje kojih 50 m. Jedino s te strane se i moglo prići gradu, pa je zbog toga sjeverna i sjeveroistočna strana bila najjače zaštićena, čak sa četiri kule: dvije bočne (A i D) za zaštitu sjevernog i zapadnog boka, i dvije unutarnje (B i C), koje su branile ulaz u grad (i danas zvan *Vrata*).[5] Ostali dijelovi ovog utvrđenja, dugog oko 100 a širokog najviše 50 m, ne računajući prostranog obora na istočnoj strani, izgleda nisu imali kula, jer su bili zaštićeni samim položajem, naročito prema jugu i jugozapadu, gdje se teren prema dolini Prače ruši pod nagibom od 60 do 90 stupanja (sl. 3).[6]

Pavlovac je po formama svojih utvrda tip razvijenijeg grada-tvrđave, bez klasičnog donžona (branič-kule), sa nekom vrstom bastiona (ili možda baterijskih tornjeva), umjesto tradicionalnih kula (Mauertürme). Po tome se ovaj grad razlikuje od brojnih drugih bosanskih gradova-burgova iz XIV st. Na Pavlovcu se već susrećemo sa ukopanim prostorijama obrambenog karaktera, sa niveletom poda na oko tri metra nižom od terena samog platoa. Tu se zapravo još ne radi o pravim kaza-

[1] O Pavlovcu postoje kraći opisi *M. Mandića*, Arheološke crtice iz Bosne, Starinar IV, Beograd 1926-1927, str. 9-13; *H. Kreševljakovića*, Stari bosanski gradovi, Naše starine I, Sarajevo 1953, p. 11. Cfr. *Đ. Mazalić*, Borač, bosanski dvor srednjeg vijeka, GZM 1941, p. 40 i *H. Šabanović*, Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959, 132.

[2] Prača se spominje prvi put 1336. (Libri Ref. V, 392-393). Cfr. *J. Jireček*, Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku, prijevod Đ. Pejanovića, Sarajevo 1951, 63. — U poznatoj povelji Bele IV iz godine 1244. spominje se kao posjed katoličke biskupije u Bosni *»in comitatu Berez Pracha Byscupina vocata«*, ali vijest se ne odnosi na Borač i Praču — kako su smatrali Jireček i Hoffer — nego na posjed »u župi Vrh-Prači (= *Verech Pracha*) zvan Biskupina«. Tu, dakle, nema riječi ni o Borču ni o Prači nego o župi Vrhprači, kako se i danas zove kraj i selo u izvorištu Prače, gdje se na sastavcima Grabovice i Prače i sad nalazi lokalitet Biskupina. O tome v. H. Šabanović, n. mj. i Napretkova povijest Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942, 751.

[3] Najlakši prilaz gradu je iz Prače, ugodnim putom kroz bukovu i grabovu šumu, koji po svoj prilici potiče iz srednjeg vijeka. To je prijatna šetnja od 35-40 minuta.

[4] Debljina bedemà iznosi 1,50 m. Visina istočnog perimetralnog zida bila je 8 — 10 m, dok je južni bedem u stvari podzid koji danas ne prelazi nivo terena.

[5] Na sjevernoj strani je grad imao i p r e d v o r j e, 10 — 15 m niže od gradskog platoa. Bilo je dugo oko 50, a široko oko 30 m. Bedem predvorja nije sačuvan. Ispred predvorja, na mjestu gdje se Grad odvaja od Gradskog vrha (kika) bio je iskopan jarak koji je štitio sjeveroistočnu i sjeverozapadnu stranu grada. (sl. 6)

[6] Grad je, kako izgleda, štitila i jedna isturena kula na Gradini, s druge strane Prače. Klanac između Gradine i Grada zove se Međugrađe. Nakon pojave topova takvi su objekti normalna pojava, pa isturene kule imaju npr. gradovi Hrtar, Sokol na Plivi, Kamengrad (u sva tri slučaja situacija slična onoj na Pavlovcu!) i brojni drugi. Pod Gradinom se odvajao, i danas dobro sačuvan, drum širok do 2,75 m, u pravcu sela Kašičare i Goražde. Mandić je, n. mj, smatrao ovaj put rimskim, ali je on po svoj prilici srednjovjekovni.

matima na svodove, nego vjerojatno o podrumima sa ravnim drvenim tavanicama i, vjerojatno, sa otvorima (u bedemu) za obranu najizloženijih dijelova utvrđenja. Takve prostore vidimo u sjeveroistočnom uglu dvorišta. Sudeći prema tome Pavlovac je u kastelološkom smislu stvarno novi grad kao što kaše i ime »*Novi in Praza*«, nastao već u vrijeme ojačanog djelovanja topova.[7]

Tako npr. djelomično sačuvani poligonalni objekat (A) na istočnom bedemu dvorišta već predstavlja neku vrstu (prototip) bastiona ispunjenog zemljom, bez zida sa unutarnje strane. Na žalost, površinskim istraživanjem nije moguće rekonstruirati i njegov vertikalni izgled. Sličnog oblika bili su i ostali, danas urušeni, objekti uz platna gradskog dvorišta (B, C i D).

Na Pavlovcu — kao što je već rečeno — u stvari nema donžona bar ne u onom klasičnom smislu.[8]

[7] Tome u prilog govori što se na gradu nigdje ne zapaža ojačavanje zidova da bi se objekti prilogodili artiljerijskoj vatri. Dok se npr. na Maglaju, Sokolu na Plivi i drugim gradovima ojačavaju stari bedemi i kule, Pavlovac je gotovo čitav izgrađen u stilu nove artiljerijske tvrđavske koncepcije.

[8] Donžon, zapravo Bergfrit, branič-kula, glavni je dio burga, iz kojeg se i razvio srednjovjekovni grad, tako da je izraz »*turrim levare*« (podići kulu) značio isto što i »*podići grad*«. Razvojem artiljerije donžoni gube vrijednost, pa ih uklanjaju (Maglaj) ili ojačavaju (Dobor). Uglavnom, od sredine 15. st. donžon gubi svaku važnost, prepuštajući svoju ulogu bastionima, toretama i kazamatima. Usp. *H. Caboga — Stuber*, Kleine Burgenkunde, Bonn 1961, 24-28 i *J. Weingartner*, Tiroler Burgenkunde, Innsbruck-Wien 1950, 128-136). *I. Bojanovski*, Stari grad Maglaj, Naše starine X, 69, u bilj. 29. — Istočno od »donžona«, uz istočni bedem dvorišta, bila je još neka zgrada, dim: 10 x 4 m, od koje se još samo naziru obrisi.

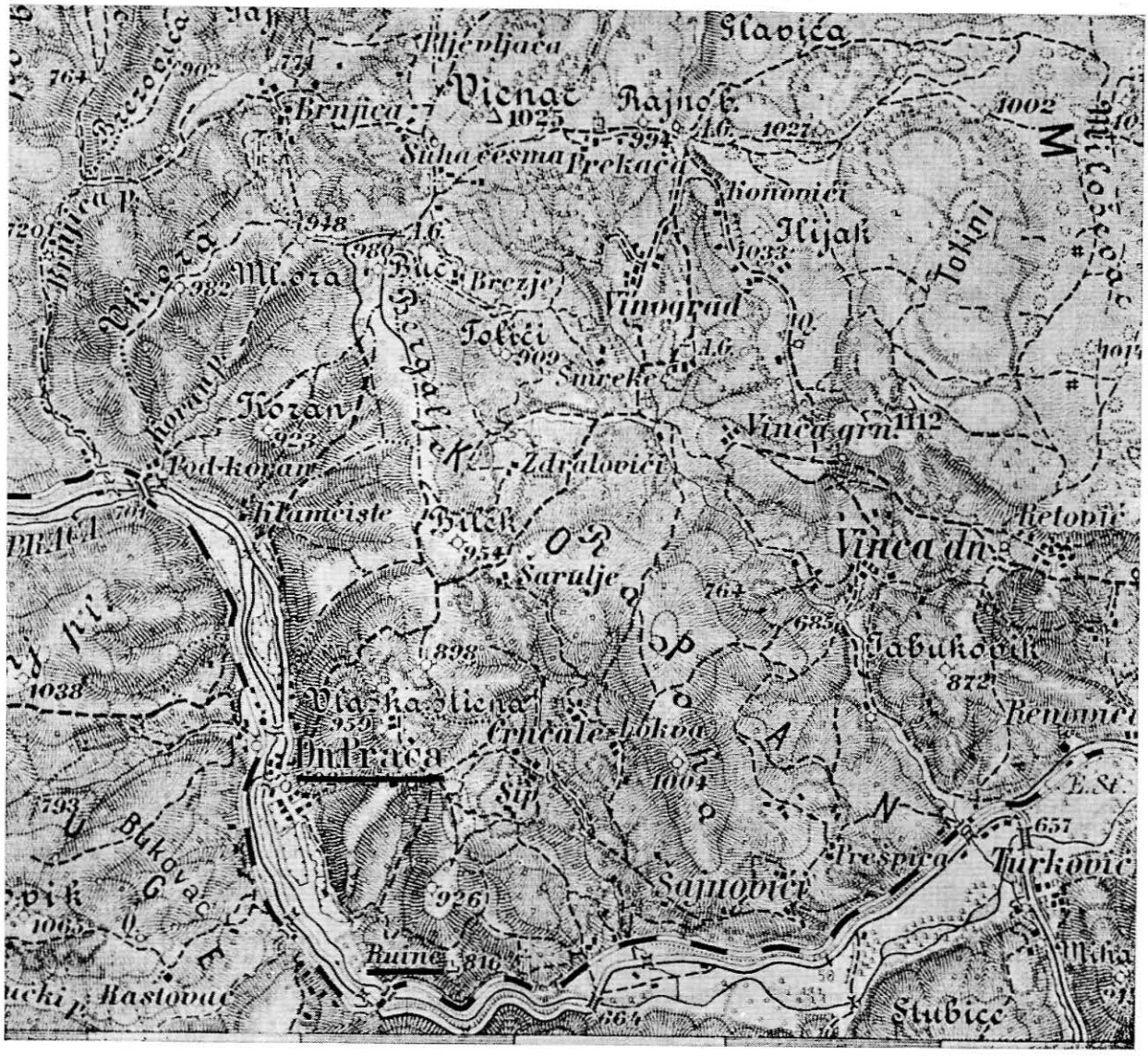

Sl. 1. Topografski položaj Pavlovca.

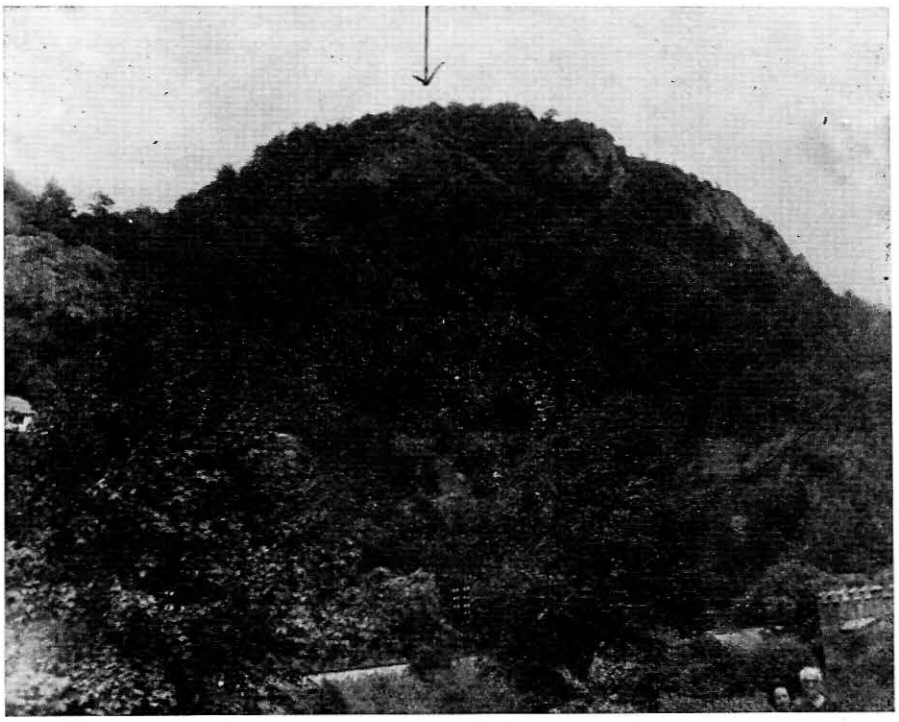

Sl. 2. Pogled iz doline Prače na Grad.

Centralni objekat u dvorištu (E), podignut na najvišem mjestu platoa, ni po svom obliku, a ni po debljini zidova, ipak nije branič-kula iz klasičnog doba burgova *(Burgenzeit)*. On to nije ni po svome položaju, jer ne dominira gradskim prostorima i ne brani najistureniju i najugroženiju stranu. Ako ova četverokutna građevina (10 × 9 m), zvana *Crkvina*, uopće predstavlja obrambeni objekat, onda je to ili utvrđeni stan kastelana, ili, što je možda vjerojatnije, ostatak ranije faze u razvitku grada (debljina zidova iznosi joj samo 1,10 m!), kada je mogla da služi kao centralna obrambena tačka jednog manjeg utvrđenja (sl. 4).

Sa kastelološkog gledišta zanimljiv je i jedan detalj na istočnom bedemu (u tački O): u bedem je vertikalno ugrađena rupa radiusa 25 cm, duboka oko 3 m. Kakva je bila funkcija ovog udubljenja, za koje su »kopači zlata« držali da je tajno skrovište blaga? Služilo je, po svoj prilici, da se u nj usadi drvena konstrukcija kruništa sa obilaznim hodnikom, puškarnicama i stražarnicama. Ovo bi bila direktna potvrda da su i naši srednjovjekovni gradovi imali takve uređaje (sl. 5).[9]

Istočnu i sjeveroistočnu stranu grada štitio je dubok i širok jarak (f o s s a), udaljen oko deset koraka od gradske kortine.[10]

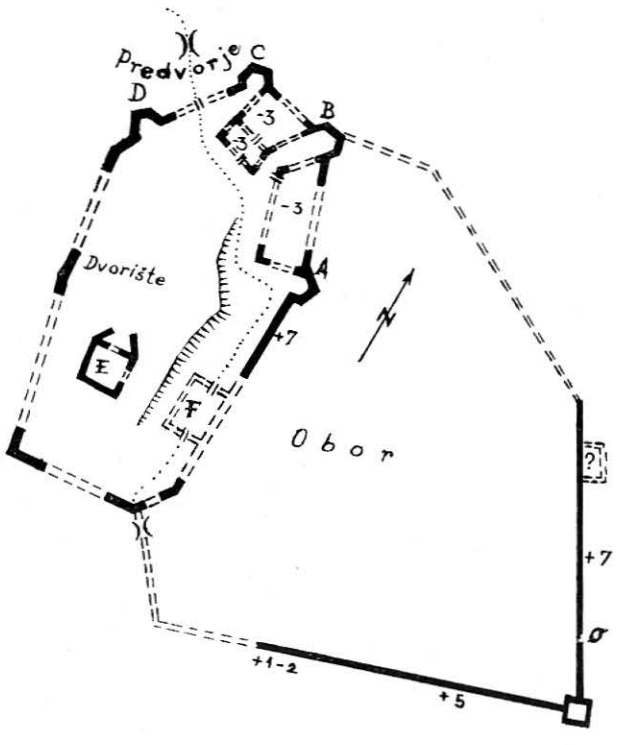

Sl. 3. Plan grada

[9] Caboga, n. dj, p. 34, Abb. 13, 14 i 15.

[10] Jarak dolazi i u kasnijoj fazi razvoja gradova, usp. J. Weingartner, 125.

Sačuvana arhitektura, što se tiče zidarske vještine i tehnike, pokazuje sve karakteristike bosanske srednjovjekovne gradnje predturskog vremena: zidovi, koji su najvećim dijelom fundirani na stijeni, izgrađeni su od priklesanog kamena i ojačani poprečnim gredicama (tzv. hatulama), od kojih su se sačuvale brojne rupe oblog presjeka. U strukturi zidova razlikuju se dvije faze: oplata istočnog bedema obora izvedena je u rustičnoj teksturi od priklesanog lomljenog kamena, bez pasova, dok se zidovi druge, mlađe faze, odlikuju boljom obradom kamena i gotovo pravilnim redovima. Tako je izvedena i »kula« u sredini dvorišta (E), iako bismo je radije sa dosta razloga mogli determinirati u raniju fazu. Ovakvi specifični objekti građeni su i u ranije vrijeme pažljivije (sl. 4). Vezni materijal je kreč i riječni pijesak, a u drugoj fazi i sa primjesom tucane cigle.

Novi u Prači spominje se u savremenim izvorima prvi (i jedini) put 11. V 1423, u itineraru dubrovačkog poslanika upućenog Radosavu Pavloviću.[11] Međutim, oblici gradske arhitekture, kako je vidimo u ruševinama, svakako su nešto mlađi, ne stariji od četrdesetih ili pedesetih godina XV vijeka. Obično se u literaturi uzima (zbog naziva Pavlovac) da je Novi u Prači ktizma Pavla Radinovića († 1415), ali je očito da se ovdje, u najvećoj blizini važnog srednjovjekovnog trga Prače *(forum, mercatum Praza)*, koji se — kako smo vidjeli — spominje već 1336. godine, moglo i moralo razviti (na tako izrazito obrambenom položaju!) neko manje uporište za zaštitu trga, koje je Pavao Radinović možda proširio. Kako forme pojedinih objekata, kao i cijela fizionomija utvrđenja na platou, odaju nešto mlađe oblike, očito je da se grad dograđivao i poslije Pavla, u vrijeme njegovih sinova Petra i Radosava († 1441). Utvrđenje, naime, predstavlja fortifikacioni objekat koji tipološki već jako podsjeća na artiljerijsku tvrđavu, kakova se razvila u vrijeme ojačale artiljerije, što je izazvalo veliki preokret i u fortifikacionoj vještini.[12] Zbog brzog razvoja vatrenog oružja burgovi su ubrzo postali suvišni. Zamjenjuje ih tvrđava, građevina potpuno različitog karaktera, bez donžona, bez vertikala, s niskim bedemima, simetričnim bastionima i ugaonim kulama po talijanskim modelima. Kod nas se već početkom XV. st. u Slavoniji podiže grad Sirač po novoj artiljerijskoj koncepciji bez donžona (oko 1430).[13] Negdje u to vrijeme treba datirati i arhitekturu Pavlovca koja pokazuje već očita obilježja tvrđavske gradnje.

Živu građevinsku djelatnost na susjednom Borču valja, čini se, pripisati vojvodi Radosavu, čija je ekonomska i politička moć bila znatna, što očito

[11] Jireček, n. dj, p. 63, bilj. 115; navodi kao datum 11. V. 1423. *Sotto Noui in Praza* (Lett. 1420-22), dok N. Jorga, Notes II, 216 ima datum 17. VII. 1423. g.

Sl. 4. Objekat zv. Crkvina (E) u dvorištu

Sl. 5. Udubljenje u istočnom bedemu obora.

ilustriraju i tako brojni gradovi, od kojih su neki izgrađeni na vrletnim, gotovo neosvojivim položajima, kao npr. Hrtar na Drini, Dobrun na Rzavu i Borač na Prači. Po svoj prilici je ovaj moćni i osioni dinasta dao preurediti i Pavlovac po novoj artiljerijskoj koncepciji.[14]

Stoga se može pretpostaviti kao najvjerojatnije da je Pavlovac svoj konačni izgled dobio negdje u vrijeme Radosava Pavlovića (+1441) i njegovih sinova Ivaniša, Petra i Nikole,[15], kada su neprijateljstva između Kosača i Pavlovića, podjarivana od Turaka, došla do vrhunca, a u toku kojih su Pavlovići dogradili snažan obrambeni bedem u pograničnom pojasu prema zemljama Sandalja Hranića († 1435) i njegova nasljednika i sinovca Hercega Stjepana (Hodidjed (?), Pale (?), Pavlovac, Borač, Zvečaj, Brodar, Višegrad i Dobrun). Ovaj niz utvrđenih gradova, sa ključnom tačkom u Borču iznad Mesića, gdje se nalazio i kneževski dvor Pavlovića, ujedno je efikasno štitio i značajne trgovačke putove dolinama Prače i Drine.[16]

Ipak, ne može se i ne smije isključiti ni mogućnost da je Pavlovac temeljitije renoviran i nešto kasnije, kada je Bosni zaprijetila veća opasnost od Turaka. Nakon pada Carigrada (1453), a pogotovo poslije pada Despotovine (1459), postalo je očito da se Turci neće zaustaviti u svom pobjedonosnom nadiranju, pa je i u Bosni(kao i u Dubrovniku)[17] u to vrijeme ojačan i proširen veći broj starih gradova (npr. Jajce, Bobovac i dr.), a među njima i glavni grad Pavlovića Borač.[18] Izvori potvrđuju da je i Herceg Stjepan u isto vrijeme radio na utvrđivanju svojih gradova. U takvoj situaciji, vjerojatno je bio preuređen i ojačan i Pavlovac, koji se nalazio na tako važnoj raskrsnici putova.

Turci su Pavlovac zauzeli 1463, kad i ostale posjede Pavlovića *(»Vilajet Pavli«)*.[19] Nije poznato

[12] J. Weingartner, n. dj, str. 153 i d. Usp. moj rad Maglaj, n. mj, str. 68-73, a o razvoju vatrenog oružja posebno str. 66, bilj. 21, gdje se navodi i literatura.

[13] *Đ. Szabo,* Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb 1920, str. 112.

[14] *P. Anđelić,* Izvještaj o probnom iskopavanju na srednjovjekovnom gradu Borču, GZM 1962, 163.

[15] O ovom osionohm i moćnom dinasti v. *Ć. Truhelka,* Konavoski rat (1430—1433), GZM 1917, 145 i d; *M. Dinić,* Zemlje Hercega sv. Save, Glas SKA 182, Beograd 1940, 149-257, posebno 160 i d; Napretkova povijest, Sarajevo 1942, 476-485. Dubrovčani su Radosava ovako okarakterizirali: »... truje svu Bosnu, svakog ujeda, svakog udara, prema nikome nije vjeran, nikome nije prijatelj, pa ni samom sebi« (Lettere e Commisioni di Levante VII, 111-113 od 30. IV. 1430. g.).

[16] *Đ. Mazalić,* Borač, 37 daje slijedeću trasu velikog bosanskog puta: Vrhbosna, uz Miljacku na Han Bulog i Hodidjed, preko Paljanskog polja na Vitez i Praču a odatle na Han Hranjen, Goražde i Foču. Kod Prače se odvajao put za Olovo i preko Vinče, Dobrače i Lađevine za Rogaticu. Usp. *P. Matković,* Dva talijanska putopisa, Starine X, 206. Prača i Pavlovac su ležali upravo u centru najvažnijih putova kojima su prolazile brojne karavane. V. M. Vego, Hist. karta.

[17] *L. Beritić,* Utvrđenja grada Dubrovnika, Zagreb 1955, 71 i d.

[18] Đ. Mazalić, n. dj. str. 73; P. Anđelić, n. mj.

[19] H. Šabanović, n. dj, 132; H. Kreševljaković, n. mj. 11.

jesu li Turci koristili ovaj grad. Zna se da je nahija Prača (Čataldža), kao nasljednik istoimene srednjovjekovne župe, postojala još 1489. i da se posljednji put spominje 1516. kad je već bila spojena sa nahijom Borač.[20] U jednom nešto kasnijem zapisu (1528) kaže se da »nahija Prača pripada Borču«.[21] To bi nas moglo navesti na zaključak da je i Pavlovac, kao utvrđeni centar nahije, egzistirao neko vrijeme i pod turskom upravom. Bilo da su Turci kraće vrijeme koristili Pavlovac (u prilog tome govorilo bi »Šehitsko groblje« na lok. Pod gradom)[22] ili ne, ostaje činjenica da Turci nisu na gradu izveli znatnijih gradnji, a to znači da je razvoj utvrđenja završen padom Bosne (1463). Ukoliko se podatak mletačkog poslanika Katarina Zena, koji je ovuda prošao 1550, odnosi na Pavlovac, grad je već tada bio u ruševinama.[23]

Tradicija, koja je i inače sačuvala vrlo živo sjećanje na Pavla Radinovića,[24] nazvala je i ruševinu Novoga u Prači Pavlovcem, iako je ovaj grad — t v r đ a v a svoj konačni oblik dobio poslije Pavla, vjerojatno negdje u drugoj četvrtini XV stoljeća.[25]

*

Kako Prača i njena okolica leže u kraju prekrasnih pejzaža, oduvijek je kao i Pale bila voljeno izletište Sarajlija. Razvalina Pavlovca je osim toga i prostorno najbliža ruševina jednog srazmjerno dobro sačuvanog srednjovjekovnog grada. Od Hodidjeda na sastavcima Mokranjske i Paljanske Miljacke gotovo da i nije ostalo ništa. Osim Pavlovca ostaje još jedino ruina Pavlovića grada (Gradina) u Gornjim Palama, koja se još djelomično sačuvala, ali je prilično strmo postavljena. Stoga bi svakako trebalo povesti akciju da se jedan od ova dva grada konzerviraju i prezentiraju posjetiocima. Pavlovac, iako nešto udaljeniji, čini nam se, ima za to više uvjeta. Grad Sarajevo ne bi smio ostati skrštenih ruku i prepustiti ove ruševine njihovoj zloj sudbini. Njihovom konzervacijom grad bi u svom širem regionu dobio poučan i atraktivan spomenik, kulturno nasljeđe Pavlovića, koji su bili i gospodari Sarajevskog polja i obližnjeg Hodidjeda.

[20] Poslije toga javlja se samo trg Prača, u nahiji Borač koja se održala sve do kraja 19. st., iako je Borač bio napušten prije 1485. V. H. Šabanović, ibidem.

[21] Ibidem.

[22] O sudbini ovog groblja v. H. Kreševljaković, n. mj.

[23] P. Matković, n. dj, 206. Mislim da se podatak K. Zena u njegovom putopisu »Discrizione del viazo de Constatinopoli 1550 de ser Catharin Zen, ambassador a sultan Soliman, e suo ritorno«, ne odnosi na Pavlovac nego na Borač. Poslanstvo je, naime, prenoćilo u Prači, a poslije odlaska iz Prače: »... *cavalcamo per ascese de monti*, priča C. Zen, *per bellissime vallade, belle campagne, belli siti, belli boschi, buone fontane, vidute bellissime*...«. I, tek nakon prilično duga puta, koji je bio i naporan, putnici su ugledali *»un castel antico et ruinato in un colle, le muraglie del qual fino sulla valle discendono*...« Odmah iza toga stigoše u grad nazvan Orastada (Goražde). Iz opisa izlazi da je taj stari, porušeni kastel bio prilično udaljen od Prače i bliži Goraždi. Putnici su, vjerojatno, negdje iznad Mesića, sa Jabuke, ugledali ruinu Borča. Taj grad bio je tada već najmanje 80 godina napušten, tj. prije 1485. godine.

[24] Đ. Mazalić, Borač, 46; isti, Kraći članci i rasprave, GZM 1949-50, p. 220.

[25] Pod Pavlovcem, na lok. Pod gradom (ili Okruglica) nalazi se srednjovjekovna nekropola sa 20 stećaka (od toga 2 ploče, 15 sanduka i 3 sljemenjaka). Svi spomenici imaju postamente i predstavljaju dobar rad, ali su bez natpisa i ornamenata. Vjeruje se da je nekropola pripadala posadi grada. Leži uz put koji sa istočne strane vodi na grad. Ima i grobova bez stećaka. U blizini puta, na jednom zaravanku, vide se i ostaci neke građevine. Nekropola, kao i grad, leži u hataru s. Šajnovići. Ovu nekropolu spominju M. Mandić i H. Kreševljaković na n. mj. — Druga nekropola nalazi se na lok. Mramorje, sjeverno od grada, uz stari put prema Vinči. Ovdje ima svega 8 spomenika (5 sanduka i 3 sljemenjaka). Vjerojatno je pripadala manjem naselju koje se razvilo uz Pavlovac. Ovu nekropolu autori ne spominju.

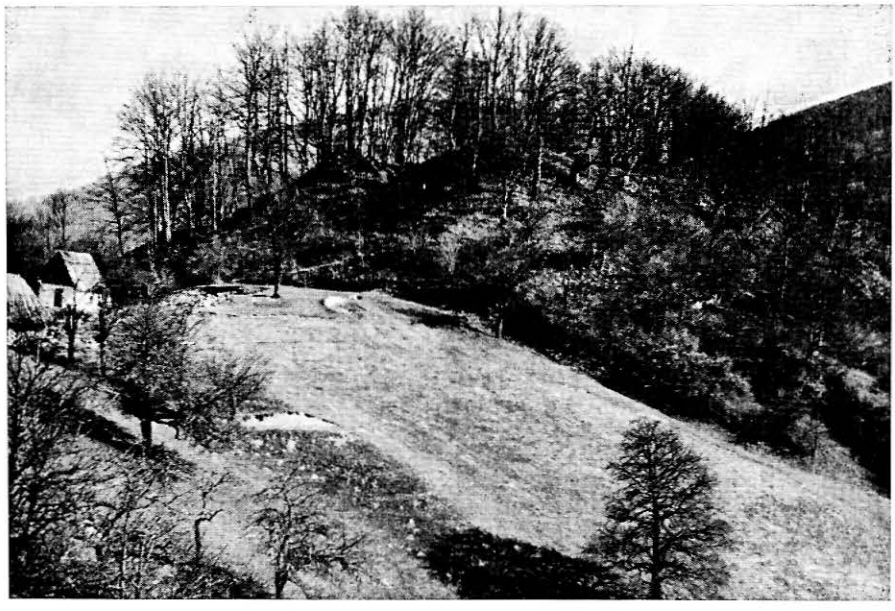

Sl. 6. Pogled na »predvorje« i na Vrata.

RÉSUMÉ

LA VILLE MÉDIÉVALE PAVLOVAC

Pavlovac, une des plus importantes villes fortifiées de l' Etat bosnien du Moyen Age, était située dans la vallée de la rivière Prača, à l'est de Sarajevo. La ville a contrôlé d'importantes routes commerciales qui ont lié la Bosnie centrale avec les régions Podrinje et Usora. On la mentionne en 1423. Elle était abandonnée déjà au commencement du règne turc en Bosnie (après 1463).

L'auteur de cet article essaie de donner, à l'aide des restes de l'architecture urbaine, une analyse castélologique de cette ancienne fortification. D'après les formes de ses forts, Pavlovac est le type de la ville médiévale fortifiée, développée, sans le donjon classique, avec une sorte de bastion. En jugeant d'après cela Pavlovac, qui porte aussi un autre nom Novi à Prača, était au temps de l'effet renforcé des canons (vers 1430) élargie et renforcée par de nouveaux, ouvrages modernes de défense.

ĐOKO MAZALIĆ

NOVI PODACI O GRADCU KOD HADŽIĆA

Nedaleko od Hadžića, idući uzvodno pored Zujevine, danas već asfaltiranim drumom, proći ćemo zaselak Dupovce i za desetak minuta stići do sela Gradac, iznad koga se vide, sa sjeveroistočne strane, na jednom kamenitom grebenu, tragovi ruševine starog grada, zvanog od davnine Gradac, po kome je selo i dobilo ime. Grebenom dominira matično brdo Kik (kota 711). O tome lokalitetu pisano je i ranije,[1] ali je ostala detaljnije neispitana spomenuta kota, a ona je bila za naselje glavni činilac njegovog postojanja od osnutka naseobine na tom mjestu. Svrha je ovog članka da popuni tu prazninu.

Posjetio sam ruševinu Gradca malo vremena iza svršetka potonjeg svjetskog rata, a onda ponovo s dr-om J. Koroščem, dok je još bio u službi Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Korošec se zainteresovao za spomenuti lokalitet naročito zbog nekoliko manjih fragmenata iliriske keramike koje sam ranije prikupio po Gradcu. Kako je Korošec tada po prvi put posjetio spomenuti lokalitet, pregledali smo najprije tragove naselja na Grebenu i u neposrednoj blizini[2] i nismo otkrili ništa novo, ali smo se zadržali dulje vremena u onom velikom jarku što je zaštićavao čitavu jugozapadnu stranu grebena sa pripadajućim zemljištem, za koje sam ranije držao da potiče iz praistorijskog vremena.[3] Kako nismo našli, ni u jarku, ni u neposrednoj blizini oko njega, nikakve ostatke koji bi ukazivali na život prastanovnika na tom mjestu, zaključili smo da taj jarak ne potiče iz praistorije, bez obzira na to što ga je presjekao srednjovjekovni zid u gornjem dijelu[4] i što je voda za vrijeme svake jače kiše ili pljuskova mogla da snese sve sitnije tragove nekadašnjeg praistorijskog prebivališta ljudi, jer je jarak inače vrlo strm. To mišljenje potkrepljuje se i načinom stanovanja Ilira u brdskim krajevima a i inače stoga što je greben sa današnjim ostacima kule i ostalim tragovima naselja bio nepristupačan. Čini se, napokon, da je i mali prostor zemljišta, što se nalazi uz jugozapadnu stranu grebena[5] bio premalen i nezgodan za naselje te jarak ne bi ni zbog toga bio potreban na tom mjestu. Prije bi mogao služiti za zaštitu prilaza k zdencu,[6] koji po načinu izgradnje nije iz vremena Ilira te i po tome ne može jarak biti iz njihovog vremena, nego iz kasnijeg.

Odatle smo pošli preko lokaliteta Kraljevi Vrtovi do srednjovjekovne nekropole. gdje smo najprije zapazili jedini ukrašeni stećak na ovom starom groblju,[7] ali sad već dobro nagnut na svoju južnu stranu, vjerojatno zbog potkopavanja. Tragovi zidova zgradice u kojoj leži, još se zapažaju. U šutu oko stećka našli smo nešto komadića rimske opeke. Ovaj stećak, kao i ostale na ovoj nekropoli i oko sela Gradca, treba datirati znatno kasnije nego sam ja to prije mislio,[8] jer se njihov postanak ne može izdvajati po vremenu od ostalih u centralnoj Bosni, a to je uglavnom XIV i XV vijek.

Dalje na nekropoli zapažaju se u samom korijenju one ogromne bukve[9] tragovi zida. Tako bismo imali tu ostatke i trećeg zidanog objekta na toj nekropoli.[10] Istočno odatle, jedno trideset koraka, kraj staze koja vodi k sjeveroistoku vidi se gromila oko tri metra promjera i visine do 70 cm, sa oborenim stećkom na vrhu. I tu se našlo komadića rimske opeke. Stećak je manji sanduk bez dekoracija.

Od spomenute gromile vodi staza prema sjeveroistoku, prolazi uskoro preko neke pletene ograde i izbija za desetak koraka dalje do stjenovitog prevoja, koji tu zatvara usku dolinu što se pruža k sjeveru. Na samom prevoju lako se primijete stepenice usječene u stijenu, izjedane stoljećima i deformirane abrazijom i gaženjem. Od tih stepenica vodi staza dalje prema istoku uzbrdo kroz gusto granje te nakon jedno 120 koraka stiže do velikog nasipa, koji se na tom mjestu naglo završava. Još oko 70 koraka prema istoku i eto nas na samoj koti 711.

[1] M. Mandić: Starinar, Beograd 1926/7; Đ. Mazalić: *Gradac kod Hadžića*, Glasnik hrv. zem. muzeja, Sarajevo 1942.

[2] Mazalić, nav. djelo.

[3] Isto, str. 196-7.

[4] Isto, sl. 3.

[5] Isto.

[6] Isto, str. 197 i sl. 3.

[7] Isto, str. 203, sl. 5.

[8] Isto, str. 203, 204.

[9] Isto, str. 203.

[10] Isto.

Nakon orijentacije i ispitivanja terena, te idući tragom humusa i ponekom rijetkom keramike, zatim po nasipu, ustanovili smo da je na sjevernom dijelu platoa kote koji smo obilazili bilo veliko ilirsko naselje opasano velikim i jakim nasipom. Kota 711, zvana Kik, najviši je vrh stijene Varde koja se proteže sjeverno i sjevernoistočno od starog grada na grebenu (sl. 1).[11] Ime Varda-Stijena ili samo Varda već je malo poznato kod okolnog stanovništva koje se služi imenom Kik za čitavo brdo. Varda je svakako zaostao srednjovjekovni naziv a dolazi od vardati što je tada značilo paziti, čuvati stražu.[12] Prema tome, Varda bi u našem slučaju značilo isto što i stražba, naziv koji se i danas susreće u našim krajevima za oznaku sličnih lokaliteta. Ime Varda dovodi nas u vezu sa imenom Jordovana Stijena koje se odnosi na jednu pećinu u stijenama istog brda,[13] te izgleda da je to jedno te isto ime koje je u novije vrijeme nekom greškom nastalo. Samu kotu sačinjava danas hrpa ruševine, nastala od srednjovjekovne kule, rastavljena od prilazećeg platoa jarkom iskopanim u srednjem vijeku za zaštitu kule. Hrpa nadvisuje spomenuti plato za oko 2 m. Ranije nije bilo tako nego je kotu sačinjavao čitav zaravanak u koji je ulazilo i mjesto gdje se danas nalazi ruševina kule. Taj zaravanak, zvani Zahode,[14] spuštao se prema sjeveru, zapadu i sjeverozapadu na niži zaravanak, koji je skupa s njim sačinjavao ravničasti vrh Varda-Stijene, dug oko 85, a širok 50 m (sl. 1). Visinska razlika između oba zaravanka je oko 5 m. Predstavnici ovoga kraja, vjerojatno Iliri, naselili su ovaj vrh i opasali ga jakim nasipom sa svih strana. Na pristupačnijim mjestima nasip je bio viši i deblji ,a na sjevernom, zapadnom i južnom dijelu (sama kota 711), za pregled okolnog zemljišta stvorene su posebne stražare. Izgleda da su poslije onu sjevernu i onu južnu, na kojoj je kasnije podignuta srednjovjekovna kula, iskoristili u istu svrhu i Rimljani. Veliki dio nasipa s južne strane, prema srednjovjekovnoj građevini, posve je nestao. Moglo bi se misliti da se to dogodilo uslijed erozije, no čini se vjerovatnijim da je njegov materijal poslužio za izgradnju spomenute kule i zidina, jer je taj materijal isti kao i na onima, a nasip je nestao upravo u njihovoj neposrednoj blizini. Razumije se da je u ilirsko vrijeme i ono mjesto gdje se danas nalazi ruševina kasnije podignute kule, bilo uvučeno u naselje i na njemu podignut jači nasip kao na istaknutoj tački s koje se vidjelo na niže ležeći greben i njegovo naselje, čineći s njim jednu cjelinu.

Tražili smo groblje prastanovnika ovoga mjesta, no nismo ništa našli što bi u tom smislu svraćalo na sebe pažnju. Privlačiva je dosta mala dolina što leži zapadno ispod naselja. Teško se oteti dojmu da je na tom zemljištu ležala ilirska nekropola. Trebalo bi zato na izvjesnim mjestima u dolini pokusno kopanje.

Zbog nalaza rimske opeke u zidinama kule na grebenu, zatim u zemlji na srednjovjekovnoj nekropoli te na samoj koti 711, mora se pretpostaviti da su i Rimljani naseljavali ovaj kraj. To najbolje potvrđuje i spomen-ploča, koju je podigao još za života sebi i porodici rimski veteran Aurelije na putu pod kotom. O njoj će biti još govora. Po svemu sudeći, rimski kolonisti imali su i par kuća na mjestu današnjeg srednjovjekovnog groblja, jer se opeka na tom mjestu nalazi na dubini od preko pola metra. S toga mjesta ona je već u srednjem vijeku raznesena po najbližoj okolini, te je tako prispjela kao građevni materijal i u kulu na grebenu, gdje su se mogli naći uzidani i čitavi komadi. Izgleda da su rimski kolonisti ili veterani stanovali u brvnarama, čiji su samo glavni dijelovi bili od opeke i malo pritesanog kamena, jer se od rimskih ostataka nailazi jedino na takav materijal.

S promjenom načina ratovanja mijenjao se i izgled utvrđenja na mjestu o kom govorimo. Naši pradjedovi, Slaveni, zasjeli su vrlo rano ovdje.[15] Mora da je naselje bilo veliko, jer nam to potvrđuje srazmjerno velik broj grobova na tri nekropole.[16] Utvrdu srednjeg vijeka na grebenu opisali smo ranije,[17] a ovdje dodajemo opis utvrde na koti 711, odnosno na Vardi-Stijeni čiju sliku smo mogli uglavnom stvoriti što probnim kopanjem, što pažljivim studijem.

Utvrda zauzima današnju kotu 711 i stjenovite padine okrenute prema grebenu, odnosno njegovom utvrđenju (sl. 1). Jačina utvrde na koti i ja-

[11] U spomenutoj mojoj studiji o Gradcu kod Hadžića, u slici 1, nije kota 711 tačno situirana. Ona se mora pomaknuti prema isoku za oko 8 mm, jer leži tačno sjeverno od kule na grebenu i nešto malo prema istoku, kako je to prikazano i ispravljeno na našoj karti u ovom članku (sl. 1)

[12] Izgleda da nije prihvatljivo mišljenje Ć. Truhelke da naziva Varda i Vardište po Bosni potječu od posrbljenih Vlaha (Truhelka: Studije o podrijetlu, str. 31.), koje su Turci ovamo doveli, jer te nazive susrećemo u našim krajevima i prije dolaska Turaka. Tako imamo iz godine 1330. za jedan lokalitet na Limu naziv Vardište, kao od starine poznatu imovinsku granicu (Miklošić: Monum. 94), imamo prezime Vardić u bosanskim pisanim spomenicima srednjeg vijeka (Mikl. 319, 468), a i na poznatoj tzv. Hercegovoj stolici (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu) riječ »varda« kao ime ili u značenju »pazi«. Ako se jedna tuđinska riječ već toliko udomaćila da se i na spomenicima upotrebljava, ona je svakako davnašnja u tom kraju. Varda je postalo od srednjovjekovnog latinskog, zapravo talijanskog, gvardia i kod nas se udomaćilo posrednim putem preko našeg primorja, prvenstveno preko Dubrovnika, ali i od domaćeg, zaostalog romanizovanog stanovništva.

[13] Mazalić, nav. djelo str. 196.

[14] Sigurno je i Zahode preostali naziv još iz srednjeg vijeka. U povelji Jurja, sinovca Hrvojeva, iz godine 1443, kojom braći Jurjevićima vraća neke zemlje, spominju se slična imena nekih sela s nazivom Zahođani i Zahodi (Miklošić Monum. str. 178).

[15] Mazalić, nav. djelo. str. 204.

[16] Isto, str. 202-205.

[17] Isto, str. 196-200.

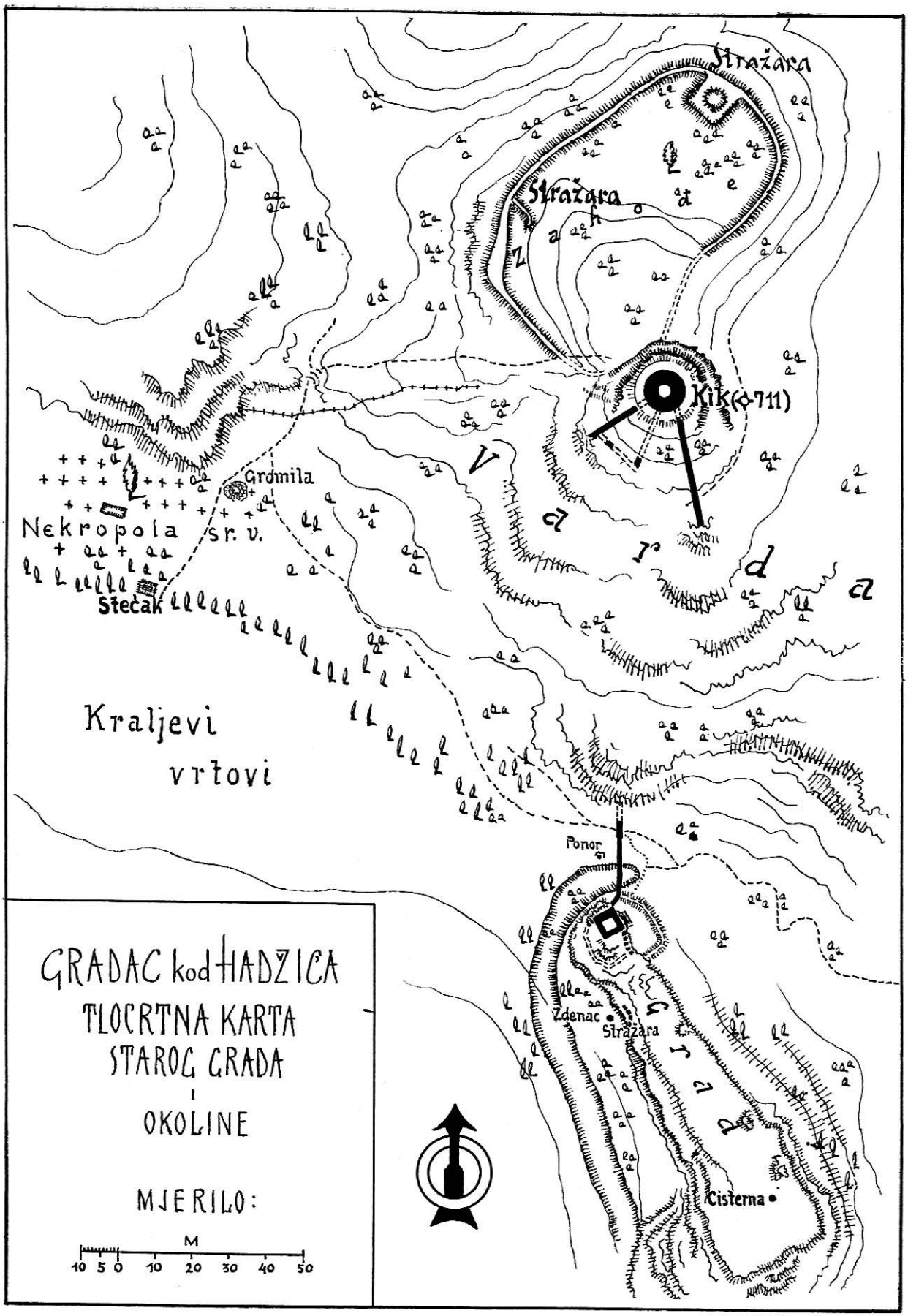
Stražara
Stražara
Kik (+711)
Gromila
Nekropola sr. v.
Stećak
Kraljevi vrtovi
Ponor
Zdenac
Stražara
Cisterna
GRADAC kod HADŽIĆA
TLOCRTNA KARTA
STAROG GRADA
I
OKOLINE
MJERILO:
M
10 5 0 10 20 30 40 50

čina cjeline potvrđuje moju raniju pretpostavku o važnosti ovoga graničnog položaja koji je dominirao na ovome mjestu najvažnijom bosanskom saobraćajnicom u srednjem vijeku,[18] a i ranije.

Okrugla kula, donžon, podignuta je na krajnjoj južnoj tački ilirskog naselja koje smo opisali. Njezin obujam u temelju, koji je otkopavanjem tačno utvrđen, iznosi skoro 36 m, s debljinom temeljnih zidova od 4 m zbog ugrađene cisterne u suterenu. Uzimajući u obzir veličinu baze, ova impozantna kula morala je imati visinu do 20 m i pet do šest katova. Okrugla cisterna u njezinim temeljima s promjerom od 3,40 m, povećavala je njezinu bojnu vrijednost. Tik do zidova kule, sa spoljašnje strane, bio je iskopan i dobro obzidan jarak, uspravnih strana, širok 2,40 m.[19] U ratno vrijeme on je bio načičkan brkljama (Sturmpfähle), a vrlo je vjerojatno, da je punjen i vodom, kad god je to mogućnost dopuštala. Njegovi pomno izgrađeni zidovi (oplata) dopuštaju tu pretpostavku. Ovakav jarak neposredno uz kulu unikum je u bosanskom graditeljstvu srednjeg vijeka. Ne bi li se moglo zbog ovog neobičnog opkopa i boljeg zidanja pripisati prvi postanak ove kule predslovenskom vremenu? I to zadnjem periodu rimske vladavine u Bosni kad su već narodi sa sjevera provaljivali uveliko na Balkan? Na kasnije rimsko vrijeme upućivao bi zidarski posao, izveden na brzu ruku i slabije tesano kamenje nego što su ga Rimljani inače upotrebljavali pri svojim stalnim, vojničkim gradnjama. Plato koji se nadovezivao sa sjevera na kulu bio je od nje rastavljen jarkom do 4 m dubokim i širokim, jer je bio opasan kao zgodan prilaz (sl. 1). Tako je kula stršila na svom mjestu kao osamljena stijena, a kako se uz nju nije razvio sistem drugih utvrđenja i to je dokaz njezinog vrlo ranog postanka. Naime, u kasnijem srednjem vijeku (XIV i XV v.) pored glavne kule podizali bi se obično oko nje obori, opkoljeni zidovima, s kapijskom i drugim kulama.

Ulaz u kulu bio je vjerovatno sa najpristupačnije, sjeverne strane, preko jednog ili dva pokretna mosta kojima su jarci bili premošćeni, no je li bio u prizemlju ili na nekoj visini, ne može se odrediti.

Zbog najbližih veza naše kule s utvrđenjem na grebenu moralo se i u tom pravcu nešto učiniti. Izgradili su se jaki zidovi prema sedlu. Oni su se pružali do naglih stjenovitih padina, sprečavajući tako s juga prolaz pored kule, kao što je onaj zid u sedlu sprečavao prolaz sjeverno od grebena (sl. 1). Tako je jedna utvrda najkorisnije potpomagala drugu čineći cjelinu. Sasvim je isključeno da bi neprijatelj i pokušao zaći među njih, kako po danu, tako i po noći. Sad nam je postao jasnijim pretpostavljeni zadatak onog velikog zida u sedlu.[20] On je doista branio prolaz na najopasnijem mjestu.

Najduži zid pružao se od kule prema jugoistoku. Njegov zadatak bio je da se dohvati jedne stjenovite strmine i da spriječi zaobilazak kule od istoka. Dug je 30 m, debeo 1,40 m, a mogao je prema tome biti visok i do 6 m. Njemu susjedni zid, oko 12 m dužine, spuštao se u protivnom pravcu. On je najvećim dijelom nestao pod ruševinama kule ili je spran vodom. Bio je vezan posebnim zidom za onaj koji se od kule pružao u jugozapadnom pravcu, tako da su sva tri zatvarala s kulom kao neko malo dvorište. I jugozapadni zid i onaj poprečni dugi su po 18 m a debeli do 1,40 m. Svi se protežu, kao i onaj najduži, također do stjenovitih strmina brda. Moramo pretpostaviti da su ta sva tri zida, vežući se za kulu, presijecali na neki način jarak što je oko nje bio obzidan, ili moramo uzeti i drugu pretpostavku da je jarak opkoljavao kulu samo sa istoka, sjevera i zapada, tj. od jugoistočnog do jugozapadnog bedema (zida). U koliko su stanovnici ovoga mjesta u srednjem vijeku iskorištavali i plato obuhvaćen ilirskim nasipom, ne može se bez obimnijeg kopanja ništa reći. Da li im je služio kao zemljište za kultiviranje, za naselje, ili za oboje? Okolno stanovništvo veli da je tu bila varoš. Od opisane kule i zidina doprli su do nas samo temelji.

U prostoru što ga čini onaj najduži zid sa susjednim, na udaljenosti od temelja kule za jedno pet metara, vidi se dosta velika jama sa ozidinom. Nije se moglo utvrditi kako je ona nastala i kakvom građevinskom dijelu ruševine pripada. Deset metara niže nje, južno, ima sasvim mali zaravanak u čijoj sredini se vidi kao neka udolica. Da li ona potiče od zatrpane srednjovjekovne cisterne, ili je nastala kasnije, moglo bi se utvrditi samo kopanjem.

* * *

Ispod kote 711, odnosno ispod Varde, bio je vjerovatno u tursko doba bačen kameniti most preko Zujevine.[21] Kad je 1899. godine popravljen državni drum Sarajevo—Mostar, morao se taj most kao nepodesan za veći promet porušiti da bi se podigao novi. Građenje je vršio inženjer Kaut, koji je umro u jesen 1942. godine. Pri rušenju mosta nađena je u temelju ploča s četiri figure u reljefu i rimskim natpisom. Ploču je poslao spomenuti inženjer u sarajevski muzej, gdje se i sad nalazi u lapidariju pod brojem 53.

Iz natpisa na tom rimskom nadgrobnom spomeniku vidi se da ga je podigao veteran rimske vojske Aurelije Super, koji je ranije služio kod VIII legije Avguste, čiji je kadar bio u Africi. Po usmenom saopštenju pokojnog D. Sergejevskog, naučnog savjetnika, spomenik je podignut u prvoj

[18] Isto, str. 193-194.

[19] Taj jarak utvrđen je samo na sjeverozapadnoj strani kule, ali je na našoj tlocrtnoj karti (sl. 1) rekonstruiran.

[20] Mazalić, nav. djelo, str. 202

[21] Isto, str. 195. sl. 1

polovini III vijeka sudeći po osobinama pismena. Ali izgleda po zapisu na spomeniku da ni klesar ni Aurelije nisu bili posve vješti latinskom pismu i jeziku pa bismo mogli pretpostaviti da je Aurelije bio porijeklom iz naših krajeva. Kako je bio oduvijek običaj da ljudi podižu spomenike u rodnom kraju ili bar u kraju gdje su dugo živjeli, vjerovatno je on bio stanovnik našeg Gradca, ukoliko čak nije bio i rodom odatle. Nije morao biti Ilir, već je mogao biti i Latin čiji su pređi bili već davno naseljeni kao veterani u današnjem Gradcu. Da ga nije nešto vuklo ovamo teško da bi on došao po odsluženju vojnog roka kako izgleda čak iz Afrike, ili bogzna sa kog drugog dalekog bojišta, preko toliko pitomijih zemalja u naš tada zaostali i slabo kultiviran planinski kraj.

Spomenik je bio vjerovatno postavljen u neposrednoj blizini mosta pored puta gdje iz stijene izbija izvor hladne vode, a pretpostavka da je u tursko vrijeme dovučen odnekud kao građevni materijal mora otpasti jer je i danas samo korito rijeke kod mosta puno većih i manjih blokova kamena, a strane Varda-Stijene, što se na tom mjestu hvataju druma, sasvim su kamenite a isto tako i strane Igmana, što se sa suprotne strane spuštaju k rijeci. Dakle, kamen za gradnju mosta nije bilo potrebno niotkud dovlačiti te je naš spomenik uzidan u njega samo zato jer se našao pri ruci. Svakako, on upućuje na to da se može vjerovati i u naselje rimskih kolonista na tlu današnjeg sela Gradca i neposredne okolice.

* * *

Našim novim podacima o Gradcu kod Hadžića nije iscrpan dalji arheološki rad na njemu. Trebalo bi tražiti ilirsku nekropolu, vršiti kopanja na Zahođu, zatim oko kule na koti, izvršiti rasčišćavanje srednjovjekovne nekropole, podići oborene stećke, osloboditi humusa i šuta temeljne zidove građevina što se tu i tamo pojavljuju, očistiti od šuta ruševinu kule na grebenu i cisterne od nabacanog kamenja, izvršiti probno kopanje velikog jarka na više mjesta, naročito u donjem dijelu, izvršiti probno kopanje na lokalitetu Krst i opkopati tamošnje stećke. To uglavnom.

Materijal, upotrijebljen pri gradnji srednjovjekovnih objekata na grebenu, a i ostalih na cijelom području ruševine grada, bio je običan kao inače: veći i manji komadi kamena što se zatekao pri ruci, malo pritesani, slagani su u oplatu zidova, dočim je jezgro ispunjeno sitnijim ili lomljenim kamenom i dobro zaljevano malterom. Samo je temelj kule na koti 711 i onoga jarka oko nje, ukoliko se to moglo sagledati, bolje zidan od ostalih objekata. Malter je sastavljen od dobrog kreča i neispiranog riječnog pijeska u dosta tačnom omjeru, te je njegova tvrdoća uglavnom dobra. Nije se u njemu našlo tucane opeke.

Od slučajnih nalaza na gradu spomenuti nam je, osim sitnih fragmenata gradinske keramike i rimske opeke, i jedan mali djetinji prsten, srebren sa zelenim kamenčićem, koga je našao pisac ovih redaka pod samom kotom 711, sa sjeverne strane kule u hrpi ruševine.

* * *

Na koncu ćemo se osvrnuti i ovaj put na onaj stari nacrt župe Smučke (Gl. Z. m. 1891; str. 275) u kojem smo našli i naš Gradac kao ruševinu (»Distrutta citta«), što nam je prošli put izmaklo iz vida,[22] jedno zbog slabe reprodukcije, a drugo što je sastavljač plana unio ruševinu našeg Gradca u istu visinu s Pazarićem, gdje ga ne bi niko tražio i gdje bi trebalo situirati lokalitet Lokve, a ove je postavio sjeverno od Pazarića. Njima opet na istok Hadžiće! Tuhelj pak, glavni posjed Ohmučevića, isturio je u visini Binježeva. Zatim je odmakao vrlo daleko cestu od rijeke Zujevine, koja zapravo prolazi pored nje, što nas je ranije zavelo da Lokve označimo na lijevoj strani rijeke,[23] što ovim ispravljamo. Ali i pored pogrešnog situiranja lokaliteta na tom starom planu, ipak je sasvim jasno da je u njega unesen i naš Gradac kod Hadžića baš pod tim imenom i to kao ruševina, što je svakako zanimljivo, jer falsifikatori (Ohmučevići) već u XVII stoljeću nisu više znali stvarno ime gradu, a to potvrđuje, prvo krivotvorinu, a drugo da je grad propao i zapustio već davno, po svoj prilici za vrijeme osvojenja Bosne po Turcima. U vezi s tim, upadljiva je bilješka u ljetopisu fra N. Lašvanina pod 1406. godinom, kako je tobože kralj Ostoja svojevremeno potvrdio »sva privileđija kuće Ohmućevića«, knezova »od Turelja (!) kod Sarajeva, od Smuske, Carne Rike i drugije zemaljah među Neretvom i Kreševom« i kako je na sve bosanske fratre prešla dužnost »da imaju biti zaštititelji i branioci rečeni privileđija«.[24]

* * *

Čitav opisani kompleks starog grada i pripadajućih mu objekata u neposrednoj blizini Sarajeva trebalo bi kao spomenik kulture očuvati od daljeg propadanja, posvećujući mu više pažnje, kako bi se mogao iskoristiti za dalje proučavanje te osposobiti za izlete domaćih izletnika o vikendima i posjeta naših i stranih turista. Za prvo vrijeme bilo bi dovoljno izvršiti čišćenje cijelog kompleksa od kamenja obrušenih objekata i suvišnog grmlja da se ruševine učine pristupačnijim, a tek onda prići daljoj konzervaciji već prema potrebi i prilici. Najveći doprinos tome poduhvatu mogla bi dati naša omladina.

[22] Isto, str. 196, sl. 1.

[23] Isto.

[24] Jelenić: *Ljetopis fra N. Lašvanina*, Glasnik Zemaljskog muzeja 1915, str. 269.

RÉSUMÉ

LES RUINES DE L'ANCIEN BOURG AU VILLAGE GRADAĆ PRÈS DE SARAJEVO

L'auteur complète, en collaboration avec feu dr J Korošec, son article précédent consacré aux ruines de l'ancien bourg au village Gradac près de Sarajevo, publié dans »Glasnik Hrvatskog zemaljskog muzeja« en 1942. Avant lui, de courtes données concernant ce bourg ont été publiées par dr M. Mandić (Starinar, Beograd, 1926/27.)

MARKO VEGO

CIVITAS VRHBOSNA

(Postavljanje problema i rasprava)*

U naučnim krugovima se dugo raspravljalo, a i danas se raspravlja, o problemu postanka srednjovjekovne varoši Vrhbosne i, s njom u vezi, turskog šehera Sarajeva, ali se, po mom mišljenju, ovo pitanje nije do kraja rasvijetlilo. Stariji učenjaci su tvrdili da je varoš Vrhbosna istovjetna turskom Sarajevu, i to kao njegov prethodnik. Smatrali su da je Sarajevo jednostavno nastavak stare varoši Vrhbosne. U novije vrijeme izneseno je mišljenje da je Sarajevo novo tursko naselje — bez srednjovjekovnog utvrđenja sa obilježjima islamskog grada.[1]

Želim da iznesem neke nove povijesne i druge dokaze o ovim pitanjima koji će prilično potvrditi da je varoš Vrhbosna postojala mnogo ranije nego kako su o njoj pisali pojedini učenjaci. U isto vrijeme pokušaću da objasnim da su uz varoš Vrhbosnu postojala dva utvrđenja manjeg ili većeg obima: jedan najvjerovatnije na Vratniku, na Bijeloj Tabiji u današnjem Sarajevu, drugi na Brdu nad starom varoši Vrhbosnom (civitas Vrbosna).

Za ovakvo tvrđenje dao mi je, pored ostalog, povod povjesničar dr Dominik Mandić povodom objavljivanja svoje knjige »Bosanska crkva bosanskih krstjana«. Mandić piše da se prema izvorima, stolna katolička crkva Svetoga Petra bosanske latinske biskupije nalazila na »Brdu povrh Vrhbosne«. Tako je prepisao latinski dio teksta povelje Bele IV iz 1244. godine i A. Theiner, čijem prijepisu učenjaci nisu vjerovali. Zato je Mandić ubicirao Brdo prema starijim učenjacima i na osnovu povelje Bele IV na mjestu današnje Brdo-džamije kod Bistrika u Sarajevu, iako se po mišljenju M. Hadžijahića, ne isključuje ni drugi lokalitet podgrađa Debelog Brda u Sarajevu. Jedan i drugi lokalitet su pripadali području varoši srednjovjekovne Vrhbosne i bili naseljeni od najstarijih vremena do danas.

Po objavljivanju pomenute Mandićeve knjige i u njoj faksimila Beline povelje iz 1244. godine, otklonjena je svaka sumnja u pravilan prijepis. Povelju su pogrešno prepisali T. Smičiklas i E. Fermendžin ,a po njima ostali učenjaci stalno citirali. U pogrešnom prijepisu pomenutih učenjaka Beline povelje spominje se tobože župa Vrhbosna s mjestom Brdo, gdje je sagrađena katolička katedrala Svetog Petra od Vrhbosne. A. Theiner je pravilno prepisao tekst pomenute povelje i stavio pravilan izraz u prijepisu »in supra(sic) Vrhbosna Burdo«. Zbog znaka zagrade uz riječ sic učenjaci su mislili da je Theiner zamijeno riječ *supa* i prepisao je kao *supra*. Ovo je bio razlog da su učenjaci tražili lokalitet Brdo negdje na terenu župe Vrhbosna i prema tome i katoličku katedralu Svetog Petra. Da su pomenuti učenjaci pravilno shvatili tekst i Theinerov prijepis, ne bi došlo do ove zabune. Mandić je pravilno objavio tekst Beline povelje iz 1244. godine i njezin faksimil prema sačuvanoj buli pape Grgura XI od 31. listopada 1375. godine u kojoj se nalazi tekst ove povelje u prijepisu (sl. 1).

U pravilnom tekstu, odnosno prijepisu, ne stoji da je katedrala Svetog Petra sagrađena na lokalitetu *Brdo u župi Vrhbosna* nego *na Brdu povrh Vrhbosne* (... in supra Vrhbozna Burdo cum omnibus suis pertinentiis, ubi ipsa ecclesia cathedralis sancti Petri est fundata...). Istovjetnu grešku je učinio E. Fermendžin i s podatkom o crkvi Svetog Kozme i Damjana, koja je, tobože, bila u župi Mel umjesto, prema ispravnom tekstu u faksimilu, u Melu (Milima), današnjem području Arnautovića kod Visokog, gdje se vide ostaci dviju crkava pronađenih s grobovima i u njima prilozima tekstila bosanskih vladara. Ovo se područje u tursko doba

[1] K. Jireček, *Handelsstrassen*..., S. 85; E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 12-13; A. Theiner, Vet. MSM I, 296-298; H. Kreševljaković, Naše starine 1955 (III), Sarajevo 1956, pos. otisak, 3; V. Skarić, Glasnik Zemaljskog muzeja 1929, sv. za historiju i etnografiju, 41-54; *Sarajevo i njezina okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo 1937, 35-52; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 37, 117. 116, 119; *Postanak i razvoj Sarajeva*, Radovi XIII, knj. 5 (Naučno društvo BiH), Sarajevo 1960, 72-80; Marko Vego, Glasnik Zemaljskog muzeja 1965 (NS Arheologija, 295-297; *Povijest Bosne*, Napredak, Sarajevo 1942, 743-752; M. Hadžijahić, Dobri Pastir, Sarajevo 1959 (IX), 88-110; Hazim Šabanović, Radovi XXVI, knj. 9, 41 (izdanje Naučnog društva BiH), Sarajevo 1965.

* Uvrštavamo ovu studiju zbog novih podataka ne ulazeći u njihovu kritičku ocjenu, iako se neki stavovi autora ne podudaraju sa stavovima Redakcije.

Red.

nazivalo nahijom Visoko. Nema sumnje da se ovdje radi o Milima kod Visokog koji se u kasnijim izvorima srednjeg vijeka spominju sa franjevačkim samostanom Svetog Nikole. U okolici Arnautovića postoji i danas brdo Miljevac i naselje Bosnići. Područje Mili je pripadalo bosanskoj latinskoj biskupiji jer nas o tom obavještavaju darovnice ugarsko-hrvatskih vladara u XII i XIII stoljeću. Bosanski krstjani su imali sjedište u susjednim Moštrima u XIV stoljeću a kasnije u Janjićima i ostalim mjestima Bosne. U Belinoj povelji iz 1244. godine se izričito navodi da je bosanski latinski biskup dobio u posjed Brdo nad Vrhbosnom sa svim zgradama, zemljištem i trgom oko Brda. Ovo se dade, pored ostalih navoda, zaključiti po izrazu »Burdo cum omnibus suis pertinentiis«.[2]

Postavlja se pitanje kako je bosanska biskupija dobila svoje zvanično ime od imena Bosne. Ne bih se složio s mišljenjem učenjaka da je stara biskupija Bistue dala svoje ime bosanskoj biskupiji. Jezički je teško objasniti da je ime Bosna izvedeno od imena Bistue iz VI stoljeća. Mislim da su stari Sloveni staro, predslavensko ime rijeke Bosne potisnuli i donijeli pri doseljenju sa sobom svoje novo ime Bosna. Činjenica da rimski izvori nikad ne spominju današnje ime Bosna niti za oznaku rijeke, niti mjesta, niti zemlje — daje na znanje da s postankom imena Bosna moramo drukčije postupiti. Rimski izvori spominju ostale velike rijeke u Bosni i ostalim južnoslovenskim krajevima po današnjim imenima. Do sada nije objašnjno zašto je ime Bosne izostavljeno.

Postavili bismo našu *hipotezu* koja bi ovo pitanje mogla donekle objasniti. Jaka najezda Južnih Slovena na područje gornje Bosne može, pored ostalog, objasniti što se staro ime današnje rijeke Bosne zagubilo i ustupilo mjesto novom imenu Bosna. Ime Bosna, Bosnia, Bossana se pojavljuje na području Njitre u Slovačkoj, Ugarskoj, Hrvatskoj, Dalmaciji i najposlije u Bosni. Čini mi se da je ime Bosna u raznim značenjima živjelo u zemljama iza Karpata i odatle prešlo na južnoslovenska područja istim putem kuda su se doseljavali Hrvati i Slovenci, a vjerovatno i Srbi. Iza Karpata nisu stanovali Iliri ni Rimljani od kojih bi se tražili podaci o postanku imena Bosna. Zato ću pokušati odbaciti sva dosadanja tumačenja o postanku imena Bosna iz jezičkog repertoara predrimskog i rimskog perioda.

Navešću nekoliko nepoznatih izvora o spomenu imena ili imena sličnog korijena Bosna od Karpata do Jadrana kako bismo mogli potkrijepiti našu hipotezu. Prepozit ostrogonske crkve i njezin kaptol govori, 1313. godine, o desetini biskupa i njitranskog kaptola i, između ostalog, piše: »... videlicet villae Presnoncz; *villae Bossany*, et villae Kernevcz...[3]). U darovnici ugarsko-hrvatskog kralja Karla Roberta, iz 1318. godine, spominju se međe posjeda i među njima »terra Vossyan per metas terras«[4]). U jednoj povelji pisanoj u Pečuhu 1267. godine spominje se *serviens Boson*[5]). U okolici Zagreba, 1258. godine, spominje se *Bosnia terrestris comes*.[6] Jedna zemlja kod Zadra, 1217. godine, naziva se Bosanna. Kod Biograda na moru je postojala *»una salina ad Belgrad in loco vocato Boxana«*, i to 1362. godine[7]. Ovdje nas ne smije zbunjivati činjenica što se imenom Bosna, Bosnia, Bosanna, Boxana naziva sad zemlja, sad lično ime. Takvih slučajeva ima mnogo u srednjem vijeku. Tako se spominje vlastito ime Lipa, 1347. godine, dok u dubičkoj župi imamo vlastito ime Borovina, 1349. godine. Jedno brdo u darovnici kralja Mirka, 1201. godine, nosi naziv Mesco, dok se knez Vratislav drugim imenom naziva Bistrica, 1209. godine. U darovninci ugarsko-hrvatskog kralja Mirka, iz 1201. godine, spominju se posjedi zagrebačkog biskupa: terra Tosimer, terra Desislav, terra Hvalimer. U župi Zagreb je živjelo pleme goričko, 1328. godine, a kod Bosanskog Petrovca, 1325. godine, *generatio Cholunic* (Kolunić). Mjesto Kolunić i danas postoji. Po izvorima se doznaje da se, 1361. godine, spominje *generatio Glamechani*. Po ovim podacima se vidi da su mjesta, župe dobivali svoja imena po vlasniku zemlje, rodu ili plemenu. Tako je moglo biti i s imenom Bosna po kome su i stanovnici pored ostalih naziva dobili svoje ime Bošnjani.[8] Antski (slovenski) vladar Boz, oko 350. g. n. e., ima prvi dio imena Bozna, Bosna, ukoliko ne označava ime Božo. Slične su osnove kao i u riječi Bosna.

Iz ovih nekoliko podataka se uočava da se ime Bosna nalazilo na području od Njitre u Slovačkoj do Jadrana. Širenje ovog imena je, svakako, uslijedilo zbog seljenja Južnih Slovena iz zemalja iza Karpata na jug. Možda je neko pleme *(generatio Bosna)* ili plemenski starješina nosio ime Bosna, Bosanna, Bosnia koje se konačno zbog naseljavanja udomaćilo u domaćoj topografiji u gornjoj Bosni. Tako je bilo i s hrvatskim i srpskim imenom. Hrvati i Srbi u prvim vijekovima su mijenjali svoje nastambe i iza sebe ostavljali vidne tragove svoga seljenja u toponimima. U tom pogledu Bosna vjerovatno nije bila izuzetak. O imenu Bosna pozabaviću se u posebnom radu u kojem ću pokušati detaljnije dokazati da je ime Bosna sloven-

[2] Dr O. Dominik Mandić, *Bosanska crkva bosanskih krstjana*, Chicago 1962, 158 bilj. 214, 160 bilj. 229, faksimil sl. 5, red 17.; A. Theiner, o. c. 296- 298; T. Smičiklas, Codex diplomaticus IV, 236-240; Pavao Andjelić, Glasnik Zemaljskog muzeja 1962 (NS Arheologija, 165--171)

[3] Georgius Fejér, Cod. dipl. Hung. tom VIII, vol. I, p. 513-514, Budae 1832. I danas kod Njitre ima selo Bošani.

[4] Fejér, o. c. tom VIII, vol. II, 147-149.

[5] Fejér, o. c. tom V, br. 914.

[6] T. Smičiklas, Cod. dipl. V, br. 628.

[7] T. Smičiklas, Cod. dipl. III, 127. Tu se navodi: »... medietatem de campo Bucin, et veniente ad mare iuxta Bosannam...«; tom XIII, br. 149; XI, br. 305; III, br. 8 i III, br. 76/str. 91/.

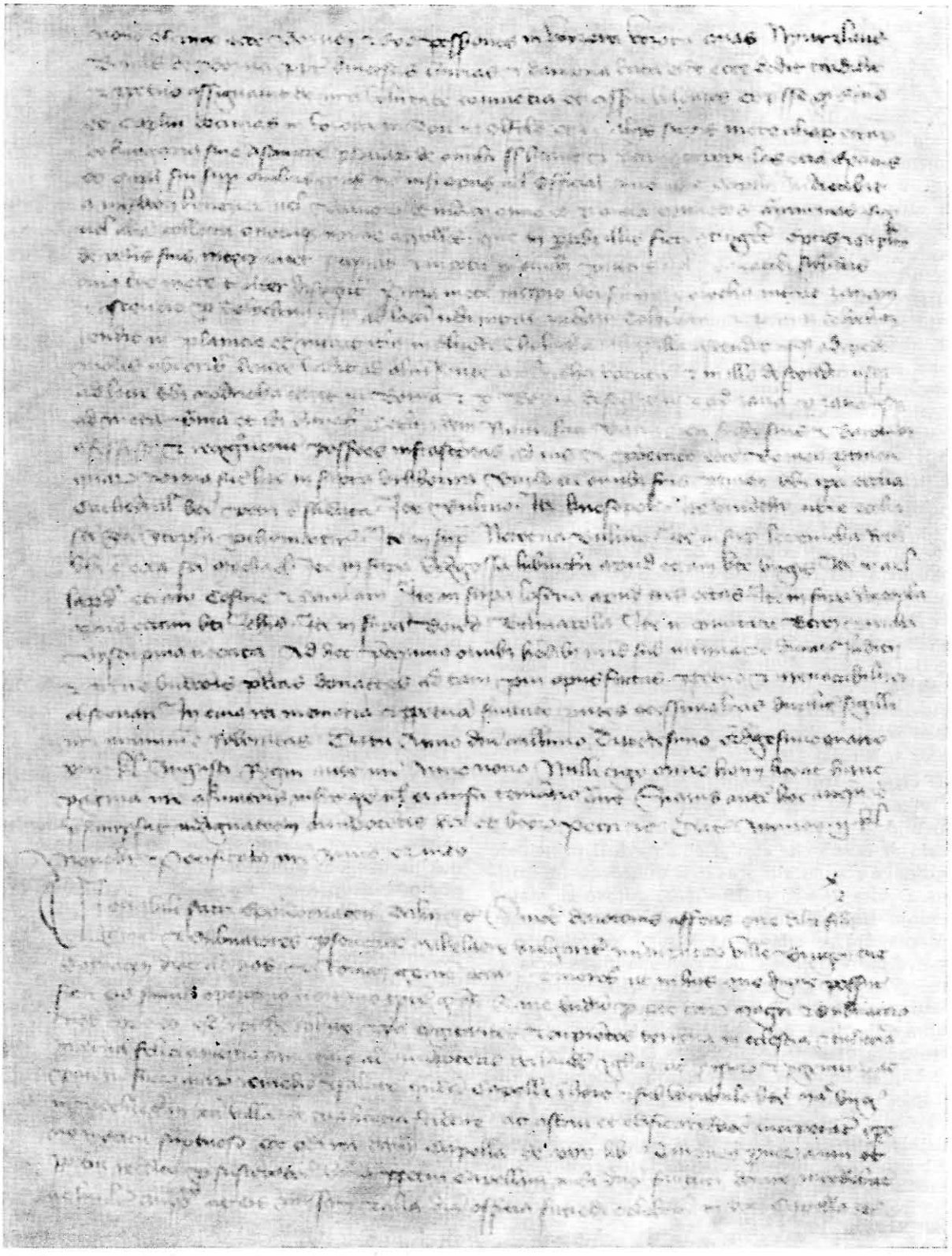

Konac darovnice Bele IV. Bos. biskupiji god. 1244.

skog porijekla i da se prvenstveno odnosi na današnje Visoko s okolicom, centrom prave Bosne.

Za sada ćemo se ograničiti na objašnjavanju imena naselja Vrhbosne, a nuzgred Bosne (Visokog). Mislimo da se stvar objašnjava ovako. Postojala su dva lokaliteta (naselja) u gornjoj Bosni s imenom Bosna: jedan u Visokom s okolicom, drugi u naselju Vrhbosni, današnjem Sarajevu. Vrhbosna je u gornjem dijelu oblasti Bosne, dok je drugi lokalitet Bosna (Visoko) u Donjem dijelu Gornje Bosne. Mislimo da Vrhbosna označava naselje u gornjem dijelu Gornje Bosne a Visoko (Bosna) šire područje u donjem dijelu Gornje Bosne. Ovdje se radi o antitezi imena dvaju naselja. Takvih slučajeva ima mnogo u naseljima srednjeg vijeka sa izrazom gornji i donji, iako se radi o istom imenu, npr. Gornji i Donji Konavli, Gornja i Donja Vitalina. Kod Zagreba se spominje Superior i Inferior Blizna 1334. godine. Po tome je i u gornjoj oblasti Bosni bila Superior et Inferior Bosna u smislu naselja ili područja sa više naselja.

Činjenica da se u srednjem vijeku spominje bosanska kustodija bosanske vikarije u blizini Visokog (u Milima) dokazuje da se Visoko s bližom okolicom zvalo Bosnom. Pod imenom Bosna podrazumijevala su se sela Moštre, Arnautovići i Bosnići. Bartolomej Pizanski, 1385/90. godine, spominje *bosansku kustodiju* u bosanskoj vikariji.[9] Papa Eugen IV, 1432. godine, piše o bosanskoj kustodiji.[10] Da je custodia bosnensis bila u Milima (Arnautovićima), dokazuje generalni kapitul cismontanske franjevačke familije od 24. V 1493. godine (custos s. Nicolai Mili).[11]

U vrijeme Mavra Orbinija glavno mjesto bosanske vikarije se nazivalo *Bosnom*. Orbini na jednom mjestu navodi da su franjevci došli u »alla vicaria di Bosna che cosi si chiamava il principale luogo dove stanno all' ora«.[12] U dubrovačkim knjigama Debita 74—85 (1519—1554) gotovo se stalno spominju trgovci (mercatores) de Bosna, Bosnae, in Bosna, što se odnosi na Visoko kod Sarajeva. U pojedinim zapisima o trgovcima dužnicima iz Bosne (Visokog) konkretno se govori o određenom mjestu odakle dužnik potječe. Takav slučaj je i s ostalim mjestima gdje su živjeli trgovci, dužnici dubrovačke vlastele. Sigurno je tako učinio i Orbini, koji je imao na raspolaganju pomenute knjige zapisa o dužnicima, kad je glavno mjesto bosanske vikarije nazvao Bosnom (1601. godine). U knjizi Debita not. 72, l. 38 spominje se trgovac Radibrath Radognich *di Bossina* 1516. godine. Stephanus Nicolae Xilich se spominje 1523. godine kao trgovac *in Bosna* (Debita 79,134'). Iste godine se navodi i Thomas Petri mercator *in Bosina* (Debita 79,236'). Michael Raossalich *mercator Bosne* spominje se 15. siječnja 1551. godine (Debita 85,87).

Prema kritičkom i pravilnom razmatranju Ljetopisa papa Dukljanina dr D. Mandić je došao do zaključka da se najstariji podatak o imenu Bosna spominje 753. godine. Tada je održan sabor pod kraljem Budimirom (Svetoplukom), a nikako poslije toga vremena. Mandić je zaključio da se ime Bosna pojavljuje i prije 753. godine. Ovaj podatak iz teksta popa Dukljanina ide u prilog moje hipoteze o postanku imena Bosna na području iza Karpata i njegovom prvobitnom širenju u zemljama izvan današnje Bosne.

Da bi se pravilno riješilo pitanje postanka imena Vrhbosna i važnosti toga naselja u srednjem vijeku, potrebno je reći nekoliko riječi o osnivanju i postojanju prve biskupije Bistue, kako bih isključio njezinu vezu u pogledu korijenske identifikacije sa imenom bosanske crkve. Stara bosanska biskupija je bila u dijelu rimske pokrajine Dalmacije i nije prelazila u Panoniju. Granica rimske pokrajine Dalmacije je bila od planine Snježnika i išla niz rijeku Kupu do Petrove Gore, preko Manjače i Tisovca te se protezala na Borje planinu kod Zavidovića i povrh Ukrine na Konjuh i Drinjaču, a odatle do sjevera na ušće Drine i dalje do izvora rijeke Kolubare.[13] F. Šišić piše da je bestuenska biskupija bila sa sjedištem u Zenici i da je obuhvatila područje između Bosne, i Lašve i Drine do današnje dalmatinske granice.[14] Ovakva konstatacija ne može doći u obzir ako se pažljivo prouči tekst salonitanskih sabora (530. i 533. g.). Na prvom salonitanskom saboru iz 530. godine spominje se Andreas episcopus bestoensis ecclesiae, dok na drugom salonitanskom saboru od 4. V 533. godine biskup Andrija od Bestue predlaže da se dio njegova velikog teritorija a loco Capellae et Arena (od Kapele do Vranice) u Bosni otcijepi i za to područje imenuje novi biskup. Tada je predloženo da se u Bosni uspostave dvije biskupije.[15]

Prema granicama bosanske biskupije iz kasnog srednjeg vijeka očito se vidi da je područje biskupije Bestue (bestoensis ecclesia) bilo mnogo veće nego u vrijeme pojave imena bosanske biskupije. Treba da naglasim da su u svoje područje zagrebačka i kninska biskupija kasnije uklopile dio teritorija stare bosanske biskupije.

Iz zaključaka salonitanskih sabora od 530. godine se vidi da je na području nadbiskupije u Saloni bilo samostana na čelu kojih su bili monasterii presidentes. Postojanje samostana u to doba u našim krajevima potvrđuje i pismo pape Grgura I od ožujka 602. godine, koje spominje dioklejskog

[8] T. Smičiklas, o. c. III, br. 8; IX, br. 327 i br. 193, br. 42; XIII, br. 127.

[9] Bartholomeus de Pisa, *De conformitate vitae B. Francisci*, pars secunda, fructus XI, Annalecta Franciscana IV, Ad Claras Aquas, Firenze 1906, p. 555; Smičiklas, o. c., X, br. 120.

[10] Vadding, Ann. minor. tom XI, p. 483.

[11] D. Mandić, *Acta Franciscana* I, Mostar 1934, br. 5.

[12] Orbini, Il regno, 354.

[13] D. Mandić, *Bosna i Hercegovina* I, Chicago 1960, 51-52, 22; V. Klaić, *Poviest Bosne*, Zagreb 1882, 40-41.

[14] F. Šišić, Priručnik, 155-6.

[15] F. Šišić, o.c. 157-158, 163.

biskupa Pavla. Biskup Pavle je učinio neke neoprostive greške te je papa odredio da se on povuče »in monasterio«.[16]

Na drugom salonitanskom saboru (533. godine) spominje se *Baroensis ecclesia* s kraja V stoljeća. Šišić misli da se pod tim imenom krije *Baloensis* ecclesia sa sjedištem u rimskom mjestu Baloe, u današnjem Varcar-Vakufu, dok D. Mandić misli da se ovdje radi o biskupiji bestuenskoj kod Zenice.[17] Šišićevo mišljenje se ne može održati jer je u istom saboru odlučeno da se od stare biskupije Bestue otcijepi područje između Kapele i Vranice (Arena) u Bosni i imenuje za to novo područje novi biskup, dok je Baroensis ecclesia već imala svoga biskupa u doba pape Gelazija I 493. godine.

O bestoenskoj biskupiji kasniji izvori šute jer je propala u doba velike najezde Avara i Slovena. Kad su Sloveni u Bosni bili pokršteni, sigurno su morali imati biskupa. Ne može se zamisliti da je na tako velikom području narod dugo ostao bez svoga biskupa. Nema sumnje da su ponekad dalmatinski biskupi vršili jurisdikciju u Bosni u vrijeme sedisvacantiae. Mislim da nije baš na čvrstim nogama mišljenje učenjaka, iako se potpuno ne isključuje, da je sjedište bestoenske biskupije i njezine nasljednice bilo u Zenici ili njezinoj okolici gdje je pronađena bazilika. Po izvorima postoje tri Bistue: Bistue Nova, Bistue Vetus i Bistua u imenu potoka u Hrvatskoj, 1209. godine, ukoliko ovo posljednje nije greška u prijepisu (Bistua = Bistra.[18]

Splitski sabori (925. i 927. godine) ne spominju biskupiju Bistue ili Bosna, iako se spominju nekad davno uspostavljena biskupija u Delminiju (Duvnu) i neke druge u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine.[19] Postavlja se pitanje zbog čega II splitski sabor ne spominje bosansku biskupiju niti njezina predstavnika. Mislim da za to treba tražiti uzrok u političkim prilikama u Bosni. Znamo da je bugarski car Simeon zavladao Bosnom i u njoj ostao do 25. V 927. godine, kad ga je pobijedio hrvatski kralj Tomislav, i to negdje u istočnoj Bosni. Tomislav je zavladao Bosnom upravo poslije 25. V 927. godine. Zato je vrlo vjerovatno da tadašnji biskup u Bosni nije mogao doći na dva sabora u Splitu prije Tomislavove vlasti u Bosni. Sudeći po ovim podacima II splitski sabor održan je prije 25. V 927. godine. U zaključcima II splitskog sabora stoji da su papski poslanici biskup Madelbert i vojvoda Ivan došli na sabor u Splitu nakon dvogodišnjeg boravka u Bugarskoj. Šišić drži da su papski poslanici pošli u Bugarsku potkraj 926. ili u početku 927. godine. Ovdje se dvije godine boravka papskih poslanika u Bugarskoj moraju razumjeti time što su 926. i 927. godina uzete u smislu nepunih godina. Zato smatram da je drugi sabor vjerovatno održan u prvoj polovini 927. godine.[20]

Prvi jasniji podatak o bosanskoj biskupiji pruža nam Provinciale Vetus iz oko 1064/74. godine, gdje se spominje *civitas Bosna* u nizu ostalih biskupskih centara sufragana splitske nadbiskupije. Sva sjedišta sufragana splitske nadbiskupije (20 na broju) se spominju kao civitas, glavno sjedište biskupa. Zato ni ovdje ne bih izdvajao izraz *civitas Bosna* niti bih ga prevodio u smislu biskupije, nego *varoši Bosna* po čijem je imenu biskupija dobila svoje ime. Tada je postojalo naselje-varoš Vrhbosna pod imenom Bosna. Bez obzira na citiranje bosanske biskupije sa sjedištem u varoši Vrhbosna (Bosna), u 11. st. ne može se zaključiti da je upravo tada osnovana bosanska biskupija. Ovo se protivi i činjenici da veliko područje Bosne kako smo naveli, nije moglo dugo ostati bez svoga biskupa iako o tome izvori šute. Gornju konstataciju o pojmu *civitas* lijepo objašnjava dr Miho Barada riječima: »Crkvene — upravne jedinice — župe, biskupije, nadbiskupije itd. — imaju glavno, pravno i vlastito ime po nazivu mjesta u kojem je stolica glavna pojedinih tih crkvenih upravnih jedinica . . .«.[21] Zbog ovog i *civitas Bosna* tumačimo u smislu glavnog sjedišta bosanske biskupije. Ovdje nam ne smeta što se bosanska biskupija po drugi put spominje tek 1089. godine pod jurisdikcijom barskog nadbiskupa u doba kralja Bodina. Papa Klement III je podredio bosansku biskupiju splitskom nadbiskupu što je učinio i ugarsko-hrvatski kralj Andrija 1207. godine i docnije.[22]

Da bismo objasnili značaj i postanak varoši (civitas) Vrhbosna, potrebno je navesti crkvene dekrete o uslovima stanovanja biskupa od kojih nije bila izuzeta bosanska biskupija ni bosanski biskup. U 6. can. sabora u Sardiki u Bugarskoj, iz oko 347. godine, navodi se slijedeće: »*Licentia vero dando non est ordinandi episcopum aut in vico aliquo aut in modica civitate, cui sufficit unus presbyter, quia non est nesesse ibi episcopum fieri, ne vilescat nomen episcopi et autoritas. Non debent illi ex alia provincia invitati facere episcopum, nisi in his civitatibus, quae episcopos habuerunt aut si qua talia aut tam populosa est civitas, quae mercatur, habere episcopum. Si hoc omnibus placet?*

[16] F. Šišić, o.c. 159, 174-5.

[17] F. Šišić, o.c. 161 bilj. 1; D. Mandić, o.c. 375, 379.

[18] T. Smičiklas, Cod. dipl. III, br. 75 (str. 91); F. Šišić, o.c. 217-220, 221-223, D. Mandić, o.c. 375, 379. Napominjemo da municipium Bistue ne vežemo sa sjedištem bosanske latinske biskupije jer se to ne može dokazati.

[19] F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 423; D. Mandić misli da je nadbiskup Lovro osnovao bosansku biskupiju sa sjedištem u Vrh (bosni) između 1060. i 1074. godine (o.c. 396).

[20] Migne, *Patrologia Latina*, sv. 98, 466; D. Mandić, *Bosna i Hercegovina*, I, Chicago 1960, 396.

[21] Miha Barada, Rad 270, 97; D. Mandić, o.c. 375, 379, 394, 396; Farlati IV, 39.

[22] E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 4, 6; Farlati, III (Ill. sacrum), 223; T. Smičiklas, Cod. dipl. II, 252; III, 70; A. Hoffer, *Spomen knjiga iz Bosne*, 82-87.

Synodus respondit: Placet«.[23] U can. 11. istog sabora očito se razlikuje *civitas* od *dijeceze*, i to riječima: »*Et hoc quoque statuere debetis, ut episcopum, si ex alia civitate convenerit ad aliam civitatem, vel ex provincia sua ad aliam provinciam, et ambitioni magis quam devotioni serviens voluerit in aliena civitate multo tempore residere: forte enim evenit episcopum loci non esse tam instructum neque tam doctum: is vero, qui advenit, incipiat contemnere eum et frequenter facere sermonem, ut dehonestet et infirmet illius personam, ita ut ex hac occasione non dubitet relinquere assignatam sibi ecclesiam et transeat ad alienam*«. U 17. can. izričito se razjašnjava pojam civitas i i provincia slijedećim riječima: »*Et subscripserunt, qui convenerant episcopi omnes diversarum provinciarum sic: Ego N. episcopus civitatis N. et provinciae N. ita credo sicut supra scriptum est*«.[24]

Prema crkvenim zaključcima na pojedinim zapadnim i istočnim saborima može se jasno uvjeriti da se biskupsko sjedište zove *civitas*. Svako biskupsko sjedište je moralo biti dobro naseljeno *(civitas populosa)* i u njemu je društveno-politički život, za ono vrijeme, bio razvijen u najvećoj mjeri. Biskupi su morali imati dovoljno zemljišta i drugih prihoda od desetine da bi mogli pristojno živjeti, tako da im se ugled ne bi umanjio. Osim toga, svako biskupsko sjedište moralo je imati utvrđenje ili neke kule za odbranu od neprijatelja. Tako su se utvrđivali feudalci svjetovnog reda koji su u svojim župama imali glavno i sporedno utvrđenja. Kasnije su vladari u Bosni nastojali da osnivaju svoje gradove manjeg i većeg obima, da skrše moć feudalaca i da ih drže na uzdi. Uz biskupska i druga središta crkvena su bila hospicia za pomoć siromasima i putnicima. To su gostinjci, kao što su ih imali i bosanski krstjani sa gostima na čelu.

Državni sabor u Ahenu 817. godine, u članu 141, određuje da svaki biskup mora imati hospicia (gostinjce) za koje svaki klerik daje desetine i da odličniji kanonik upravlja gostinjcem. Sabor u Paviji 850. godine u čl. 15. govori o gostinjcima i njihovu izdržavanju. U provincijalnom sinodu u Milanu, 863. godine, u čl. 5. navodi se da se biskup stara o udaljenim gostinjcima i njihovim prihodima.[25] Zato gostinjci bosanskih krstjana nisu nikakva iznimka i obilježje rada patarena. Sabor u Rimu, 826. godine u čl. 6. obnavlja zaključak sabora u Sardiki, iz oko 347. godine, u pogledu veličine i drugih uslova sjedišta biskupa.[26] Na istovjetan način pomenuti prethodni kanon, a i druge citirane u ovom radu, obnavlja II splitski sabor iz 927. godine. U drugom članu toga sabora stoji: »Ut in cunctis ecclesiis, in *quibus semper recolitur episcopus habitasse,* nunc *cleri ordo et populus sufficiens adest* intra diocesis limites, episcopus habeatur: *quia iuxta decreta non licet in modicis civitatibus vel villis episcopus statuere, ne nomen episcopi vilescat*«. Iz ovog podatka se vidi da se stare redovne biskupije ne gase, nego na starim mjestima i pod istim uslovima obnavljaju. U čl. 3. istog splitskog sabora stoji: »... quoniam minime termini a patribus statuti transferri debent; unusquisque episcopus descriptos sibi terminos possideat, et alienam diocesim nullatenus invadat«. U potvrdi zaključaka drugog splitskog sabora pape Leona VI se navodi: »Unde monemus vos, ut omnes episcopi in *propriis limitibus sint contenti.* Firminum namque monemus, ita suam parochiam retinere, *quemadmodum in antiquis temporibus mansit*«.[27] Iz ovih povijesnih podataka raznih saborskih zaključaka, naročito II splitskog, očito se vidi da su granice biskupija i njihova stalna sjedišta gotovo redovno bez promjena, bar što se tiče u vrijeme od pokrštavanja Slovena u našim krajevima do 15. stoljeća. Ova konstatacija vrijedi i za bosansku latinsku biskupiju jer je i ona logično morala ostati u starim *svojim granicama, sa starim sjedištem i mnogobrojnim* pučanstvom i razvijenim gradskim životom, ukoliko biskupski stari centar nije uništen, kao što je bilo sa Doklejom.

[23] Carl Joseph Hefele, *Conciliengeschite* I, S. 578, 532-539. Šesti kanon u prijevodu glasi: »Dozvolu pak ne treba dati za ređenje (rukopoloženje) biskupa, bilo u nekom selu ili u malom gradu; gdje je dovoljan jedan svećenik tu nije potreban biskup da se ne bi ponizilo biskupovo ime i ugled. Pozvani biskupi iz druge biskupije ne smiju da rukopolože biskupa, osim u onim gradovima koji su imali biskupa ili ako su takvi gradovi napučeni, gdje se trguje da im treba biskup. Da li ovo svi odobravaju? Sinod je odgovorio: Odobrava«.

Dio 11. Kanona istog sabora u prijevodu glasi: »Ali ovo također treba da se odredi: ako biskup iz drugog grada dođe u tuđi grad ili iz provincije (biskupije) svoje u tuđu provinciju (biskupiju) i želi više iz ambicije nego iz pobožnosti da dugo rezidira u tuđem gradu ili ako se slučajno dogodi da mjesni biskup nije toliko izobražen i nije toliko učen pa ga zbog toga onaj koji dođe prezire i često drži govor da osramoti i ponizi njegovu ličnost, tako da zbog ovoga ne sumnja da ostavi doznačenu mu biskupiju i pređe u drugu...«

Na kraju 17. kanona sabora u Sardici u prijevodu stoji slijedeće: »I potpisaše svi sakupljeni biskupi raznih provincija (biskupija) ovako: Ja N. biskup grada N i provincije (biskupije) N vjerujem kako je gore napisano«.

[24] Hefele I, o.c, S. 592.

[25] Hefele, IV, S. 177, 13, 275.

[26] Hefele, IV, o.c, S. 48.

[27] F. Šišić, Priručnik, 217-218,224. Drugi član II splitskog sabora iz 927. godine glasi: »Da u svim crkvama, u kojima se pamti da je stanovao biskup, bude biskup jer prema dekretima nije dozvoljeno uspostavljati biskupa u *malim varošima ili selima* da se ne umanji ime biskupovo«. Treći član II splitskog sabora iz 927. godine glasi: »... ne smiju se od otaca određene granice biskupija premještati: svaki biskup neka drži određene granice i ne smije prisvajati tuđe granice (biskupija)«

U potvrdi zaključaka II splitskog sabora od strane pape Leona VI dio citiranog teksta u prijevodu glasi: »Dakle, opominjemo vas da svi biskupi u vlastitim granicama budu zadovoljni Opominjemo Firmina da svoju parokiju (biskupiju) drži kako je bilo od starih vremena«

Treba da napomenemo da su biskupske crkve do XI stoljeća služile i za crkvene župe. Poslije toga su parokijalne crkve bile posebne.[28] Zato i zidanje katedrale Svetog Petra u Vrhbosni pretpostavlja postojanje parokijalne crkve. Može se postaviti pitanje zašto je katedrala sagrađena na Brdu, nad ravnim naseljem Vrhbosnom. Razlog, po mom mišljenju, leži u zgodnoj odbrani biskupskog ansambla i u poštovanom imenu naziva Brdo. U srednjem vijeku Brdo je bilo značajno sudsko, administrativno, ekonomsko i sveto mjesto gdje su se obavljali značajni poslovi. Ovo je slično srednjovjekovnim *zbornjačama* gdje se narod sastajao i donosio važne odluke s feudalcima na čelu. Takvih podataka iz srednjeg vijeka ima u Dalmaciji i drugim pokrajinama. Ivan, djed Hrvata, 1070. godine daruje samostanu bl. Krševana u Zadru »curtem in loco Berda, perpetuo possidendam«.[29] Oko 1072. godine djed Hrvata Ivan daruje samostanu Blaženog Krševana u Zadru »quondam curtem in Brdo ad locum, qui dicitur Slivnicus«. U jednoj sumnjivoj povelji kralja Krešimira od 1072. godine spominje se »territorium in loco, quod Berda vocatur«.[30] Tako se, 1261. godine, spominje crkva Svetog Mihajla od Brda na Pločama kod Dubrovnika. Tu su Sloveni i Dubrovčani održavali svoj sastanak. Samostan Svetog Kozme i Damjana u Zadru naziva se monasterium de Monte 1346. godine.[31] Takvih i sličnih svetih i značajnih mjesta ima i u Bosni: Brdo-Džamija u Sarajevu, Debelo Brdo u Sarajevu, Brdašce sa nekropolom u Maloj Gostilji kod Višegrada, Banbrdo u Lepenici, Bijelo Brdo kod Uvca u općini Višegrad.[32] Lokalitet Brdo postoji u Rataju u Miljevini kod Foče gdje je nekad bila crkva i na njezinim temeljima sagrađena džamija. Seljaci to mjesto nazivaju naizmjenice Brdom i Džamijom. Kod Kraljevca u Visokom postoji Novo Brdo gdje se nalazi stara džamija. Zato nije teško shvatiti zbog čega je katedrala Svetog Petra u Vrhbosni sagrađena na Brdu nad varoši Vrhbosnom. Zato su vjerovatno i Turci na istom mjestu sagradili džamiju.

Da bismo utvrdili da je varoš (civitas) Vrhbosna postojala i ranije od XIII stoljeća, spomenuta u Provinciale Vetus u XI stoljeću, analiziraćemo kasnije izvore domaćeg i stranog porijekla, naročito povelju Bele IV od 20. srpnja 1244. godine. Bela IV je uz ostale posjede, darovao bosanskoj latinskoj crkvi naselje Vrhbosnu s lokalitetom Brdo i usto »mercaturas et collectam que ban elyssi vocantur et omnes alias collectas... »To je potvrdio i ban Ninoslav.[33] Posjedi bosanskog biskupa u srednjem vijeku su bili u pravoj Bosni, Solima, Usori i u Slavoniji. To je dokaz da je bosanska biskupija u XIII stoljeću bila prostrana i da je od njenog područja trebalo uspostaviti 3 ili 4 nove biskupije, i to u zgodnim mjestima. U ovom smislu, papa Grgur IX piše 1233. godine, kad je svrgao bosanskog biskupa palog u herezu.[34] Takva situacija je bila i u doba papskog legata Ivana de Casamare, 1203. godine, kad je bosanska crkva bila bez svoga biskupa.[35] U ovom slučaju *sjedište stare biskupije ostaje gotovo redovno u starom, prvobitnom mjestu,* dok sjedišta novih biskupija mogu biti u ostalim važnim centrima. Jedino može biti iznimka ako je staro sjedište bilo potpuno uništeno, kao što je bilo za Cavtatom (Epidaurum) i Doklejom.

Papski legati u Bosni nastojali su da se sprovedu u život dekreti IV lateranskog sabora iz 1215. godine, naročito dekret 9, kojim se dozvoljava da se u jednoj biskupiji s više nacija, različitih jezika i ritusa postave svećenici za svaku naciju prema njezinu jeziku i ritusu. Napominje se da različiti biskupi u jednoj biskupiji ne mogu postojati, jer bi takvi biskupi bili *monstrum.* U svakom slučaju služba božija mora se obavljati na *latinskom jeziku*[36]. Iz ovog se podatka može zaključiti da je i u Bosni moglo biti različitih ritusa koje je lateranski sabor želio da uklopi u upravni sistem katoličke crkve na bazi latinskog jezika. Zato je saboru smetalo stvarno stanje u bosanskoj crkvi, gdje su, po natpisima iz XII stoljeća, i nadalje živjeli bosanski krstjani i svjetovni svećenici (popovi) s upotrebom narodnog jezika i pisma. U ovom duhu treba shvatiti i prijedlog papskog legata Ivana de Casamare o imenovanju latinskog biskupa u Bosni, koji će biti garancija za sprovođenje crkvenih propisa iz Rima. Po ovom se jasno vidi da je sprovođenje reforma smetao biskup sa slovenskim svećenicima i s upotrebom narodnog jezika[37]. Stav bosanskih krstjana i feudalaca koji su željeli da bosanskom biskupijom upravlja slovenski biskup i svećenici i da feudalci bosanske države budu neovisni od Ugra, jeste *glavni čvor pojave dviju biskupija u Bosni u XIII stoljeću: slovenske i latinske.* Upravo se ovdje radi o dva crkvena sjedišta: u *Moštrima* i *Vrhbosni.* Po svemu se vidi da je sjedište stare bosanske latinske bis-

[28] Francuscus Zeibert, *Compendium historiae ecclesiasticae,* Brunnae 1903, p. 262. Poznato je da je Doclea u Duklji bila sjedište mitropolite, ali je nakon rušenja njezino ime prešlo na barsku biskupiju koja je od 1089. godine postala nadbiskupijom.

[29] F. Rački, Dokumenta, br. 62,2.

[30] F. Rački, o.c., br. 73, br. 69.

31 T. Smičiklas, Cod. dipl. V, br. 693; Bogišić-Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii,* JAZU, Zagreb 1904, liber III, cap. 52; T. Smičiklas, Cod. dipl. XI, br. 245.

[32] Prilozi, Beograd 1937 (XVII), sc. I, 235-236.

[33] Vidi kod Mandića u bilješci 2. Izraz ban elyssi označava banove dažbine jer riječ elyxus označava pridjev pečen, tj. zaoblica koja se daje banu prigodom dolaska u neko mjesto (jus descensus).

[34] E. Fermendžin, *Acta Bosnae,* 7—8; A. Theiner, Mon. Hung. I, p. 113.

[35] T. Smičiklas, Cod. dipl. III, br. 32.

[36] Hefele, o.c. V, S. 885.

[37] T. Smičiklas, Cod. dipl. III, str. 36; Kulinov natpis iz Biskupića kod Visokog, natpis velikog sudije Gradeše iz Podbrežja kod Zenice iz XII i početka XIII stoljeća. M. Vego, Zbornik IV, br. 252 i 254.

kupije najvjerovatnije bilo u Vrhbosni (Superior Bosna). Zato je veoma shvatljivo što sjedište bosanske latinske biskupije nije u Visokom (Inferior Bosna), gdje je bila prijestolnica bosanskih vladara.

Iz tog se vidi da su se poštivali stari dekreti o stalnim sjedištima o kojima smo govorili. Po pravilu nije postojala mogućnost da crkveno sjedište bosanske latinske biskupije bez velikog razloga ne bude u glavnom političkom centru gdje stoluje vladar zemlje. Za drukčiji postupak u srednjem vijeku u Bosni može biti jedini razlog u starini prvobitnog sjedišta biskupa varoši Vrhbosne koja, po izvorima, nije nikad toliko stradala u srednjem vijeku da ne bi u njoj biskup mogao stanovati. Jedino može biti silom istjeran od strane neprijatelja, kao što je bilo u vrijeme početka druge polovine XIII stoljeća. Stari naziv bestoenske biskupije nije zadržan u Vrhbosni radi slovenskog imena Bosna. S ovim se ne bi moglo dovesti u vezu postojanje područja Bistrik koje je najvjerojatnije dobilo svoje ime po potoku Bistriku. Vrhbosna je pored svojih utvrda imala i utvrdu u Kotorcu koju spominje car Konstantin Porfirogenet u X stoljeću. Kotorac je mogao dobro zaštiti glavni centar oblasti Vrhbosne. Sličan je slučaj s gradom Trebinjem koji je štitio biskupa u obližnjem selu Čičevu kod Trebinja gdje mu je bila residencija. Trebinjski župan stanuje u Trebinju.

Skloni smo da pomislimo da je stanje u bosanskoj biskupiji mijenjano bitno u doba djelovanja Ćirila i Metodija i kasnije u doba rascijepa između zapadne i istočne crkve. Tada je bosanska crkva, po mome mišljenju, dobila svoju fizionomiju uz veliko sudjelovanje slovenskih svećenika. Nema sumnje da je vladanje cara Samuila u Bosni, kralja Bodina iz Zete i cara Emanueta Komnena učinila svoje u korist slovenskih svećenika. Mislimo da je ovo pitanje od osobitog značenja i da ga treba dovesti u vezu sa pojavom hereze u Bosni i Humu, o čemu ovdje ne mislim raspravljati. Ovo smo napomenuli jedino da bi nam bilo jasnije kako je staro biskupsko sjedište Bestue nestalo i zamijenjeno imenom Bosna. Mi nipošto ne tvrdimo da je Bestue ili Bistue u Vrhbosni bilo muncipium, nego naprosto istovjetno ime sa poznatim municipijima Bistue.

Vraćamo se na postavljenu temu. Bela IV u svojoj povelji od 1244. godine spominje da je njegov brat herceg Koloman darovao bosanskoj biskupiji posjede u Bosni, Usori, Solima i Slavoniji. Herceg Koloman je ovo mogao učiniti u vrijeme križarskih ratovanja u Bosni i Humu, 1234—1238. godine. Bela IV je naprosto ponovio i potvrdio sve posjede bosanske crkve darovane od njegovih prethodnika. Isto je učinio i ban Ninoslav kad ga je, 1233. godine, papa uzeo pod svoju zaštitu[38].

Po ovim podacima se vidi da je civitas Bosna (Vrhbosna) po povijesnim izvorima sigurno već postojala 1233. godine. Da se oformi neko veliko naselje u smislu onog vremena, gdje bi stolovao biskup, njegov kaptol s određenim brojem zgrada, gostinjcem i utvrđenjem, bilo je potrebno veće vremensko razdoblje. U članu 14. tobožnjeg IV sabora u Kartagini iz 398. godine stoji da biskup mora da stanuje blizu crkve[39]. Papa Grgur IX piše 7. prosinca 1239. godine bosanskom biskupu, kaptolu sv. Petra in Bosna prije sagrađenja katedrale na Brdu u Vrhbosni i potvrđuje darovnicu hercega Kolomana.[40] Isti papa piše varadinskom opatu da sakupljeni novac za zidanje katedrale izuzme i preda bosanskom biskupu. Pismo je datirano 22. 12. 1238. Istog dana papa piše i dominikancima od Pečuha.[41] Ovdje se vidi da se radilo o zidanju velike katedrale, gdje je živio veliki broj ljudi. Nema sumnje da je katedrala bila sagrađena u vremenu između 1239. i 1244. godine. Ovo još ne znači da i prije nije postojala parokijalna i mala biskupska crkva. O crkvi Svetog Petra govori i nađeni spomenik u Sarajevu sa spomenom Vrhbosne. O tome će još biti govora.

Drugi izvori pisani poslije izdanja Beline povelje od 1244. godine jasno govore o naselju Vrhbosni., iako se u tim izvorima izričito ne spominje *civitas Vrhbosna*, nego jedino *civitas*. Iz konteksta se vidi da se radi o varoši Vrhbosni, sjedištu bosanskog biskupa. U buli pape Inocenta IV od 20. srpnja 1246. godine izričito se spominje *civitas* i *diocesis Bosnensis* (... quod in ecclesiis civitatis et diocesis civitatis et diocesis Bosnensis officia non celebrabantur divina...). Izgleda da je katedrala već bila srušena ili oštećena i utvrđenja u Vrhbosni u doba tatarske najezde kroz Bosnu 1242. godine, o kojoj govori i arciđakon Toma iz Splita[42]. Razlog za to može biti i djelovanje tobožnjih heretika u Bosni protiv kojih se borio kaločki nadbiskup. U istom pismu od 20. 7. 1246. godine papa Inocent IV piše da mu je javljeno o stanju u Bosni »ex parte venerabilis fratris nostri (Ponse) episcopi Bosniensis fuit propositum coram nobis ... cum Colocensis ecclesia ... cum multis diversis temporibus exercitibus construende et reficiende in locis idoneis castra pro *defensione ipsius Bosniensis ecclesie tuitione fidei et hereticorum extirpatione non sine magno expensarum onere ac personarum periculo laborarunt*«. Ne treba sumnjati da je kaločki nadbiskup prvenstveno utvrdio naselje Vrhbosnu da se zaštiti crkvena imovina, naročito katedrale. Ovdje, pored ostalog, leži razlog za postojanje utvrđenja u varoši Vrhbosni. Inocent IV piše 26. kolovoza 1247. godine biskupu od Đera slijedeće: »... quam tam ecclesia quam diocesis Bosnen-

[38] E. Fermendžin, *Acta Bosnae, 8.*

[39] Hefele, *Concilliengeschichte* II, S. 571.

[40] E. Fermendžin, *Acta Bosnae,* 12.

[41] A. Theiner, Mon. Hung. I, 169, 173; E. Fermendžin, *Acta Bosnae,* 11.

[42] A. Theiner, Mon. Hung. I, p. 201; Toma arciđakon, *Historia Salonitana (Scriptores, vol. III, 177.* u recenziji Fr. Račkog).

sis... totaliter lapsa sit... in perfidiam hereticae pravitatis (et) licet archiepiscopus (Colocensis)... sine magna effusione sanguinis, strage hominum... magnam partem illius terrae abductis inde hereticorum multis millibus expugnarit, quia tamen *ecclesiae munitienes* et *castra* non fuerunt ibidem ita firmata, quod possent ab agressoribus et obsidione defendi...[43]. Prije ovog izlaganja sam iznio nekoliko crkvenih izvora o utvrdama biskupskih kuća, crkve i ostalih samostana uopće. Ne može se zamisliti jedno veće naselje poput Vrbosne da nije imalo utvrđenje, jedno ili dva, bilo u obliku kule, donžona ili kompleksa zidova manjeg ili većeg obima. Zato se u pomenutom posljednjem citatu spominju *munitiones ecclesiae*. Gradovi (castelli) su postojali uvijek u našim krajevima, naročito u srednjem vijeku, gdje su feudalci zidali gradove po nuždi. O velikom broju gradova u unutrašnjosti Dalmacije, kuda su prolazili križari 1096. godine, piše jedan francuski putopisac[44]. Skoro istovjetan podatak o vrsti utvrđenja spominje se u jednom ugovoru cara Rudolfa i ugarsko-hrvatskog kralja Ladislava, 13. srpnja 1277. godine. Tu se navode: castra, munitiones, villas, terras et alia.[45] Tako je i u Srbiji. U jednoj darovnici Uroša II Milutina, iz oko 1318. godine, navodi se: »S'zidah, pirg' velik' i tvrd' s' gradom' okolo i s' kelijami na pokoi hoteštim' žiti čr'n'cem.«[46] Ovdje pirg označava utvrdu, kulu. Iz ovog podatka se vidi da su glavne crkve i samostani imali utvrđenja razne vrste za odbranu od neprijatelja. Tako je ban Dalmacije i Hrvatske Vuk Vučić pisao splitskom nadbiskupu 10. X. 1392. godine slijedeće: ».... quoniam demum sive curiam, fortalicium seu reductum, super territorio ipsius ecclesiae spalatensis... iuxta more in loco Lucaz dicto... edificare.[47] Može se slobodno zaključiti da je *civitas Vrhbosna* bilo značajno i veliko naselje sa utvrđenjima. Ovo potvrđuje i kroničar Lukarević koji je spomenuo utvrđenje Vrhbosnu *(castello di Varch-Bossina)*[48]. Poslije datih podataka o Vrhbosni nema sumnje u podatak Lukarevića.

Treba napomenuti da su značajni trgovi imali utvrđenja. Trg Drijeva (Gabela) u selu Skočimu kod Višića je 1399. godine imao utvrđenje od pletera. Mlečani pišu 9. IV. 1421. godine da se trg Drijeva utvrdi[49]. Dubrovački kroničar Resti navodi da je u Drijevi postojao burg 1449. godine[50]. Dubrovčani su često spominjali trg Drijevu i davali novac za izgradnju utvrđenja kako bi njihovi trgovci bili sigurni. Zato nema nikakva razloga da odbijemo mišljenje o utvrdama u Vrhbosni u XIII stoljeću, a najvjerovatnije i u ranom srednjem vijeku, i to kao u značajnom naselju. Bosanski biskup se preselio u Đakovo prije 1252. godine i zadržao staro ime katedralnog kaptola Svetog Petra. Kad je sjedište bosanske latinske biskupije već premješteno u Đakovo, kasniji izvori spominju *civitas i diocesis Bosnensis*. U jednom izvoru iz 1317. godine govori se o starom sjedištu bosanske biskupije riječima: »in civitate et diocesi Boxinensi nihil vacavit... civitas et diocesis eius sunt prope shismaticos et sunt quasi destructae«.[51] U jednom konzistoriju, na papskom tajnom sastanku o bosanskoj biskupiji od 20. kolovoza 1573. godine, navodi se: »Nec constituimus episcopum ‚ut proponitur, *sine reditibus, sive certa ecclesia, sine propria sede* cogetur«. Papa je tada rekao: »... fuisse *civitatem Bosnam* (o. p. Vrhbosnam) in illa provincia et ecclesiam, ut in Provinciali Romano, sed nunc esse *destructam* et ideo posse ita appelari«.[52] Iz ovog se podatka može zaključiti da je nekad Vrhbosna nosila ime Bosna i bila varoš i u njoj naknadno srušena crkva. Iz pomenutog teksta se vidi da se razlikuje *civitas Bosna* od provincije (biskupije) i da se pod pojmom *civitas Bosna* misli na varoš. Ovim se ujedno, pored ostalih dokaza, potvrđuje da je postojala Bosna (Vrhbosna) i Bosna (Visoko). Ovaj podatak izričito potvrđuje navode u *Provinciale* Vetus iz XI stoljeća kad se spominje *civitas Bosna* u smislu varoši, sjedišta bosanske biskupije.

Da nam pomenute tvrdnje budu još jasnije, navešću neke arheološke dokaze iz Vrhbosne kao dopunu izvorima srednjeg vijeka. U prahistorijskom vremenu područje varoši srednjovjekovne Vrhbosne je bilo naseljeno. U Debelom Brdu u blizini Vrhbosne (Bosne) bilo je naselje u prahistoriji. Tu su pronađeni ostaci života prahistorijskih ljudi. Po obilnim nalazima rimskog karaktera može se uočiti da je Vrhbosna bila gusto naseljena i u rimsko doba. Na njezinu području i okolici je pronađen rimski kapitel iz IV stoljeća i rimski grobovi. U bivšoj Ferhadiji ulici pronađena su dva rimska odlomka s latinskim natpisima iz II ili III stoljeća. Na Debelom Brdu je bio rimski refugium gdje je nađena zemljana čaša s latinskim natpisom iz IV stoljeća. Rimski novci su pronađeni na više mjesta u Sarajevu, iz doba cara Trajana i ostalih rimskih careva do Justinijana I. Po ovom se vidi da je srednjovjekovna Vrhbosna s okolicom bila gusto naseljena u rimsko doba[53].

Antički spomenici su u tijesnoj vezi sa srednjovjekovnim naseljem Vrhbosnom. Iz doba seobe naroda pronađena je metalna karičica životinjskog tipa. Značajan je nalaz srednjovjekovnog kapitela iz XI stoljeća, kod Električne centrale. Ovaj kapitel je sličan kapitelu iz Gradine u Solinu iz istog doba. Nema sumnje da je ovaj kapitel iz Vrhbosne bio u nekoj crkvi ili vili prije građenja nove ka-

[43] E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 13-14.
[44] F. Šišić, Priručnik, 401.
[45] T. Smičiklas, Cod. dipl. VI, br. 186.
[46] Stojan Novaković, *Zakonski spomenici*, 482.
[47] E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 51.
[48] Luccari, *Copioso ristretto*, Ragusa 1790, 29.
[49] Glasnik dr. srpske slov. XIII, 32.
[50] J. Resti, *Chronica, 300.*

[51] A. Theiner, Mon. Hung. I, p. 486.
[52] E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 311, 312.
[53] D. Sergejevski, *Arheološki nalazi u Sarajevu i okolini*, GZM 1947, (NS), 13-50, sl. 13 i sl. 17.

tedrale. Najznačajniji nalaz iz srednjeg vijeka, koji se odnosi na naše pitanje, jeste kameni rimski spomenik na kome je naknadno urezan srednjovjekovni latinski natpis. Na donjem dijelu rimske are urezan je latinski natpis iz srednjeg vijeka koji se djelimično može pročitati. Natpis glasi: »... apostoli Petri Verb ... non potest ponere ... Pu ...«[54]. Natpis prema originalu u prvom dijelu dopunjamo sa riječi Verbo (saniae). Nema nikakve sumnje da se ovdje radi o naselju Vrhbosni gdje je bila crkva Svetog Petra apostola, i to na Brdu. Natpis je najvjerojatnije urezan između 1239. i 1244. godine, a možda i ranije. U ovom drugom slučaju natpis potječe iz stare katedrale, manjeg obima od nove. Ovo nam djelimično potvrđuje, pored ostalog i Belina povelja iz 1244. godine (Sl. 2).

Na Marijin-dvoru na Crkvini u *»Vasiljevoj bašči«* bilo je staro groblje sa stećcima. U zemlji su pronađena dva groba sa ovalnim kamenim sarkofazima iz vremena kasnog srednjeg vijeka. U jednom sarkofagu je bila čaša čiji oblik može ići od XIV do XVI stoljeća, kad su se u nas izrađivali ovalni sarkofazi[55]. Sarkofag jednog od porodice Sankovića iz Biskupa kod Glavatičeva ima ovalni oblik, dok su u Zapadnoj Evropi takvi oblici poznati još od IX do XI stoljeća. U svakom slučaju, u Bosni moramo računati na izvjesnu retardaciju u izradi ovalnih sarkofaga.

Prigodom izgranje mosta na rijeci Miljacki na Skenderiji u Sarajevu 1970. godine pronađeno je desetak stećaka raznih oblika koji su činili dio srednjovjekovnog groblja.

Svi ovi podaci očito govore da je Vrhbosna bila značajno i veliko naselje prije i poslije njezina spomena u povelji Bele IV. Možda je Vrhbosna bila *civitas libera* ili posebna općina s posebnom upravom i razvijenijim ekonomskim i društvenim životom, kao što je bio slučaj s biskupskim sjedištima u srednjem vijeku. Civitas libera u Vrhbosni je mogla postati upravo u doba kad su ugarsko-hrvatski vladari davali sloboštine pojedinim gradovima u Hrvatskoj i Slavoniji u prvoj polovini XIII stoljeća. Ovakvi slobodni gradovi se nazivaju *villae liberae,* Tada je Vrhbosna imala veliki broj stanovnika sa razvijenim trgom i trgovinom i velikim brojem prolaznika sa svih strana, naročito iz primorskih gradova.

Može se razabrati iz izvora kasnijih vremena da katedrala Svetog Petra nije nikad obnovljena, nego je na drugom mjestu podignuta druga crkva ili kapela posvećena drugom svetitelju. U Latinluku u Sarajevu, godine 1655, spominje se crkva Madone, dok se, 1783. godine, spominje lokalitet Crkvina u istom Latinluku.[56] Po ovom se može zaključiti da su Turci upotrijebili lokalitet Brdo za drugu svrhu, najvjerojatnije, po običaju, za džamiju. Da su katolici imali mogućnosti poslije 1252. godine i u doba Turaka, sigurno bi obnovili crkvu Svetog Petra na istom mjestu. To nisu učinili ni u doba bosanskih vladara, koji su od vremena bana i kralja Tvrtka I bili gotovo stalno pripadnici katoličke vjeroispovijesti. Iz ovog se vidi da je bosanska crkva bosanskih krstjana bila nadmoćna i u doba XIII, XIV. i prve polovine XV stoljeća.

Povijesni izvori od XIII stoljeća do u novi vijek često spominju ime Vrhbosna, bilo u smislu naselja, bilo u smislu župe. Ponekad se iz pojedinih izvora ne može raspoznati da li se radi o naselju Vrhbosni ili o župi. U jednom dubrovačkom izvoru iz 1409. godine navodi se kako je Brajan Nadihnić, iz katuna Riegovića, transportovao robu u Vrhbosnu gdje je bilo srebro jednog protovestijara[57]. Ovdje se može razumjeti da se pod imenom Vrhbosna misli na konkretno mjesto gdje će se roba dotjerati ili otpremiti. U protivnom slučaju, kiridžija bi lutao po župi Vrhbosni. U drugom dubrovačkom izvoru iz ožujka 1439. godine, date su instrukcije dubrovačkom poslaniku u Bosni da ide do vojvode Sebalije, sina vojvode Isaka. Sebalija je mogao biti u Vrhbosni ili u Hodidjedu kod današnjeg Sarajeva ili u okolici[58]. Ovdje se jasno vidi da se razlikuje država Bosna, i u njoj Vrhbosna, i Hodidjed. Vrhbosna i Hodidjed su u Bosni pa je jasno da je dubrovačko vijeće mislilo na naselja Vrhbosnu i Hodidjed.

U turskom izvoru od 1455. godine spominje se vilajet Saray-ovasi i vilajet Hodidjed, dok se kasaba Sarajevo spominje tek 1461/2. godine, a pod imenom Trgovište 1469. godine[59]. Iz ovih podataka se uočava da je izraz vilajet Saray-ovasi i vilajet Hodidjed istovjetan u smislu administrativno- političke jedinice i glavnog vojnog uporišta sa centrom u Sarajevu. Jedanput se misli na centar uprave, a drugi put na glavno vojno uporište čitave župe Vrhbosne. Treba naglasiti da je u feudalno doba uz dvor feudalca postojalo imanje sa određenom količinom zemljišta koje feudalac obrađuje u svojoj režiji uz pomoć kmetova. Mislim da je takav slučaj i sa izrazom *Saray-ovasi koji je nastao po feudalčevu dvorcu s pripadajućim imanjem.* Ovo je ostatak stvarnog stanja prije dolaska Turaka. Zato mislimo da je prije dolaska Turaka u Vrhbosnu postojao dvorac u Vrhbosni odakle je feudalac upravljao čitavom župom Vrhbosnom ili slobodnom općinom Vrhbosnom. U doba Turaka Vrhbosna se i dalje spominje kao stara Varoš, Varoš s trgom i velikim brojem kršćanskih stanovnika.

Dubrovčani pišu ugarsko-hrvatskom kralju Ljudevitu I, 26. IV. 1359. godine, da je kralj Bosne napao Hodidjed, vrata u Bosnu, a uz to veliko i dobro naseljeno utvrđenje koje je spalio i osvojio[60]

[54] Lj. Karaman, *Iz kolijevke* ... 190, tab. III, c; D. Sergejevski, o.c. 42-46, sl. 24.

[55] D. Sergejevski, o.c. 15, 23, sl. 7, 26-27, sl. 11.

[56] GZM 1909, 567, E. Fermendžin, *Acta Bosnae,* 476.

[57] M. Dinić, Ist. časopis, Beograd 1937, 128 bilj. 40.

[58] N. Jorga, Notes II, 359.

[59] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk,* Sarajevo 1959, 36-37.

[60] J. Gelcich, *Diplomatarium,* 618; E. Fermendžin, o.c. 239.

Latinski natpisi iz srednjeg vijeka

Iz ovog podatka vidi se da je grad Hodidjed bio važan i dobro zaštićen. Turski kadija u Vrhbosni se 1479. godine naziva *vrhbosanskim*, a nikako *sarajevskim*[61]. Fočanski kadija se naziva po gradu Foči, kao što je kadija vrhbosanski dobio ime po naselju Vrhbosni.. Kralj Matija je upao u Bosnu 1480. godine i došao do Vrhbosne i Srbije i prodro i u zemlje hercega Stjepana Kosača, tj. njegovih nasljednika.[62] Ovdje se vidi da se Verchbosania vjerojatno ima smatrati župom. Slijedeće, 1481. godine, boravio je u Vrhbosni paša Ataut (qui Verchbosanie preest)[63] Iz ovog podatka se dade zaključiti da se radi o župi ili naselju Vrhbosni. Neki Musliman Elez je imao ženu Ružicu i bio stanovnik varoši Vrhbosne 1488. godine. Tako se krajem XV. stoljeća jedan stanovnik Dubrovčanin naziva »de Ragusa habitator de Verhbossania«. Godine 1483, se spominje opljačkani dućan nekog dubrovačkog društva u Vrhbosni[64]. Putopisac Petančić, 1502. godine, spominje Vrhbosanje u vidu glavnog i stalnog mjesta vojvode toga kraja.[65] U katastralnom popisu bosanskog sandžaka, 1485. i 1489. godine spominje se nahija Sarajevo. Tako se postepeno potiskuje staro ime Vrhbosne. Pomenuti turski podaci jasno govore da je nekad postojala i župa Vrhbosna. Poznato je da su Turci redovno davali stara imena nekadašnjih župa pojedinim turskim nahijama.

U zapisu jednog ćiriskog psaltira s minejom iz Pljevalja, 1517. godine, izričito se navodi da se stara Vrhbosna kao centar turske uprave naziva Sarajevo[66]. Ovoj podatak je vrlo dragocjen i služi kao najbolji dokaz da je u svakodnevnoj upotrebi živjelo staro ime naselja Vrhbosne i da se nije razlikovalo od turskog Sarajeva. U dubrovačkim knjigama Debita iz prve polovine XVI stoljeća, često se spominje Vrhbosna u značenju naselja. Po tome je Sarajevo nastavak Vrhbosne, iako je poprimilo islamsko obilježje. Kad je putopisac Kuripešić putovao u Carigrad preko Sarajeva, 1530. godine, spomenuo je varoš (civitas) Vrhbosnu[67]. Mlečanin Katarino Zeno je prolazio preko Sarajeva 1550. godine i tom prilikom naveo da se Sarajevo dijeli rijekom na dva dijela i da na jednom brdu ima lokalitet *castello*, dok u samom gradu spominje bazar, merkantile i ostalo. Tako je Zeno potvrdio iznesene dokaze o postojanju utvrđenja u Vrhbosni, kasnijem Sarajevu. Zeno to ne bi spominjao da nije vidio utvrdu na svom putovanju[68]. Jedan podatak fra Marijana Maravića iz 1655. godine lijepo opisuje stanje prirode i gradskih zgrada u Sarajevu. On kaže da se Sarajevo od starine zvalo *Vrhbosnom* i da ima mali *kastel* (... Seraglio, città anticamente detta Verbossania ... senza le mura, solamente ha piccolo castello ... con capella della Madona ...[69].

Iz spomenutih podataka u ovom radu može se zaključiti da je Vrhbosna (Bosna) bila velika varoš s trgom i prije XIII. stoljeća. Kad je Isa-beg vladao u Vrhbosni, uvakufio je 1462. godine mnoge

[61] Lj. Stojanović, SSPP II, br. 859.
[62] E. Fermendžin, o.c. 292.
[63] E. Fermendžin, o.c. 292-3.
[64] Mirjana Popović-Radenković, Ist. glasnik, Beograd 1952, 1-4, 16, 8, bilj. 43, 44, 41.
[65] Rad XLIX, 144-145; Novljanski psaltir spominje Vrhbosanje 1493. g. (Šurmin, Acta croatica I, 376).
[66] GZM 1901, 310, H. Šabanović, God. ist. dr. B i H 1952, 181.
[67] Debita notariae 74, 1. 39 i 89; knj. 75, 1. 155; Kuripešić, Itinerarium 1910, 33.
[68] Dr. P. Matković, Starine JAZU X, 206.
[69] E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 476. U novom vijeku dubrovački izvori identifikuju Sarajevo s Vrhbosnom, naročito u prvoj polovini XVI stoljeća. Trgovac Mahmut Jakupović iz Vrhbosne se spominje u Dubrovniku 19. XI 1522. godine (Debita 75, 1. 155.) Pavao Božidarović de Verbosagnie se spominje 7. VIII 1529. godine/ /Debita 78, l. 204).

zgrade vjerskog i drugog karaktera, između ostalog, sagradio i most na Miljacki.[70]

Da je Isa-beg sagradio novi dvorac za svoju rezidenciju, *sigurno bi i to spomenuo u vakufanami ili kojom drugom zgodom.* Njegov dvorac je vrlo značajan za čuvanje turskog carstva i islama. Istina, spomenuo je kulu Trebević na Brusu, koja je bila i prije njegova dolaska u Vrhbosnu. I ovo nam može poslužiti za dokaz da je i u Vrhbosni bilo utvrđenje ili utvrđenja da bi se naselje zaštitilo.

Katedrala Svetog Petra je sagrađena u razdoblju od 1239. do 1244, kao posljednje godine kad je katedrala mogla biti sagrađena. Uz nju je bilo utvrđenje za odbranu biskupa i kaptola i ostale imovine, i to vjerojatno na Brdu — džamiji. Drugo utvrđenje (castello) je bilo najvjerojatnije na Bijeloj Tabiji na Vratniku, gdje su pronađene 3 srednjovjekovne predturske kacige. Arheološka iskopavanja na Vratniku bi vjerojatno dala još drugih dokaza o starosti kastela. Turski izvori ne spominju izričito utvrđenje u Vrhbosni ili Sarajevu. Ova šutnja u izvorima turskog porijekla iz XV stoljeća još ne znači da u varoši Vrhbosni nije bilo utvrđenja. Turci su se ograničili da spominju jedino grad Hodidjed kao glavno strategijsko mjesto za čuvanje Vrhbosne, zanemarujući manja utvrđenja. Kako bi se moglo objasniti da jedan glavni komandant, kakav je bio Isa-beg, rezidira u otvorenom naselju a da pri tome ne bude zaštićen od upada neprijatelja: bosanskog ili ugarskog kralja? Takvih slučajeva nema u srednjem vijeku. Ne treba da nas pometa činjenica što je Bijela Tabija na Vratniku daleko od naselja Vrhbosne oko 1,5 km. Takav slučaj imamo s gradom Blagajem kod Mostara, gdje mu je Podgrađe sa dvorcem Bišćem oko 2 km daleko od utvrde Blagaja. Takvih slučajeva ima još u Bosni, npr. Visoki-grad i varoš Visoki.

Imajući u vidu pomenuto izlaganje smatramo da je *civitas Vrhbosna* (Superior Bosna) s trgom prethodnik današnjeg Sarajeva i turskog dijela grada iz doba prvih godina osvajanja Bosne i da je u Vrhbosni bilo najmanje dva utvrđena mjesta (kasteli): za odbranu građana sa županom ili knezom na čelu i za odbranu bosanskog biskupa i njegova kaptola, koji su sačinjavali kanonici katedralne crkve. Vrhbosna je imala i trg u XIII stoljeću, a vjerojatno i mnogo prije. Sjedište latinske bestuanske biskupije spomenute u VI stoljeću vjerojatno se nalazilo u Vrhbosni, gubeći svoje staro ime Bestue—Bestoe da ga, po mome mišljenju, zamijeni novo, slovensko ime Bosna po kome je i biskupija dobila svoje ime. Staro ime Bestue ili Bestoe ne treba vezati za neki municipij koji nam otežava rješenje problema nestanka starog imena latinske biskupije i određivanje njezina sjedišta do vremena uspostave bosanske biskupije u Vrhbosni.

[70] H. Šabanović, Dvije najstarije fakufname u Bosni Prilozi Or. instituta 1951 (II), 5-37, 22 bilj. 87, Sarajevo 1952.

RÉSUMÉ

PROBLÈME DE L'ORIGINE DU BOURG MÉDIÉVAL VRHBOSNA

On a discuté longtemps et on discute aujoud'hui encore dans les milieux scientifiques le problème de l'origine du bourg médiéval Vrhbosna, et ainsi, indirectement, de la ville turque Sarajevo, mais, à notre avis, cette question n'a pas été expliquée jusqu'au bout.

Des savants plus anciens ont affirmé que Sarajevo était la suite du bourg médiéval Vrhbosna. Pour confirmer cette affirmation ils ont présenté très peu de sources historiques et d'autres ne confirmant que partiellement leur opinion. C'est pourquoi nous voudrions par ce travail expliquer plus minutieusement que le bourg Vrhbosna était vraiment une colonie médiévale, probablement dès le haut Moyen Age.

Le second problème était dans la détermination de la position de la localité Brdo au-dessus de Vrhbosna où, après 1239, on avait bâti la cathédrale catholique de St. Pierre de l'évêché latin pour toute la Bosnie. La plupart des chercheurs ont cherché la place de la cathédrale dans différentes localités de la paroisse Vrhbosna, de Pale jusqu'à Ban-brdo à Lepenica. Ces savants se sont appuyés sur l'inexacte copie de la charte de Bela IV de 1244, prenant la location *in supra Vrhbozna Burdo* pour la locution *in supa Vrhbozna Burdo.* Burdo est, probablement, la localité Brdo-mosquée d'aujourd'hui autour de laquelle, vers la rivière Miljacka s'était développée la ville turque Sarajevo. On trouve dans des sources médiévales que le toponyme Brdo souvent désignait, chez les Slaves du Sud, une localité importante du point de vue légal, administartif et religieux, où on résolvait d'importantes questions de caractère politique et économique. Au Moyen Age il y avait de ces localités saintes et importantes nommées Brdo en Bosnie, en Croatie etc.

D'après l'analyse des sources historiques on voit qu'il existait en vraie Bosnie deux colonies importantes: Bosna Superior à Vrhbosna et Bosna Inferior à Visoko avec les environs où se trouvait, au Moyen Age, le custode franciscain, nommé bosniaque. Le monastère franciscain de Saint Nicola de Mili se trouvait à Bosna Inferior (Visoko avec les environs) et on le mentionne souvent à partir de la deuxième moitié du XIVe siècle et plus tard. Le custos bosnien, un des prelats du vicariat bosnien, vivait là.

Dans les livres ragusains Debita notariae des XVe et XVIe s. on mentionne souvent Vrhbosna dans le sens de la colonie et Bosna pour la désignation de la colonie Visoko. Provinciale Vetus mentionne vers 1064/ /74 *civitas Bosna* comme le siège d'après lequel l'évêché bosnien a obtenu son nom. Sous le nom de civitas Bosna il faut comprendre Vrhbosna où, d'après les canons ecclésiastiques, c'est mon opinion, était l'ancien siège de l'évêché bestuen et le siège permanent de l'évêché bosnien latin. Une source pontificale de 1573 mentionne civitas Bosna comme un lieu peuplé et avec une église démolie (la cathédrale de Saint-Pierre.)

Les marchands ragusains et les notaires ne distinguaient jamais Vrhbosna de Sarajevo turque, ainsi que toutes les sources domestiques du Moyen Age jusqu'au XVIe siècle. Plus tard, il est resté dans la tradition le souvenir que Sarajevo était identique avec Vrhbosna.

Quand les Turcs avaient envahi la Bosnie en 1463, ils commencèrent à construire la partie turque de la ville de Sarajevo, justement sur l'ancien territoire de Vrhbosna et autour de lui. Deux cimetières médiévaux évoquent évidemment que la cité médiévale Vrhbosna se trouvait au voisinage direct ou autour des cimetières mêmes.

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

NEVESINJSKI STEĆCI

Poslovi evidentiranja stećaka u okolini Nevesinja obavljeni su u organizaciji Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Prvi duži boravak na terenu u tu svrhu bio je u ljeto 1957. godine. Preostali terenski poslovi urađeni su tek 1964. godine, uz finansijsku pomoć Muzeja Hercegovine u Mostaru. I nakon toga, u dva maha, 1965. i 1966. godine, morao sam se ponovno navratiti u ovaj kraj da bih upotpunio ili provjerio ranije prikupljene podatke. U većini poslova na terenu imao sam korisnu pomoć Ranka Rosića, fotografskog majstora Zavoda. Sređujući i proučavajući prikupljenu građu, pokazalo se da je ovo područje vrlo bogato brojem i umjetničkim kvalitetama stećaka. Prema postojećem kriterijumu, nevesinjske stećke bi trebalo publicirati u posebnom svesku-monografiji ustanovljene serije »Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine.« Međutim, kako za takvo izdanje nije bilo finansijskih sredstava, pristupljeno je izradi ove radnje.

UVOD

Najveći dio područja nevesinjskih stećaka i same opštine čini Nevesinjsko polje. To je kraško polje dužine 23, a širine do 7,5 km, koje se pruža uglavnom pravcem sjeverozapad-jugoistok, između planine Veleža na zapadu, Bukovice, Trusine i Nekudine na jugu, Crvnja i Morina na istoku, i Crne Gore na sjeveru. Nalazi se na 828-890 m nadmorske visine. Sjeverni dio se zove još i Konac polje. Zemljište je neravno i manje od 1/3 je obradivo, i to prvenstveno po ivicama polja. Oko 50% površina se koriste kao livade i pašnjaci. Gaje se sva žita, ali kukuruz ne može da uspijeva. Voda je uglavnom atmosferska. Najvažnija rječica je Zalomka, koja dolazi od Gacka, ali ona ljeti, zajedno sa pritočicama, skoro sasvim presuši. Južni dio polja je pretežno krečnjački i neplodan. Klima je prilično oštra. Ljeta su vrlo kratka. I pored oskudice u obradivoj zemlji, Nevesinjsko polje je relativno dobro naseljeno. Naselja su pretežno po ivicama polja gdje ima izvora vode. Među veća naselja spadaju: Bijenja, Postoljani, Krekovi, Kifino Selo i Bratač, koja su smještena na istočnoj ivici polja.

Glavni kolski put presijeca polje po širini, spajajući Mostar sa Gackom, preko Nevesinja, sa odvojkom od Kifinog Sela, preko Morina, ka Ulogu i Kalinoviku. Druga cesta povezuje neka sjeverna i južna naselja sa centrom opštine, a dalje se pruža ka Stocu na jug i Ziemlju na sjever.[1]

Administrativni i privredni centar kraja je varošica Nevesinje, koja se nalazi na zapadnoj ivici sredine polja.

Kraj je samo djelomično arheološki ispitan. Prema nađenim ostacima, može se reći da je i u ranijim istorijskim periodima bio relativno dobro naseljen. Po obroncima okolnih planina ima više gradina i tumula koji su bili staništa i groblja ilirskih plemena. Na više mjesta ustanovljeni su ostaci rimskih naseobina. Istočnom ivicom polja je rimska cesta povezivala nekoliko naselja. Na tome potezu je nađeno nekoliko miljokaza, fragmenata arhitekture i nadgrobnih spomenika koji su iskorišteni i kao srednjovjekovni nadgrobnici. U zidove crkve u Luci ugrađeni su rimski spomenici sa reljefima ljudskih figura, a u Brataču se još drže ostaci rimskog kamenog mosta preko Zalomke.[2] Pisani izvori i literatura koji se odnose na srednjovjekovni period vrlo su oskudni. Nevesinje se prvi put spominje u XII. v. kao župa koja pripada Podgorju.[3] Početkom XIV. v. spominje se Poznanj Purčić, vojvoda i župan od Zagorja i Nevesinja.[4] Prvih godina toga vijeka Nevesinje je pripadalo Humskoj oblasti u sastavu Raške, sa Konstantinom Nemanjićem,

[1] P. Vujović, *Nevesinjsko polje*, Narodna enciklopedija III, 34-35.

[2] D. Sergejevski, *Rimska cesta na Nevesinjskom polju*, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1948, 43—62.

[3] Vl. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 142.

[4] Dr. M. Dinić, *Zemlje Hercega Svetoga Save*, Glas SKA 182, Beograd 1940, 186; I. Ruvarac, *Tri dodatka k raspravi »Banovanje Tvrtka bana«*, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1894, 616.

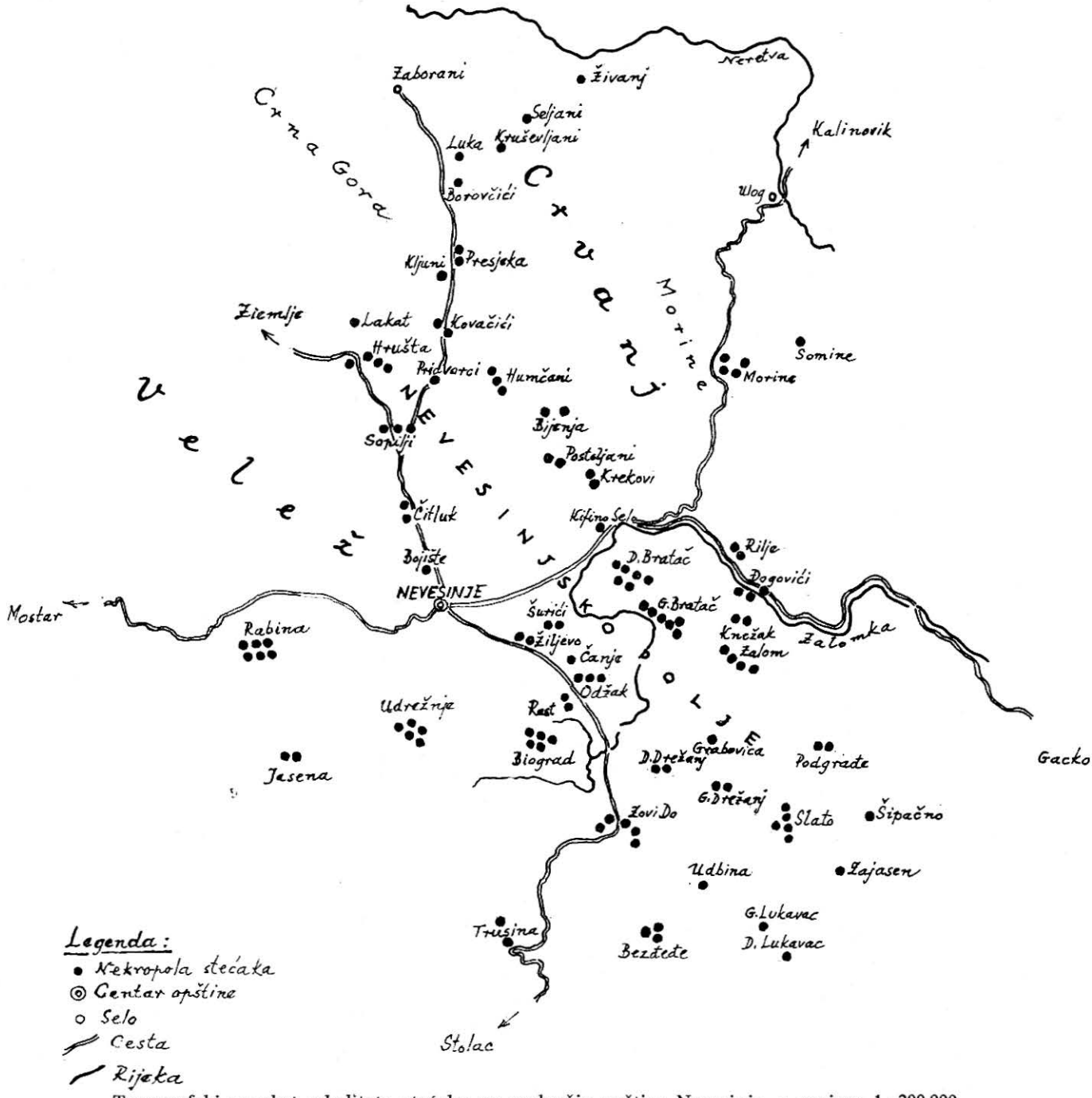

Topografski pregled lokaliteta stećaka na području opštine Nevesinje, u omjeru 1 : 200 000.

sinom kralja Milutina, kao namjesnikom.[5] Odmah potom, skoro čitavo jedno stoljeće, ovim krajevima vladaju Sankovići, najprije humski župan Miltjen Draživojević, a onda njegov sin kaznac Sanko, koji se prvi puta spominje 1335, a iza njega sinovi mu župan Beljak i vojvoda Radič. U Zaboranima, oko 1 sat hoda sjeverno od sela Luke, bio je dvorac Sankovića, a još malo dalje, u selu Biskupu (pripada opštini Konjic) bila je nekropola tih istaknutih feudalaca. U Zaboranima su braća Sankovići 1391. izdali povelju kojom Dubrovčanima ustupaju Konavle sa tvrđavom Sokolom i daju slobodu trgovanja na svom području. U Biskupu je pronađen grob (sa stećkom) Goisave, žene vojvode Radiča, koja je umrla 1398. Misli se da su tu sahranjeni i kaznac Sanko, zatim brat mu Radič, onda župan Gradoje i neki drugi članovi te porodice.[6] Pošto su

[5] Vl. Ćorović. isto.

se braća Sankovići bili previše osamostalili i osilili, to su veliki vojvoda Vlatko Vuković i knez Pavle Radinović, po nalogu bana Tvrtka, napali na Sankoviće, pokorili ih, a njihova imanja međusobno podijelili. Vlatko je time stvorio jak oslonac za uspon porodice Hranića-Kosača. Njegov nasljednik Sandalj Hranić je imao još sukoba i teškoća oko definitivnog svladavanja Sankovića, jer je Radič krajem XIV. v., za vrijeme kralja Ostoje, ponovno postao gospodar Popova i uživao priličan ugled. Godine 1404, Radič je bio oslijepljen i onemogućen i od tada nastaje potpuna vlast Kosača u ovim krajevima, koji su se također veoma osamostalili kao oblasni gospodari. Vojvoda Sandalj je 1406. uveo naplaćivanje carina na Konac polju, kuda je prolazio važan trgovački karavanski put. Znade se da je i vojvoda Stjepan Vukčić, godine 1435. u Nevesinju naplaćivao carinu. Te godine je on u Nevesinju izdao poznatu povelju kojom je Dubrovčanima potvrdio povlastice u trgovini i posjed Konavala i Vitaline.[7] Za vrijeme Hercega Stjepana Vukčića-Kosače, između 1465. i 1466., Turci su zauzeli Nevesinje.[8]

U XV. v. se spominju i neki utvrđeni gradovi u ovome kraju. Tako se u spomenutoj povelji vojvode Stjepana Vukčića navodi grad Vjenačac, čija ubikacija nije ustanovljena, ali izgleda je bio blizu današnjeg sela Udrežnja. Godine 1454. spominje se grad Biograd, u kome je stolovao župan Ljubija Dobrečković.[9] Ostaci jednog grada kod Zovog Dola izgleda da pripadaju još neubiciranom gradu Saslonu ili Medvedu, koji se spominju u Hercegovoj povelji iz 1448.[10] Ostaci putova, starih čatrnja, mnogi nazivi naselja i lokaliteta, a posebno brojna groblja sa stećcima znakovi su da je ovaj kraj u XIV. i XV. v. bio relativno dobro naseljen.

[6] M. Vego, *Nadgrobni spomenici porodice Sankovića* . ., Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1955 (Arheol.), 157—215 i 1957 (Arheol.), 127—139.

[7] M. Vego, *Naselja* . . ., Sarajevo 1957, 58 i 81.

[8] Dr. H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 136 i 141.

[9] Dr. M. Dinić, n.d., 204.

[10] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1964 (Arheol.), 198.

Nevesinjsko polje, sa nekropolom u Krekovima u prvom planu i Veležom u pozadini. Pogled sa Jugoistočne strane.

I — POSEBNI DIO

TABELARNI STATISTIČKI PODACI

Na području opštine Nevesinje, tj. na području Nevesinjskog polja i okolnim brdima, odnosno obroncima okolnih planina, gdje postoje naselja, evidentirao sam ukupno 117 lokaliteta sa stećcima. (Prilaže se karta područja sa lokalitetima stećaka. Slika 1 prikazuje pogled na Nevesinjsko polje sa Veležom u pozadini, a na slici 2 vidimo jednu nekropolu kod sela Hrušta, također sa Veležom u pozadini.) Evo osnovnih brojčanih podataka o nekropolama:

Red. br.	Selo	Oblici						Ukrasi						Natpisi
		Ploča	Sanduk	Sljemenjak	Stub	Krstača	Svega	Ploča	Sanduk	Sljemenjak	Stub	Krstača	Svega	
1	Živanj	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1
2	Seljani	33	6	4	—	—	43	—	—	—	—	—	—	
3	Kruševljani	2	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	
4	Luka	24	12	4	—	2	42	4	6	2	—	1	13	
5	Presjeka I	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	
6	Borovčići	—	4	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	
7	Presjeka II	2	4	3	—	—	9	—	—	3	—	—	3	1
8	Kljuni	8	12	—	—	—	20	4	—	—	—	—	4	
9	Kovačići I	66	50	—	—	—	116	6	7	—	—	—	13	
10	Kovačići II	—	7	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	
11	Lakat	14	6	—	—	—	20	4	1	—	—	—	5	
12	Hrušta I	6	12	1	—	1	20	—	3	1	—	1	5	
13	Hrušta II	19	20	1	—	1	41	3	8	1	—	1	13	
14	Hrušta III	23	10	—	—	—	33	4	5	—	—	—	9	
15	Hrušta IV	35	23	1	—	—	60	4	2	—	—	1	7	
16	Pridvorci	41	15	—	—	1	57	6	6	—	—	—	7	
17	Humčani I	82	107	3	1	1	193	3	13	2	1	—	12	
18	Humčani II	4	4	—	—	—	8	—	—	—	—	—	19	
19	Humčani III	6	11	—	—	—	17	—	1	—	—	—	—	
20	Sopilji I	80	26	—	—	—	106	3	—	—	—	—	1	
21	Sopilji II	6	1	—	—	—	7	1	—	—	—	—	3	
22	Sopilji III	3	3	—	—	—	6	—	—	—	—	—	1	
23	Bijenja I	23	50	1	—	—	74	3	12	—	—	—	—	
24	Bijenja II	—	50	—	—	—	50	—	1	—	—	—	15	
25	Morine I	18	36	5	—	—	59	2	15	4	—	—	1	
26	Morine II	—	1	—	—	—	2	—	—	—	—	1	21	
27	Morine III	—	9	—	—	1	9	—	1	—	—	—	1	
28	Morine IV	17	17	1	—	—	35	—	3	—	—	—	1	
29	Somine	10	76	1	—	—	87	2	5	1	—	—	3	
30	Postoljani I	99	45	—	—	—	144	9	5	—	—	—	8	
31	Postoljani II	—	7	—	—	—	7	—	—	—	—	—	14	
32	Krekovi I	305	144	3	—	—	452	14	28	2	—	—	—	
33	Krekovi II	—	4	—	—	—	5	—	3	—	—	1	44	
34	Čitluk I	—	10	3	—	1	13	—	1	2	—	—	4	
35	Čitluk II	—	4	—	—	—	4	—	—	—	—	—	3	
36	Bojište	22	15	—	—	—	37	2	1	—	—	—	—	
37	Kifino Selo	54	64	4	2	—	124	8	9	1	—	—	3	
38	Donji Bratač I	50	76	3	—	—	130	2	8	—	—	1	18	
39	" II	7	6	—	—	1	14	1	3	1	—	1	11	
40	" III	1	5	1	—	1	7	1	2	—	—	—	5	
41	" IV	—	10	—	—	—	10	—	2	—	—	—	4	
42	" V	—	1	1	—	—	2	—	1	—	—	—	2	
43	" VI	—	3	—	—	—	3	—	—	—	—	—	2	
44	Gor. Bratač I	—	16	—	—	—	18	—	12	—	—	2	—	
45	" II	—	2	—	—	2	3	—	2	—	—	1	14	
46	" III	1	3	—	—	1	5	—	—	—	—	1	3	
47	" IV	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	1	
48	" V	30	3	—	—	1	33	—	—	—	—	—	1	
49	" VI	1	1	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	
50	Rilje I	23	2	—	—	—	25	—	—	—	—	—	—	
51	Rilje II	5	11	—	—	—	17	—	—	—	—	—	—	
52	Đogovići I	89	40	—	—	1	130	—	2	—	—	—	—	
53	Đogovići II	—	3	—	—	—	3	—	1	—	—	—	2	
54	Đogovići III	8	6	1	—	—	14	—	—	—	—	—	1	
55	Knežak I	6	1	—	—	3	7	—	1	—	—	—	—	
56	Knežak II	23	—	—	—	1	23	—	—	1	—	—	1	

Red. br.	Selo	Oblici					Svega	Ukrasi					Svega	Natpisi
		Ploča	Sanduk	Sljeme-njak	Stub	Krstača		Ploča	Sanduk	Sljeme-njak	Stub	Krstača		
57	Zalom I	9	5	—	—	—	14	1	1	—	—	—	2	
58	Zalom II	4	13	—	—	—	17	—	—	—	—	—	—	
59	Zalom III	—	14	1	—	—	15	—	1	1	—	—	2	
60	Zalom IV	4	6	—	—	—	10	1	1	—	—	—	2	
61	Šurići I	42	—	—	—	—	42	—	—	—	—	—	—	
62	Šurići II	3	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	
63	Žiljevo I	18	28	1	—	—	47	2	5	—	—	—	7	
64	Žiljevo II	1	9	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	
65	Žiljevo III	—	4	—	—	—	4	—	—	—	—	—	—	
66	Žiljevo IV	7	2	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—	
67	Rabina I	—	9	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—	
68	Rabina II	1	13	—	—	—	14	1	4	—	—	—	5	
69	Rabina III	—	12	—	—	—	12	—	—	—	—	—	—	
70	Rabina IV	—	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	
71	Rabina V	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	
72	Rabina VI	—	19	—	—	—	19	—	2	—	—	—	1	
73	Jasena I	—	62	—	—	1	1	—	8	—	—	1	2	1
74	Jasena II	—	1	—	—	—	63	—	1	—	—	—	9	1
75	Udrežnje I	—	30	—	—	—	30	—	1	—	—	—	1	
76	Udrežnje II	—	43	—	—	3	46	—	2	—	—	2	1	
77	Udrežnje III	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	4	
78	Udrežnje IV	—	8	1	—	—	9	—	1	1	—	—	1	
79	Udrežnje V	6	—	—	—	—	6	—	—	—	—	—	2	
80	Biograd I	—	34	1	—	—	135	—	12	—	—	—	—	
81	Biograd II	—	4	—	—	—	4	—	1	—	—	—	12	
82	Biograd III	—	2	—	—	—	2	—	2	—	—	—	1	
83	Biograd IV	—	67	1	—	—	68	—	6	1	—	—	7	
84	Biograd V	54	29	16	—	—	99	—	—	—	—	—	—	
85	Rast I	9	—	—	—	—	9	—	—	—	—	—	—	
86	Rast II	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	
87	Odžak I	—	16	—	—	—	16	—	—	—	—	—	—	
88	Odžak II	—	2	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	
89	Odžak III	—	1	—	—	—	1	—	1	—	—	—	1	
90	Čanje	—	1	—	1	—	2	—	1	—	—	—	1	
91	D. Drežanj I	—	7	—	—	1	10	—	—	—	—	—	—	
92	D. Drežanj II	4	—	—	—	4	47	—	—	—	—	1	1	
93	Grabovica	26	—	1	—	—	167	—	—	1	—	—	3	
94	G. Drežanj I	—	7	—	—	—	7	—	1	—	—	—	1	
95	G. Drežanj II	7	—	—	—	—	14	—	—	—	—	—	—	
96	Podgrađe I	20	10	—	—	—	50	—	—	—	—	—	—	
97	Podgrađe II	2	—	—	—	—	2	1	—	—	—	—	1	
98	Slato I	8	22	—	—	—	25	—	1	—	—	—	1	
99	Slato II	3	—	—	—	1	4	—	—	—	—	1	1	
100	Slato III	4	59	—	—	—	63	—	2	—	—	—	2	
101	Slato IV	—	30	—	—	—	30	—	2	—	—	—	2	
102	Slato V	17	14	—	—	—	31	—	—	—	—	—	—	
103	Šipačno	10	—	—	—	—	10	—	—	—	—	—	—	
104	Zajasen	19	3	—	—	—	22	1	—	—	—	—	1	
105	Udbina	—	66	—	—	—	66	—	1	—	—	—	1	
106	Zovi Do I	72	33	2	1	—	108	—	1	—	—	—	1	
107	Zovi Do II	2	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	
108	Zovi Do III	—	3	1	—	—	4	—	1	—	—	—	1	
109	Zovi Do IV	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	
110	Zovi Do V	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	
111	Trusina I	—	66	110	—	—	176	—	12	—	—	—	12	—
112	Trusina II	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—
113	Bezđeđe I	11	6	—	—	1	18	—	—	—	—	1	1	
114	Bezđeđe II	—	14	—	—	—	14	—	1	—	—	—	1	
115	Bezđeđe III	—	3	—	—	1	4	—	1	—	—	1	2	
116	G. Lukavac	—	153	1	—	—	154	—	4	1	—	—	5	
117	D. Lukavac	—	14	—	—	—	14	—	—	—	—	—	—	
	Ukupno:	1605	2287	178	5	34	4169	93	249	26	1	22	391	

Iz cjelokupnog materijala o nevesinjskim stećcima odabrao sam nekoliko nekropola iz raznih krajeva, kako onih iz ravnice polja, tako i sa obronaka, pa i sa planina, koje po svojim osobinama mogu da predstavljaju sve nevesinjske stećke, njihove osobine i karakteristike.

LUKA

Luka je selo u sjevernom kraju Konac polja. Na mjestu Ocrkavlje, uz pravoslavnu crkvu i groblje, nalazi se nekropola sa 42 stećka, od čega 24 ploče, 12 sanduka, 4 sljemenjaka i 2 krstače (1 sa pločom). Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su danas neki od njih djelomično oštećeni, prevaljeni ili utonuli u zemlju.

Prilaže se skica rasporeda stećaka — plan I.

Ukrašeno je 12 primjeraka, i to 4 ploče, 6 sanduka, 2 sljemenjaka i 1 krstača. Evo osnovnih podataka o ukrašenim primjercima:

Br. 1 — Velika ploča koja na vodoravnoj strani ima običnu pravougaonu borduru i unutar ove mač.

Br. 2 — Visoki sanduk koji ima tordiranu vrpcu kao friz pri vrhu svih uspravnih strana.

Br. 3 — Velika krstača zaobljene glave, sa pločom. Na istočnoj strani prikazano je lice čovjeka, sa naznačenim očima, nosom, bradom i brkovima. Iznad glave je tordiran vijenac koji predstavlja kosu. Na desnom kraku je polumjesec, na lijevom kružni vijenac sa rozetom unutar ovoga. Na ploči se raspoznaje plastična bordura od povijene lozice sa trolistovima.

Br. 4 — Raspuknut nizak sanduk koji na vodoravnoj strani ima mač, a na tri uspravne strane su obične arkade iznad kojih je tordirana vrpca. U površinama iznad lukova, odnosno između lukova i arkada, nalazi se po jedan manji ljiljan. Na jednoj bočnoj strani, umjesto arkada je širok friz cik-cak linija.

Br. 5 — Sanduk osrednje veličine sa mačem na vodoravnoj strani.

Br. 6 — Prevaljen i utonuo visoki sljemenjak sa postoljem. Na svim uspravnim stranama ima friz od povijene lozice sa trolistovima.

Br. 7 — Visoki sljemenjak koji po dnu krova ima plastičnu vrpcu koja se proteže i preko čeonih strana. I ivice zabata su plastične. Preko uspravnih strana pruža se plastična vrpca kao friz. U zabatu jugoistočne strane nalazi se rozeta. Zabat je još pregrađen dvjema kosim vrpcama. Na toj strani vidimo predstavu čovjeka kod koga su se ruke pretvorile u spirale. I na suprotnoj čeonoj strani postoji isti takav motiv.

Br. 8 — Sanduk osrednje veličine koji na vodoravnoj strani ima motiv mača. Na jednoj bočnoj strani je predstava jelena sa lanetom, a na suprotnoj scena lova na jelena u kojoj je lovac pješak, sa lukom i štitom. Na jednoj čeonoj strani je polumjesec.

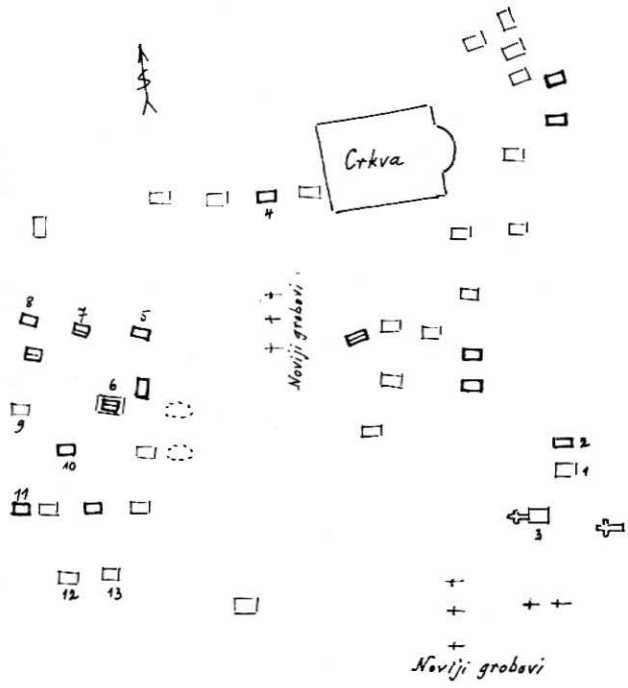

Plan I — Nekropola u Luci

Br. 9 — Djelomično utonula veća ploča. Na vodoravnoj strani je pravougaona bordura od cik-cak linija sa umecima u obliku malih sidra, obrubljena uskom vrpcom sa kosim paralelicama. Vrpca od kosih paralelica se pruža i srednjicom ove strane, i tako je dijeli na dvije polovine. U jednoj polovini je pravougaoni štit sa mačem, iznad koga je polumjesec, a u drugoj je stilizovan krst, iznad koga je rozeta. Krst je predstavljen tako da su mu završeci krakova spojeni vrpcama, a donji uspravni se dole širi u mali trougao iz koga se opet jednostavno još malo produžuje.

Br. 10 — Prevaljen visoki sanduk sa tordiranom vrpcom kao frizom na uspravnim stranama.

Br. 11 — Sanduk koji na vodoravnoj strani ima pravougaonu borduru od povijene lozice sa trolistovima.

Br. 12 — Okrnjena velika ploča koja na vodoravnoj strani ima pravougaonu borduru od povijene lozice sa trolistovima i unutar ove štit sa mačem.

Br. 13 — Velika utonula ploča koja na vodoravnoj strani ima polumjesec sa zvijezdom i zvijezdu u tordiranom vijencu.

Nekropola u Luci prvobitno je imala mnogo veći broj stećaka. Izvjestan broj stećaka je uzidan u crkvu i ogradu groblja. Na jednom sanduku u zidu crkve vidi se motiv tordiranog štapa kod koga je drška predstavljena kao vijenac u kome je rozeta. Na drugom stećku u zidu crkve prikazan je

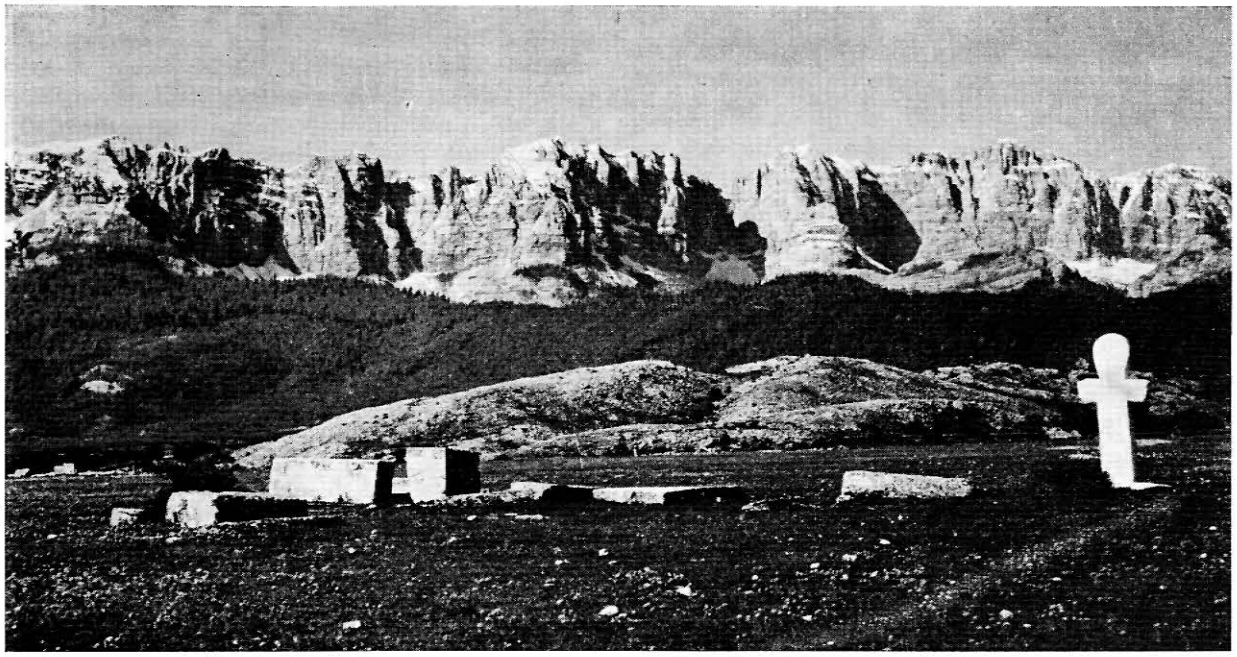

2 — Nekropola Krst u Hruštima. Pogled sa jugoistočne strane (u pozadini Velež)

stilizovan krst kod koga se sa poprečnih krakova izdižu mali stubovi. Tu ima i uzidanih rimskih nadgrobnih spomenika, a kao dovratnici vrata groblja služe dva rimska miljokaza.

PRIDVORCI

Selo Pridvorci nalazi se oko 10 km sjeverno od Nevesinja, na cesti ka Kruševljanima i Luci. Na blagom terenskom uzvišenju, zajedno sa savremenim pravoslavnim grobljem, nalazi se skupina sa 57 stećaka, od kojih 41 ploča, 15 sanduka i 1 krstača. Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su danas veoma zarasli korovom.

Prilaže se situacija rasporeda stećaka — plan II.

Ukrašeno je 12 primjeraka, i to 6 ploča i 6 sanduka.

Br. 1 — Visoki sanduk koji na svim uspravnim stranama ima friz od povijene lozice sa trolistovima. Na južnoj bočnoj, ispod friza, prikazana su dva konja, osedlana, okrenuta jedan prema dugom, bez jahača. Na čeonim stranama je po jedna dvostruka spirala — tordirana stabljika koja se završava rozetom i dvije simetrične spirale. (Na sl. br. 3 vidi se bočna strana sa konjima.)

Br. 2 — Ploča koja ima polumjesec i zvijezdu na vodoravnoj strani.

Br. 3 — Ploča koja ima motive kao i br. 2.

Br. 4 — Ploča sa motivima kao i spomenici br. 2 i 3.

Br. 5 — Utonula ploča koja na vodoravnoj strani ima predstavu žene koja je jednu ruku podbočila, a drugom dodiruje glavu.

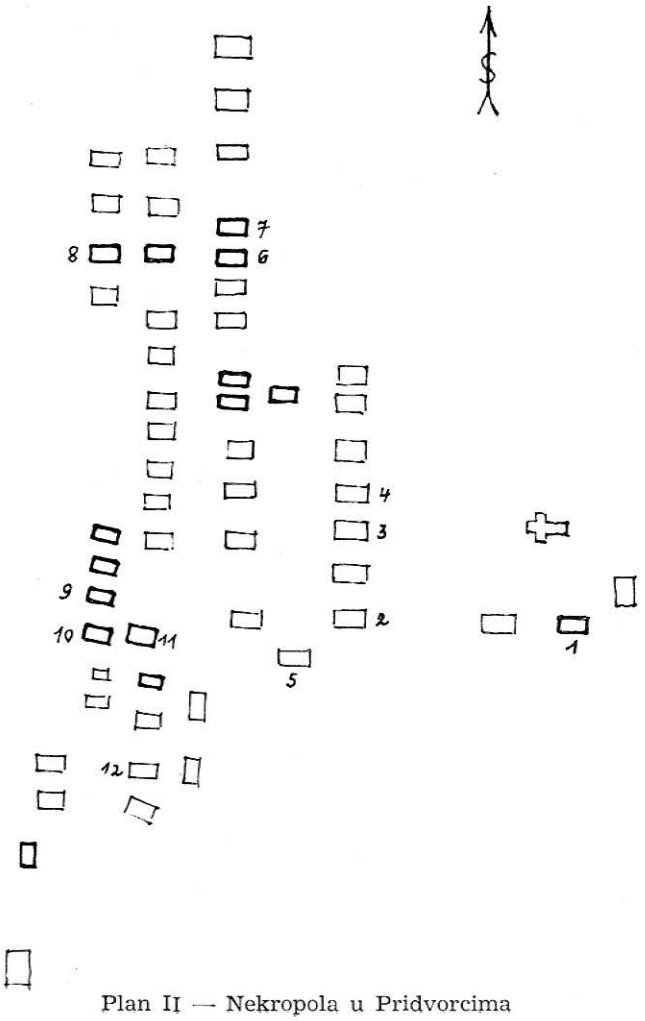

Plan II — Nekropola u Pridvorcima

Br. 6 — Ploča na čijoj se vodoravnoj strani nalazi stilizovan krst-gornji krak se završava krugom sa naznačenim centrom, poprečni završavaju kao mali krugovi.

Br. 7 — Običan sanduk sa predstavom čaše na vodoravnoj strani.

Br. 8 — Utonuo sanduk koji na vodoravnoj strani ima motiv kosog krsta sa uspravnim dodatkom iz centra i vodoravnom crtom iznad čitavog motiva.

Br. 9 — Veći sanduk koji na vodoravnoj strani ima predstavu lava sa otvorenim raljama, nakostriješenom grivom i dugačkim zavinutim i na kraju razvijenim repom (sl. br. 4.). Na zapadnoj čeonoj strani je scena lova na jelena.

Br. 10 — Sanduk sa polumjesecom na vodoravnoj strani.

Br. 11 — Veliki sanduk kod koga se sredinom vodoravne i preko čeonih strana pruža tordirana vrpca. S jedne i druge strane te vrpce na vodoravnoj strani prikazan je po jedan mač sa polumjesecom i zvijezdom.

Br. 12 — Utonula ploča koja na vodoravnoj strani ima stilizovan krst. Gornji krak krsta se završava kao krug, a donji se produžuje i nešto proširuje. Prije završetka poprečnih krakova izdižu se stubići koji se završavaju kao krugovi. Krst sliči čovjeku.

MORINE

Morinama se zove malo naselje koje se nalazi oko 20 km zračne linije sjeveroistočno od Nevesinja, ali se pod tim imenom još više podrazumijeva prostrano planinsko područje sa pašnjacima i kolibama na visini od oko 1300 m, preko koga prolazi cesta Nevesinje-Ulog-Kalinovik. Na području Morina nalaze se 4 nekropole stećaka. Najbrojnija među njima zove se Svatovsko groblje, nalazi se

3 — Južna bočna strana spomenika br. 1. u Pridvorcima.

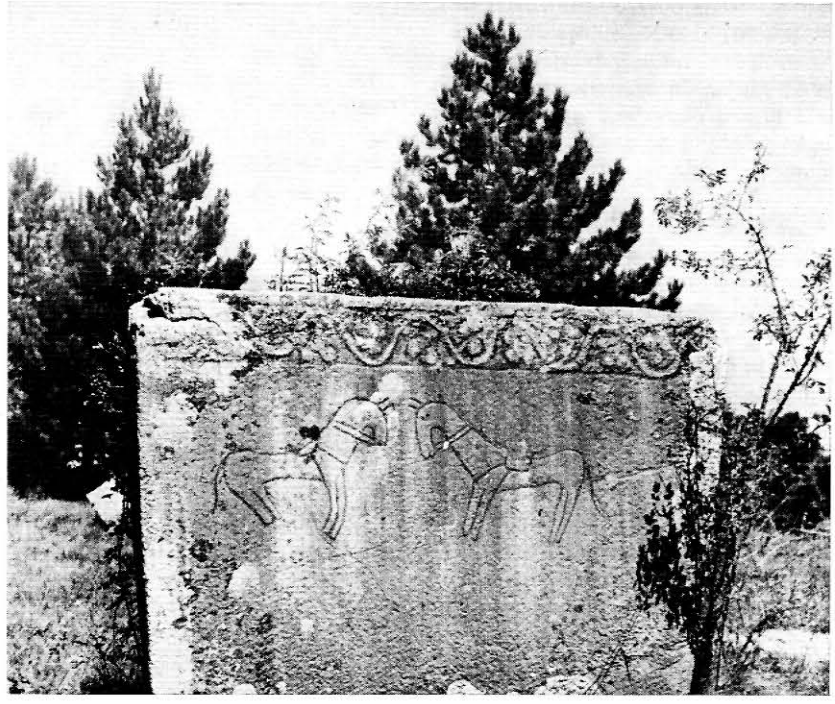

4 — Vodoravna strana spomenika br. 9 u Pridvorcima

pokraj ceste i broji ukupno 59 spomenika, od čega 18 ploča, 36 sanduka i 5 sljemenjaka. Spomenici su vrlo dobro klesani, ali su danas oštećeni i zapušteni.[11]

Na priloženom planu III vidi se raspored spomenika.

Ukrašeno je 20 primjeraka, i to 2 ploče, 14 sanduka i 4 sljemenjaka.

Br. 1 — Vrlo visoki sanduk na postolju koji na svim uspravnim stranama ima okvir od obične plastične vrpce.

Br. 2 — Prevaljen visoki sanduk koji na jednoj bivšoj bočnoj strani ima scenu lova na jelena. Lovac je na konju, ispred njega je jelen, a nešto iza jelena je pas. Iznad ove scene predstavljena je zmija koja napada na jednu ljudsku figuru.

Br. 3 — Prevaljen sljemenjak koji ima tordiranu vrpcu na uspravnim stranama.

Br. 4 — Sljemenjak koji je u jednakom položaju i sa istim ukrasom kao i spomenik br. 3

Br. 5 — Stećak istog oblika, stanja i ukrasa kao br. 3 i 4.

Br. 6 — Visoki sanduk sa postoljem koji pri vrhu uspravnih strana ima friz od povijene lozice sa malim trolistovima.

Br. 7 — Prevaljen sanduk sa postoljem sa istim ukrasom kao i prethodni spomenik.

Br. 8 — Osrednje visok sanduk koji na uspravnim stranama ima friz od povijene lozice sa trolistovima, na južnoj bočnoj još i scenu turnira sa tri učesnika na konjima.

Br. 9 — Sanduk sličan prethodnom. Na njegovoj vodoravnoj strani je predstava štita sa mačem. Na uspravnim stranama je friz od tordirane vrpce, a na južnoj bočnoj je još i scena sa konjima, koja je danas vrlo slabo uočljiva.

Br. 10 — Sličan sanduk koji na vodoravnoj strani ima predstavu polumjeseca.

Br. 11 — Sanduk prosječne veličine koji na uspravnim stranama ima arkade, a iznad njih friz od povijene lozice sa trolistovima.

Br. 12 — Sanduk sličan prethodnom. Na zapadnoj čeonoj strani je motiv originalno stilizovanog krsta kod koga se gornji krak završava kao polukrug, malo niže su dvije simetrične rozete, nešto niže još dvije polurozete, a pri dnu se uspravni krak širi vodoravno i onda povija prema dolje. Na suprotnoj čeonoj strani je također stilizovan krst čiji se krakovi završavaju kao ljiljani. I ovaj krst ima dva para poprečnih krakova.

Br. 13 — Debela ploča koja na vodoravnoj strani ima »vodenicu«.

Br. 14 — Slična ploča koja na vodoravnoj strani ima predstavu štita sa mačem.

Br. 15 — Sanduk sa frizom od povijene lozice sa trolistovima na uspravnim stranama.

Br. 16. — Sličan sanduk sa istim frizom. Niz uspravne ivice pruža se tordirana vrpca.

B. 17 — Sanduk sa frizom od povijene lozice sa trolistovima na uspravnim stranama. Osim toga, ovaj spomenik ima prizor kola sa 6 figura na sjevernoj bočnoj strani, a scenu lova na jelena na suprotnoj strani. U lovu učestvuju dva konjanika sa kopljima.

Br. 18 — Prevaljen sljemenjak kod koga se pri vrhu uspravnih strana pruža tordirana vrpca. Na zapadnoj čeonoj strani je štit sa mačem i u za batu rozeta. Suprotna čeona strana ima originalan stilizovani krst koji umjesto tri gornja kraka ima velike rozete a uspravni krak se dolje račva.

Br. 19 — Onizak sanduk koji na vodoravnoj strani ima polumjesec.

Br. 20 — Ploča koja na vodoravnoj strani ima štit sa mačem okružen pravougaonom bordurom od povijene lozice sa trolistovima. Na štitu se vidi jedna rozeta.

[11] Postoji legenda i narodna pjesma o ovoj nekropoli koja se povezuje sa ženidbom bega Ljubovića, iz Odžaka kod Nevesinja, i Umihane Čengić, iz Zagorja, po kojoj su se svatovi smrzli na Morinama. Vidi: Muslimanske junačke pjesme, Zagreb 1969, 569—576.

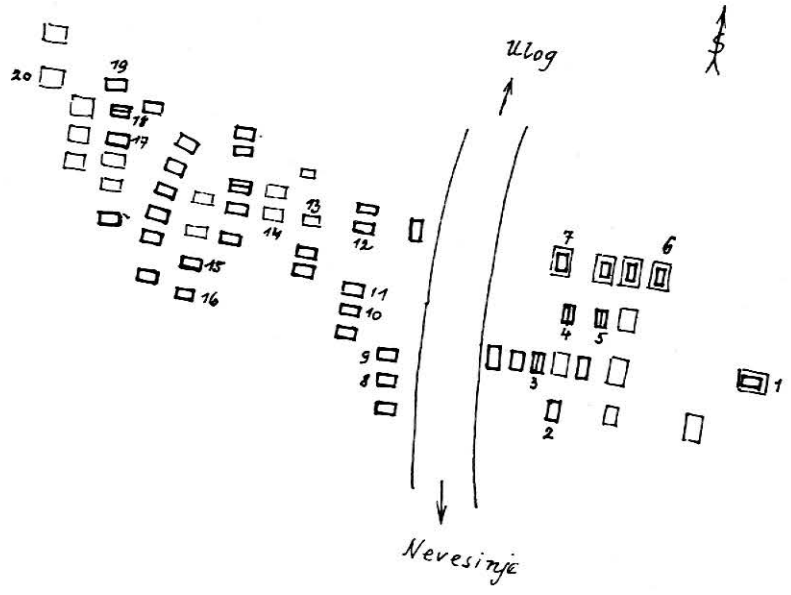

Plan III — »Svatovsko groblje« na Morinama

KREKOVI

Krekovi su selo u južnom podnožju Crvnja, na putu Kifino Selo-Postoljani i dalje. Iznad zaseoka Mijatovci, ispod kote 957 m, koja se zove Gradina, a na lokalitetu Kalufi, smještena je najveća nekropola u Bosni i Hercegovini. Tu su ukupno 452 stećka, od čega 297 ploča, 152 sanduka i 3 sljemenjaka. Spomenici su nejednako obrađeni, najveći broj dobro, ali ima mnogo primjeraka slabije obrade, a i amorfnih primjeraka. Osim toga, korišteni su i rimski arhitektonski fragmenti. Znatan broj spomenika je oštećen — okrnjen i popucao, a ima ih i dosta nagnutih, djelomično pomaknutih sa svoga mjesta i utonulih u zemlju.

Priloženi plan IV prikazuje raspored stećaka, a sl. br. 5 pogled na nekropolu sa jugoistočne strane. Na sl. br. 1 se također vidi ova nekropola.

Ukrašena su 44 primjerka, i to 14 ploča, 28 sanduka i 2 sljemenjaka:

Br. 1 — Sanduk koji na vodoravnoj strani ima mač.

Br. 2 — Visoki sanduk sa motivom mača na vodoravnoj strani.

Br. 3 — Ploča sa mačem na vodoravnoj strani.

Br. 4 — Ploča sa običnom vrpcom po sredini vodoravne strane koja označava dvojni grob.

Br. 5 — Sanduk koji na južnoj bočnoj strani ima polumjesec a na sjevernoj štit sa mačem.

Br. 6 — Sanduk koji na vodoravnoj strani ima predstavu štita sa mačem u uobičajenom položaju; na istočnoj bočnoj strani je motiv tordiniranog vijenca.

Br. 7 — Sanduk na postolju koji na vodoravnoj strani ima mač i tordiran vijenac.

Br. 8 — Sanduk sa tordiranim vijencem na vodoravnoj strani.

Br. 9 — Visoki sanduk na postolju koji na južnoj bočnoj strani ima predstavu štita sa mačem a na suprotnoj predstavu osamljenog konja.

Br. 10 — Sanduk na postolju koji na vodoravnoj strani ima predstavu štita sa mačem.

Br. 11 — Prevaljen sanduk na postolju koji na vodoravnoj strani ima predstavu štita sa mačem; na uspravnim stranama je friz od povijene lozice sa trolistovima.

Br. 12 — Sanduk sa tordiranim vijencem na vodoravnoj strani.

Br. 13 — Visoki sanduk na postolju koji na vodoravnoj strani ima motiv tordiranog vijenca. Na njegovoj sjevernoj bočnoj strani predstavljen je konj sa jahačem ispred koga je žena koja jednom rukom drži uzde, a drugom dodiruje ogroman mač. Jahač je jednu ruku uzdigao, kao da u njoj drži uzde, drugu je savio na bok, gdje mu je mač o pojasu. Na zapadnoj čeonoj strani primjećuje se figura muškarca sa kopljem.

Br. 14 — Prevaljen sljemenjak na postolju koji na vidljivoj bočnoj strani ima motiv štapa.

Br. 15 — Ploča koja na vodoravnoj strani ima dva naporedo postavljena tordirana vijenca.

Br. 16 — Sanduk sa motivom mača na vodoravnoj strani.

Br. 17 — Sanduk sa istim motivom kao i spomenik br. 16.

Br. 18 — Sanduk koji na vodoravnoj strani ima štit sa mačem i rozetu u tordiranom vijencu.

Br. 19 — Ploča sa motivom rozete na vodoravnoj strani.

Br. 20 — Sanduk koji na vodoravnoj strani ima borduru od povijene lozice sa trolistovima.

Br. 21 — Prevaljen visoki sanduk na postolju. Preko uspravnih strana pruža se friz od povijene lozice sa trolistovima; ispod njega su vrlo stilizovane arkade.

Br. 22 — Sanduk sa tordiranim vijencem na vodoravnoj strani.

Br. 23 — Sanduk sa motivom štita sa mačem na vodoravnoj strani. Na štitu su dvije kose prečke.

Br. 24 — Utonula ploča sa srednjicom na vodoravnoj strani.

Br. 25 — Sanduk na postolju (skliznuo). Na vodoravnoj strani je motiv polumjeseca.

Br. 26 — Ploča koja je skliznula na put. Ima urezanu srednjicu na vodoravnoj strani.

Br. 27 — Sanduk sa veoma plastičnim krugom na vodoravnoj strani.

Br. 28 — Utonula ploča sa motivom polumjeseca na vodoravnoj strani.

Br. 29 — Utonula ploča sa urezanim motivom krsta na vodoravnoj strani.

Br. 30 — Dugačak a uzak sanduk koji na vodoravnoj strani ima urezan motiv antropomorfnog krsta.

Br. 31 — Sanduk sa polumjesecom i rozetom na vodoravnoj strani.

Br. 32 — Sanduk sa mačem na vodoravnoj strani.

Br. 33 — Nagnut sanduk sa mačem na vodoravnoj strani.

Br. 34 — Ploča sa mačem na vodoravnoj strani.

Br, 35 — Ploča sa urezanim krstom na vodoravnoj strani.

Br. 36 — Ploča sa 3 oveće plastične polujabuke na vodoravnoj strani.

Br. 37 — Ploča sa 2 oveće plastične polujabuke na vodoravnoj strani.

Br. 38 — Sanduk sa motivom mača na vodoravnoj strani.

Br. 39 — Ploča koja na vodoravnoj strani ima stilizovan krst kod koga se uspravni krakovi završavaju kao sidra.

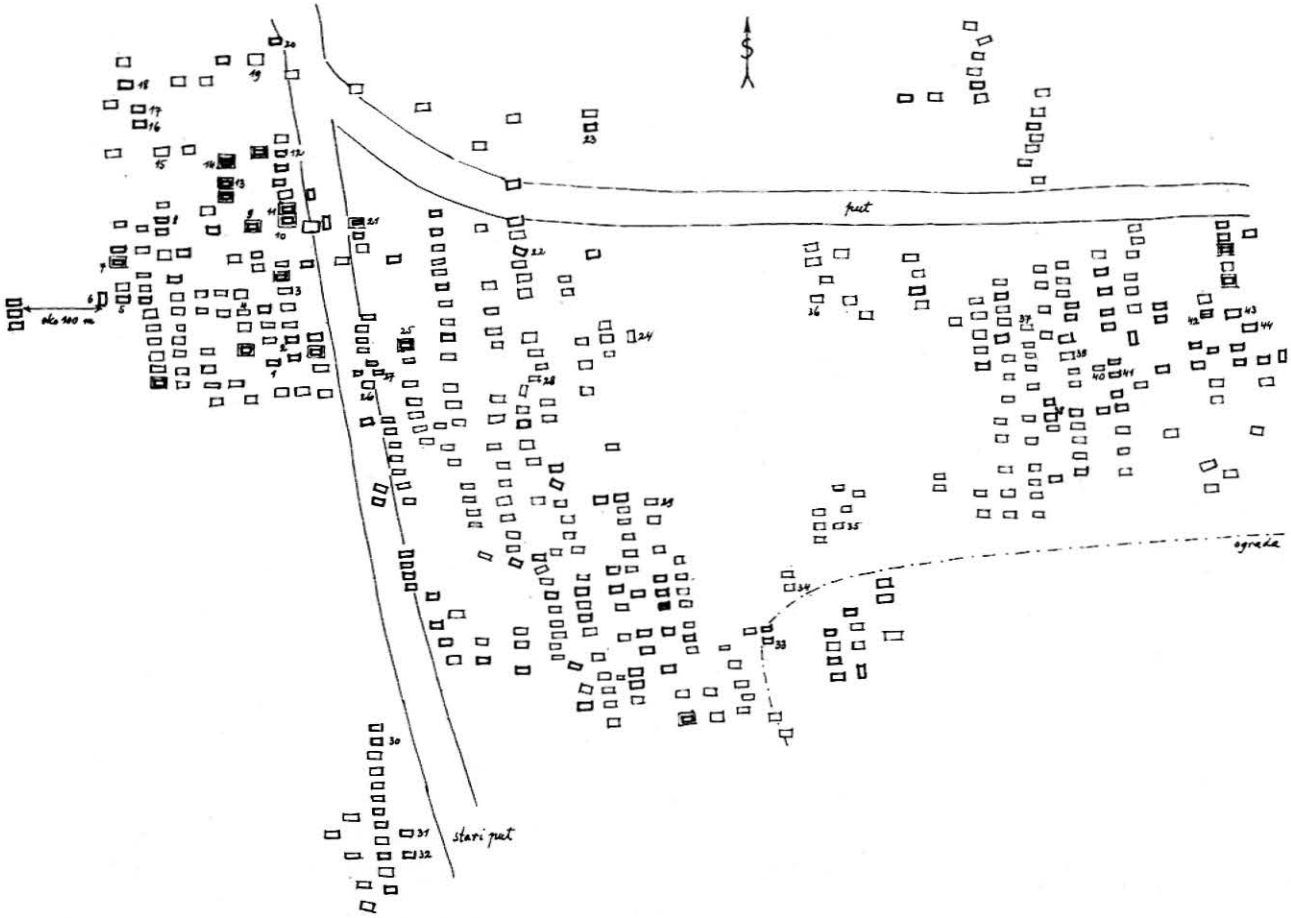

Plan IV — Nekropola u Krekovima.

5 — Nekropola u Krekovima. Pogled sa jugoistočne strane.

Br. 40 — Ploča koja na vodoravnoj strani ima motiv stilizovanog krsta. Krst ima dva poprečna kraka; gornji uspravni završava se kao sidro. Ispod krsta su još 2 kružića i polumjesec.

Br. 41 — Sanduk koji na vodoravnoj strani ima figuru muškarca, štit sa mačem i polumjesec.

Br. 42 — Visoki sljemenjak koji pri vrhu uspravnih strana ima običnu plastičnu vrpcu kao friz.

Br. 43 — Djelomično okrnjen visoki sanduk. Na istočnoj čeonoj strani ovaj spomenik ima friz od povijene lozice sa trolistovima, ispod njega veći pravougaon štit, sa kosom prečkom i polumjesecom u jednom gornjem uglu, i mač ispod štita. Na suprotnoj čeonoj strani, ispod istog takvog friza, je scena lova na jelena. Lovac je na koljenu i on kopljem gađa jelena sa razgranatim rogovima. Scena je uokvirena tordiranom vrpcom. Na sjevernoj bočnoj strani, također u okviru, ispod friza prikazana je scena turnira u kojoj učestvuju 4 viteza, s kopljima, štitovima i mačevima. Na glavama su im kape sa šiljcima. Konji su u hodu, elegantnog držanja, koplja su ispružena. Južna bočna strana ima scenu kola sa 11 figura (5 žena i 6 muškaraca) koja je prikazana u gornjoj polovini strane. Prema pravcu kretanja vidi se da je kolovođa ženska figura, i to je prva takva pojava na stećcima. U donjoj polovini uokvirenog prostora prikazana je scena dvoboja dvojice vitezova na konjima, između kojih je jedna žena koja pridržava uzde konja. Iza vitezova stoji po jedan muškarac sa kopljem. Spomenik je 1960. prevezen u Vojni muzej JNA, u Beograd.[12] (Slika br. 6 prikazuje južnu bočnu i zapadnu čeonu stranu ovog spomenika).

Br. 44 — Sanduk koji na vodoravnoj strani ima motiv mača. I ovaj spomenik je 1960. prevezen u Vojni muzej JNA u Beograd.[13]

ČITLUK

Čitluk je selo koje se nalazi pokraj ceste Nevesinje-Kruševljani, a udaljeno je oko 4 km sjeverno od centra opštine. Zajedno sa aktivnim pravoslavnim grobljem, oko 1 km južno od sela, smještena

[12] Š. Bešlagić, *Stećci i nišani u Vojnom muzeju JNA*, Vjesnik Vojnog muzeja JNA, Beograd 1962, 43—45.

[13] Isto.

6 — Južna bočna i zapadna čeona strana spomenika br. 43 u Krekovima.

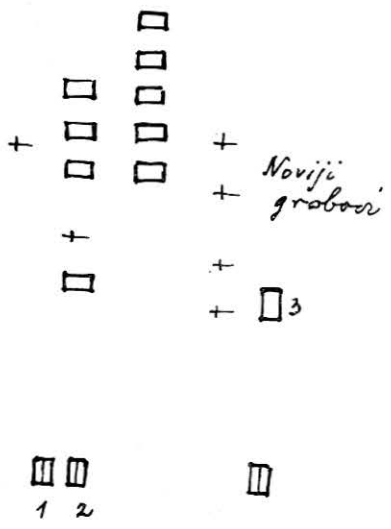

Plan V — Nekropola u Čitluku

je skupina od 13 stećaka, od čega 10 sanduka i 3 sljemenjaka. Spomenici su vrlo dobro obrađeni, ali su danas djelomično oštećeni i utonuli.

Na planu V vidi se raspored stećaka ove nekropole.

Ukrašena su 3 primjerka, i to 1 sanduk i 2 sljemenjaka:

Br. 1 — Visoki sljemenjak kod koga se donjim ivicama krova i preko čeonih strana pruža tordirana vrpca.

Br. 2 — Visoki sljemenjak sa tordiranom vrpcom kao i prethodni. Na čeonim stranama ima još po jednu veliku stilizovanu krst-rozetu (sl. br. 7).

7 — Dva sljemenjaka na nekropoli u Čitluku. Stilizovana krst-rozeta je na južnoj čeonoj strani spomenika br. 1.

Br. 3 — Visoki sanduk ukrašen sa sviju uspravnih strana. Pri vrhu dviju bočnih i jedne čeone strane pruža se širok friz od povijene lozice sa trolistovima, na preostaloj čeonoj strani je friz sastavljen od niza motiva koji veoma sliče ljiljanima, ali isto tako i figurama žena. Ispod friza su dvije ptice okrenute jedna prema drugoj. Suprotna čeona strana ispod friza ima veliki pravougaoni štit i mač spod njega. U jednom uglu štita je polumjesec. Desno i lijevo od štita vertikalno se spuštaju dvije tordirane vrpce. Na istočnoj bočnoj stra-

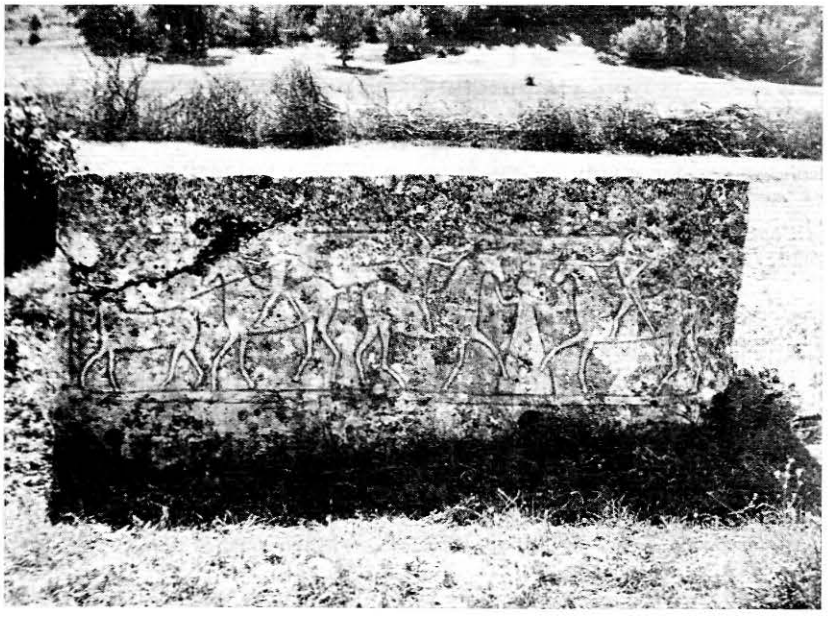

8 — Istočna bočna strana spomenika br. 3 na nekropoli u Čitluku

ni je scena turnira, do nje scena lova. U turniru učestvuju dvojica vitezova na konjima, s kopljima i mačevima. Između njih je žena koja prihvaća uzde. U drugom dijelu ove strane je lovac na konju koji kopljem gađa jelena. Scena je ograđena tordiranom vrpcom (sl. br. 8). Na suprotnoj bočnoj strani, također u okviru od tordirane i obične vrpce, prikazana je scena kola sa kolovođom koji jaše na jelenu. Tu su 3 muškarca i 3 žene naizmjenice, koji se drže rukama. Kolovođa se drži rukom sa prvom ženom, i tako dalje. Muškarci su u dolamicama, žene u dugačkim, sprijeda kraćim, pozadi do tla spuštenim haljinama. Muškarci imaju kape sa šiljcima povijenim pozadi (sl. br. 9).

GORNJI BRATAČ

Bratač je veće selo koje se nalazi između Kifinog Sela i Zaloma, oko 8 km zračne linije istočno od Nevesinja. Pruža se pravcem jugoistok-sjeverozapad i dijeli na Gornji i Donji Bratač. Na lokalitetu Lučila, zajedno sa aktivnim pravoslavnim grobljem G. Bratača, nalazi se skupina od 18 stećaka, od čega 16 u obliku sanduka, a 2 u obliku krstača. Osim jedne krstače, spomenici su vrlo dobro obrađeni i očuvani.

Iz priloženog plana VI vidi se raspored stećaka ove nekropole.

Ukrašeno je 14 primjeraka, i to 12 sanduka i 2 krstače:

Br. 1 — Veći sanduk koji na svojoj vodoravnoj strani ima borduru od povijene lozice sa trolistovima i unutar nje rozetu u kružnom vijencu.

Br. 2 — Sanduk sa štitom i mačem na vodoravnoj strani.

Br. 3 — Sanduk koji na vodoravnoj strani ima pravougaonu tordiranu borduru i unutar ove štit sa mačem. Na štitu je kosa prečka.

Br. 4 — Sanduk sa motivom rozete u kružnom vijencu na vodoravnoj strani.

Br. 5 — Veći sanduk koji na vodoravnoj strani ima običnu pravougaonu borduru i unutar nje štit sa mačem. Na štitu je kosa prečka.

Br. 6 — Veliki sanduk koji na vodoravnoj strani ima pravougaonu borduru od povijene lozice sa trolistovima i unutar ove običnu pravougaonu borduru. Po sredini strane je urezana uzdužna crta.

Br. 7 — Sanduk u koji je kasnije umetnuta krstača. Na vodoravnoj strani sanduka je štit sa mačem (na štitu su kosa prečka i rozeta) i okolo pravougaona bordura od trostruke linije. Takove linije su i kod štita.

Br. 8 — Sankuk koji na vodoravnoj strani ima stilizovan krst i polumjesec a oko njih je široka bordura. Srednji i donji krak krsta završavaju se kao krugovi, gornji je mnogo duži i završava kao romb unutar koga je polumjesec.

Br. 9 — Vrlo visoka krstača sa otkinutim »ramenima«. Glava je nešto zaobljena. Na zapadnoj široj strani nalazi se rozeta u kružnom vijencu od koje se prema dolje pruža vrpca koja u donjem dijelu ima 2 para spiralno povijenih listova. Na suprotnoj strani je vrpca kao bordura, a unutar ove je stabljika sa 5 pari spiralno povijenih listova, koja se gore završava kao trolist, dolje kao vijenac.

Br. 10 — Sanduk koji na vodoravnoj strani ima štit sa mačem. Na štitu su kosa prečka i 4 zvijezde. Okolo se pruža pravougaona bordura od dvije urezane crte.

Br. 11 — Sanduk koji ima običnu plastičnu borduru i unutar ove polumjesec na svojoj vodoravnoj strani.

Br. 12 — Sanduk većih dimenzija koji na vodoravnoj strani ima pravougaonu borduru od obične plastične vrpce i unutar ove polumjesec i zvijezdu.

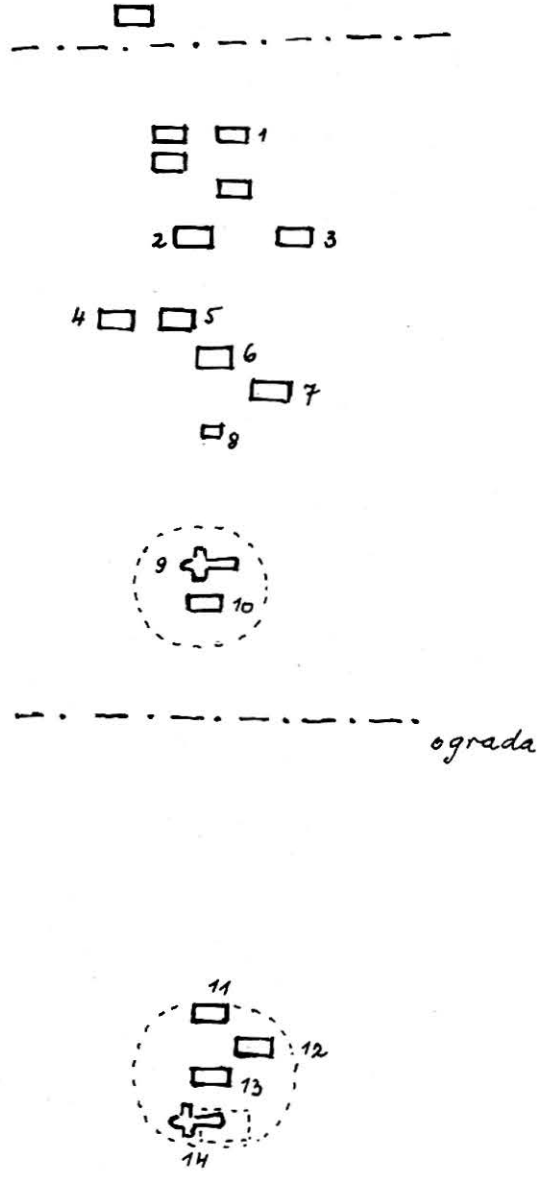

Plan VI — Nekropola u Gornjem Brataču.

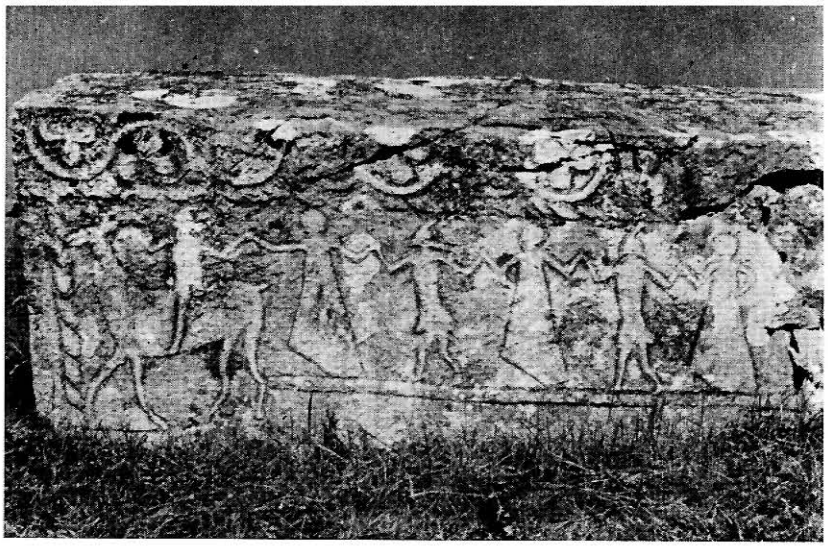

9 — Zapadna bočna strana spomenika br. 3 na nekropoli u Čitluku.

Br. 13 — Sanduk u koji je naknadno uglavljena krstača. Na vodoravnoj strani sanduka je plastičan pravougaoni štit (sa 2 kose prečke) i mač ispod njega; gore desno je zvijezda u tordiranom vijencu.

Br. 14 — Krstača većih dimenzija koja u gornjem dijelu istočne strane ima predstavu čovječjeg lica koje je ovjenčano tordiranom vrpcom.

JASENA

Jasena je selo koje se nalazi oko 12 km zračne linije jugozapadno od Nevesinja, uz najbolji prilaz sa ceste Mostar-Nevesinje. Na gredi južno od seoskih kuća, na lokalitetu Prijeputnica, nalazi se nekropola sa 63 stećka, od čega 62 sanduka i 1 krstača sa sandukom. Spomenici su nejednako obrađeni, djelomično su okrnjeni i u zemlju utonuli.

Priloženi plan VII prikazuje raspored stećaka ove nekropole.

Ukrašeno je 9 primjeraka, i to 8 sanduka i 1 krstača:

Br. 1 — Visoki sanduk sa postoljem koji na uspravnim stranama ima friz od povijene lozice sa trolistovima. Na zapadnoj čeonoj strani je koplje, na suprotnoj je predstava konja sa jahačem. Na južnoj bočnoj strani nalazi se još pravougaoni štit sa mačem.

Br. 2 — Sanduk sa postoljem koji na vodoravnoj strani ima motiv krsta na osnovi, a pri vrhu uspravnih strana plastičnu vrpcu.

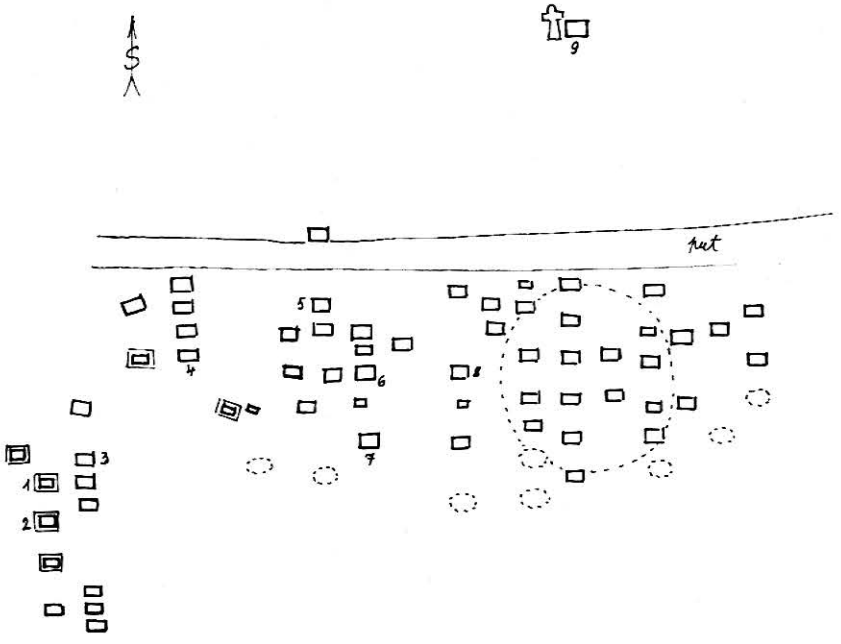

Plan VII — Nekropola u Jasenoj

10 — Motiv povijesne lozice sa trolistovima na sljemenjaku u Kifinom Selu.

Br. 3 — Sanduk sa predstavom ruke koja pridržava mač na vodoravnoj strani.

Br. 4 — Sanduk sa srednjicom na vodoravnoj strani (dvojni spomenik).

Br. 5 — Veći sanduk sa srednjicom na vodoravnoj strani. U svakoj polovini te strane je po jedno koplje.

Br. 6 — Veliki uski sanduk koji na zapadnoj čeonoj strani ima u tri reda urezan natpis bosančicom u kome se kaže da tu leži MILOBRAT MRČIĆ.

Br. 7 — Veliki sanduk koji na vodoravnoj strani ima pravougaonu borduru od povijene lozice sa trolistovima i tordiranu srednjicu. U jednoj polovini te strane dat je motiv štita sa mačem.

Br. 8 — Veći sanduk koji na vodoravnoj strani ima pravougaonu borduru od kosih paralela.

Br. 9 — Visoka i velika krstača (sa gornjim zaobljenim krakom), te pripadajući sanduk. Na istočnoj čeonoj strani je bordura od kosih paralela. Na površini gornjeg kraka je rozeta u vijencu, na vodoravnim krakovima po jedna rozeta; ispod su stilizovane arkade. Na suprotnoj strani se nalazi po jedna rozeta na gornjem i na poprečnim krakovima. Na vodoravnoj strani sanduka je bordura od povijene lozice sa trolistovima a unutar ove štit sa mačem. Na štitu je rozeta.

Odmah do nekropole su noviji pravoslavni grobovi, a u blizini su i ostaci starog muslimanskog groblja. U blizini nekropole je bunar, a oko 400 m sjeverno stijene »Ploče« gdje su usijecani stećci.

SLATO

Slato je manje polje i naselje u jugoistočnom kraju opštine Nevesinje. Prilaz selu je obično preko Drežnja. Na uzvišenju kod sadašnje pravoslavne crkve i groblja, u zapadnom dijelu polja, smještena je skupina od 63 stećka, od čega 4 ploče i 59 sanduka. Spomenici su dobro klesani, ali danas utonuli i oštećeni.

Na priloženom planu VIII vidi se raspored spomenika.

Ukrašena su 2 sanduka:

Br. 1 — Na vodoravnoj strani spomenika nalazi se pravougaona bordura od povijene lozice sa trolistovima.

Br. 2 — Na vodoravnoj strani sanduka je motiv stilizovanog krsta. Poprečni i uspravni krak završavaju se u vidu ljiljana; donji uspravni krak je podugačak, dolje širi i ima stopu.

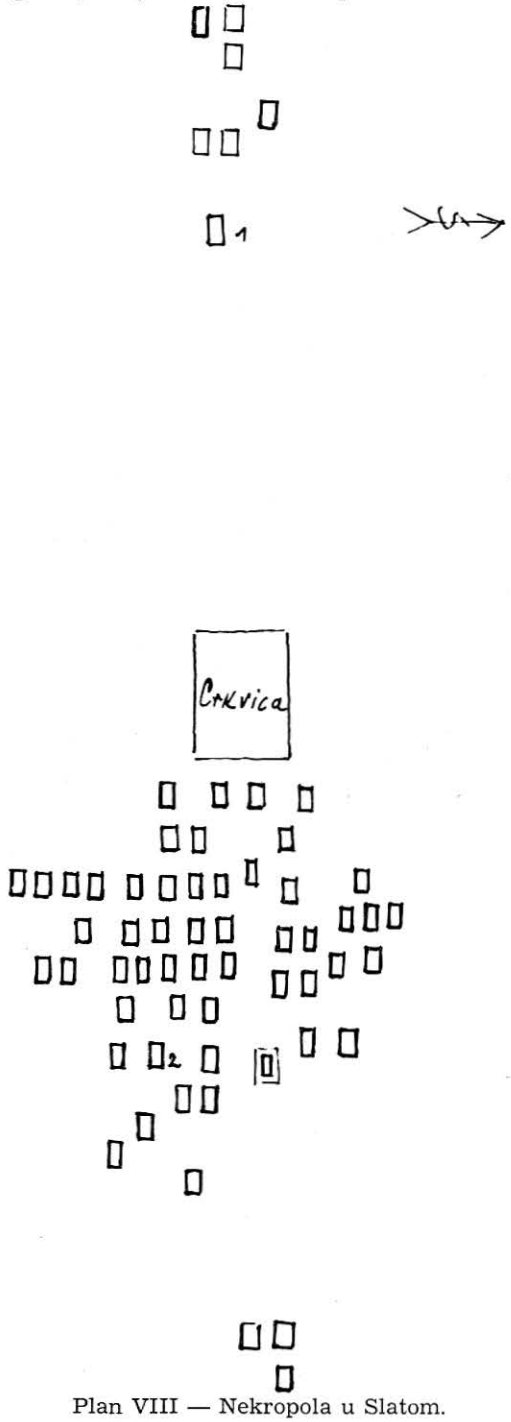

Plan VIII — Nekropola u Slatom.

II — OPŠTI DIO
RAZMATRANJA I ZAKLJUČCI

Iz naprijed izloženih podataka vidi se da na području opštine Nevesinje ima 117 nekropola sa ukupno 4109 stećaka.* Odmah treba reći da je prvobitno bio nešto veći broj, jer je sigurno iz raznih razloga do danas izvjestan broj stećaka nestao. U Bosni i Hercegovini, kao i u čitavoj Jugoslaviji, najveći broj stećaka imaju opštine Hercegovine, a od ovih preko 3000 primjeraka imaju Nevesinje i Konjic. Nevesinje se u tome pogledu posebno ističe, jer ima čak nešto više i od 4000 primjeraka. Iz prikupljenih materijala o svim stećcima izračunao sam da u BiH na površinu od 100 km² dolazi prosječno 115 stećaka. Gustoća stećaka po površini zemljišta najveća je u Nevesinju gdje dolazi 430 primjeraka na 100 km.²

U Jugoslaviji, kao i u BiH, najveći broj nekropola imaju malen broj spomenika. Tako u BiH 88% nekropola posjeduju manje od po 50 primjeraka.[14] U Nevesinju nekropole ispod 50 stećaka zauzimaju 80% svih nekropola. Prema tome, ni ovdje nema mnogo krupnih nekropola, ali ih ima više nego u mnogim drugim krajevima. Tako, od ukupno 117 nekropola njih 23 imaju više od 50 primjeraka, a među ovim 13 imaju preko 100 spomenika. Jedna od njih, nekropola u Krekovima, posjeduje 452 primjerka, što je čini najbrojnijom u Bosni i Hercegovini, a drugom u Jugoslaviji, jer samo još jedna od nje je veća, to je nekropola u selu Cetina u Dalmaciji koja broji 700 premjeraka. Ovako općenito veliki broj malih nekropola je, po mome mišljenju, znak raslojavanja starog društva, znak izdvajanja feudalnih porodica, koje u svojoj emancipaciji teže stvaranju posebnih grobalja.

OBLICI

Od ukupno 4109 stećaka na ploče otpada 39%, na sanduke 56%, sljemenjaci zauzimaju 4% stubovi svega 0,1%, a krstače 0,8‰. U upoređenju sa prosjekom u Bosni i Hercegovini ovdje je nešto više oblika ploča, a nešto manje oblika sanduka. Sljemenjaka je u Nevesinju znatno manje, jer je bosansko-hercegovački prosjek više nego dva puta veći — 9,3%. U ovim relacijama krstače su dobro zastupljene, a stubovi su prava iznimka, tim prije što su neki od njih rimske spolije.

Stećci Nevesinja su redovno klesani od krečnjaka bolje kvalitete, kakvog je bilo u neposrednoj blizini. Klesanje je bilo pretežno dobro, iako danas ima mnogo spomenika koji su u lošem stanju. Izvjestan broj spomenika je slabo klesan, a ima nešto i amorfnih primjeraka. Amorfni se ističu u Sopiljima i u Zovom Dolu. Najslabije su obrađene ploče. Najviše korišten oblik je sanduk kojemu su majstori posvećivali dosta pažnje. Među ovakovim spomenicima najbrojniji su osrednje visoki sanduci, često bez postolja, što ponešto razlikuje Nevesinje od Bileće i Trebinja, gdje ima mnogo visokih sanduka i sa postoljem, a približuje ga Kalinoviku i istočnoj Bosni. Krstače imaju mnogo sličnosti sa takvim oblicima oko Gacka.

Na ovome području nema dvostrukih sljemenjaka, ni dvostrukih sanduka nejednakih dimenzija, niti kombinovanih sanduka i sljemenjaka, kakve oblike susrećemo u istočnoj Bosni. Iznimka je samo jedan dvostruki sanduk nejednakih dimenzija u Udrežnju. Neobičan je jedan sljemenjak sa 3 uzdužne krovne plohe u Zovom Dolu.

UKRASI

Na području Nevesinja evidentiran je 391 stećak sa ukrasima. Prema ukupnom broju to iznosi 9,5%, što je veći prosjek od jugoslavenskog (8,5%), a pogotovo od bosansko-hercegovačkog (7,8%).[15] Doduše, Hercegovina je najukrašenija, pa u tome okviru stećci Nevesinja se ne ističu. Kada uporedimo broj ukrašenih ploča sa ukupnim brojem ploča ovog područja, onda dobijamo 5,7%, ukrašeni sanduci su zastupljeni sa 10,9%, sljemenjaci sa 14,6%, a krstače sa 65%. Najveće povećanje u odnosu na prosjek Bosne i Hercegovine izraženo je kod stećaka u obliku sanduka, jer republički prosjek iznosi 6,8%. I iz ovoga se vidi da su sanduci bili oblik koji je najviše odgovarao ukusu i potrebama ondašnjih naručilaca, a valjda i samih majstora.

Vrlo je velik i raznovrstan broj motiva koji se pojavljuju na nevesinjskim stećcima. Izbrojao sam 78 raznovrsnih motiva koji se javljaju ukupno 989 puta.

Dekorativni motivi su zastupljeni sa 21 vrstom, a javljaju se ukupno 483 puta. Među njima su najbrojnije *povijene lozice sa trolistovima,* koje vidimo 163 puta, najviše kao friz na uspravnim stranama sljemenjaka i sanduka, a onda i kao borduru na vodoravnim stranama sanduka i ploča (vidi sl. br. 10). Isto tako brojan motiv ovoga karaktera je *tordirana vrpca* koja se javlja 164 puta, najčešće uz gornje vodoravne ivice sljemenjaka i sanduka, kojiput i kao okvir na uspravnim stranama. Ponekad se ova vrpca pruža i uz uspravne ivice. U 11 slučajeva ona je srednjica na vodoravnim stranama, i ona tada vjerovatno obilježava dvojni grob, pa bi po tome mogla da spada i u simbole. U ostale dekorativne motive spadaju još *obične vrpce* i *vrpce od kosih paralela* ili *od cik-cak crta,* koje se vide u znatnom broju i u sličnoj situaciji kao i one tordirane. Ovdje ubrajam i *motiv arkada* koji se

* Razlika ukupnog broja nekropola i stećaka u odnosu na podatne na str. 451 knjige *Stećci, kataloško-topograf. pregled* od istog autora nastala je usljed naknadnog provjeravanja prikupljenih podataka.

[14] Š. Bešlagić, Stećci-Kataloško-topografski pregled Sarajevo 1971,47.

[15] Isto.

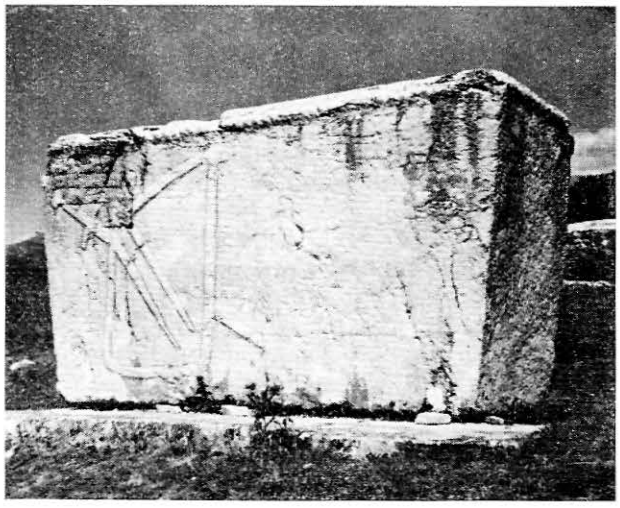

11 — Štit sa mačem na sanduku nekropole u Krekovima.

javlja ukupno 38 puta, i to na sljemenjacima, visokim sanducima i na krstačama. Kako su arkade Nevesinja najviše stilizovane, često su interkolumnije u toj stilizaciji odvojene od lukova, a k tome se često nalaze na krstačama, smatram da su one izgubile svoje prvobitno značenje — da dočaraju staru primorsku kuću — te je jasno da su se pretvorile u dekoracije. Sličan je slučaj i sa biljnim stilizacijama koje se javljaju 24 puta, jednom *kao ljiljan,* drugi put *kao dvostruka spirala* (koji put sa rozetom, grožđem ili krstom), treći put *kao stablo sa simetričnim granama,* od čega ponekad kombinovano sa krstom i grožđem. Između ovih motiva upada u oči stilizacija sa uspravnom stabljikom koja izbija iz kruga i sa nekoliko pari simetričnih grana koja se javlja oko Bratača (vidi sl. br. 22). I ovakvi motivi su izgubili svoj prvobitni simbolični karakter i pretvorili se u dekoracije.

Među motivima simboličnog značenja svojim brojem se najviše ističu *zvijezde.* One se javljaju ukupno 101 puta, i to osamljene, zatim u zajednici sa polumjesecom ili sa krstom, a vidimo ih više puta okružene vijencem koji je nekada tordiran. Ovaj motiv je nemoguće razlikovati od rozete. Koji puta je on heraldička oznaka na štitu, a u 3 slučaja je rozeta stilizovana kao krst (Čitluk). Ta stilizacija uveliko podsjeća na majstora Grubača i njegove rozete u Boljunima i u okolini Stoca.[16] Drugi najbrojniji motiv ovoga karaktera je *štit* koji se javlja ukupno 77 puta, najčešće zajedno sa mačem, u uobičajenom položaju, a ponekad sâm. Štit je uvijek četverouglast, više puta na njemu vidimo kose prečke, nekad i druge heraldičke oznake — rozetice, polumjesec i silhuetu kule. U jednom slučaju na njemu je, uz polumjesec i rozetu, oklopljena savijena ruka (Bratač), što je jedinstvena pojava (vidi sl. br. 11 i 12). Isto je tako brojan *motiv mača* koji vidimo samostalno 67 puta. Ako ovome pribrojimo i mačeve uz štitove, onda bi ovaj motiv bio najbrojniji u ovoj kategoriji (ukupno 139 puta). Mač je uvijek prav, dugačak, sa krsnicom i sa drškom koja se obično završava okruglasto. Ovdje nisam ubrojao nekoliko primjeraka mača u rukama ljudi ili ruke sa mačem. *Motiv krsta* je također česta pojava. Javlja se ukupno 56 puta, najviše kao stilizovan. Njegove stilizacije su raznovrsne, više puta mu se krakovi završavaju kao sidra ili kao ljiljan, koji put kao rozeta, a ima i pojava antropomorfnih krstova, kao napr. u Krekovima (sl. br. 13). Koji put je centar krsta udubljen u obliku »vodenice«, nekada je krst okružen vijencem, a u 3 slučaja je stilizovan kao rozeta, što je već naprijed navedeno. Originalne su stilizacije ovoga motiva na Morinama (spom. br. 12 i 18) gdje vidimo tri gornja kraka u obliku rozeta, donji se račva kao postolje, ili dva para poprečnih krakova su u vidu ljiljana, odnosno dva para poprečnih krakova u vidu rozeta. Još originalnija je pojava nekoliko stilizovanih krstova kod kojih se sa poprečnih krakova izdižu dva stubića koja se, kao i srednji krak, završavaju okruglastim proširenjima (Pridvorci, Luka, Humčani). Naročito je zanimljiva pojava jednog takvog motiva u Postoljanima, kod koga se gornji uspravni krak završava u krug, donji prema dolje proširuje, a stubići sa poprečnih krakova se završavaju kao ljiljani. Iznad gornjeg kraka je postavljen tordiran vijenac

12 — Oklopljena ruka na štitu sanduka nekropole II u D. Bratača.

[16] Š. Bešlagić, *Boljuni,* Starinar XII, Beograd 1961, 182; A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950, tbl. XXV, sl. 52 i 53; Š. Bešlagić, *Stećci u Opličićima,* Naše starine VII, Sarajevo 1960, 152, sl. 11.

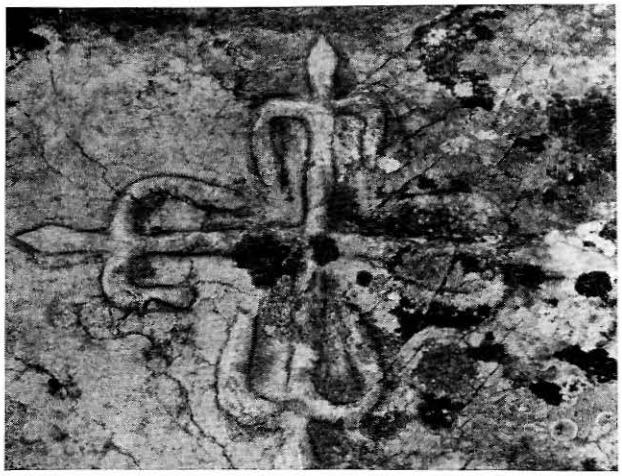

13 — Motiv stilizovanog krsta na sanduku nekropole I u D. Bratači.

(sl. br. 14). Sve to podsjeća na predstavu žene izdignutih ruku. Među češće motive ove skupine spada i *polumjesec*. On se javlja ukupno 52 puta, često u zajednici sa zvijezdom, odnosno rozetom. Ponekad ga vidimo i na štitu, obično sa zvijezdom. U ovu kategoriju spada i *motiv kruga* koji se javlja 14 puta. Po svom značenju njemu je sličan *motiv običnog i tordiranog kružnog vijenca* koji je evidentiran 26 puta. Nekada je on udubljen, pa sliči »vodenici«, kojiput je i koncentričan. Inače, *motiv »vodenice«* se javlja 10 puta.

Ostali motivi koji spadaju u skupinu simbola zastupljeni su u malom ili beznačajnom broju. To su: *polujabuka, koplje, luk sa strijelom, štap* i inače vrlo rijetki motivi — *nakovanj sa čekićem, čekić* i *čaša*. Od tri primjerka motiva štapa jedan ima dršku savinutu u krug i tordiranu, sličnu biskupskom štapu (u zidu crkve u Luci), što je veoma neobično.

O simbolici navedenih motiva do sada je više puta pisano, pa nema potrebe da se ponovno na tome zadržavamo. Jedino bih napomenuo da sam o rijetkom motivu čaše donedavno mislio da predstavlja pehar, kalež, pa sam ga pripisao sveštenim licima. Međutim, takav motiv je ustanovljen na jednoj ploči iz početka XIX v. uz manastir Draču, u blizini Kragujevca, u Srbiji, na kojoj je urezan i natpis koji spominje jereja Milivoja Antonovića i navodi »čašu smrti«.[17] Sada mi izgleda da čaša simbolizira ne samo svešteno lice, nego više neumitnost časa smrti — kao da svako mora ispiti nešto što mu dokonča opstanak na ovome svijetu.

Figuralne predstave broje 30 raznovrsnih motiva koji se ukupno javljaju 66 puta. One obično ispunjavaju čitave stranice stećaka, redovno su vrlo pažljivo klesane i djeluju impresivno. *Pojedinačne ljudske figure* se javljaju 17 puta, a *pojedinačne životinjske* 8 puta. Sve osim jedne ljudske figure su predstave muškaraca koji drže štit i mač, ili samo mač, ili su ovi rekviziti u blizini figure, zatim koji drže koplje, koji su izdigli ruke i raširili prste, jedna je figura u ležećem stavu, a jedna je stilizovana tako da joj se ruke pretvaraju u spirale. Na većini tih figura raspoznaju se dijelovi lica. Originalne i zanimljive su figure sa uzdignutim rukama. U dva slučaja su to snažni stavovi sa raskoračenim i u koljenima nešto pognutim nogama. Iznad jedne takve figure lebdi sjekira, što upućuje na pretpostavku da se radi o ubojstvu sjekirom ili o smrti zbog sjekire (Humčani, sl. br. 15 i 16). Jedinstvena je i ležeća figura na sanduku četvrte nekropole na Morinama koja je obučena u haljetak i predstavljena tako da sa obje ruke pridržava mač na grudima. Vjerovatno je to pokušaj klesanja figure i portreta pokojnika sa karakteristikama njegovog života. Samo još na tri mjesta sam našao ležeću figuru (okolina Pala, Srebrenice i Gruda), ali se u sva tri slučaja radilo o predstavi pokojnika na odru, spremnog za pogreb, sa rukama koje su umotane pa se ne vide.[18] (Na sl. br. 17 prikazan je muškarac sa štitom i mačem na visokom sanduku nekropole u Knežaku, a na sl. 18 je ležeća muška figura sa Morina). Stilizacija kod koje su ruke kao spirale vidi se na sljemenjaku nekropole u Luci, koji je na planu obilježen br. 7.

[17] M. Čorović-Ljubinković, *Nekropole i grobni belezi*, Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji II, Centralna Srbija, Beograd 1956, 256.

[18] Materijal još nije objavljen.

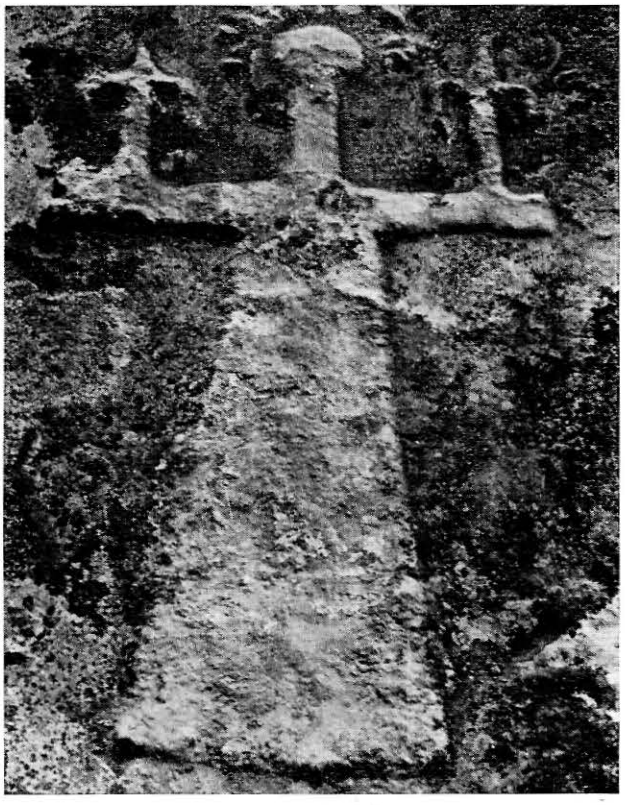

14 — Stilizovan krst na jednoj ploči nekropole u Postoljanima.

15 — Predstava muškarca na vodoravnoj strani jednog sanduka nekropole I u Humčanima.

Među pojedinačnim životinjskim figurama prepoznajemo *lava, psa, jelena i zmiju.* Najzanimljivije su tri predstave lava, od kojih su dvije u Postoljanima, a jedna na spom. br. 9 u Pridvorcima. Životinje su u pokretu, otvorenih ralja, nakostriješene grive, sa pandžama na nogama i dugačkim, gore i naprijed zavinutim i na kraju razgranatim repinama (sl. br. 4 i 19). Vrlo je zanimljiva i predstava zmije na nekropoli u Rabini II. Zapravo je to zmaj čije je tijelo najprije u krug zavijeno, a onda se opet produžuje sa jednim parom krila i otvorenim raljama (sl. br. 20). Tako stilizovanog zmaja nisam nigdje više našao.

U ovu skupinu spada 10 *predstava u kojima su po dvije figure,* ljudske, životinjske ili miješane. Tu su, npr., konj i jahač, žena i djevojčica (Zalom), dvije žene i između njih štit i mač (Udrežnje), dva osedlana konja bez jahača (Pridvorci), itd.

Ostale predstave sadrže po više figura. Najbrojnije među njima su *scene lova* koje se javljaju 13 puta. Obično je lovac na konju sa kopljem, a ispred njega trči jelen. Više puta se u lovu koriste psi, a u jednom slučaju se uz lovca vidi žena sa sokolom (Zalom). Na nekropoli u Luci vidimo lovca-pješaka sa lukom. Scena lova na spomeniku br. 9 u Pridvorcima klesana je lijepo i sa puno dinamike (sl. br. 21). Ipak, najljepše su komponovane, crtane i klesane scene lova koje vidimo u Čitluku (sl. br. 8) i u Krekovima (sl. br. 6). U njima prepoznajemo majstora koji je radio u okolini Stoca—Grubača ili nekog od njegovih saradnika. *Scene kola* su zastupljene 8 puta. Ima čisto ženskih ili muških, a i mješovitih kola. Vrlo brižljivo klesana su kola u Čitluku i u Krekovima (sl. br. 6 i 9) koja pripadaju istom majstoru iz okoline Stoca. Ta dva kola su i kurioziteti svoje vrste. Naime, kolo u Krekovima sa 11 mješovitih figura, ima žensku figuru kao kolovođu, kakav slučaj nije ustanovljen u drugim krajevima. U Čitluku, opet, kolovođa jaše na jelenu. Takve slučajeve sam našao još na tri mjesta — u Boljunima i G. Hrasnu kod Stoca, i u Zaplaniku kod Trebinja, koje sam pripisao majstoru Grubaču.[19] I *scene turnira,* koje vidimo 5 puta, rad su najboljeg majstora koji je djelovao u ovome kraju. Najviše umjetničke kvalitete opet imaju tri scene iz Čitluka i Krekova (sl. 6 i 8), koje upućuju na jednog, i to onog istog majstora iz okoline Stoca, o kojem sam prethodno govorio.[20] Na jednoj od tih scena učestvuju po dva viteza sa svake strane, na konjima, sa kopljima, što je vrlo neobičan slučaj. U ostale dvije scene između vitezova prikazana je žena, a u onoj iz Krekova još po jedan momak sa kopljem, uz svakog viteza.

Ovoj skupini motiva pripada i 5 scena sa više figura različitog sadržaja od kojih su neke, zbog oštećenosti, danas nejasne. Tu su jahač na konju i žena s mačem uz njega, zatim jahač na konju i uz njega jedan muškarac, te 2 konja sa jahačima i predstava 3 laneta.

Na 7 krstača oko Nevesinja gornji uspravni krak je klesan tako da predstavlja ljudsku mušku glavu. Krak je okruglast ili ovalan i na njemu je sa istočne, šire, strane uklesano lice sa očima, nosom, ustima i brkovima. Gledajući takve krstače,

[19] Š. Bešlagić, *Boljuni,* Starinar XII, Beograd 1961, 201; Isti, *Stećci u Gornjem Hrasnu,* Naše starine VII (Sarajevo 1960), 110.

[20] O vezi sa scenama lova, kola i turnira u okolini Stoca vidi: A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950, sl. 47, 59, 60, 61 i dr.; Š. Bešlagić, *Boljuni,* Staranar XII, Beograd 1961, sl. 17 i 18; Isti, *Popovo,* Sarajevo 1966, sl. 96 a i dr.

16 — Predstava muškarca i sjekirice na vodoravnoj strani jednog sanduka nekropole I u Humčanima.

17 — Visoki sanduk nekropole I u Knežaku.

koje su obično nešto većih dimenzija i postavljene na istaknuta mjesta nekropola, doživljavamo predstavu starijeg i ozbiljnijeg muškarca (sl. 22, 23 i 24). Izuzev nekih manjih razlika, koje se pažljivijim posmatranjem mogu zapaziti, sva su ova lica jednako ili vrlo slično data. Nekoliko takvih pojava ustanovljeno je još jedino u okolini Gacka.[21] Prema tome, one predstavljaju specifičnost ovog dijela istočne Hercegovine. Šta ove predstave znače nije nam još poznato. Vjerovatno su to pokušaji šematskog prikaza portreta zakopane ličnosti. Mislim da ove predstave možemo svrstati u našu treću kategoriju.

Nisam nigdje svrstao *motiv ruke* koji se javlja 6 puta, i to jedanput kao šaka, dvaput kao ruka do ramena, dva puta ruka koja drži mač, i jedanput oklopljena ruka na štitu. Motiv ima svoje simbolično značenje, ali kako nadoknađuje čitavu figuru, mogao bi spadati i u figuralne predstave.

* * *

Kratak rezime koji bi se odnosio na ukrase nevesinjskih stećaka izgledao bi ovako:

Dekorativni motivi su veoma brojni, iako se neki od njih mnogo puta ponavljaju. Svojim velikim brojem ističu se tordirane vrpce i povijena lozica sa trolistovima a slijede ih vrpce i bordure od kosih paralela ili cik-cak linija. Arkade ovdje nisu upadne, ni po broju, ni po obradi. Među biljnim stilizacijama zapaža se specifično stablo

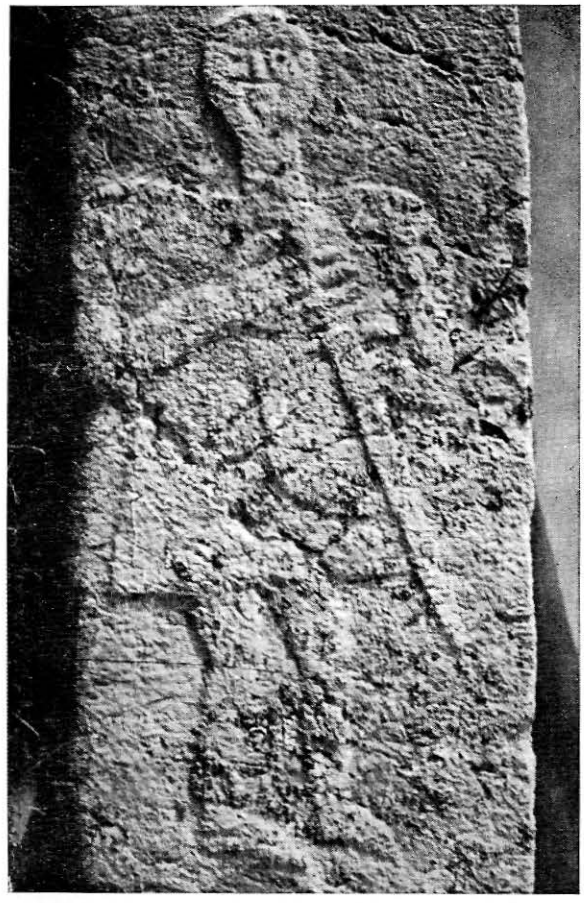

18 — Ležeća muška figura na bočnoj strani sanduka nekropole III na Morinama.

19 — Predstava lava na sanduku nekropole I u Humčanima.

[21] Z. Kajmaković, *Natpisi i krstače sa Gatačkog polja*, Naše starine IX (Sarajevo 1964), sl. 7, 9, 12 i tbl. I, sl. 26, 29,30 i 31.

sa krugom iz koga izlazi stabljika sa više grana. Nizova rozeta u kružnim vijencima i mreža rombova, kao frizova koji su karakteristični za jugoistočne krajeve Hercegovine, ovdje uopšte nema. Među simboličnim motivima dominiraju zvijezde, odnosno rozete, a slijede ih mačevi, štitovi, krstovi i polumjeseci. Relativno je velik broj raznovrsno stilizovanih krstova, a svojom osobenošću se posebno ističu krstovi kod kojih se sa poprečnih krakova izdižu stubići. Motivi lukova sa strijelama i kopalja su slabo zastupljeni. Figuralne predstave su brojne, raznovrsne i u dobroj mjeri originalno date. Umjetničkim kvalitetima se ističu scene lova, kola i turnira, posebno one u Čitluku i Krekovima. Originalno je klesana ležeća figura viteza sa mačem na Morinama, zatim su jedinstvene osamljene figure lavova, vrlo je rijedak motiv kola sa kolovođom koji jaše na jelenu, a specifične su i predstave muškog lica na više krstača. Ptice su ovdje, na primjer, vrlo slabo zastupljene.

NATPISI

Na stećcima okoline Nevesinja evidentirano je 7 natpisa: u selu Živanj-1, u Presjeci-1, Jasenoj-2, Zovom Dolu-1 i u Trusini-2. Na žalost, većina od njih je već znatno stradala. Natpisi u Živnju, Jasenoj i Zovom Dolu su od ranije poznati, a ostali su sada ustanovljeni. Evo osnovnih podataka o njima:

ŽIVANJ

Živanj je selo kraj potoka Živašnice, na lijevoj obali Neretve, sjeverno od Kruševljana i Luke. Pokraj kuće Rade i Drage Kostića nalazi se manji, ali visok, sljemenjak sa postoljem koji na jednoj čeonoj strani ima u 6 redova uklesan ovakav natpis:

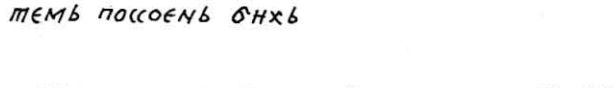

Natpis je pronašao, pročitao i protumačio M. Vego.[22] Pisar je na kamenu najprije urezao vodoravne crte po kojima je onda klesao slova. Neka slova imaju karakteristike slova XIV, a neka XV v. Slovo V je, na primjer, kao kvadrat, sa dvije nešto duže stranice, Č je kao račva, K se sastoji od dva luka, itd. Pisar poznaje i pravilno koristi tanki poluglas. Natpis počinje neuobičajeno: ASE E, gdje je mjesto prvog slova E upotrijebljen *jat*, dok drugo E predstavlja drugu riječ u značenju *je*. Po instrumentalu ČIEM' i TEM' Vego je zaključio da je Milat umro od onoga zvanja koje je vršio u životu.

O imenovanom dosada nema istorijskih podataka, ali se pretpostavlja da je on član feudalne porodice Pripčića koja je bila u službi Radiča Sankovića, a potom Sandalja Hranića. Natpis je datiran u vrijeme od polovine XIV do kraja XV vijeka.

[22] M. Vego, *Ćirilski natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1958 (Arheologija), 173-174; Isti; *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* III, br. 179.

PRESJEKA

Presjeka je selo u Konac polju, između Borovčića i Kovačića. Pokraj same ceste nalazi se nekropola sa 9 stećaka. Na dvije strane velikog i lijepo obrađenog, ali prevaljenog, sljemenjaka naziru se slova dugačkog natpisa koji, zbog prevelikih oštećenja, nije bilo moguće rekonstruirati. Pretpostavljam da bi nam, inače, ovaj natpis pružio važne podatke, s obzirom na okolnost da se nalazi u sredini srednjovjekovne župice i na važnom trgovačkom putu.

JASENA

Na jednoj čeonoj strani spom. br. 6 (vidi priloženi plan VII) nalazi se natpis koji izgleda ovako:

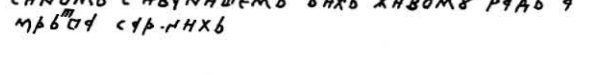

Natpis u transkripciji glasi:
+ ASE LEŽI MILOBRAT' MRČIČ' S DOBRIM' SINOM' S IVANIŠEM' BIH' ŽIVOMU RAD' A MR'TVA SAR(A)NIH'

Natpis je prvi objavio V. Vuletić—Vukasović, a po ovome Lj. Stojanović, ali djelomično pogrešno.[23] Revidiran natpis je objavio M. Vego 1964.[24] Po mome mišljenju, slova ovoga natpisa ne odaju baš najvještijeg pisara na kamenu, kako to Vego misli jer na primjer neka slova zaboravlja pa ih naknadno kleše, a nije ni dosljedan u pisanju nekih slova, kao npr. slova V, jer ga jedanput piše kao latinsko veliko B, a drugi puta kao kvadrat. Pisar je izgleda bio vještiji za pisanje na papiru, jer ova slova u dobroj mjeri podsjećaju na kurzivna.

[23] V. Vuletić-Vukasović, Viestnik Hrvatskoga arheologičkoga družtva 1888, 52-53; Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi* III, br. 4802.

[24] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo 1964 (Arheologija), 198; Isti, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* III, br. 173.

Porodica Mrčić (Mrdjić) se u istorijskim izvorima spominje u XIII i XV v. u Humu i Trebinju. Inače, po izgledu slova, najvjerovatnije je da natpis potječe iz XV v.

Prilikom rada u Jasenoj 1966, ja sam na oko 400 m istočno od prethodne nekropole, našao osamljen povelik, ali nizak, sanduk sa bordurom od povijene lozice sa trolistovima, srednjicom koja obilježava dvojni grob i predstavom koplja u jednoj polovini vodoravne strane. U zapadnom dijelu vodoravne strane bio je natpis, od koga je do danas preostalo samo ovo:

ꙗсѣ ʌ . . . . . ѧнъ

Na žalost, nije bila moguća nikakva sigurnija rekonstrukcija. Vjerovatno se natpis odnosi na nekog člana iste porodice Mrčić. Svakako, dva natpisa uz ovo današnje malo selo dosta govore o značenju Jasene i ovoga kraja u srednjem vijeku.

ZOVI DO

Zovi Do je selo koje se nalazi na cesti ka Stocu a od Nevesinja je udaljeno oko 13 km zračne linije na jugoistočnu stranu. Na lokalitetu Zaposti, uz ostatke srednjovjekovnog utvrđenog grada, zvanog Hercegovog grada, u blizini sela, nalazi se osamljena ploča na kojoj je u 9 redova urezan natpis ovakvog izgleda:

20 — Predstava zmaja na nekropoli II u Rabini.

сѣѥ лежи вукшѧ мнтрошнѣ ѹбише ме на слѹжбѣ гнѧ моѧ мѧ wосѳѳтн ме рѧде прнбнсѧлнѣ . . . кѧсто ѥ внднто добром нгномѫ

Natpis je pronašao M. Vego i publicirao ga 1964.[25] Evo njegove transkripcije:

SIJE LEŽI VUKŠA MITROVIĆ' UBIŠE ME NA SLUŽBI G(OSPODI)NA MOGA MA(?) OSVETI ME RADE PRIBISALIĆ' . . . KAKO JE VIDITO DOBROM' I G(OSPODI)NOMU.

Pisar je osrednjeg kvaliteta. Nepotrebno je stavio tanki poluglas iza imena VUKŠA, a i jedno slovo O mu je suvišno u riječi OSVETI. *Jat* koristi kao slovo *i*. Većina slova pripadaju načinu pisanja u XV v.

Vego misli da je Rade Pribisalić, koji je osvetio Vukšu Mitrovića, identičan sa vojvodom Radičem Pribisalićem, koji se spominje u ugovoru između hercega Stjepana Vukčića i Dubrovnika iz 1454. i da natpis potječe iz polovine XV v., što bi se moglo usvojiti.

TRUSINA

Uz zaselak Košuta, koji pripada selu Trusini, oko 15 km zračne linije jugoistočno od Nevesinja, između 176 stećaka, na vodoravnoj strani jednoga sanduka, unutar bordure od povijene lozice sa trolistovima, bio je natpis od koga je do danas preostalo samo nekoliko slova, iz čega nije bilo moguće ništa sigurno rekonstruirati. Taj ostatak ovako izgleda:

. . . . ꙗд(ѧ)м . . . . . нѫ(ъ)

Ovaj natpis do sada nije bio uočen.

Na području Trusine našao sam još jedan natpis. On se nalazi na osamljenoj velikoj krstači u blizini zaseoka Mokri Do, kraj ceste Nevesinje—Stolac. Na široj strani ove krstače bio je natpis, od koga je do danas preostao samo ovaj njegov dio:

+ ꙗсѣ ⁘рстъ бѫ . . . .

Kako vidimo, ispred natpisa je urezan krstić. Šteta je što se oštećeni dio odnosi baš na ime pokojnika. Po izgledu većine preostalih slova, rekao bih da ovaj natpis najprije potječe s početkom XV vijeka.

[25] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemalj. muzeja Sarajevo 1964 (Arheol.), 197-198; Isti, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* III, br. 172.

OSTALE OSOBINE NEVESINJSKIH STEĆAKA

Za najveći broj nevesinjskih nekropola može se reći da su locirane kao i većina ostalih bosansko-hercegovačkih nekropola — pokraj putova, na ilirskim tumulima, na izbrešcima, nedaleko naselja i mjesta gdje je bilo kamena.

Stećci su pretežno postavljeni po pravcu zapad —istok. Na nekoliko nekropola mali broj primjeraka postavljen je po pravcu sjever — jug (Grabovica, D. Bratač, Morine, Krekovi, Postoljani i Hrušta), a jedino su stećci u Bojištima pretežno orijentirani po pravcu sjever — jug. Inače su spomenici posvuda svrstavani u nizove. U nekoliko slučajeva, gdje su nekropole na tumulima, primjećuje se i postavljanje stećaka uokolo toga tumula, kakve slučajeve nalazimo i u drugim krajevima BiH.

Mnogi lokaliteti sa stećcima nose imena kao što su »Grčko groblje«, i »Grčka glavica«. U narodu vlada uvjerenje da su to zaista grčki spomenici. U Krekovima i Bratača stećke nazivaju *kalufima*.

Uz veliki broj nekropola sa stećcima nastala su kasnija kršćanska (pravoslavna), a uz izvjestan broj i muslimanska groblja. Na više mjesta su noviji kršćanski grobovi i spomenici pomiješani sa stećcima. Na nekoliko mjesta se primjećuju ostaci temelja starih crkvi, a na izvjesnom broju nekropola stećaka su i danas pravoslavne crkve. U zidovima nekih od tih crkvi (Luka) vide se stećci. I u jednoj staroj česmi ugrađeni su stećci (Bratač).

Na nekoliko nekropola odabran je po jedan istaknutiji stećak koji se često kreči. Seljani to čine od starina, vjerujući da će biti pošteđeni od vremenskih nedaća — leda, suše i kiše. Vrlo je zanimljivo da se krečenje povjerava djevojci koja nema roditelja i koja je siromašna. Sirota djevojka to obavlja u uvjerenju da time čini dobro svome selu. Za uzvrat, seljani je daruju odjećom, obućom ili na drugi način. Vjerovanje da će krečenje stećaka spriječiti vremenske nepogode svakako je ostatak sujevjerja i znak neprosvijećenosti, ali se mora priznati da je dobro smišljen način da se siromašnoj djevojci pomogne, a da se ne povrijede njena osjetljivost i ponos.

Na kraju, treba reći da su nevesinjski stećci različito klesani, tj. da ima primjeraka koji su lijepa umjetnička djela, ali isto tako da ima i površnog klesanja, pa i sasvim amorfnih primjeraka. Po toj obradi, naročito po oblicima i ukrasima, ovi stećci imaju osobine hercegovačke klesarske škole i najviše su vezani za istočnu Hercegovinu, ali po nekim svojim osobinama, kao što su motivi lavova, stilizovanih krstova sa stubićima i predstave muškog lica na krstačama, oni imaju i svoju individualnost. U tome pogledu se od istočne Hercegovine oni razlikuju i po nedostatku rozeta u kružnim vijencima i po još nekim motivima. Ako treba tražiti izvjesne veze sa drugim područjima Bosne i Hercegovine, onda je najbliža istočna Bosna, s kojom ih vežu motivi stilizovanih biljki.

DATIRANJE

Datiranje stećaka nekog određenog područja, ili samo jedne nekropole, uvijek nam je do sada bilo otežano nedostatkom natpisa u kojima bi se navodile ličnosti ili događaji za koje možemo naći podatke u pisanim izvorima i literaturi ili zbog nedostatka nekih drugih sigurnijih argumenata. U takvim prilikama smo se pomagali najviše analogijama izvjesnih osobina oblika, ukrasa ili natpisa stećaka. Sve veće poznavanje terena olakšavalo nam je taj posao. Sada, kada smo ostvarili uvid u čitav teritorij stećaka, i to ne samo u Bosni i

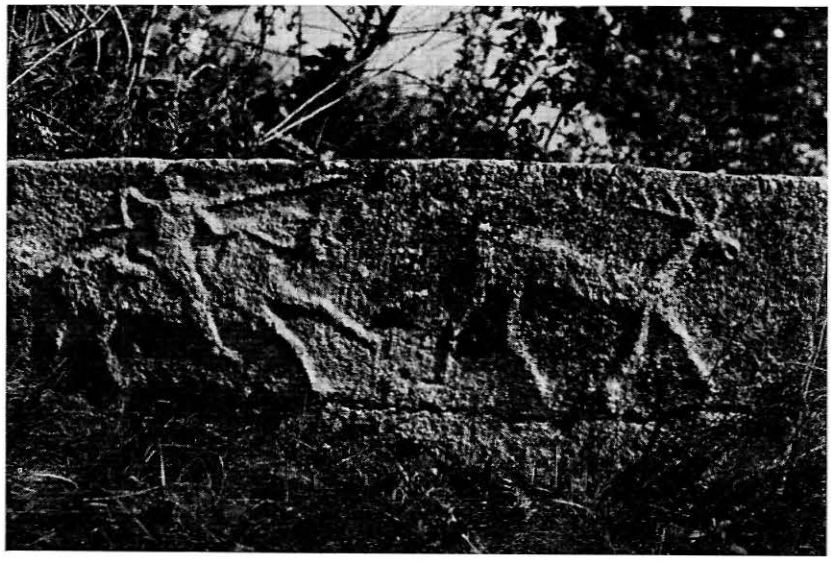

21 — Zapadna čeona strana spomenika br. 9 nekropole u Pridvorcima

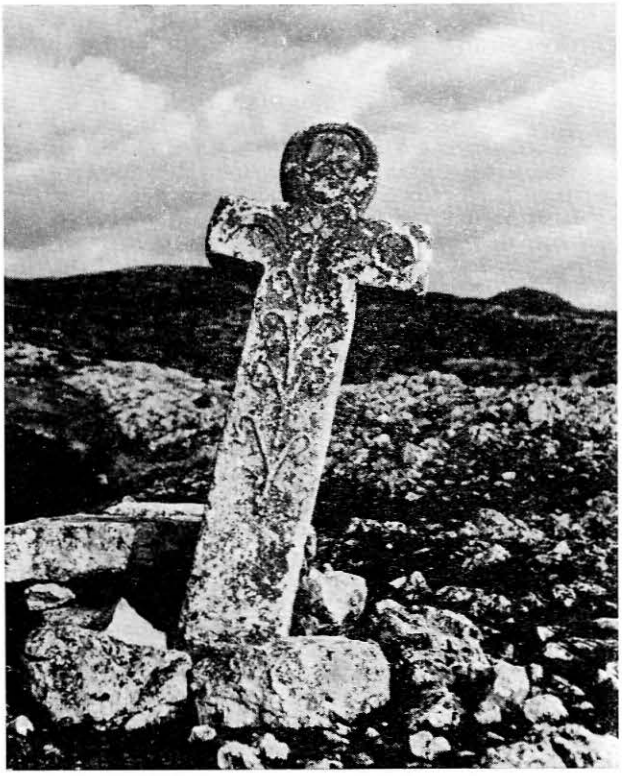

22 — Krstača na nekropoli IV u Gor. Brataču.

23 — Krstača na nekropoli I u D. Brataču.

Hercegovini, nego i u teritorij susjednih republika, datiranje je uveliko olakšano.

Što se tiče oblika nevesinjskih stećaka, može se reći da oni imaju sve osobine stećaka Hercegovine. Ista je situacija i u odnosu na ukrase. Nema ništa, dakle, čime bi oni izlazili iz vremenskog okvira hercegovačkih stećaka. Prema tome, oni pretežno pripadaju XIV i XV vijeku.

24 — Krstača na nekropoli I u Hruštima.

Stećci porodične nekropole Sankovića u Biskupu, nedaleko Zaborana, po svim svojim osobinama su slični većini stećaka oko Nevesinja, što znači da potječu iz XIV vijeka.

Krstače i neznatan broj stubova upućuje na najdalju donju vremensku granicu, tj. na drugu polovinu XV i na početak XVI vijeka. U prilog takovog datiranja ide i okolnost da su arkade, kao ukrasi, redovno stilizovane i da se pretežno nalaze na krstačama, što znači izvjesnu retardaciju. I veliki broj nekropola sa manjim brojem stećaka također govori o vremenu kada je proces feudalizacije bio već dobro odmakao, tj. o XV vijeku. Ako pretpostavka o angažovanju majstora Grubača na klesanju nekih ukrasa ima osnova, onda bi i ta okolnost upućivala na XV vijek.

Tri dobro očuvana natpisa, zbog toga što spominju ličnosti o kojima postoje podaci u pisanim istorijskim izvorima i zbog osobina svojih slova, dosta sigurno govore o porijeklu tih stećaka s kraja XIV ili iz XV vijeka.

Sve okolnosti govore o tome da su stećci oko Nevesinja postavljeni u doba vladanja Dražojevića i Sankovića, još više u doba Sandalja Hranića, a najviše u doba Stjepana Vukčića, kasnijeg Hercega Stjepana, kada su mnogi Bosanci, protjerani od kralja Stjepana Tome i Stjepana Tomaševića, uživali njegovo gostoprimstvo i zaštitu. Može se tvrditi, dakle, da stećci ovoga područja uglavnom potječu iz XIV i XV, a da vjerovatno počinju još u XIII i da traju do prvih decenija XVI vijeka.

RÉSUMÉ

LES STEĆAKS DE NEVESINJE

L'auteur communique d'abord qu'il a enregistré des stećaks sur le territoire de la commune de Nevesinje en 1957 et en 1964.

Dans l'introduction on donne les principales données géographiques et historiques de la région dans laquelle on a enregistré des stećaks.

Dans le premier chapitre on a presenté d'abord des donnéees statistiques de toutes les nécropoles. On voit qu'il existe sur le territoire de cette commune 117 localités avec 4.109 exemplaires de monuments au total. Après cela, on donne la description de huit nécropoles choisies comme caractéristiques. Ces nécropoles sont situées près des villages suivants: Luka, Pridvorci, Morine, Krekovi, Čitluk, Gornji Bratač, Jasena et Slato.

Dans le deuxième chapitre — la partie générale — l'auteur considère le matériel complet et donne son jugement sur les principales caractéristiques des stećaks. La commune de Nevesinje est la commune de Bosnie et Herzégovine qui a le plus de stećaks et la nécropole à Krekovi, avec ses 452 exemplaires, est la plus grande en Bosnie et Herzégovine et la seconde, par sa grandeur, en Yougoslavie.

Il y a 391 exemplaires au total avec des ornements, soit 9,5% ce qui est un pourcentage plus grand que le pourcentage de Bosnie et Herzégovine (7,8%). Les 78 motifs différents sont représentés et ils apparaissent 989 fois au total. Parmi des motifs de caractère décoratif les plus nombreux sont des rubans tordus et des sarments courbés à trois feuilles. Dans le groupe des symboles, les rosettes (étoiles) sont dominantes, puis les plus nombreux sont des boucliers, des épées, des croix et des croissants. On distingue un nombre considérable de croix stylisées dont les originales sont celles qui ont des colonnettes qui se dressent sur des bras horizontaux, et ainsi ressemblent autx figures humaines (photo 14). Des représentations figurées sont nombreuses, variées et bien taillées. Parmi elles les plus nombreuses sont les figures séparées des hommes et des animaux, et parmi ceux-ci les représentations des lions et une figure d'homme couché à l'épée sont les originales. Des autres, on distingue des scènes de chasse au cerf, de rondes et de tournois. La plus intéressante est la scène de ronde dans laquelle celui qui mène la ronde monte à cerf (photo 9).

Sur quelques croix funéraires le visage humain est représenté. On peut trouver ces représentations seulement encore aux environs de Gacko.

Des sept inscriptions trouvées en écriture bosančica, seulement trois sont restées complètement conservées et elles représentent un élément important pour la détermination de la chronologie des stećaks.

Le texte est complété avec une carte des localités, puis les huit plans des nécropoles et les 24 photos des plus importantes formes et décorations de stećaks.

A la fin l'auteur a daté les stećaks de Nevesinje des XIVe et XVe siècles avec le commençement déjà au XIIIe s. et la fin dans les premières décennies du XVIe siècle.

ĐURO BASLER

NEKE LIKOVNE PARALELE STEĆCIMA*

Umjetnost stećaka predstavljala je dugo vremena problem za koji se nisu nalazila prihvatljiva rješenja. Postojalo je više teškoća koje su istraživačima fenomena iskrsavale u njihovim proučavanjima. Jedna od njih bila je pitanje o vremenu u kome su ovi spomenici nastajali, a zatim i saznanje da su u to doba izvan Bosne vladali stilovi sa kojima stećke nije bilo moguće dovesti u vezu. Još i više od toga: nešto slično ukrasima na stećcima nisu donosili raniji priručnici historije umjetnosti, pa ni one opširne, i u svijetu ugledne edicije.

Postojali su i loši startni potezi kod istraživača koji su se željeli uhvatiti u koštac sa ovim problemom. Mane bi se, dakle, mogle sažeti u slijedeće:

a) stećci su pripisivani »bogumilima« a s obzirom na istočno porijeklo hereze traženi su začeci njihove umjetnosti negdje na istoku: u Bugarskoj, Maloj Aziji pa čak i Armeniji.

b) u traženju uzora išlo se i na Jadransku obalu, naročito u trezveni i pravovjerni Dubrovnik. Niti ovdje nije bilo sličnih uzoraka.

c) i pored mističnog karaktera hereze, motivima figuralnih scena određivan je profani karakter, a time je i sama ideja ove umjetnosti svođena na krivi kolosijek.

Pri svemu ovome nisu uzete u obzir neke važne činjenice. Tako, na primjer:

1. Pokreti slični bosanskoj herezi preplavili su u XIII i XIV vijeku veliki dio Evrope. Ti pokreti održavali su mahom vrlo prisne veze sa Bosnom, kako to pokazuju iskazi Jakoba Becha pred tribunalnom inkvizicije u Turinu 1388. godine.

2. Bosansko feudalno društvo bilo je evropskog tipa. Dvorovi kralja i vlastele bili su uređeni po uzoru na evropske.

3. Bosna je kroz čitavo XIII stoljeće bila zahvaćena vjerskim ratom u kome su, u prvo vrijeme, heretici odnosili pobjedu. Zemljom su zavladale konzervativne tendencije i vraćanje u svijet nepisane gnostičke mistike. Racionalistička gotika bila je ograničena samo na kraljevski dvor i franjevačke samostane.

4. Prevlašću heretika Bosna je velikim dijelom počela kulturno zastranjivati u odnosu na ostalu Evropu. Njihovi bubnjevi zaglušivali su svaki »nepodobni« glas izvana a vrata su bila otvorena jedino heretičkim istomišljenicima sa Zapada.

5. Sasvim osebujna po svojim oblicima i izboru motiva, umjetnost stećaka ostala je kod historičara umjetnosti nedorečena. Srodni spomenici u Evropi, iako su postojali, dugo vremena nisu bili uočeni, jer ih je uglavnom trebalo tražiti »na terenu«, izvan svezaka historija umjetnosti, no i u sasvim drugačijim ambijentima.

Motivi ukrasnih reljefa na tim spomenicima, kako ćemo vidjeti, istovjetni su sa dijelom ukrasnog repertoara na stećcima. Ornamenti stećaka mogu se, naime, svrstati u nekoliko tematskih skupina[1] kojima pripisujemo mistično značenje. Neki od njih bili su ne samo kulturna baština ljudi u Bosni i Hercegovini nego i drugih nekih naroda na širem evropskom području. Ovamo naročito dolaze u obzir prikazi lova, fantastičnih životinja u nemirnom pokretu i prikazi sunca i mjeseca — obično kao atributa Raspeća.

Prije nego bismo išta rekli, potrebno je da pogledamo nekoliko spomenika zanimljivih za našu temu.

Verona. Crkva San Zeno Maggiore.

Ova kasnoromanička samostanska crkva ukrašena je na obje strane portala biblijskim scenama datim u četvrtastim kazetama. U dnu tih nizova na jednoj strani portala prikazan je konjanik koji trubi u lovački rog, a do njega jelen koga progoni pas. Tradicija u Veroni vidi u ovoj predodžbi Teodoriha kao »divljeg lovca« (sl. 1). S druge strane portala, opet u dnu, prikazan je turnir: na jednoj ploči dva konjanika se napadaju kopljima, a u susjednom polju to isto čine dva pješaka mačevima. Pročelje San Zena dovršeno je 1138. godine.

[1] M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima, Sarajevo,* 1965; J. Challet, *Bogumili* i simbolika stećaka, Naše starine, XI 1965, str. 19-38.

* Prilog uvrštavamo uz napomenu da je autorova interpretacija problema specifičan i neuobičajen vid u kontekstu raznih interpretacija likovnog sadržaja na stećcima.

Red.

Majstori portala su poznati,[2] ali obje ove ploče su po vrsti kamena i temi različite od ostalih. Nema sumnje da su ploče načinjene od druge ruke i u drugoj idejnoj sredini, pa su naknadno umetnute na ovo mjesto. Možda su prvobitne ploče na ovom mjestu vremenom istrošene pa su negdje u XIII vijeku zamijenjene novim.

U unutrašnjosti crkve još jednom se ponavljaju slični motivi. Srednji luk ulaza u kriptu ukrašen je, naime, dugim nizom prikaza jelena, medvjeda, veprova i pasa u divljem trku, pravom mističnom »divljem lovu«. Nije mi poznato kada je bio dovršen ovaj dio crkve. Sama apsida poviše toga svoda sagrađena je tek pod kraj XIV stoljeća, dakako u gotičkom stilu.

Pavia. Crkva svetog Mihajla.

Na ovoj staroj langobardskoj crkvi vršena su tokom vijekova razna pregrađivanja. Fasada je očito najmlađi dio građevine, ali još uvijek izvedena u romaničkom stilu, vjerojatno negdje oko XIII vijeka. Pavia je, kako je poznato, bila glavni grad Langobarda, pa su zbog toga i kasniji srednjovjekovni vladari — od Karla Velikog pa nadalje — ovdje bili posebno okrunjeni »željeznom krunom« za »langobardske« kraljeve.[3]

Trodjelno pročelje ukrašeno je sa nekoliko nizova reljefa, slično crkvi Sv. Jakova u Regensburgu i župnoj crkvi u Schöngrabernu kod Beča. Motiv tih reljefa: divlje životinje, mahom fantastičnih oblika, u trku, lovu, ispreplitanju i međusobnom proždiranju.

Hocheppan, Južni Tirol. Kapela u zamku.

U ruševinama zamka Hocheppan, nedaleko od Bozena (danas Bolzano) nalazi se dvorska kapela sa freskama venecijansko-bizantskog tipa iz prve polovine XIII vijeka. Na vanjskom zidu postoji freska sa prikazom konjanika koji, svirajući u trubu, progoni jelena. Historičari kulture nazivaju ovu scenu »divlji lov kralja Teodorika«. Datiranje zidnih slika na ovoj kapeli je sporno. Neodržive su tvrdnje starijih historičara da su zidovi oslikani odmah po završetku kapele 1131. godine, odnosno najkasnije 1159. godine. Prilično gotički shvaćena predodžba Isusa na križu (istodobna freska u susjedstvu naše scene) govori u prilog teze da su ove, i jedan dio slika u unutrašnjosti, svakako porijeklom iz XIII vijeka. Majstora ove freske pripisuju zajednici Benediktinskog samostana u Marienbergu.[4]

Zamak Tirol kod Merana. Dvorska kapela.

Ulaz u ovu kapelu iz XIII vijeka flankiran je reljefima na kojima su prikazane fantastične životinje u raznim položajima i zanimanjima.

Schwäbisch Gmünd. Crkva Sv. Ivana.

Vrlo je mutna povijest ove filijalne crkve benediktinske opatije u Lorchu.[5] Jasno je samo da je to kasnoromanička tvorevina benediktinskog reda, a u pomanjkanju konkretne komparacije predpostavljeno je da joj likovni impulsi dolaze iz Lombardije: iz Verone, Pavije ili Milana. Vrlo čudno se doimlju čovjeka ukrasi na vanjskim zidovima ove crkve. Na posmatrača, naime, upiru odasvud svoje impresivne poglede fantastične životinje koje kao da čuvaju otvore crkve od prodora demona. Ti kameni čuvari čuče u dnu prozora (1210. godina), ili podržavaju umjesto konzola arkade na gezimsu, da bi se uvrh tornja, na završnom frizu, (1250. godina) sve pretvorilo u divlji lov. Zid za-

[2] Enciklopedija likovne umjetnosti, IV svezak, Zagreb, 1966, Verona, str. 513.

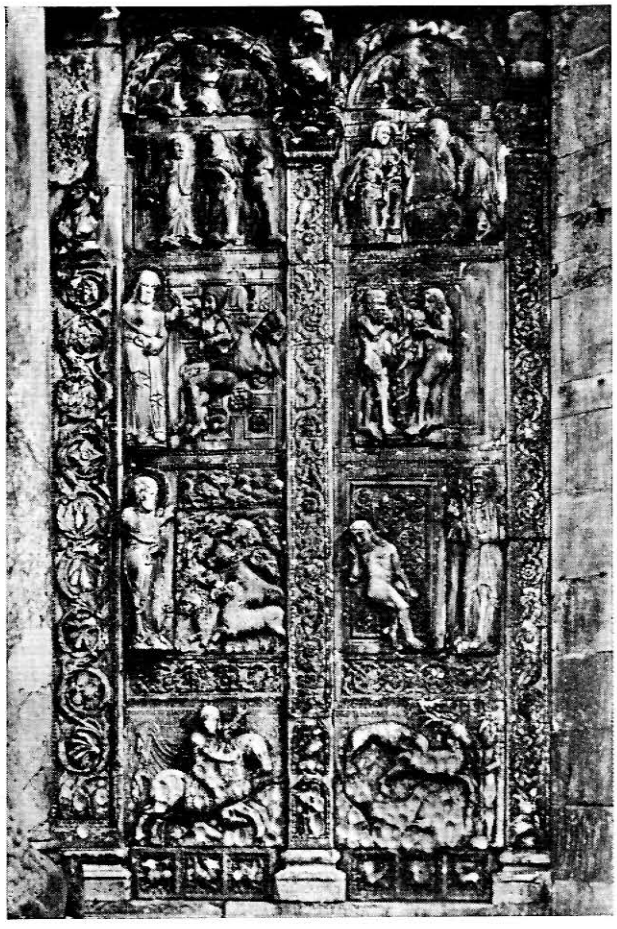

Sl. 1. Verona, San Zeno Maggiore.

[3] Felix Kayser, *Kreuz und Rune*, Stuttgart 1965 str. 21-27 i slike 11 i 12; Enciklopedija likovnih umjetnosti III, Zagreb, 1964, Pavia, str. 640.

[4] W. Myss — B. Posch, *Die vorgotischen Fresken Stüdtirols*, Wien, 1966, str. 105.

[5] Albert Deibele, *Johanniskirche in Schwäbisch-Gmünd, Schwäbisch Gmünd, 1957.*

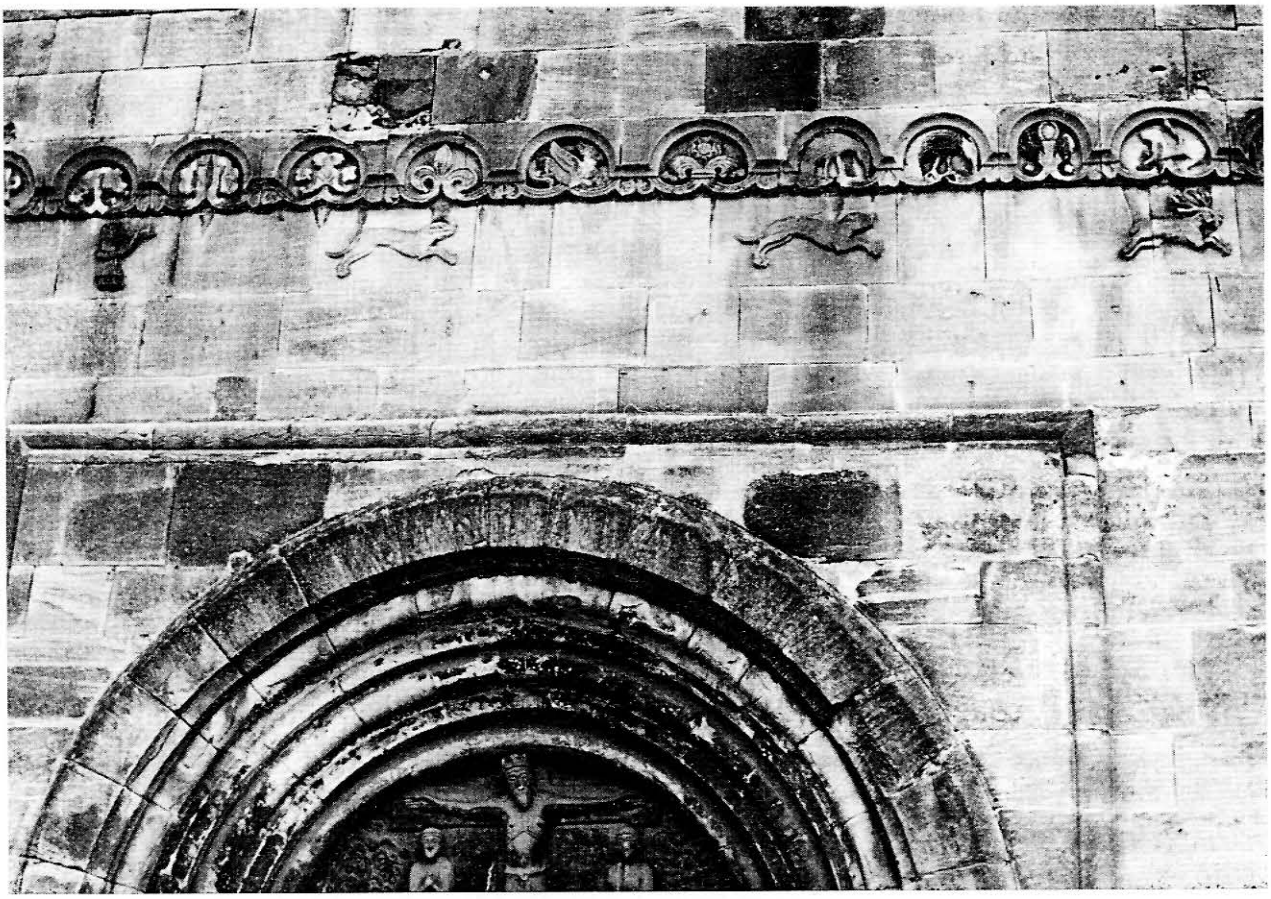

Sl. 2. Schwäbisch Gmünd, crkva sv. Ivana.

padne fasade ukrašava scena na kojoj je prikazan lovac kako sa dva psa u divljem trku progoni jelena (sl. 2). Nitko do danas nije riješio pitanje što je graditelje crkve sv. Ivana u Schwäbisch Gmündu navelo na to da vanjsko lice okite tim bestiarijem. Da li je to kamena realizacija nekog »*phisiologusa*« ili u kamen pretvorene riječi 22. poglavlja Apokalipse u kome se opisuje nebeski Jeruzalem: »Vani ostaju psi i vračari, bludnici i ubojice, idolopoklonci i svi koji ljube i govore laži«.

Lorch. Benediktinska opatija.

U ovom starom samostanu malo je što ostalo sačuvano od kasnoromaničkih spomenika jer su nakon prelaska u ruke protestanata iz crkve uklonjeni svi spomenici koji su bili u protivnosti sa riječima Evanđelja. Na jednoj od nadgrobnih ploča iz XIII stoljeća u južnom transeptu crkve prikazan je bogato stiliziran križ sličan onima sa stećaka na Radimlji kod Stoca. Kapiteli pilastra ukrašeni su na uobičajeni romanički način, a fantazije jednog »*Phisiologusa*« na prvobitnim zidovima crkve ovdje još nema jer je građevina bila završena već 1108. godine,[6] dakle u vrijeme koje je još daleko od onog rasplamsavanja mistike što vidimo u kasnoj romanici.

Cleebronn. Kapela Sv. Mihajla na Michelsbergu.

Na visokom i oštrom brijegu, tipičnom za smještaj crkava posvećenih sv. Mihajlu, nalazi se ova malena kasnoromanička kapela uz isto tako maleni samostan — neke vrsti eremitaža. Na jednom od stubova koji nose svod iznad oltara nalazi se kapitel na kome je prikazan niz figura, između kojih se javlja i jelen progonjen od psa (sl. 3). Na susjednom kapitelu prikazane su neke fantastične ljudske figure i ptice. Kapela je sagrađena negdje oko sredine XIII stoljeća.

Obersontheim kod Schwäbisch Hall-a.

U polukružnom timpanonu mjesne crkve prikazan je križ; njemu s desne strane sunce a s lijeve mjesec (sl. 4).

[6] F. Ross, *Kloster Lorch*, Stuttgart 1961.

Sl. 3. Cleebronn, kapela sv. Mihajla na Michelsbergu, kapitel.

Hildritzhausen kod Böblingena. Mjesna crkva.

Polukružni timpanon ulaznih vrata podijeljen je sa dvije okomite grede polukružnog presjeka. U svakom od polja nalazi se po jedna rozeta u krugu; lijeva (gledajući prema portalu) je bogatije izvedena (sl. 5). One podsjećaju na predstave sunca i mjeseca na romaničkim raspelima. Crkva je datirana u XIII vijek.

Bietenhausen kod Stuttgarta.

Polukružni timpanon nad ulaznim vratima crkve iz XIII stoljeća podijeljen je na dva dijela. Polja sa obje strane ukrašena su brojnim motivima. Dominiraju dvije neodređene životinje ustremljene jedna prema drugoj, a poviše njih rozete sa 6 listova. Lijeva, ona na mjestu određenom za prikaz sunca, je bogatije izvedena od desne (mjeseca) (sl. 6).

Weinsberg (Würtemberg). Gradska crkva.

U svakom polju okomito podijeljenog timpanona nalazi se po križ, a ispod krakova stilizirani prikazi ljiljana.

Sl. 4. Obersontheim kod Schwäbisch Halla, mjesna crkva.

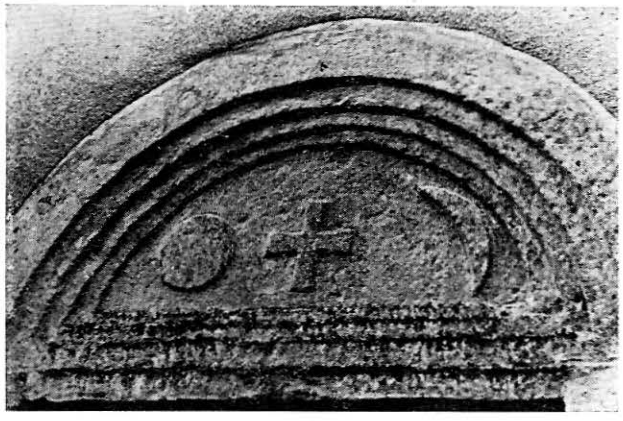

Mittelfischbach kod Schwäbisch-Hall-a.

Križ u sredini timpanona, a s obje strane, na mjestima određenim za prikaz Marije i Ivana, stoje figure u obliku ljiljana, ali slične ljudima (sl. 7).

Pforzheim. Altstädter-Kirche.

Polukružni timpanon ispunjen je raznim ornamentima: figurama čovjeka, lava, pijetla i neke životinje na lancu (sl. 8).

Freudenstadt (Würtemberg). Gradska crkva.

Kasnoromanička krstionica, donesena ovamo iz opatije Hirsau ili iz Alpirsbacha (benediktinske opatije). Vanjska ploha ukrašena je fantastičnim životinjama (psi, zmije, jelen itd.) koje se međusobno proždiru.

Oberwittighausen (Würtemberg;. Sigismundkapelle

Luk iznad portala i zid fasade ove crkve iz XIII vijeka ukrašeni su reljefima sa prikazima fantastičnih životinja i ljudi (sl. 9).

Regensburg. Crkva Sv. Jakova.

Samostanska crkva irskih monaha, tzv. Škota (benediktincima sličan red), dovršena je 1230. godine. Pročelje crkve, slično sv. Mihajlu u Paviji, ukrašeno je nizovima čudnih »profanih« reljefa. Osim životinja u trku i lovu, ovdje je prikazan i ljudski par zagrljen na način etrurskih nadgrobnih spomenika.[7]

Schöngrabern kod Beča. Župna crkva.

Apsida crkve izvedena je u prvoj trećini XIII stoljeća i ukrašena čudnim reljefima koji, kao u Schwäbisch Gmündu, Regensburgu i Paviji, nisu vezani za arhitektonske elemente (frizove, lezene i sl.), nego »lebde« samostalno na zidu. Neke od tih predstava mogu se, istina, uključiti u biblijske teme, ali to ipak nije nikakva *»Biblia pauperum«* nego neki čudni svijet demona. Neki od motiva direktno se mogu vezati na tekstove iz Apokalipse. Čudnovato je kako su historičari umjetnosti u traženju komparacije za Schöngrabern išli čak do Suzdala u Rusiji,[8] a nisu se sjetili bosanskih stećaka, ili — što je još čudnije — nisu pomišljali na »Schottenklostere« pa i onog, danas već izgubljenog, irskog samostana kod Schottentora u Beču.

Schöngrabern je inače najdalje prema istoku istureni objekt sa ukrasima ove naše vrste.

[7] Harald Busch, *Germania Romanica*, Beograd, 1965, str. XXVI, sl. 135-136.

[8] Harald Busch, *Germania Romanica*, str. XXVIII — XXIX, slika 143, 145.

Sl. 5. Hildritzhausen kod Stuttgarta, mjesna crkva.

Heiligenkreuz kod Mödlinga. Cistercitska opatija.

U timpanonu iznad vrata kojima se iz samostana ulazi u crkvu (XIII stoljeće) prikazana je bogato ornamentirana rozeta, slična onima što predstavljaju sunce nad portalima u Hildritzhausenu i Bietighausenu. Možda je to »Rosa Mystica«, simbol Bogorodice, s obzirom da se ova rozeta nalazi iznad vrata kroz koja monasi, u neku ruku »perfekti«, ulaze u crkvu.

Königslutter. Benediktinska opatija.

Kamen temeljac ove zadužbine cara Lothara II položen je 1135. godine, ali se gradnja otegla mnogo godina, pa je čak nakon smrti carice i za duže vremena bila prekinuta. Vanjsko lice apside ukrašeno je reljefima koji prikazuju scene lova na jelena i životinje u različitim položajima. Ne zna se točno kada je ovaj dio dovršen, ali je poznato da su na ovoj građevini radili i klesari iz Lombardije.[9] Postoji mišljenje da ideje za ukrase potiču iz Verone.

Nabrojeni spomenici predstavljaju samo izbor onih nešto izrazitijih objekata. Sličnih motiva, ali u nešto drugačijoj izvedbi, susrećemo, inače, na

[9] Harald Busch, *Germania Romanica*, str. XXIX i sl. 86.

Sl. 6. Bietenhausen kod Stuttgarta, mjesna crkva.

Sl. 7. Mittelfischbach kod Schwäbisch Halla, mjesna crkva.

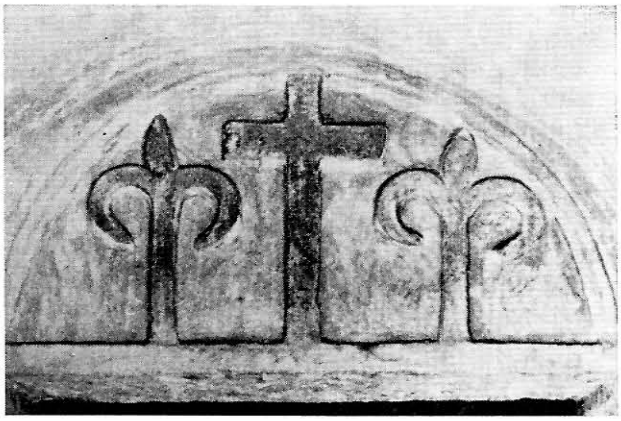

mnogo drugih objekata: na San Ambrogio u Milanu, San Pietro u Spoletu, Münsteru u Baselu, Frauenmünsteru u Zürichu, crkvi samostana u Quedlinburgu, kripti katedrale u Bremenu crkvi sv. Ursina u Bourgesu, St. Gilles-du-Gard, Sv. Marije u Ripollu (Katalonija) i drugdje (sl. 10).

Ovaj pregled predstavlja kvantitativno uski isječak iz jedne umjetnosti koja je postojala u određeno vrijeme i na određenom teritoriju pa, možda, i u određenom društvu. Tim spomenicima je zajedničko slijedeće:

1. Objekti pripadaju kasnoj romanici a izgrađeni su najvećim dijelom u prvoj polovini XIII stoljeća.

2. Koliko se može ustanoviti, ova vrsta umjetnosti njegovana je u krugu benediktinaca i irskih monaha, a u nešto manjem obimu i kod cistercita.

3. »Svjetovnost« motiva zavarava. Prikazi lova i slično nisu nikakav odraz životnog veselja, nego samo materijalno ruho za ideje kojima je bilo obuzeto društvo kasne romanike ili samo jedan sloj toga društva, predvođen vrlo strogim, meditativnim i često, od životnih radosti, izoliranim monasima.

4. Umjetnost ovih reljefa je vrlo rustična, gotovo bismo rekli da su njihovi stvaraoci neki nedoučeni obrtnici. No, to je samo varka. Građevine na kojima nalazimo te reljefe su u zanatskom pogledu majstorski izvedeni objekti.

5. Spomenici se nalaze na periferijama gradova ili na usamljenim mjestima: vrhovima bregova, grobljima i sl. Nijedna katedrala nije na taj način bila ukrašena.

6. Razmještaj scena nije strogo određen, ali neki red ipak postoji. Portali su po onoj biblijskoj: »*Ego sum ianua vitae*« rezervirani za Isusa, bilo kao vladara (na prijestolju u mandorli), bilo kao posljednjeg suca, kao Raspeće, Drvo života, ili pak samo sa dijelovima simbolike vezane uz ove scene (sl. 11). Pa onda kada svega toga više nema (Murbach), lavovi daju naslutiti njegovu prisutnost. Vrlo rijetko portal ukrašava prikaz Madone, svakako samo u iznimno opravdanim slučajevima kada je crkva i sama posvećena Bogorodici (npr. Donzy-Le-Pré) u iznimnim slučajevima zatičemo samo simbol (Heiligenkreuz).

Prozore ugrožene mogućnošću da kroz njih prodre u svetište Sotona štite fantastične životinje.

Zidovi crkve (oni vanjski) ukrašeni su simbolima grijeha kao opomena onima koji ostaju izvan posvećenog mjesta.

Čini nam se da svijet romanike u cjelini predstavlja za nas još uvijek tajnu koju mi nismo u mogućnosti shvatiti. Njegove začetke tražimo u gnostičkom prakršćanstvu i u kasnijoj karolinškoj epohi. U podražavanju (kasne) antike romanika odlazi, međutim, još i dalje ne samo sa formalnim elementima (romanički način zidanja je vrlo bli-

Sl. 8. Pforzheim, crkva u starom gradu.

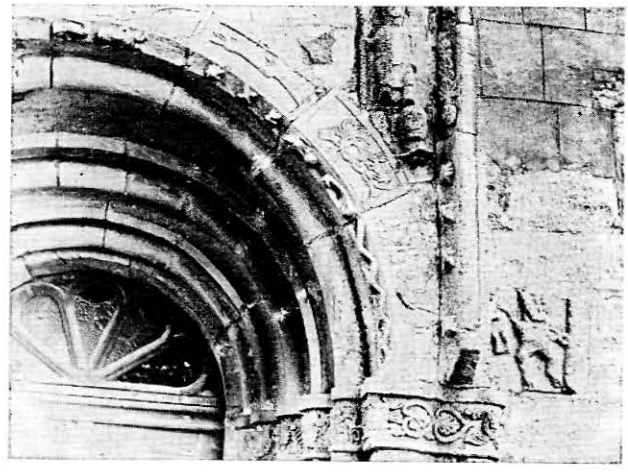

Sl. 9. Oberwittinghausen (Würtemberg), kapela sv. Sigismunda.

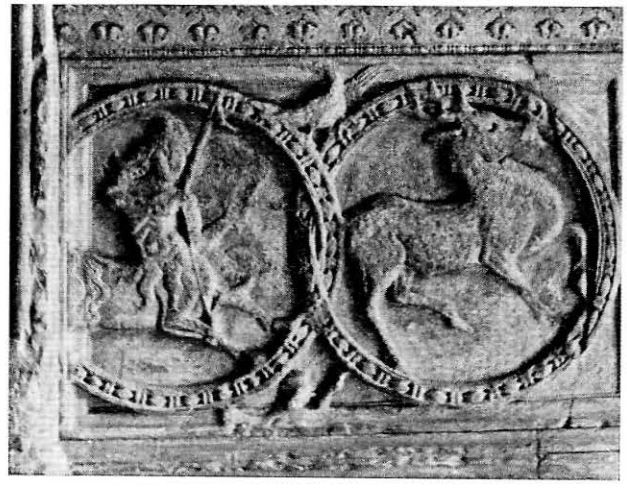

Sl. 10. St. Gilles-du-Gard, mjesna crkva

zak rimskom) nego i u onim idejnim područjima. Izgleda kao da je društvo kasne antike ponovo oživjelo u polutami romaničkih bazilika. Pitamo se, međutim, koji je to svijet demona sada odjednom oživio u tim crkvama: irsko-keltski, gotski ili langobardski? Da li je Apokalipsa sama po sebi bila u stanju pružiti toliko podstreka razmahivanju fantazije? Neke stvari još i možemo shvatiti. Tako, recimo, na ikonografiji Raspeća mi osjećamo neki daleki dah mitraičke tauroktonije. kada umjesto Kautesa i Kautopatesa stoje Marija i Ivan, pa Sol i Luna. No nisu samo mitraički prauzori skriveno pristupni u romanici. Kripte romaničkih crkava čine nam se kao daleko sjećanje na starokršćanske katakombe. Na to nas podsjeća i obilata upotreba simbola: pismo što su ga razumjeli samo ljudi koji su bili posvećeni u misterij.

Pitamo se odakle potječe u doba romanike razmahani kult apstraktnih svetaca kao što su sv. Mihajlo (jesenski ekvinocij), zamišljen kao mladić *(miles)* koji se bori protiv demona. Njegova svetišta obično se nalaze na vrhu oštrih stožastih bregova. Sveti Juraj je simbol viteške odvažnosti (mladić i vojnik koji ubija aždaju da bi spasio djevicu), a sv. Martin utjelovljenje viteškog milosrđa. No, i neke konkretne ličnosti prebačene su sticajem okolnosti u domenu apstraktnosti, da bi se njima izvršilo retuširanje starih paganskih svetkovina. Tako je sv. Ivan uskočio kao ljetni solsticij a rođenje Isusovo kao zimski solsticij — *DIES NATALIS SOLIS INVICTI.* Ko je sv. Barbara, pa sv. Lucija? Sve su to simboli nekih vrlina, inkarnirani u mašti mistika. Što da kažemo za one čudne prikaze u kojima naziremo oživljavanje starih paganskih vjerovanja kod naroda koji su tek stoljeće ili dva prije toga stupili u zajednicu Crkve. Ni to nas ne treba čuditi, jer kamo su nestala vjerovanja u »divlji lov« sjevernogermanskih naroda, ili u vukove koji oko zimskog solsticija žderu sunce, u »drvo života«, Irminsul, ili nama već izbrisana sjećanja na mitove kod Slavena. Konačno, kakvu čudnu mistiku donose na Kontinent monasi iz Irske sa svojim živim keltskim tradicijama.

Ne znači da su ljudi primajući kršćanstvo automatski prekidali veze sa dotadašnjim kultovima. Strah od osvete starih bogova tinjao je uz ognjišta i na raskršćima puteva. Njima posvećena mjesta često puta su, da bi se zaboravila, pretvorena u kršćanska svetišta. Manje hrabri ljudi potražili su, vjerojatno, polovična rješenja, pokušavajući da zadovolje stare bogove i novi, sada već državni kult. Strah od demona bio je velik, a demoni su bili svugdje prisutni i vrlo ćudljivi. Naše majke su još do nedavno vjerovale da demoni, ekshortirani iz tijela opsjednutih kod sv. Ive u Podmilačju, napuštaju crkvu kroz prozor (pri tome bi obično puklo staklo na prozoru), a mi vidimo kako su graditelji crkve sv. Ivana u Schwäbisch Gmündu postavili u prozore kamene čuvare da ne dozvole demonima ulazak u svetište. Ali zašto idemo tako daleko: na prozorima zagrebačke katedrale (XIV

Sl. 11. Anzy-le-Duc, opatijska crkva

stoljeće) klesari Parlerove škole su postavili po dvije takve životinje sa obje strane svakog prozora. Je li to bila ideja majstora ili naručioca? Čini mi se da su se u ovom slučaju naručioci više bojali neželjenih upada »nečastivoga«, jer provincija je uvijek u stanju da duže zadrži neke tradicije nego se to događa u centrima kulture.

Graditelji crkve sv. Ivana u Schwäbisch Gmündu, čini nam se, kao da su bili vođeni Apokalipsom, odnosno vizijom »Nebeskog Jeruzalema«, pa se zato s pravom pitamo kako su benediktinci u ćelijama Lorcha, inače graditelji u Schwäbisch Gmündu, doživljavali Apokalipsu? Koliko su oni sami — da ne govorimo o običnom narodu — bili daleko od starih paganskih vjerovanja u doba kada je Wotan još lutao po močvarama Frigije, a stari bogovi na Islandu polazili u »divlji lov«, praćeni psima i vukovima.

Čudnovato je što se danas niko više ne osjeća povezanim sa ovim spomenicima. Crkve ove vrste u Njemačkoj pripisuju uticaju Lombardije i Irske, a u Francuskoj scene lova i paganske ambleme (u St. Martinu, Bocherville) pripisuju Normanima,[10] odnosno nekim stranim germanskim plemenima. Stećke u Bosni rado pripisuju »Grcima«. Pripisivanje autorstva takvih predodžbi strancima znak je da je ideja te simbolike tinjala negdje odijeljeno u zavjetrini događaja, i nikada nije postala službena svojina Crkve.

Bilo bi pogrešno misliti da je ovaj magični svijet kasne romanike iznikao sam od sebe, odjednom, bez predhodnika. On je već i ranije postojao. To je ona čudna romanička benediktinska umjetnost u Francuskoj XI i XII vijeka. Pored velikih katedrala, čiji se figuralni ukrasi oslanjaju koliko-toliko na nama poznata učenja o Isusu, Mariji, zagrobnom životu i slično, postoji još jedna umjetnost koja se njeguje po benediktinskim mona-

[10] *Gallia Romanica*, str. 12.

Sl. 12. Gruas, opatijska crkva.

sterijima i usamljenim svetištima. Evo nekoliko primjeraka:

Gruas. Samostanska crkva (sl. 12).

U kripti ove crkve iz XI—XII stoljeća nalaze se skulpture »novih pobuda« — kako to kaže Marcel Pobé[11] — koje »tradicionalnim oblicima suprostavljaju osobnu invenciju«. Na jednom od kapitela u ovoj kripti, na primjer prikazan je »orant« sličan onima sa stećaka.

Le Puy. Crkva sv. Mihajla.

U nadvratniku portala ove male crkve iz XI stoljeća podignute na visokom i strmom brijegu, prikazane su dvije sirene. Prilično izuzetan motiv, tim prije što smo u »klasičnoj« romanici na ovom mjestu navikli vidjeti Isusa ili Mariju.

Parthenay-Le-Vieux. Priorska crkva (sl. 13).

U timpanonu je prikazan konjanik u trku. Po lokalnoj tradiciji ovo bi trebalo biti car Konstantin, a u sjevernoj Italiji takvog konjanika smatrali bi Teodorikom. Spomenik je datiran u XII stoljeće.

[11] *Gallia Romanica*, str. X.

Bourges. Crkva sv. Ursina (sl. 14).

Polukrug nad portalom ukrašen je u 3 zone sa predstavama životinja, lova i godišnjih doba (konac XI stoljeća).

St. Benoît-sur-Loire. Benediktinska opatija.

Ova, u srednjem vijeku čuvena i mnogo posjećivana crkva, sagrađena je na mjestu nekog druidskog svetišta. Ovdje se još od langobarskih razaranja Montecassina nalaze kosti sv. Benedikta. I pored toga što je ovo bilo vrlo prometno hodočasničko mjesto, skulpture na crkvi su dijelom vrlo primitivne izrade.

Andlau. Samostanska crkva.

Portal (iz druge polovine XII stoljeća) ukrašen je raznim životinjama, među kojima stoji lovac sa svezanim psima.

Murbach. Cistercitska opatija.

Iznad portala (druga polovina XII stoljeća) prikazana su dva lava — očito aluzija na »drvo života« koje, međutim, nije prikazano.

Vremenski, kako vidimo, to je još puna romanika. Pitamo se kako je pored veličanstvenih opusa, kao što su portali u Chartresu, Vézèlayu i drugdje, mogli nastati ovi reljefi.

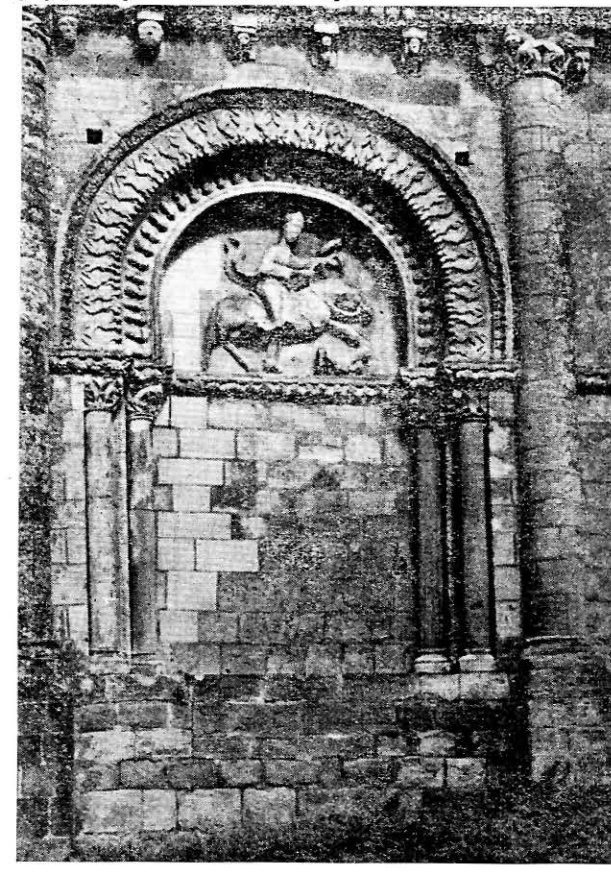

Sl. 13. Parthenay-le-Vieux, Priorska crkva.

Sl. 14. Bourges, sv. Ursin.

Njihova tajna nije potpuno odgonetnuta.[12]

Henri Focillon izričito kaže: »Ovaj mračni i nerazumljivi svijet«, izražavajući time nemoć današnjih istraživača u nastojanjima da kažu nešto određeno pri pogledu na ove skulpture, za koje se »osim divljenja koje može da inspirira uzbudljiva ljepota umjetničkog izraza i zaprepašćenje izazvano neshvaćanjem i nerazumljivom stvari« (Pobé, o. c. str. 38). nema mnogo šta više reći.

No nismo samo mi, današnji ljudi zabezeknuti pogledom na ove scene. Već je i Bernard iz Clairvauxa, suvremenik ove umjetnosti, a bez sumnje i vrlo obrazovan čovjek, našao za ovakvu fantaziju romanike samo dvije riječi: »*Ridicula monstruositas*« (smiješna čudovišnost), da bi otpočeo epohu skolastičke reforme sa tvrdom i proračunatom gotikom kao njenom pratiljom.

Ovaj svijet zagonetki ipak nije samo smiješna čudovitost. Taj svijet je počivao na nekoj osnovi: to je bila teologija morala. Svijet onoga vremena je to tako shvaćao, jer u to doba nije bilo velike teološke sistematike. Ljudi su svoju vjeru zapravo još uvijek tražili, sa njome eksperimentirali, objašnjavali je onako kako je ko znao i umio. Što je u tom previranju moglo biti prihvaćeno u Crkvu od starih paganskih vjerovanja, to nije ni benediktincima bilo jasno. Tek će se u clunyjevskoj reformi (od 1089. godine) postepeno pristupiti raščišćavanju pojmova, no i to samo na terenu kojim je dominirao clunyjevski pokret.

Reformatori i propagatori rane gotike zatrli su mistični svijet romanike i osudili ga na zaborav. Akcija je bila toliko temeljita da je kod kasnijih generacija prekinut kontakt sa tradicijom. Što nije učinila gotika (namjerno) dovršio je barok (bez zle namjere) koji je i previše romaničkh opatija premazao sladunjavim štukaturama.

Ne mora nas čuditi ovaj zaborav u koji tone romanika. Ona je odraz jednog društva koje je tek tražilo sebe, jednog državnog poretka koji se tek izgrađivao, jedne teologije koja još nije bila razrađena. Romanička crkva nema čvrste sheme jer nema ni jedinstvenog pogleda na organizaciju crkve i na njenu ulogu u društvu. U takvoj situaciji

[12] Marcel Pobé, *Gallia Romanica*, str. 337.

svakako nisu ostali zaboravljeni ni stari kultovi i vjerovanja.

Reformistički nastrojeni cisterciti neće biti u stanju da potpuno izbrišu jezik tajnih simbola. Konačno, njihovo će područje ipak zapljuskivati irske zajednice koje su ostale konzervativne i po strani od težnji načetih u Clunyju. Uostalom, ta umjetnost rađala se je na staroj prakršćanskoj gnostičnoj tradiciji i povrh druidskih svetišta u keltskoj Galiji. Ona je mogla biti zatrta samo na području kojim je suvereno vladao Cluny, dok je na ostalom terenu njen vijek produžen sve do XIII stoljeća.[13]

Pitamo se koliko je velik teritorij na kome se u XIII stoljeću javlja ova čudna umjetnost. Vidimo da južnu granicu čini sjeverna Lombardija sa Veronom i Pavijom. Na zapad ovaj običaj ide samo donekle u Francusku i Španiju. Potpuno je zahvaćeno područje Würtemberga (Schwäbisch Gmünd) i Bavarske (Regensburg), a prema istoku nalaze se Schöngrabern i Heiligenkreuz kod Beča, Koška u Sloveniji, pa možda i Rudine u Slavoniji. Ima pojedinih spomenika i podalje od ovog područja, da spomenemo benediktinsku opatiju Königslutter na Elbi niže Magdeburga, ali taj je spomenik sagrađen po želji jednog vladara. Drugo je pitanje ko su nosioci ove umjetnosti: narod ili monaški redovi? Ako su u pitanju ovi drugi, koliki je onda u tome udjel irskih misionara? Koliko je kod irskih monaha igralo ulogu njihovo keltsko porijeklo? U prethistoriji su na ovom području i inače uglavnom živjeli Kelti.

Spomenici sa ukrasima koji tendiraju mističnoj simbolici ne javljaju se, dakle, istodobno u cijeloj Evropi. Čini se, štaviše, da oni nekim usporenim tempom putuju iz jednog kraja u drugi. Ako su datiranja realna, onda se mi u Gruasu i u sv. Benediktu na Loari sa njima susrećemo negdje oko XI i XII stoljeća. Andlau i Murbach (ovaj već cistercitski) podižu se tek u drugoj polovini XII stoljeća, možda i Königslutter. Srednja Evropa zahvaćena je ovom pojavom u XIII stoljeću a izdanci kasne romanike, uzeto u cjelini, dopiru u XIII i XIV stoljeću sve do Srbije, pa i Rusije. Konzervativnu oazu znatno modificirane umjetnosti predstavlja Bosna i susjedna područja sa stećcima.

Kako dovesti u vezu kasnu romaniku i stećke, te dvije po izrazu vrlo bliske, a vremenski ipak odvojene pojave? Da li je u Bosni XIII vijeka bila udomaćena kasna romanika, prakticirana u rezbarenju drveta, pa su njeni reljefi tek u doba privrednog uspona za kralja Tvrtka (druga polovina XIV vijeka) preneseni i u kamen?

Ne treba nas čuditi ako su bosanski gnostici iskoristili likovni izraz mističnih tajni kasne romanike da bi svijetu oko sebe i svojim potomcima ispričali svoje poslanstvo. Oni nisu gradili crkve pa su tako njihovi grobovi sami po sebi postali »*Loca sacra*«, posvećena mjesta u malom. Što je u svemu tome vuklo korijenje iz svijeta kasne antike, a što su ovamo sobom donijeli Istočni Goti, Langobardi i Slaveni? Naši stariji istraživači tražili su predloške za umjetnost stećaka u nekoj izgubljenoj narodnoj lokalnoj tradiciji. Ko bi se sjetio da paralelu sceni lova na jelena sa Radmilovića Dubrava kod Bileće traži u dalekoj i otmenoj Veroni ili kod benediktinaca u Lorchu, kada sve do nedavna nije bila napisana nikakva historija umjetnosti koja bi se pozabavila ovim čudnim spomenicima kasne romanike. Ona je imala sudbiiu svih prelaznih fenomena koje se najčešće zapostavljaju na korist velikih epoha. U doba kada su klesani ovi reljefi, romaničke katedrale bile su već dovršene, a za gradnju gotičkih kolosa ljudi će se kasnije odlučiti.

Umjetnost stećaka ne bih nazvao kasnom romanikom u strogom smislu riječi jer je izrada ukrašenih primjeraka cvjetala u drugoj polovini XIV i prvoj polovini XV stoljeća,[14] a to je vrijeme kada je romanika kao epoha i stil u Evropi već bila zaboravljena.

Jednom prihvaćeni običaj (u XIII stoljeću) u Bosni se zadržao sve do XIX vijeka (stara crkva u Kreševu početak XIX stoljeća — crkva u Bugojnu konac XIX stoljeća, Čengića kula u Ratajima XVIII stoljeće, Žuta tabija u Sarajevu XVIII stoljeće, Stari grad Zvornik XVII ili XVIII stoljeće, crkva u Žitomisliću XVI stoljeće i drugi.

Iznošenje likovnih paralela stećcima na kasnoromaničkim spomenicima Evrope ne znači da je otkriven jedini ključ za rješenje cjelokupnog pitanja. Namjera ovog članka je da skrene pažnju na nešto pored čega čovjek prolazi, a da možda i ne pomisli na zajedništvo. Za umjetnost stećaka moglo bi se otprilike reći isto ono što je za umjetnost kasne romanike primijetio Jakob Burkhardt u svom »Ciceronu«: »Pored bizantizma, u Italiji je postojala polu-divlja domaća umjetnost uglavnom namijenjena za ukrašavanje malih crkava koje si nisu mogle nabaviti ni mozaike ni grčke slikare. Iz te umjetnosti, koju se za razliku od bizantske može smatrati staro-langobardskom, razvili su se kasniji stilovi«.

Mističnu umjetnost kasne romanike već u drugoj polovini XIII stoljeća pregazila je virtuozna ali i vrlo racionalna gotika. Samo je Bosna, začahurena u svoje čudne ideje, ostala uporna na mrtvoj straži. I kao što su kasnoromanički majstori uskratili potomcima direktno objašnjenje za svoja djela, tako i mi prolazimo danas pored stećaka sa suviše mnogo pitanja na koja nismo u mogućnosti dobiti zadovoljavajuće odgovore.

Gdje je njihovo mjesto u vremenu i prostoru? Jesu li možda grobovi pod stećcima bili sveta mjesta oslobođenih duša, spašenih anđela iz ma-

[13] O rasprostranjenosti irskih misija i clunyjevskih utjecaja vidi kod Putzgera »Historischer Atlas« (1963), karta br. 37 i 45.

[14] Đuro Basler, Enciklopedija likovnih umjetnosti, IV, članak Stećci strana 320, Zagreb, 1966.

terije stvorene od zla boga? Je li svaki takav grob bio jedan Nebeski Jeruzalem, mjesto izbavljenih? Dobri Bošnjani su, kako izgleda, uspjeli sačuvati svoje tajne samo za one koji su bili od »prave vjere« — kako to kaže gost Radin u svom testamentu 1466 godine. Koliko će nama, koji danas stojimo bespomoćni pred tim grobovima, uspjeti da saznamo tajne njihove poruke, to je problem o kojemu se možemo više ili manje duhovito domišljati, ili se samo zanositi uvjerenjem da smo se domogli bar jednog dijela Radinove oporuke. Likovne paralele sa srednjoevropskom kasnom romanikom svakako su jedan od puteva koji nas vode ka rješenju toga pitanja.

ZUSAMMENFASSUNG

EINIGE PARALELLEN ZU DER BOSNISCHEN MITTELALTERLICHEN GRABDENKMALKUNST

Manche Darstellung von den rund 8000 geschmückten Grabdenkmälern aus dem XIV und XV Jahrhundert in Bosnien und den angrenzenden Gebieten, zeigt offensichtlich Aehnlichkeiten mt dem Wandschmuck der spätromanischen Kirchen in bestimmten Regionen Europas. Einige Beispiele aus der ersten Hälfe des XIII Jahrhunderts in der Lombardei, in Elsass und in Süddeutschland, deuten auf das geistige Gemeingut der reformfremden Benediktiner, so wie auch jener zönobiatisch organisierten Kirche in Bosnien. Die Gläubigen der nach dem Konzil von Bilino Polje (1203) oft als herätisch gebrandmarkten Bosnischen Kirche, bedienten sich bei der Dekoration ihrer Grabdenkmäler der romanischen Kunstformen, um der Umwelt und den Nachkommen ihre gnostisch-manichäische Ideenwelt in einer sonst nur den Geweihten verständlichen Sprache zu offenbaren.

Die Apokalypse — und nicht nur die des Johannes — die Erlösungsgeschichte, und die Kosmogonie, gaben manchmal für ungeistlich anmutendex, jedoch tief religiöse Motive des Himmlischen Jerusalems, der Hirschjagt, des Kreuzes und der Sterne Anlass.

Džemal Čelić, Radivoj Jadrić i Husref Redžić

RESTAURACIJA I REVITALIZACIJA SREDIŠNJEG DIJELA SARAJEVSKE ČARŠIJE

Uvod

Stara sarajevska čaršija, najveći trgovačko-zanatski centar na hiljadugodišnjem magistralnom putu između Carigrada i Europe, od polovine prošlog stoljeća intenzivno propada. Propadanje je počelo u zadnjim decenijama turske vladavine, s prodorom novih proizvodnih odnosa, a naročito je intenzivirano po austrougarskoj okupaciji, od kada nova shvatanja o građenju i građevinskoj regulativi, svakim zahvatom koji se izvodi u Čaršiji drastično prijete da unište ono što je ovdje narastalo kroz više stoljeća.

Izgradnja Vijećnice, stambenih višespratnica u Telalima i nasuprot Stare pravoslavne crkve, regulacija vodotoka Miljacke i potoka, postepeno degradiraju i sužavaju kompleks Čaršije. U toj fazi posebno je drastična izgradnja jugozapadnog dijela oko Aščiluka, Kundurdžiluka i Malog Čurčiluka koji su inače stradali u požaru 1879. godine gdje, uz prvobitne gabarite, a na mjestu prizemnica, nastaju zgrade sa dvije, tri, pa i četiri etaže.

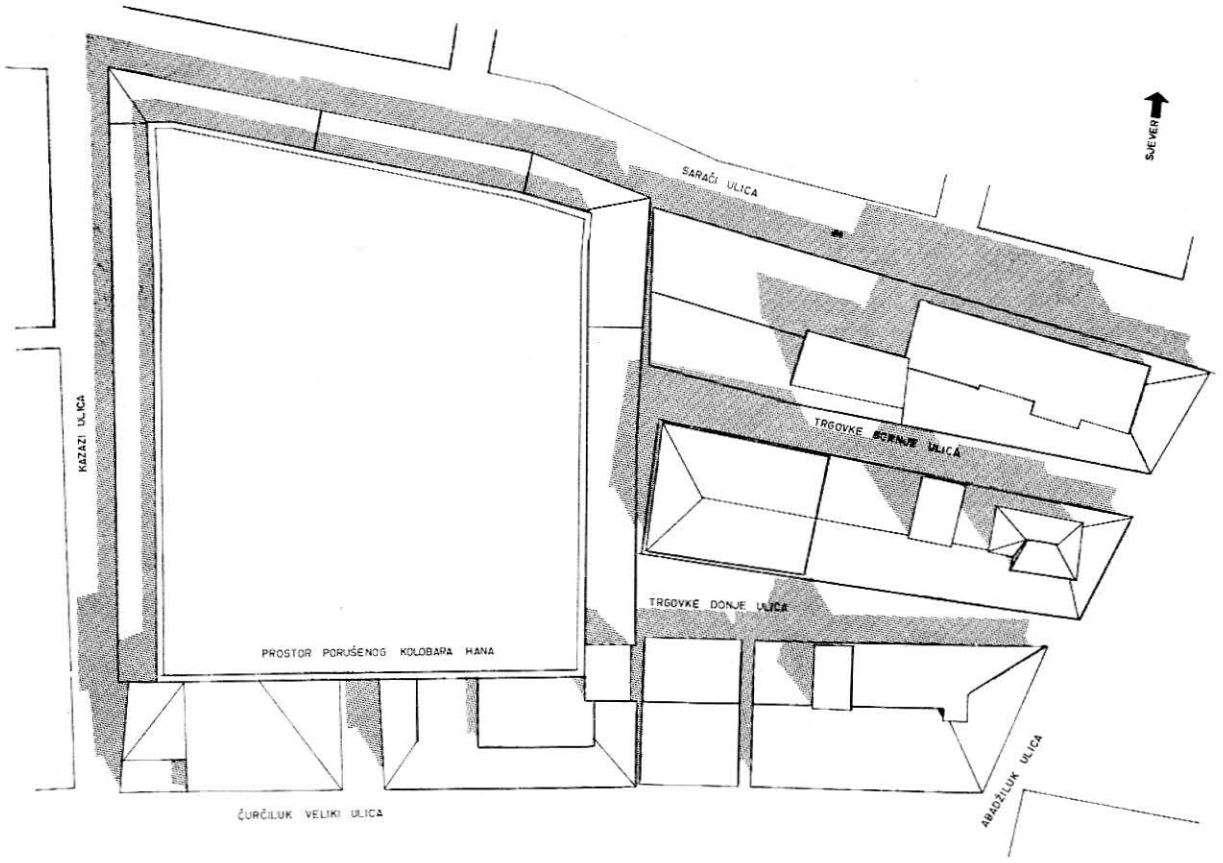

1. Situacija centralnog dijela Čaršije koji je obuhvaćen studijom

Starija fotografija Sarača; lijevo se vidi oko obrađivanog kompleksa

Relativno sačuvani dio Čaršije pred prvi svjetski rat sveden je na prostor koji gravitira Baščaršijskom trgu, te ulicama Sarači, Veliki Čurčiluk, Veliki Kujundžiluk (današnja Gazi Husrevbegova), kao i sporednim ulicama koje se vežu na gornje okosnice.

U takvoj situaciji, još 1915. godine arh. Josip Pospišil, savjetnik Zemaljske vlade, priprema zakonski prijedlog o stavljanju čitavog kompleksa Čaršije pod zaštitu države. Za početak dvadesetog stoljeća, kada je i u zemljama tradicionalne brige za kulturno nasljeđe zaštita ambijentalnih cjelina bila relativno rijedak izuzetak, ovaj akt je značio dalekosežno sagledavanje vrijednosti formirane sredine. Šteta da prijedlog Pospišila u vihoru rata nije došao na dnevni red da bude ozakonjen jer bi to sigurno doprinijelo da mnogo ranije pobijedi shvatanje o vrijednosti Čaršije kao urbanističko-arhitektonske cjeline.

U periodu između dva rata, vremenu ekonomske krize i stagnacije razvoja grada, propadanje čaršijskog tkiva je intenzivirano, degradacija je uglavnom potpuna. Izgorio je najstariji privredni objekt Sarajeva i jezgro Čaršije — Kolobara-han,

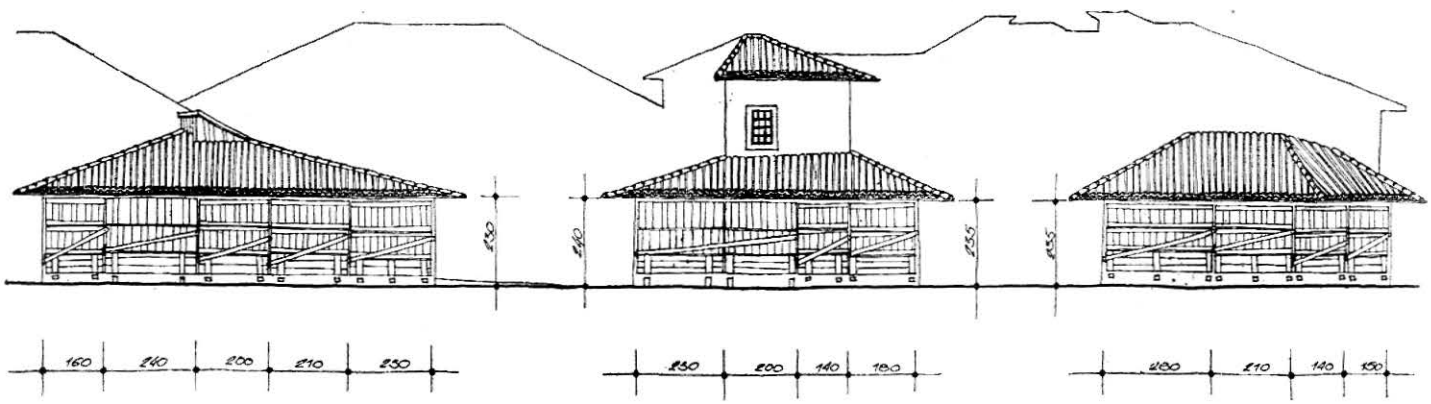

Izgled kompleksa prema Abadžiluku — idealna restauracija
(Ovaj i svi slijedeći nacrti dati su približno u mjerilu 1 : 200).

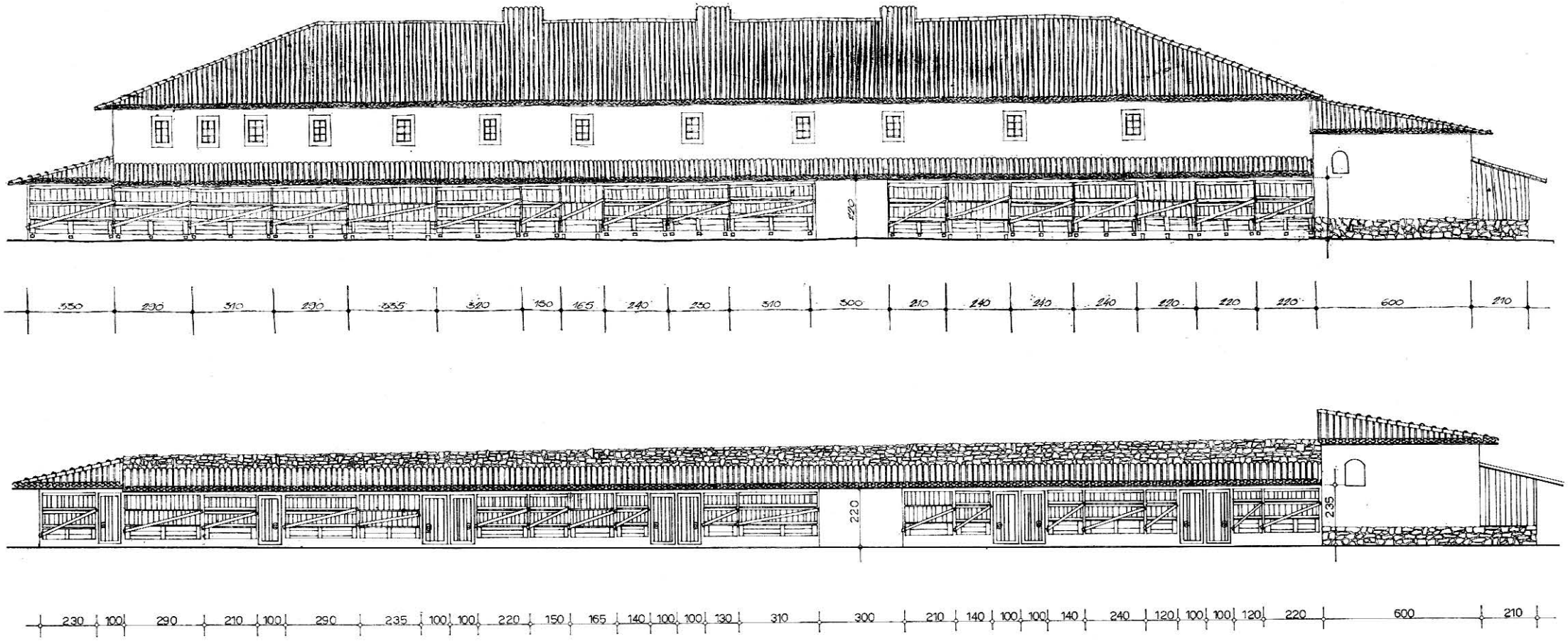

Zapadna strana Kolobara-hana; gore, idealna restauracija dućana sa hanom u pozadini; dole — restauracija dućana prilagođena savremenoj namjeni

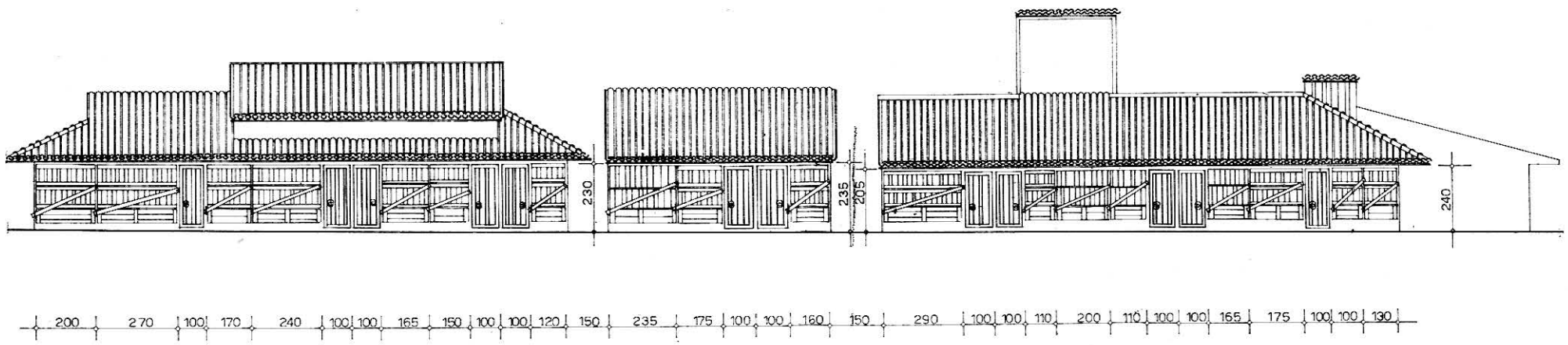

Sjeverna strana Velikog Čurčiluka — fasada prema projektu restauracije za savremenu namjenu

Prostor između Kolobara-hana, Sarača, Abadžiluka i velikog Čurčiluka — idealna restauracija prizemlja

a Gazi Husrevbegov bezistan trebao je da bude definitivno uklonjen i da se na njegovom mjestu pojavi Novi Tašlihan, višespratni stambeno-poslovni kolos. Prijedlozi i sugestije uglavnom su se svodile na rušenje svega što je dotrajalo.

Ali tek po završetku drugog svjetskog rata agonija Čaršije dostiže kulminaciju. U privredi dolazi do smjene privatnog sektora društvenim; ta smjena je u trgovini potpuna, u zanatstvu djelomična, no preferirana. Najveći dio ćepenaka je zatvoren da se više nikad ne otvore. Donesen je prvi Zakon o zaštiti spomenika kulture, udareni temelji službi zaštite, ali je istovremeno sazrela i odluka da Čaršiju treba rušiti a da pojedinačni vrijedni spomenici treba da ostanu u zelenilu u budućem parku na mjestu Čaršije. Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u prvo vrijeme formalno-pravno štiti samo monumentalni fond spomenika: džamije, crkvu, sinagogu, sahat-kulu, medresu, turbeta, staru školu, bezistane, daire, Morića-han; Halače i Kazandžiluk štiti kao ambijentalne cjeline. Ostalo treba da nestane pod udarcima pijuka, s tim da se u cjelini prethodno tehnički snimi i da se izradi maketa.

Tlocrt kompleksa — rješenje prizemlja za savremenu namjenu, kojom se predviđa spajanje pojedinih manjih dućana u veće jedinice

Godine 1948/49. srušen je središnji dio Čaršije između Kolobare i Baščaršijske džamije, u širini od sjeverne strane Sarača do južne strane Velikog Čurčiluka. Taj rušilački poduhvat, međutim, vremenski označava i prelom u shvatanjima kako Čaršiji treba pristupiti. Mada smo pred više od dvadeset godina bili još daleko od zajednički iskristalisanog stava, od toga momenta rušenje se više ne zagovara, a akcije su pretežno usmjerene na spašavanje, na restauraciju i revitalizaciju.

Tlocrt kompleksa — idealna restauracija sprata

PRISTUP PROBLEMU

Studija restauracije i revitalizacije središnjeg dijela sarajevske Čaršije razrađena do nivoa idejnog projekta — od koje ovdje objavljujemo karakteristične elemente — rezultat je dugogodišnjeg aktivnog učestvovanja njenih autora u raznim oblicima rješavanja problematike sarajevske Čaršije, njene sanacije i restauracije.

Sticajem okolnosti, autori ove studije bili su direktno angažirani na arhitektonskim snimanjima kompleksa prije rušenja, i to Dž. Čelić sa Z. Čukom na dijelu Velikog Čurčiluka, te na Gornjim i Donjim Trgovkama, a H. Redžić sa grupom iz Zemaljskog projektanskog preduzeća na Saračima.

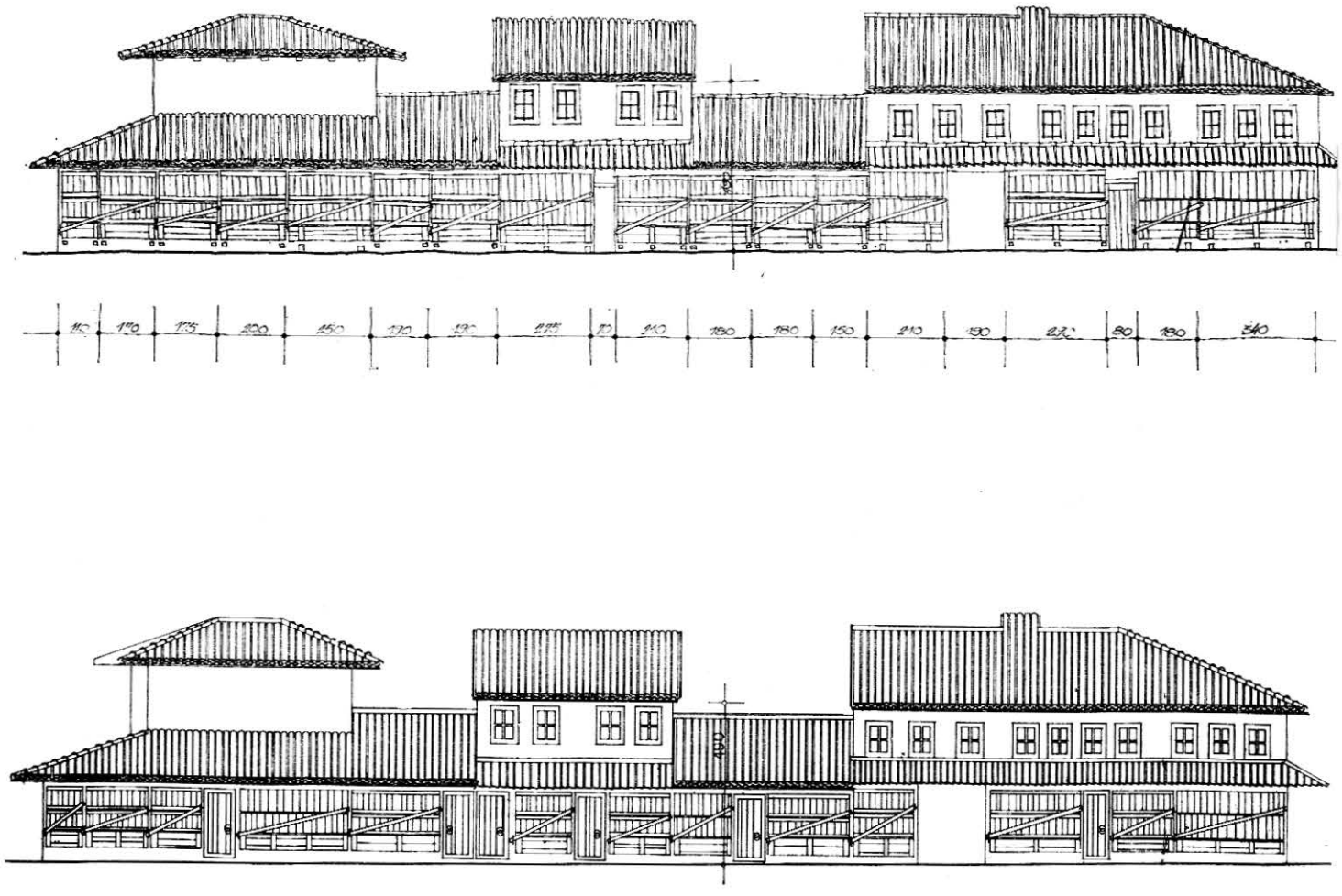

Južna strana Gornjih Trgovki; gore — idealna restauracija, dole — restauracija prilagođena savremenoj namjeni

Učešće autora studije, koje dakle, počinje snimanjem ovog kompleksa u ljeto 1948. godine, nastavlja se saradnjom u akcijama Društva inženjera i tehničara; u Komisiji za uređenje Čaršije pri Muzeju grada Sarajeva; u izradi teza za preliminarni program rekonstrukcije Čaršije 1953. godine; na izradi i ocjeni stručnih elaborata za program uređenja Čaršije arh. Bejtića i Kovačevića; u radu na ocjeni toga programa; u saradnji s Fondom za uređenje Čaršije i sa Gradskim zavodom za zaštitu spomenika kulture, kao i u ocjeni i prihvatanju Programa arh. A. Bejtića.

U angažovanju na problematici Čaršije autori su u više navrata, javno, putem štampe ,iznosili svoje stavove koji su uvijek bili na liniji stroge zaštite i striktne restauracije. U tom duhu nosioci ovog projekta projektirali su prethodnih godina niz zahvata na najznačajnijim objektima Čaršije, kao što su Kuršumlija medresa (Dž. Čelić), Gazi Husrefbegov hamam (H. Redžić i R. Jadrić), Brusa-bezistan (H. Redžić i R. Jadrić), Gazi Husrefbegov bezistan (Dž. Čelić i E. Jahić). Kao konzultanti sudjelovali su na izradi projekata za restauraciju »Aeroplana«, za obnovu Morića hana, zatim na konzervaciji turbeta, Baščaršijske i Čekrekčijine džamije, itd.

Zalažući se za principe restauracije i revitalizacije Čaršije, a zahvaljujući vlastitoj dokumentaciji iz 1948. godine, kao i dokumentaciji sačuvanoj po institucijama ili u objavljenoj literaturi, pristupili smo studiranju restauracije središnjeg kompleksa porušenog 1948/49. godine (popularni naziv Trgovke), sa željom da provjerimo stavove iza kojih smo stajali. Smatramo da je idejni projekt koji je iz ove studije proistekao dokaz da postoji dovoljno elemenata da se zahvat provede dokumentovano i da se u živom tkivu ove urbane cjeline regenerira njegov najinteresantniji dio.

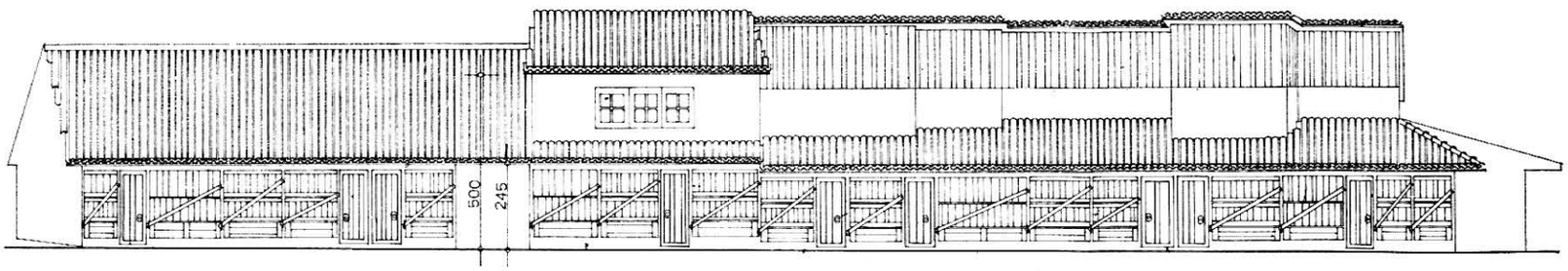

Sjeverna fasada Gornjih Trgovki

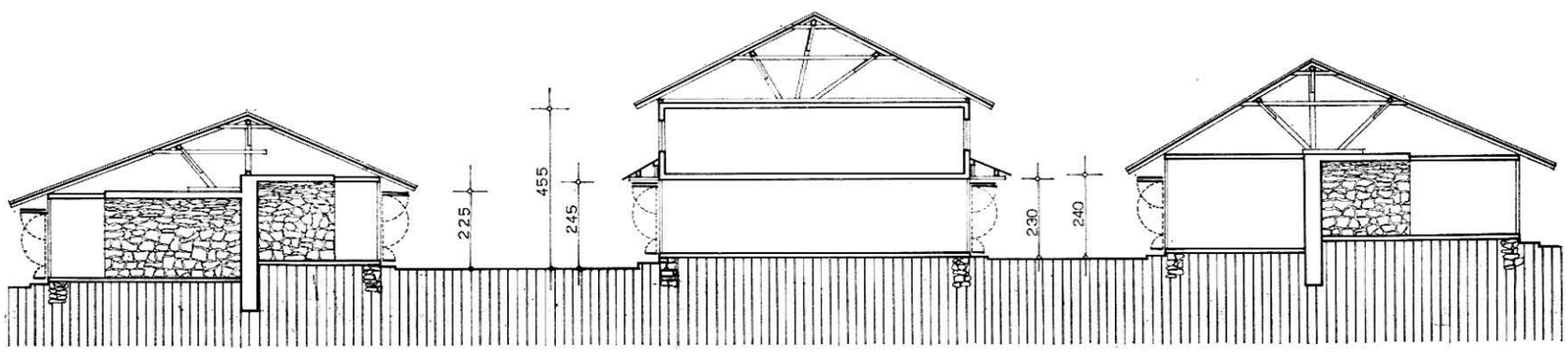

Presjek kroz kompleks od Velikog Čurčiluka do Sarača.

POLOŽAJ

Ovim idejnim rješenjem obuhvaćen je centralni dio sarajevske Čaršije, između ulica Sarača na sjeveru i Velikog Čurčiluka na jugu, te između Kazaza na zapadu i pravca Baščaršije — Abadžiluka na istoku.

Unutar označenog kompleksa nalazi se danas već napuštena pijaca koja je stvorena 1952/53 godine na mjestu ranijih porušenih Gornjih i Donjih Trgovki, kao i današnje ljetno kino smješteno u zidinama nekadašnjeg Kolobara-hana.

Datim projektom obuhvaćena je rekonstrukcija svih dućana i magaza na području Trgovki, kao i dućana južne strane Sarača, sjeverne strane Velikog Čurčiluka, te dućana oko Kolobara-hana, dok je prostor samog hana, sa izvjesnim masivnim dućanima uz han s južne strane, za sada neobuhvaćen. On treba da bude predmet posebnog, veoma delikatnog istraživačkog i projektantskog pristupa.

Centralni položaj kompleksa obrađenog u ovoj studiji od posebnog je značaja za cjelovitost Čaršije. U relacijama od Gazi Husrevbegova bezistana do Vijećnice, i od Titove ulice do Miljacke, Trgovke leže skoro u geometrijskom težištu i svi glavni pravci kretanja kroz Čaršiju ovuda prolaze i sijeku se na ovom prostoru. Otuda to istrgnuto tkivo izuzetno nedostaje u cjelini Čaršije i razbija je na dva dijela: zapadni, oko Begove džamije, i istočni, oko Baščaršijske džamije i Kazandžiluka. Samo restauracijom tog istrgnutog dijela moguće je ponovo uspostaviti cjelinu koja će zadovoljiti spomeničke, estetske, namjenske, pa i druge funkcionalne potrebe.

Nije potrebno posebno naglašavati da upravo centralni položaj i pravci kretanja kroz Čaršiju daju ovom kompleksu i izuzetnu privredno-ekonomsku vrijednost i to opet prvenstveno u slučaju ako se provede što egzaktnija historijska restauracija, koja će turističkoj zanimljivosti dati vremenske dimenzije i kulturnu vrijednost.

HISTORIJAT

Nastanak ovog dijela Čaršije vezan je za drugu polovinu petnaestog stoljeća. Isabeg je na lijevoj obali Miljacke postavio Carevu džamiju i saraj — udario temelje administrativno-upravnom dijelu grada; u osovini portala džamije sagradio je na Miljacki Carevu ćupriju, (tj. nizvodno od današnjeg Žerajića mosta) a na drugom kraju iste osovine postavio Kolobara-han i oko njega dućane — embrio privrednog centra i kasnijeg dugogodišnjeg ekonomskog prosperiteta Sarajeva. Jedan dio njegovih dućana nalazio se istočno od hana, dakle, na mjestu koje je zahvaćeno ovom studijom.

Nešto kasnije na prostoru Trgovki nastaje jedan veoma značajan objekt Čaršije, koji nam se, nažalost, nije sačuvao do danas; to je bio Gazi Mehmedbegov ili Mali bezistan, najstariji objekt te vrste u Bosni i Hercegovini. Analizom strukture zidova na najstarijim planovima ovog kompleksa došli smo do pretpostavke da se ovaj bezistan nalazio u Donjim Trgovkama, više u jugoistočnom dijelu. Ovaj bezistan je jako stradao još za prodore Eugena Savojskog 1697. godine, a potpuno je izgorio u katastrofalnom požaru u mjesecu julu 1842. godine i nije više obnavljan. Na njegovom prostoru nastao je veći broj dućana i magaza u tlocrtnoj dispoziciji kakva nam se sačuvala na najstarijim planovima Sarajeva rađenim po austrougarskoj okupaciji; ta dispozicija je služila kao podloga planu idejne restauracije koji je sastavni dio ovog elaborata.

Godine 1937. u požaru je nestao veliki Kolobara-han. Kako je već rečeno, Trgovke su porušene 1948/49. godine zbog kratkovidnog, nedokumentovanog i nenaučnog prilaženja problemu urbanističke rekonstrukcije; na kasnije formiranom pijačnom trgu stoje još tri stalna objekta podignuta između dva rata i veći broj stihijskih podignutih nadstrešnica. Aluminijski kiosci dopunili su nemoguću sliku sadašnjeg izgleda ovog prostora.

Pogled na Trgovke i Sarače (snimak za munare Baščaršijske džamije)

PROJEKT IDEALNE RESTAURACIJE

U težnji da se ispravno startuje, autori su prije svega uzeli sebi u zadatak da naprave projekat idealne restauracije prvobitnog stanja i da tek na osnovu takvog projekta priđu problematici prilagođavanja historijskih prostora savremenim potrebama.

Pri tome se, logično, postavilo pitanje koje je to stanje koje treba uzeti za polaznu tačku. Razumljivo da to nije moglo biti stanje iz petnaestog ili šesnaestog stoljeća, niti čak s početka devetnaestog, kada je ovdje još uvijek stajao Gazi Mehmed-begov bezistan, kada su strehe dućana bile još mnogo isturenije, kada su još postojale otvorene tezge i kreveta i sigurno još mnogi nama nepoznati detalji. S druge strane, stanje koje su autori upoznali tokom snimanja 1948. godine predstavlja fazu krajnje dekadence i ne može doći u obzir kao stanje interesantno za rekonstrukciju. Kao optimalna solucija koja se može relativno dobro dokumentovati i restaurirati bez proizvoljnih improvizacija, a da pri tome ambijent ne bude narušen grubim prodorom novijeg i najnovijeg doba, bez sumnje je stanje iz prvih godina po austrougarskoj okupaciji. To stanje. bazirano na najstarijim planovima i fotosima, dato je u prvom dijelu ove studije i ono je polazna baza prijedloga za savremenu namjenu restauriranih prostora.

Analizirajući kompleks na osnovu najstarijih planova Čaršije utvrdili smo da je na prostoru kojeg obrađujemo bilo ukupno 158 samostalnih ekonomskih jedinica, od čega 100 na prostoru istočno od Kolobare, a 58 oko samih zidova Hana. Individualnoj zanatskoj proizvodnji, kao i usitnjenosti trgovine koja je ovdje bila našla svoje mjesto, odgovarali su prostori čija se površina najvećim dijelom kreće između 7 i 10 m². U novijem

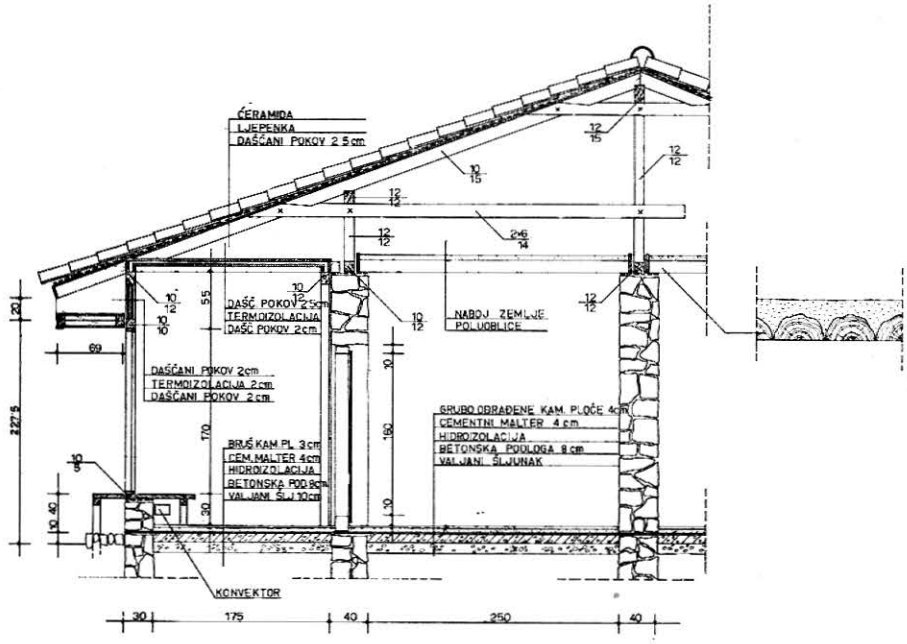

Prikaz stropne konstrukcije od poluoblica sa nabojem

vremenu bila se ispoljila tendencija međusobnog povezivanja po dvije ili više prostornih jedinica u veće cjeline.

Na studiranom prostoru dominirao je dućan sa ćepenkom. Neki od dućana imali su u pozadini magazu, dok su pojedini dućani (sa magazom ili bez magaze) imali u gornjoj etaži sobe za rad. Bez obzira na to da li se u pozadini dućana nalazila magaza ili ne, elemenat drvenog ćepenka prema ulici je primarna arhitektonska forma, koja se sa malim varijacijama u širini i visini ritmički ponavljala u nizovima, dajući prostoru osnovni modul

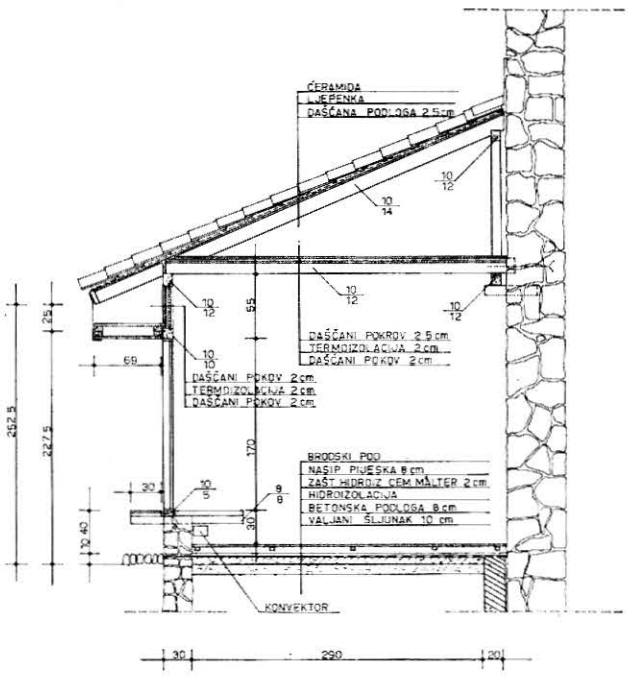

Presjek dućana
bez magaze

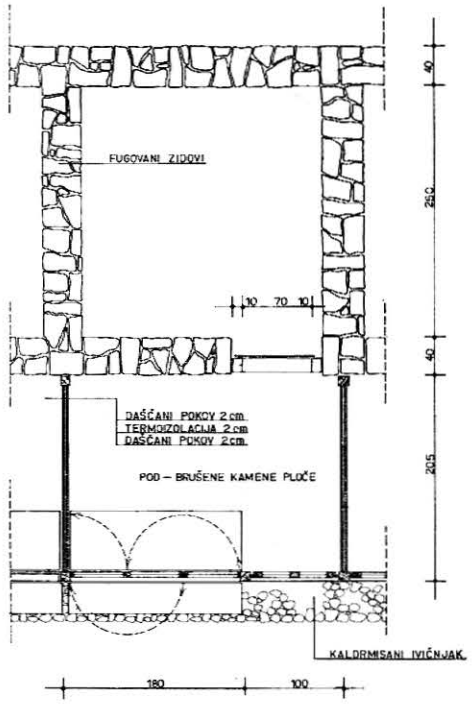

Tlocrt dućana
sa magazom

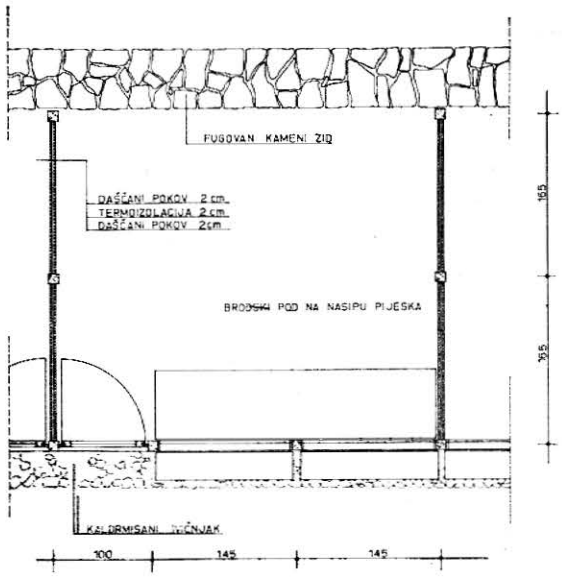

Tlocrt dućana bez magaze

i mjerilo. Kontrastno djelovanje materijala drveta i kreča, te ćeremita, doprinosili su igri oblika i boja. Prostor u gornjoj etaži, čiji su volumeni mjestimično izbijali iz osnovnih krovnih ploha, djelovali su kao diskretan kontrapunkt naglašenom horizontalizmu osnovnog građevinskog tkiva.

Ako 158 dućana na tretiranom području pokušamo razvrstati, ustanovićemo da je u najvećem broju zastupljen dućan sa ćepenkom bez magaze i to 52 jedinice uz Kolobaru-han i 67 jedinica na prostoru istočno od hana, dok dućana sa magazama ima svega 38 i to 5 uz Kolobaru i 33 u Trgovkama. Postojala je samo jedna magaza bez ćepenka (ili zidom zatvoreni dućan) uz jugoistočni ugao Kolobare.

Koliko smo mogli utvrditi svega osamnaest dućanskih jedinica imalo je sobu na spratu; svi ovi prostori su bili u Trgovkama, osim jednog na sjeveroistočnom uglu Hana. Prostori na spratu dobrim dijelom su građeni iznad magaza.

MATERIJALI PRVOTNE IZGRADNJE I NAŠ ODNOS PREMA MATERIJALIMA REKONSTRUKCIJE

Jedini masivni dijelovi u Trgovkama bile su magaze, djelomično građene od kamena, ali isto tako i od ćerpića sa drvenim hatulama; magaze su bile rjeđe zasvođene, češće su imale ravan strop od gusto poredanih greda sa nabojem od ilovače. Otvori vrata i prozora na magazama bili su mali sa kamenim okvirima te željeznim kapcima i demirima.

Ćepanak je, razumljivo, bio isključivo od drveta, kao što je od drveta bio i pod i strop dućana, pa i pregradna stijena između dva susjeda. Pod dućana bio je odignut od pločnika za oko pola metra što nije stvaralo funkcionalne poteškoće jer kupac u dućan po pravilu nije ulazio, već sjedao na spušteni ćepenak.

S obzirom na činjenicu da je čitava konstrukcija dućana bila od drveta, samo se po sebi razumije da je u istom materijalu bila i krovna konstrukcija, dok je izvedba soba na spratu bila iz drvene bondručne konstrukcije, ispunjene čerpićem, koja je bila malterisana i krečena.

Pokrov je po pravilu bio ćeremit, a samo izuzetno, na provizorno dodanim ili na brzinu opravljenim objektima, mogao je biti i od šindre.

Svakako da je, u težnji za restauracijom prvobitnih oblika, ispravan onaj put koji će, ukoliko je to realno, koristiti i autentične materijale prvobitne izgradnje. Bez obzira na to da li je neki konstruktivni elemenat vidljiv ili sakriven, bilo bi ispravno obnoviti ga u prvobitno mmaterijalu, ko-

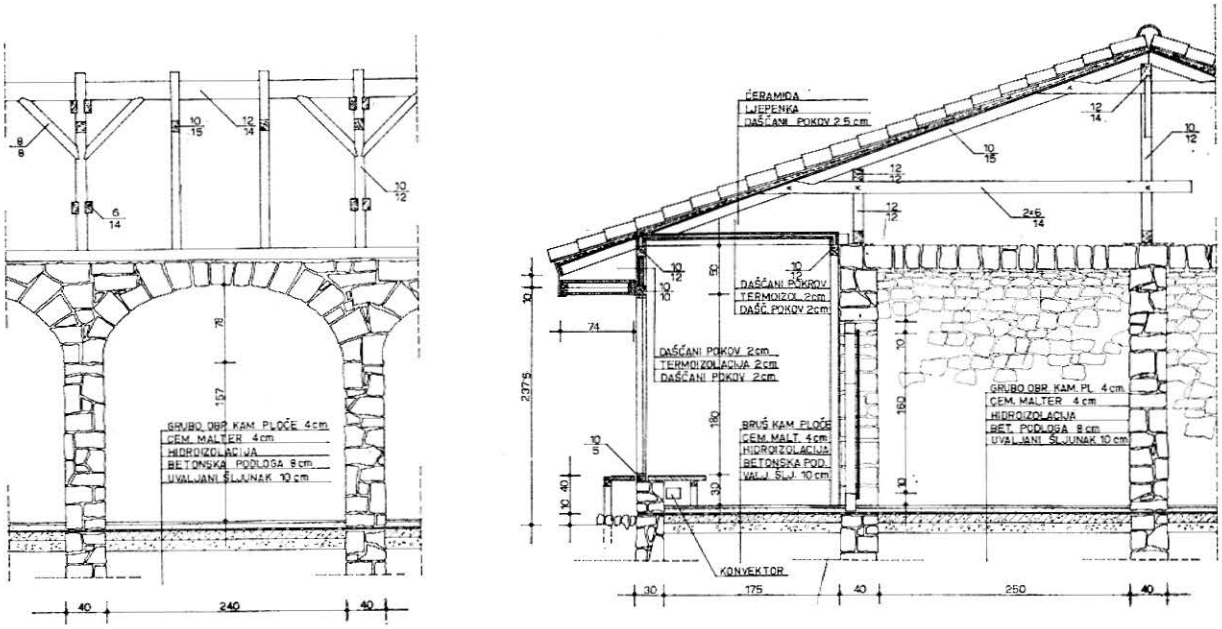

Podužni i poprečni presjek dućana sa zasvedenom magazom

Dućani uz istočni zid Kolobara-hana; gore idealna restauracija dućana i hana; dole restauracija dućana prilagođena savremenoj namjeni

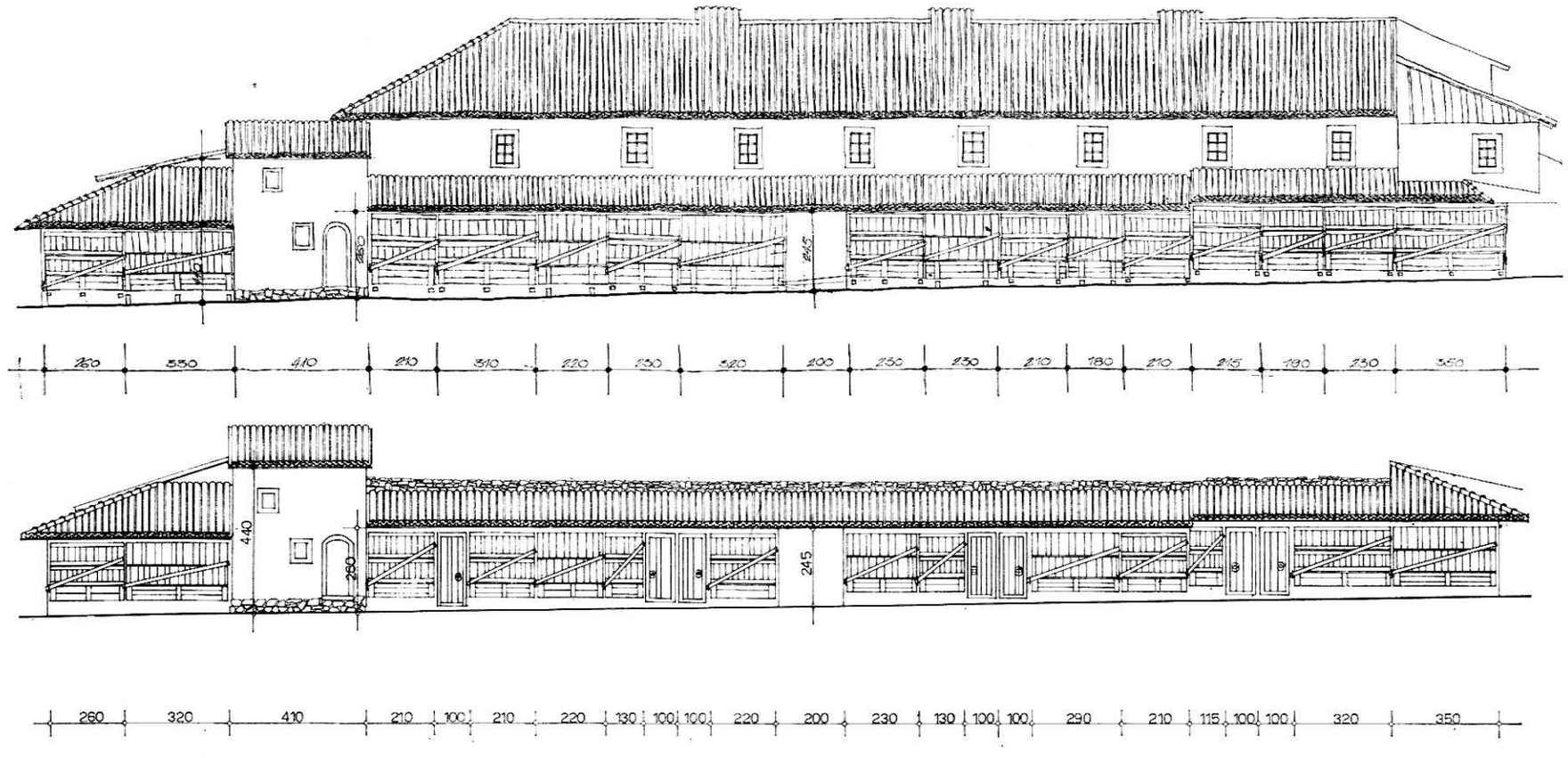

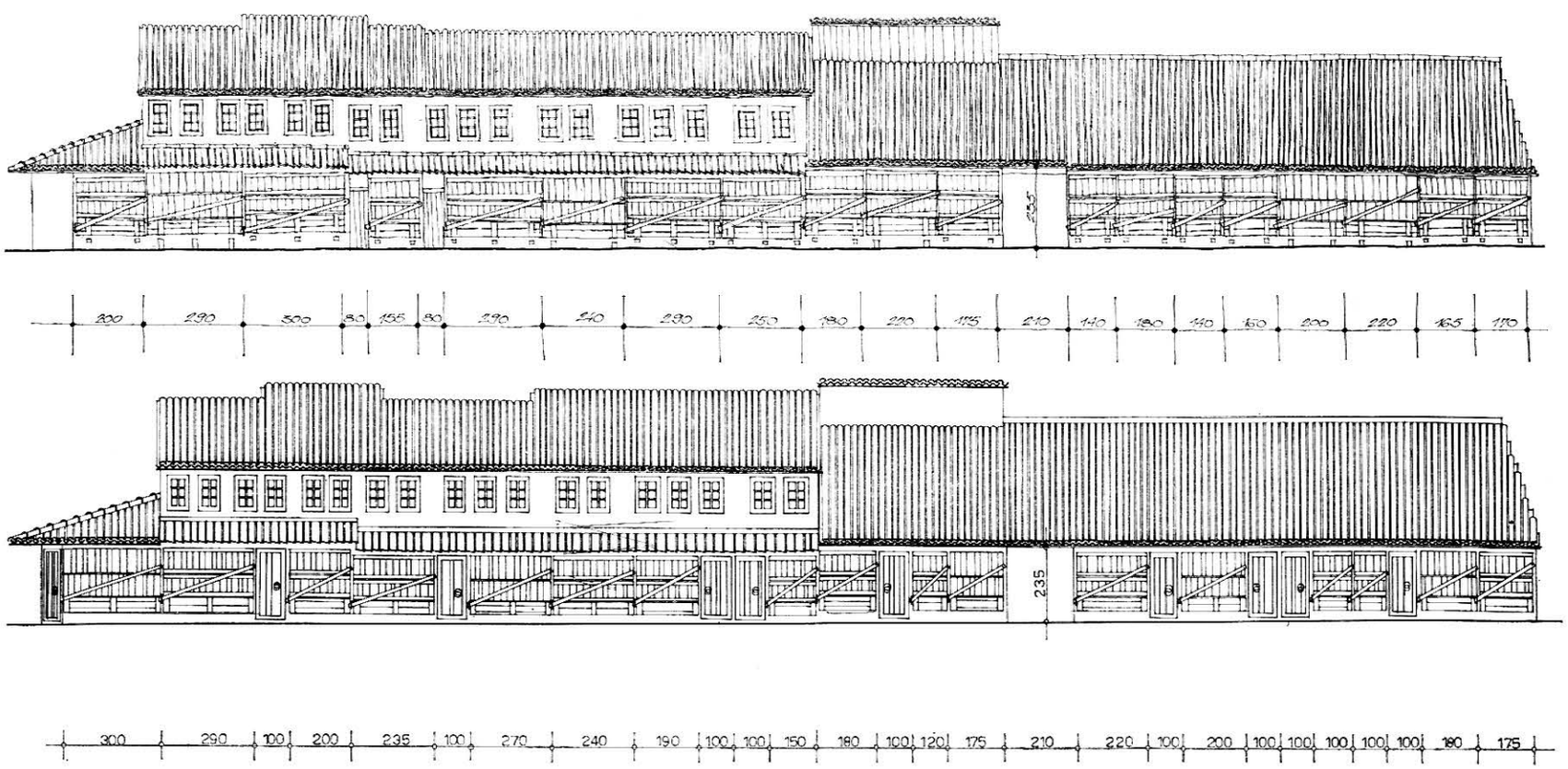

Južna strana Sarača; gore idealna restauracija fasade bloka između Sarača i Gornjih Trgovki; dole — — ista fasada prilagođena adaptaciji za savremenu namjenu

Dućani na početku Velikog Čurčiluka krajem prošlog stoljeća

risteći materijale novijih tehničkih dostignuća samo na najnužnijim i najkritičnijim pozicijama (serklaži, izolacija od vlage, toplinska izolacija i sl.). Polazeći od tih postavki, projekat restauracije predviđa autentične materijale koliko god je to realno moguće.

Bez sumnje postoji prigovor da su lagani materijali sarajevskih dućana bili uvijek izuzetno pogodni širenju požara. Smatramo, međutim, da opasnost od požara ne bi smjela da bitno utiče na rješenje, s obzirom na činjenicu da se iz nove Čaršije izbacuju peći i mangale, da se planira centralno grijanje čitave Čaršije, kao i da su mogućnosti protivpožarne zaštite drveta danas već prilično efikasne. Moguće je svakako u okviru projektiranih nizova dućana na izvjesnim mjestima provući do pod pokrov pregradne nesagorive zidove, koji bi, za slučaj izbijanja požara, služili kao brane njegovom širenju.

KORIŠTENJE ZA SAVREMENE POTREBE

Studija adaptacije restauriranog kompleksa za potrebe savremenog života polazi od nekih osnovnih postavki, i to:

1. obavezno poštivanje historijskih gabarita,

2. korištenje autentičnih prvotnih materijala, naročito u vidljivim dijelovima spoljašnosti objekata.

3. uvođenje savremenog konfora, instalacija i izolacija; omogućavanje savremenog načina poslovanja u današnjim društveno-proizvodnim uslovima.

Polazeći posebno od posljednje postavke, koja je nužno tražila kompromise, elaboratom su predviđene slijedeće promjene:

a) Uvećanje pojedinih radnih jedinica spajanjem dva do tri mala dućana u jedan, odnosno spajanjem dućana sa magazama u pozadini. Ovim postupkom dobilo se, umjesto ranijih 158 jedinica, svega 84 jedinice, i to 32 dućana, 1 magaza i 1 dućan sa magazom uz Kolobaru, a 44 dućana i 6 dućana s magazom na prostoru Trgovki. Na spratovima se također težilo prostornom povećanju jedinica, te je umjesto 18 sobica, predviđeno svega 7 većih. Po pravilu se u proširivanju išlo na dvije jedinice, izuzev jedne grupe dućana između Gornjih i Donjih Trgovki, u čijem gabaritima bi se mogla realizirati manja robna kuća.

b) Fasadni elemenat je rješavan karakterističnim ćepenkom s tim da je taj ćepenak skraćen za širinu vrata, da bi se omogućio ulazak kupca u dućan. Ovaj elemenat vrata u čaršijskom prostoru nije nov; u starije doba korišten je na manjem broju dućana, dok je u sadašnjem načinu poslovanja postao neophodan.

c) Iza ćepenka predviđa se po pravilu sklopova staklena stijena, koja bi zimi omogućavala zatvaranje i zagrijavanje prostora dućana. U koliko bi se uveo režim da se staklene stijene ljeti obavezno rastvaraju, sa otvaranjem ćepenka izgled ovih savremenih dućana maksimalno bi se približio historijskom izgledu.

d) Donja otklopna daska ćepenka produžuje se u prostor dućana u površinsku plohu izloga; pod se, međutim, spušta na nivo pogodan za ulaz sa ulice. Spuštanjem poda u dućanima se dobiva i povoljnija svijetla visina.

Dućan sa ćepenkom i odajom na katu, restauriran za savremenu namjenu

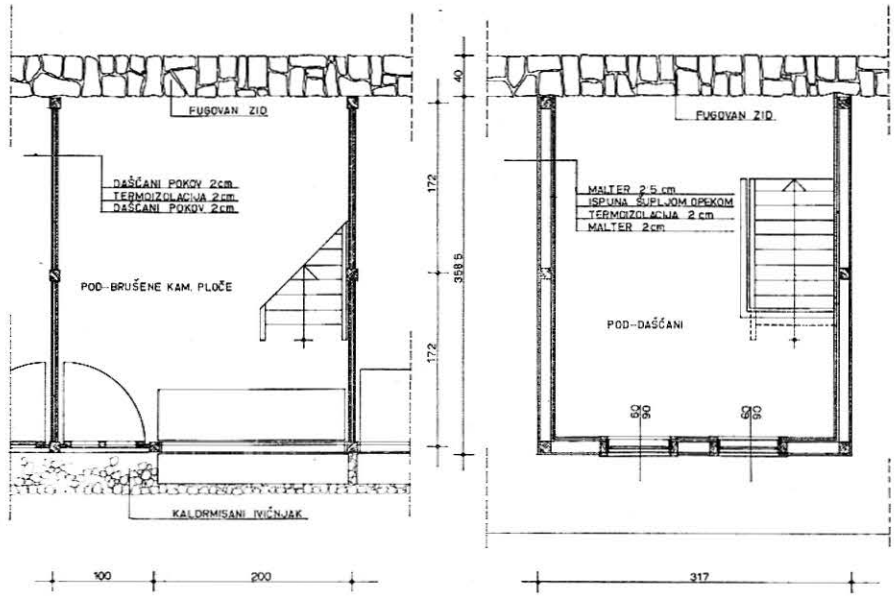

Fasade dućana prilagođene savremenoj upotrebi sa prikazom ustaklenja u dvije varijante

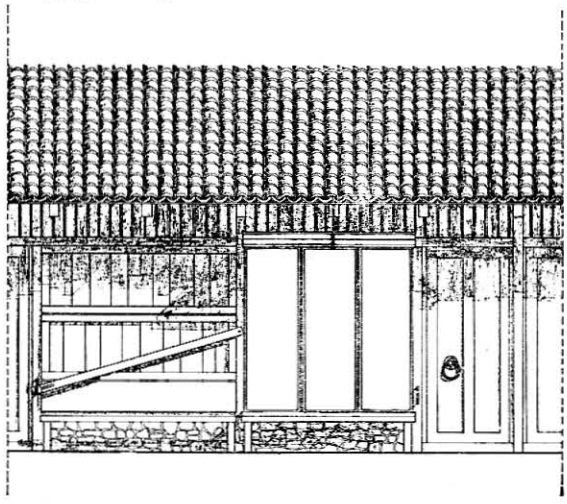

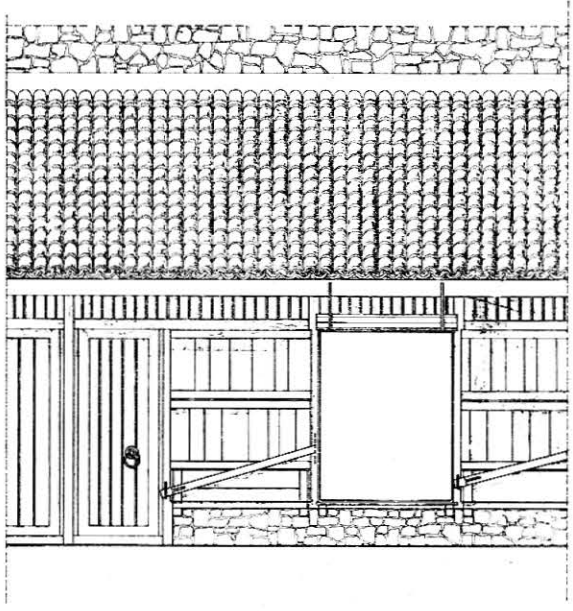

U želji da se kroz ovaj studijsko-projektantski pristup sagleda kompleksna problematika restauracije što potpunije, a ta problematika je naročito delikatna kada su u pitanju detalji, u okviru elaborata razrađeni su karakteristični tipovi dućana, koji se na kompleksu Čaršije ponavljaju u većem ili manjem broju. Razradom je obuhvaćeno njihovo prilagođavanje savremenoj namjeni i uslovima korištenja. U nastavku ćemo iznijeti karakteristike pojedinih tipova i načine njihovog rješavanja.

a) *Tipičan dućan sarajevske Čaršije sa ćepenkom bez magaze;* po pravilu ima samo zadnji zid od masivnog materijala (npr. kameni zid Kolobara-hana), pregrade su od dasaka, daščani pod uzdignut oko pola metra iznad zemlje, prednja fasada se sva rastvarala pomoću ćepenaka. U novom rješenju pregradne stijene predviđamo iz dva sloja dasaka sa termoizolacijom; uz ćepenak se postavljaju jednokrilna vrata za ulaz u dućan, pod je spušten i sa odgovarajućom hidroizolacijom. Ćepenak se produžuje u prostor dućana plohom izloga ispod koga je skriven konvektor centralnog grijanja. Od ulice dućan je odvojen sklopivom staklenom stijenom. Klasičan krov sa pokrovom od ćeremita dobiva na daščanom plafonu termoizolaciju.

b) *Tipičan dućan sarajevske Čaršije sa ćepenkom i magazom;* magaza može biti odvojena vratima od kovanog željeza, ili eventualno spojena s prednjim prostorom pomoću šireg lučnog otvora. Elementi ćepenka uglavnom su isti kao i u predhodnom slučaju, sa sklopivom staklenom stijenom. Pod može biti od brušenih kamenih ploča, eventualno od tuble (heksagonalni oblici kao u Kuršumliji-medresi). Rekonstrukcija stropa magaze u ovom slučaju predviđena je od poluoblica sa nabojem.

c) *Tipičan dućan sarajevske Čaršije sa zasvedenom magazom u pozadini;* elementi slični prethodnim primjerima, svod može biti od sedre, tuble ili

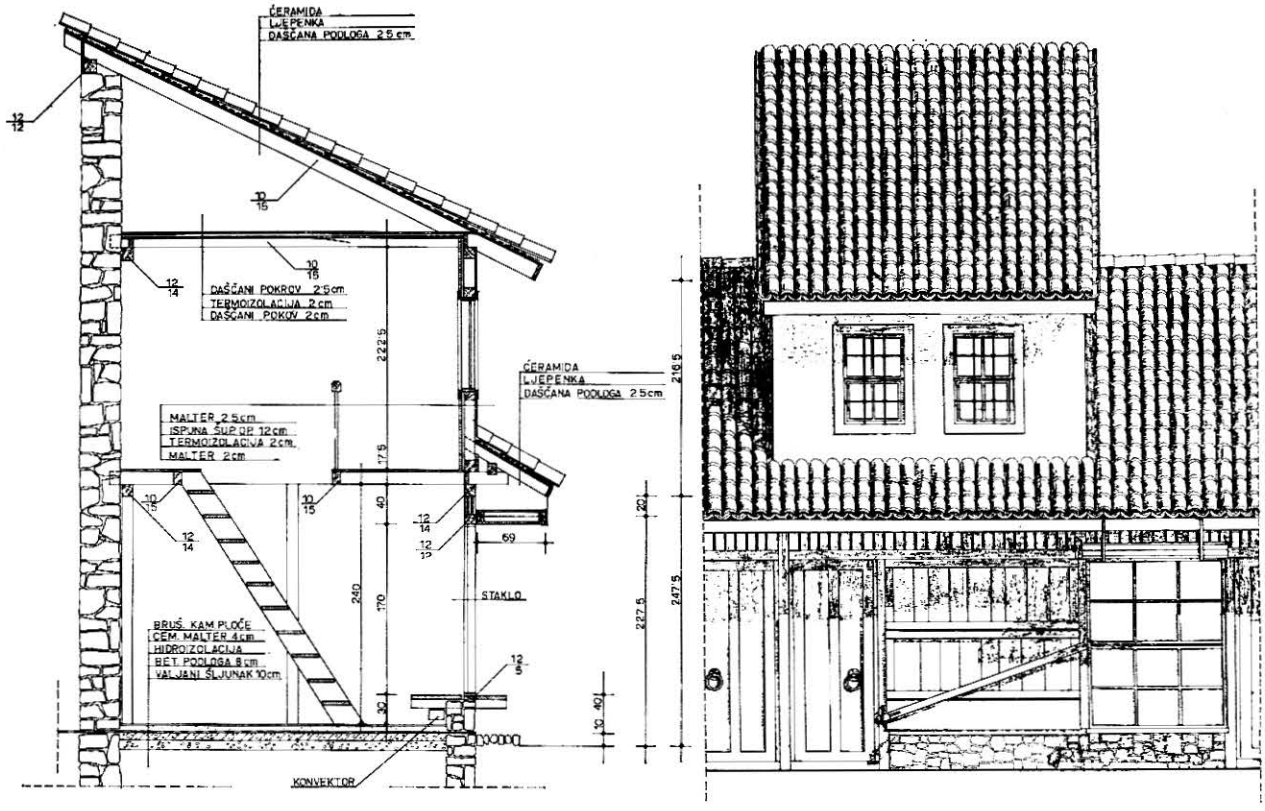

Dućan sa ćepenkom i odajom na katu — presjek i fasada

eventualno od kamena. Zbog funkcionalnog korištenja dućana i magaze kao jedinstvenog prostora ne bi se morao rekonstruirati zid koji ih dijeli. Prostorna diferencijacija bi bila naglašena razlikom ravnog drvenog stropa dućana i obličastog svoda magaze.

d) *Tipičan dućan sarajevske Čaršije sa odajom u gornjoj etaži;* može biti sa magazom ili bez magaze, pri čemu su svi detalji pregrada, ćepenka, stropa, poda i sl. isti kao i u prethodnim primjerima. Važno je dobro smjestiti usko strmo stepenište, koje povezuje prizemlje sa spratom. Odaja na spratu riješena je u klasičnoj bondručnoj konstrukciji, krov nad odajom je jednovodan ili dvovodan, a iznad ćepenka se provlači posebna streha. Važan je oblik prozora kao arhitektonskog detalja na gornjoj etaži.

ZAKLJUČAK

Završavajući ovu istraživačko-projektantsku studiju, osjetili smo zadovoljstvo zbog potvrde stava kojeg smo godinama zastupali, tj. da je rješenje problema Čaršije u njenoj integralnoj historijskoj restauraciji i revitalizaciji i da je ovaj elaborat dokaz više da je ta restauracija moguća uz poštivanje kulturno-historijskih zahtjeva, a bez poteškoća za savremenu namjenu i funkcionalnu eksploataciju. Onima koji eventualno budu ova rješenja razrađivali za izvedbu i koji ih budu realizirali, ostaje, međutim, težak zadatak razrade solidnog detalja i zanatskog pristupa, jer improvizacije ne bi smjele da kompromituju ideju.

Također, prije izrade glavnih i izvedbenih projekata, potrebno je, sa nekoliko uzdužnih i poprečnih arheoloških sondi, ispitati i precizno utvrditi tragove prvobitnih temelja ispod današnje kaldrme na trgu. Možda će takve sonde dati, između ostalog, i dragocjene podatke o nekadašnjem Gazi Mehmedbegovom bezistanu, a u svakom slučaju će pomoći da ponovna izgradnja objekta koje restauriramo bude izvedena precizno na njihovim prvobitnim mikro-lokacijama.

Iskustvo stečeno na ovoj studiji uvjerilo nas je u još jednu istinu: ne valja u Čaršiji projektirati i obnavljati jedinicu po jedinicu — nužni su zahvati u većim potezima. Tako se radilo i gradilo pred više stoljeća, kada je Čaršija nastajala, tako mora biti i danas, kada se restaurira.

RÉSUMÉ

RESTAURATION ET REVIVIFICATION DE LA PARTIE CENTRALE DU VIEUX BAZAR DE SARAJEVO

Le vieux bazar de Sarajevo dépérit intensivement depuis la moitié du siècle passé. Ce dépérissement est particulièrement accéléré dans la période de l'occupation austro-hongroise, il stagne un peu entre les deux guerres, et il prend des dimensions drastiques dans les premières années après la deuxième guerre mondiale.

Malgré le fait que la Loi pour la protection des monuments culturels a été promulguée justement en ce temps-là, et que l'Institut pour la protection des monuments culturels de Bosnie-Herzégovine a été fondé avec la tâche de s'occuper de l'héritage culturel, la protection se dirige vers des objets de valeur individuelle tandis que la structure urbanistique et architectonique fondamentale, laissée à l'insouciance, périt dans sa plus grande partie sous des coups de pioche pendant 1948/1949.

Mais, bientôt l'opinion de la valeur monumentale intégrale du bazar, comme un ensemble urbain, devient prédominante; des efforts des experts faits pendant la dernière quinzaine d'années affirment surtout cet abord.

La partie centrale du bazar, ainsi nommé »Trgovke«. est détruite depuis longtemps et l'étude de la restauration et de la revivification de cette partie, présentée ici, est le résultat de la participation de vieille date de ses auteurs à la solution du problème urbanistique et architectonique du bazar.

La solution comprend l'ensemble de la place actuelle entre les rues Sarači, Abadžiluk et Čurčiluk ainsi que l'espace de l'auberge turque d'autrefois »Kolobara han« dont on voit aujourd'hui seulement des murs de contour. La position centrale de l'ensemble lui donne une valeur particulière, car toutes les directions principales de circulation à travers le bazar passent par là, c'est pourquoi le tissu urbain arraché manque beaucoup dans l'impression complète de l'ambiance, comme un ensemble historique et culturel et aussi dans son exploitation économique et touristique.

Les auteurs ont essayé de donner avant tout un projet de la restauration idéale de l'état original et après, sur la base de ce projet, ils ont abordé le problème de l'adaptation des espaces historiques aux besoins actuels.

Dans ce travail ils se sont orientés vers l'état du temps du commencement de l'occupation austro-hongroise, en considérant cette phase comme la plus convenable pour la restauration idéale qui peut être bien documentée et relativement intacte dans son authenticité.

En gardant des matériaux de construction originelle, particulièrement dans les parties visibles, les auteurs ont dû adapter des unités spaciales originelles aux besoins de l'homme contemporain. Cependant on a tenu compte de ces propositions fondamentales:

1. Le respect obligatoire des gabarits historiques.
2. L'usage de matériaux authentiques, particulièrement dans les parties visibles de l'ouvrage.
3. L'introduction du confort contemporain, des installations et des isolations afin de rendre possible la manière contemporaine du travail.

Pour présenter le mieux le problème, on a élaboré les quatre exemples typiques des unités de travail (magasins) qu'on trouve dans cet ensemble.

Des expériences faites sur cette étude assurent que la solution du problème du bazar se trouve dans la restauration historique intégrale et la revivification et que cette restauration est possible, sans problemes considérables pour la destination contemporaine et l'exploitation fonctionnelle.

ZDRAVKO KAJMAKOVIĆ

OKO PROBLEMA DATACIJE PRAVOSLAVNIH MANASTIRA U SJEVEROISTOČNOJ BOSNI SA POSEBNIM OSVRTOM NA PAPRAĆU

Srpske pravoslavne crkve i manastiri u Bosni i Hercegovini u stručnoj i naučnoj literatura dijelili su sudbinu ostalih spomenika iz ovih pokrajina: relativno su kasno bili primjećivani te su do današnjih dana ostali uglavnom sistematski neobrađeni. Mnogo je autora koji su svoje ime vezali za napore oko proučavanja ovih sakralnih građevina, skrivenih u bosanskim planinama i hercegovačkom kršu, ali njih četvorica imaju izuzetne zasluge. Jedan iz uskog kruga tada najboljih poznavaoca domaće iastorije, učeni i kritični arhimandrit Ilarion Ruvarac, prvi je odlučnije uveo u domaću istoriografiju srpske crkve u Bosni. Njegova studija, objavljena 1878. godine u Godišnjici Nikole Čupića, broj II, pod skromnim naslovom: »Nešto o Bosni Dabarskoj i dabro bosanskoj episkopiji i o srpskim manastirima u Bosni«[1] iako prva u nizu, zadivljuje svojom potpunošću u korišćenju do tada poznate, bolje reći, postojeće pisane građe o ovim crkvama i manastirima te danas, kada su mnogi od Ruvarcu poznatih dokumenata uništeni ili zagubljeni ova rasprava poprima vrijednost i značajke izvora. Ruvarac je već u prvom osvrtu na srpske crkve u Bosni, iako je boravio u manastiru Grgeteku na Fruškoj Gori i nikada nije prešao preko Save u Bosnu, riješio ne samo problem njihove identifikacije i ublikacije već u osnovi zacrtao njihovu cjelokupnu istorijsku problematiku i sasvim se približio razrješenju jedne od najtežih zagonetki, a to je pitanje njihove datacije i nastanka. Kao oni iz prošlosti i savremeni, tako i budući istraživači srpskih crkava u Bosni neće moći mimoići ime ovog veoma zaslužnog istoričara. Njegove »beleške, drobne i neznatne«, kako pisac veli, u stvari su skoro cjelokupna kritička rekapitulacija pisanih dokumenata o bosanskim crkvama.

Znatno docnije, u drugoj i trećoj deceniji našega vijeka, istoričar Vladimir Čorović prihvatio se teškog posla oko ispitivanja istorije i stanja srpskih crkava i manastira u Hercegovini.[2] Pred drugi svjetski rat, srpske manastire u Bosni obrađuju zajednički akademski slikar Đoko Mazalić i dr Milenko Filipović, a svoje rezultate objavljuju tek nakon rata.[3] Iako Mazalić i Filipović nisu kroz svoje radove obuhvatili sve crkve i manastire u Bosni, njihov rad se ipak javlja kao pandan Ćorovićevom, te je domaća istorija umjetnosti konačno dobila osnovu za dalji rad na proučavanju razvoja sakralne arhitekture u obje pokrajine.

U metodološkom pristupu problemu kao i u predmetu interesovanja od Ruvarca, preko Ćorovića, do Mazalića i Filipovića primjećuje se konstantna težnja da se sa isključivog oslanjanja na pisane dokumente, kako je radio Ruvarac, postepeno pređe na proučavanje samih objekata. Današnjem istraživaču proučavanje pisanih dokumenata o srpskim crkvama u Bosni skoro je postalo bespredmetno: ili su dokumenti uništeni u toku posljednja dva rata ili je njihova moć saopštavanja potpuno iscrpljena. Ova žalosna činjenica svjedoči istovremeno o teškim prilikama kroz koje su srpske crkve u Bosni i Hercegovini prošle u toku dva svjetska rata, naročito posljednjeg, kao i o teškoćama, sa kojima se moraju suočavati savremeni istraživači. Na primjer, od veoma bogate riznice i arhive manastira Dobrićeva, koje je imao sreću da 1908. godine koristi Leontije Ninković, Čorović je dvadesetih godina našao samo dvadeseti dio a već danas u ovom manastiru ne nalazi se ni jedna starija ikona niti predmet. Identično je stanje i u ostalim crkvama i manastirima. Neprijateljska avijacija je u toku rata pokušala —

[1] Ilarion Rukavac, *Nešto o Bosni, Dabarskoj i dabro bosanskoj episkopiji i o srpskim manastirima u Bosni*, Godišnjica Nikole Čupića, II, Beograd, 1878, 239-261 (254-261).

[2] Vladimir Ćorović, *Trebinjski manastir*, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXIII, Sarajevo, 1911, 506-533; *Manastir Dobrićevo*, Staranar za 1923, III ser, knj. II, Beograd, 1936, 2-36; *Manastir Zavala*, Staranar, 1922, ser. III, knj. I, Beograd, 1923, 72-77; *Manastir Žitomislić*, Starinar, ser, III, X—XI (za 1935-36), Beograd, 1936, 2-36 (na istom mjestu o crkvama na Trijebnju, ošanišima i u Klepcima).

[3] Milenko Filipović, Đoko Mazalić, *Manastir Papraća u Bosni*, Spomenik, SAN, XCIX, Beograd 1950, 96-114; *Manastir Tavna*, 115-140; *Crkva Lomnica u Bosni*, Spomenik SAN, CI, Beograd, 1951, 125-156; Manastir Ozren, 89-123.

na sreću bez uspjeha i veće štete — bombama porušiti Lovnicu, Tavnu, Ozren, Liplje, Vozuću, Gomionicu i Moštanicu, Rmanj su uspjeli strušiti do temelja, Gostović je već 200 godina u ruševinama a do XVIII—XIX vijeka u ruševinama su se nalazili Tavna, Liplje i Vozuća.

Geografski posmatrano, većina srpskih starijih crkava u Bosni nalazi se u jednom širem, elipsastom krugu čiji je centar negdje oko Tešnja. Izvan ovoga kruga ostaju samo Gomionica, Moštanica i Rmanj na krajnjem zapadu. To su plananski predjeli sa kojim se brdoviti reljef Bosne svodi na posavsku i sembersku niziju. Krajevi o kojima je riječ padali su pod Turke u jednom dugom intervalu od skoro stotinu godina. Stabilizacija turske uprave u ovim krajevima dolazi do punog izražaja tek nakon mohačke bitke, 1526. godine. Područje sjevernije od Zvornika, sa Teočakom, Srebrenikom i Sokolom, Turci su napustili već 1464. godine. Pomenute tvrđave ponovo zaposjeda ugarska vojska i njih će Turci definitivno osvojiti tek oko 1512, godine. Do tada unutar područja pod turskom upravom mogla je da se nalazi samo lokacija današnje Lomnice i, možda, Papraće. No i one su se sigurno nalazile u »nemirnoj krajini« gdje su uslovi za život, sticanje materijalnih dobara i graditeljstvo bili veoma nepovoljni, tim više što su, kako je već poznato, Turci napredovali istrzano, postepeno, odnosno njihov pritisak na nezauzete krajeve bio je konstantan. Postavlja se pitanje: Zašto se monumentalne pravoslovne crkve grade isključivo u ovim pograničnim zonama? Ako je tačna konstatacija da su sve srpske crkve i manastiri u ovom dijelu Bosne nastali tek u novim uslovima, koje je donijela turska država, potrebno je dati zadovoljavajući odgovor na pitanje iz kojih razloga one nisu mogle da nastanu južnije od ove zone, budući da su tamo uslovi bili stabilniji a srpski živalj također evidentan (oko Mrkonjića, Sarajeva, Rogatice, Goražda, Foče itd.). Odgovor da su te crkve gradili doseljeni Srbi, koje su Turci grupisali upravo u ratnim krajištima, ne može nas zadovoljiti jer se ovakav zaključak protivi pisanim izvorima i logici: ako su ti ljudi bili u pokretu sa nastupajućim frontom oni nisu mogli imati ni uslova, ni interesa da grade tako značajne bogomolje. Intenzivniji život u ovim crkvama javlja se tek polovinom XVI vtijeka, kada dobijamo prve ćirilske izvore o njima, što znači tek u stabilizovanim uslovima novoga carstva. Ta nas činjenica upućuje da u ranijim nemirnim prilikama, na osvojenim područjima, nisu bili pogodni uslovi ni za nastanak crkava. Crkva na Glasincu, koja se često spominje u dokumentima tokom prve polovine XV vijeka, nestala je bez traga odmah nakon 1463. godine, kada su ove krajeve zauzeli Turci.[4] Nestali su tokom prvih vijekova turske okupacije i skoro svi katolički samostani i crkve u sjeveroistočnoj Bosni: Zvornik, Gornja Tuzla, Teočak, crkve u Srebrenici i, izgleda, jedna crkva u Koraju.[5] Objašnjenje za nestanak katoličkih bogomolja donekle postoji: ovi objekti nalazili su se uglavnom u gradskim, trgovačkim i rudarskim centrima koji su docnije prerasli u kasabe sa pretež-

[4] Između 1404. i 1430. godine crkva na Glasincu spominje se 11 puta. Važnija literatura kod M. Vega, *Naselja srednjovekovne bosanske države*, Sarajevo, 1957, 39.

[5] Adem Handžić, *Postanak i razvitak Bijeljine u XVI* v., Prilozi za orijentalnu filologiju, XII—XIII, 1962—1963, Sarajevo, 1965, 49-50.

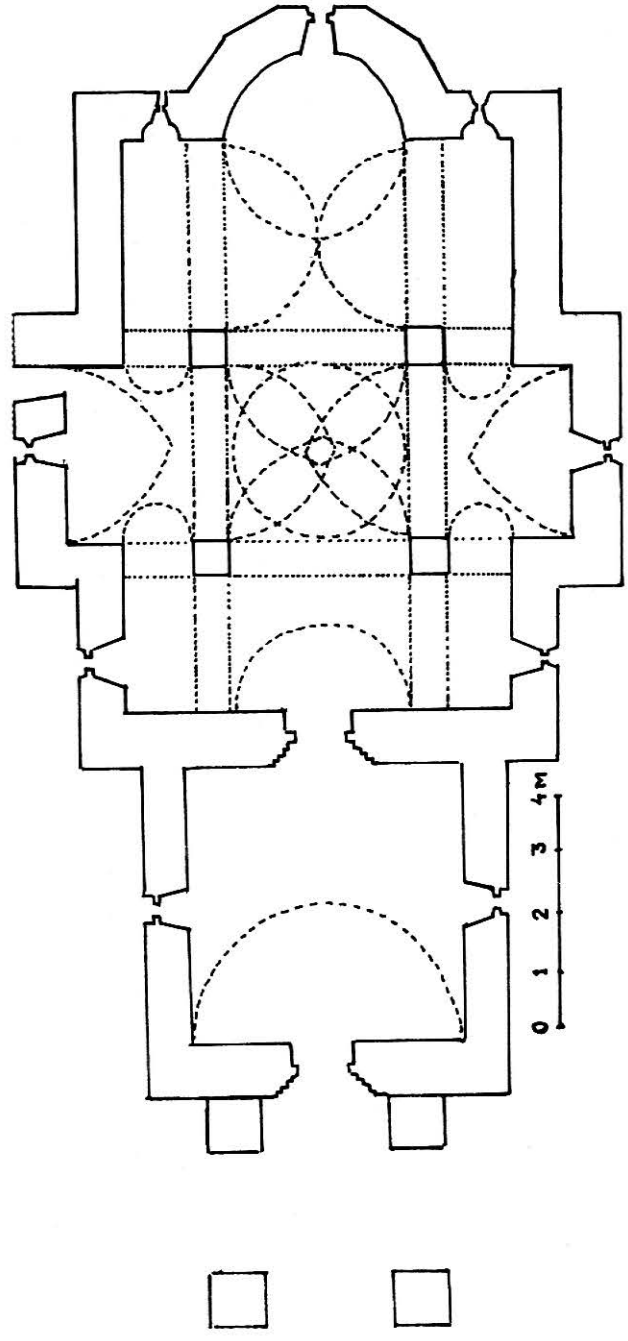

Sl. 1. Crkva manastira Ozrena, osnova.

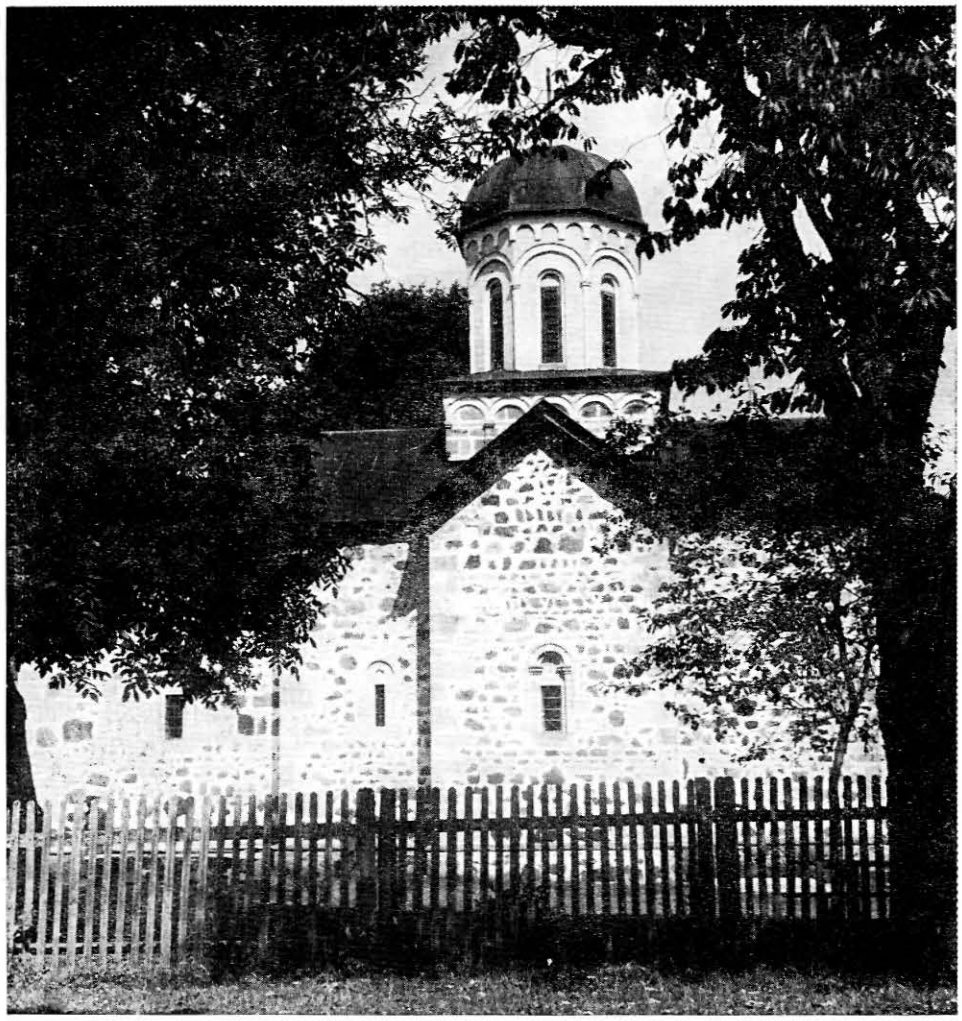

Sl. 2. Crkva manastira Ozrena.

no muslimanskim življem, te je urbanizacijom otežan opstanak hrišćanskih bogomolja, a stoji i činjenica da su migracije katoličkog stanovništva bile intenzivnije zbog privlačne snage susjednih katoličkih država. Čini se zato ispravnim zaključiti da su pravoslavne crkve, o kojima je riječ, mogle nastati ili nakon četrdesetih—pedesetih godina XVI vijeka ili su starije od dolaska Turaka u oblasti u kojima se one nalaze. Neke od njih, kako ćemo vidjeti, moguće je datirati u jednu a neke u drugu vremensku epohu.

Svaki prilog rasvjetljavanju vremena i uslova u kojima su nastali pravoslavne crkve i manastiri u sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni, te u Bosni i Hercegovini u cjelini, doprinosi ne samo proučavanju istorije domaćeg graditeljstva već postaje važan elemenat razrješenju određenih istorijskih problema usko povezanih sa etničkim i konfesionalnim promjenama na ovom prostoru.

*

Skoro je pravilo da pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini koje potiču iz kasnog srednjeg vijeka ili ranog turskog perioda nemaju ktitorske natpise koji bi objasnili vrijeme nastanka ovih zdanja. Da bi enigma bila potpuna jedina crkva koja ima takav natpis je crkva Svetog Đorđa u Sopotnici kod Goražda, zadužbina Stefana Kosače iz 1454. godine, dakle čovjeka koji je u pogledu svog vjerskog opredjeljenja bio veoma protivurječna ličnost.

Na jednom od dva stuba u crkvi manastira Žitomislića uklesana je 1603. godina i kraći tekst iz koga doznajemo da su te godine podignuti »sije stlpi«,[6] ali ostaje nerazumljivo kada je sama crkva podignuta, odnosno zašto se spominje samo podizanje stubova a ne i crkve.

Krstoobrazna crkva Svetog Nikole u selu Trijebnju kod Stoca obnovljena je, kako veli tekst uklesan u jedan ugaoni kamen na zapadnoj fasadi, 1534. godine, zaslugom vojvode Radoja Hrabrena,[7] čiji je portret nešto docnije naslikan u fresko tehnici na južnom zidu u crkvi. Ipak, ni ovaj tekst

[6] VI. Ćorović, *Manastir Žitomislić*, 29.
[7] Nav. d., 35.

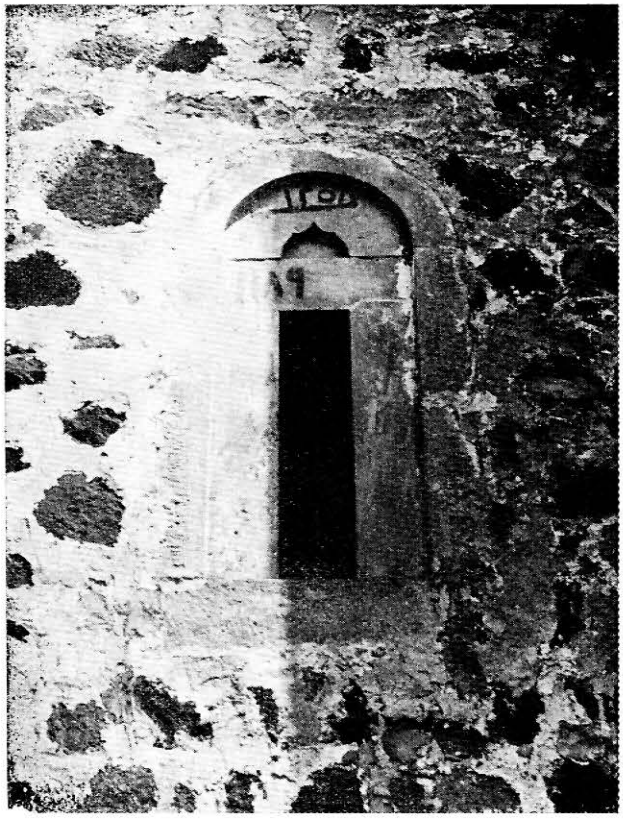

Sl. 3. Crkva manastira Ozrena, prozor na južnoj fasadi.

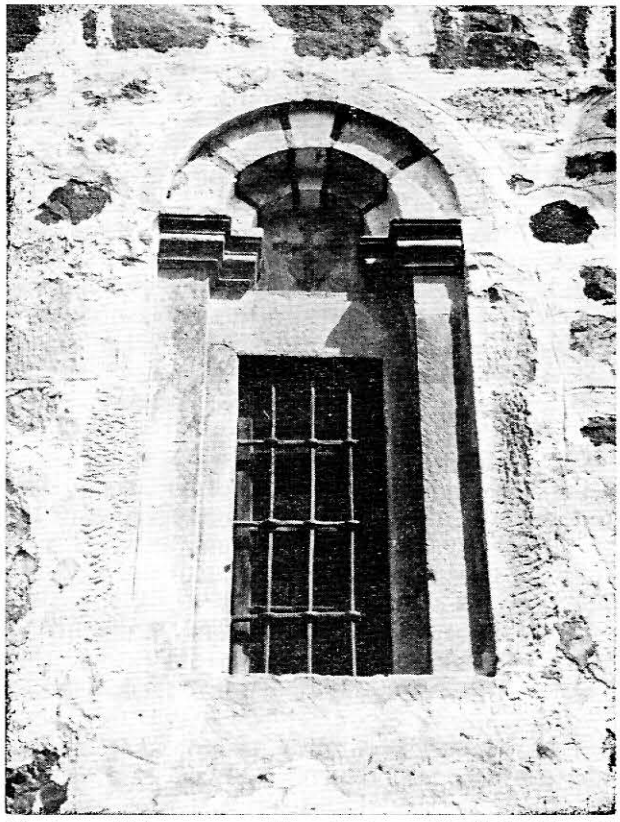

Sl. 4 — Crkva manastira Ozrena, drugi prozor na istoj fasadi.

ne može da nam sasvim određeno saopšti kada je crkva u Trijebnju utemeljena jer on dvosmisleno kaže: »sazida se i obnovi«.

Nešto slično srećemo i u natpisima crkve Svetoga Nikole manastira Ozrena kod Maglaja. U naosu ove crkve, na arhitravnoj kamenoj gredi iznad vrata prema priprati, postoji jedan veoma fino stilizovan i čitljiv, u kamen usječen natpis iz koga međutim saznajemo veoma malo. Neki pop Jakov Marić saopštava, kroz ovaj u crkvi veoma istaknuti tekst, da je 1587. godine »popatosao« crkvu za zdravlje svoje i svojih roditelja. Postavlja se pitanje zašto ovaj pismeni, preduzimljivi i ambiciozni pop, koji je već 1609. godine naslikan u priprati iste crkve kao iguman Joakim, nije smatrao nužnim da nam kaže kada je i ko je ozrensku crkvu utemeljio, ili temeljitije obnovio, budući da je patosanje crkve i tada, kao i sada, bio sasvim sporedan i posljednji čin u graditeljstvu ove vrste, odnosno zbog čega se ozrenski ktitor diči samo patosanjem crkve, ako je on stvarno organizator ili finansijer njene gradnje. U priprati iste crkve postoji još jedan natpis, ispisan smeđom bojom na fresko-malteru, u kome je zabilježeno da je 1608—1609. godine, za vrijeme igumana Joakima i relativno brojnog kaluđerskog bratstva, ovaj hram »svršen« ... »prekrovom i svetim obrazima«. Proizilazi da je crkva na Ozrenu popatosana 22 godine prije nego što je dobila pokrov i da je iste godine kada je pokrivena bila i oslikana fresko-slikarstvom. Da je ova crkva popatosana prije nego što je pokrivena ne izgleda logično; da je morala biti pokrivena prije nego što je započet posao oko oslikavanja njene unutrašnjosti sasvim je razumljivo, ali da je oslikavanje završeno iste godine kada je i pokrivena, teško je shvatiti. Kratko rečeno, ni jedan ozrenski natpis ne dozvoljava tačnu dataciju ove crkve. Sumnja da je ktitor ove crkve već spomenuti pop Jakov, docniji iguman Joakim, postaje razumljivija ako zapazimo činjenicu da na fresko portretu ove ličnosti nije naslikan model ozrenske crkve, kako je pravilo u ikonografiji ktitorskih kompozicija i portreta u srpskom fresko-slikarstvu tog vremena, kao što je slučaj u Lomnici, na primjer (sl. 7 i 10).

Crkva Svetog Đorđa manastira Lomnice također nema sačuvane ktitorske natpise. Posredno, ona se datira oko polovine XVI vijeka; preko portreta monaha Akakija i Genadija, koji su na zapadnom zidu pripratnog dijela predstavljeni 1608. godine sa modelom crkve u rukama. Jedan lomnički jeromonah po imenu Akakije spomenut je 1577—1578. godine,[8] tada kao iguman manastira (starac), a već godinu dana docnije kao »drugi starac« u Lomnici spomenut je jeromonah Arsenije.[9] Radi pune kritičnosti u ovoj prilici mora se navesti da ne

[8] Zapis se nalazi na prestonoj ikoni Isusa Hrista u Lomnici, rad majstora Longina.

[9] Na rukopisnom tipiku sada u Biblioteci SAN u Beogradu.

Sl. 5. Natpis u naosu crkve na Ozrenu.

postoje nikakvi dokazi koji bi ličnost »smerenog Akakija« sa freske u Lomnici, koja je naslikana po naređenju igumana Prohora tek 1608. godine, sasvim određeno identifikovali sa »smerenim starcem Akakijem«, pomenutim 1577—1578. godine na Longinovoj ikoni Isusa Hrista, koji bi, po tom zapisu, bio inicijator Longinovog slikarskog rada na ikonama i najstarijim freskama u Lomnici. Drugi ktitor lomničke crkve, predstavljen na ktitorskoj kompoziciji kao »smereni Genadije«, nije do sada pronađen ni u jednom dokumentu vezanom za Lomnicu. Jedan čovjek istog imena spomenut je uz ime »Arsenija od Papraće«, 1559. godine, kada su ovi sa igumanom Pajsijom obnavljali crkvicu na starom crkvištu u Tronoši,[10] ali ništa ne dokazuje da se radi o ličnosti koja nas interesuje. No, iako je pitanje vremena u kome su živjeli ktitori Lomnice još uvijek pod znakom pitanja, pa prema tome ostaje u neizvjesnosti i uži vremenski krug u kome je crkva nastala, biće ipak da taj datum nije znatno stariji od prvih pomena ove crkve, jer se u protivnom teško može objasniti činjenica da se iguman lomnički Prohor, 1608. godine živo sjećao ova dva monaha, kada je, cijeneći njihovu zaslugu za manastir, dao da se njihov ktitorij ovjekovječi u fresko portretu. Ipak, sve to može, ali ne mora, biti tačno.[11]

Datiranje lomničke crkve na osnovu pisanih dokumenata u poređenju sa datiranjem ozrenske crkve pruža nam samo neznatno veće šanse. Tek stilske analize arhitekture ovih crkava pružaju pouzdanije elemente na osnovu kojih njihov nastanak možemo staviti u turski period, konkretnije u XVI vijek, kada su unutar Turskog carstva stvoreni svi uslovi za razvitak monumentalnog graditeljstva. Takav jedan stilski elemenat je orijentalni luk koji se u obje građevine može naći u zidnim nišama, relativno skromne dimenzije obje crkve, a u slučaju Lomnice na to vrijeme upućuje i slijepa kupola, skrivena u krovnoj konstrukciji centralnog prostora. Ali, pitanje da li je lomnička crkva samo obnovljena u XVI vijeku ili je tada iz temelja sagrađena, odnosno u kakvoj je vezi ova crkva sa temeljima jedne starije sakralne građevine, naslućene 500 m istočno od današnje,[12] ostaće još dugo bez odgovora.

[10] Lj. Stojanović ZiN, I, 602.

[11] Takvo mišljenje iznijeli su i M. Filipović i Đ. Mazalić, *Manastir Lomnica*, 130-132.

[12] Nav. d., 126-127.

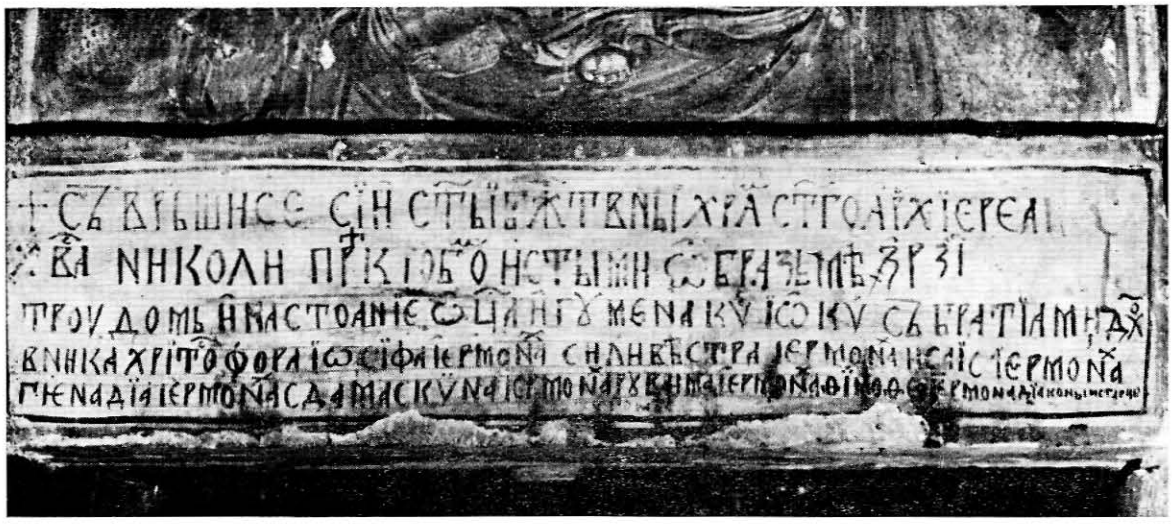

Sl. 6. Natpis iz 1608—1609. o živopisanju crkve na Ozrenu.

Sl. 7. Crtež freske sa igumanom Joakimom, priprata crkve na Ozrenu.

Na primjerima crkava na Ozrenu i u Lomnici pokušali smo ilustrovati svu težinu i kompleksnost datacije starijih srpskih crkava u Bosni. Iz istog perioda, XVI vijeka, potiču još i ove crkve: Vozuća,[13] Liplje[14] i Gostović ili Udrim.[15] Sve ove crkve u osnovama i arhitektonskim rješenjima sasvim su bliske ili identične ozrenskoj crkvi te nema sumnje da su nastale ne samo u istom vremenkom intervalu već su i djelo jedne graditeljske škole, a neke od njih gradili su, možda, i isti majstori. Sve one u osnovama imaju nerazvijen tip slobodnog krsta (pjevnički prostori iskaču iz osnovne mase zida najviše do 100 cm), apside su petostrane, krovni zabati visoki i oštri, dokaz da su uglavnom pokrivane šindrom, kubeta su vitka i visoka i stoje na četvrtastom relativno niskom ali ipak nadvišenom postolju, kubeta su ujedno najukrašeniji dijelovi crkve (slijepe arkade i niše sa prislonjenim stubićima), sve su zidane od lomljenog lokalnog kamena tamnozelene, tamnosmeđe i sive boje, krovovi nad pripratama redovno su nešto niži od krovova nad naosima, a dužina im je približno slična, 18—14 m. Crkva na Ozrenu je najveća, a Gostović (Udrim) i Vozuća su najmanje. Na kraju, sve četiri crkve nalaze se u planinskom području sjevernog dijela centralne Bosne a u stilsko-genetičkom smislu naslanjaju se i vežu za brojne crkve sjeverne i zapadne Srbije: Tronošu, Blagovještenje Kablarsko i Dobrilovinu (C. Gora), itd., no od ovih se ipak razlikuju u detaljima a posebno u opštem vizuelnom arhitektonskom utisku, čemu najviše doprinosi izduženost kubeta bosanskih crkava. U biti ove crkve kompilatorski objedinjuju osnovne oblike i rješenja stare raške i docnije moravske arhitekture.

Ovoj grupi spomenika treba priključiti i crkvu manastira Lomnice, o kojoj je već bilo riječi, i crkvu Svete Trojice u manastiru Tavni kod Bijeljine, iako se obje razlikuju od četiri navedene crkve. Crkva u Tavni, udaljena tek 8 km od Drine, veoma je bliska crkvi u Tronoši sa desne obale rijeke, dok se crkva u Lomnici odlikuje nizom specifičnosti kao što je sažeti upisani krst u osnovi i slijepa kupola. Obje crkve, iako se mogu uključiti u navedenu grupu spomenika, gradili su sasvim novi majstori, prethodnici one šire grupe graditelja koji će zidati Ozren, Liplje, Vozuću i Gostović.

O sasvim problematičnim crkvama pravoslovnih manastira u Stuplju i Detlaku kod Derventе ne može se sa sigurnošću ništa reći jer njihovi ostaci još nisu identifikovani.[16]

Postojeće pravoslavne manastirske crkve u Bosni u stilskom pogledu mogu se, dakle, podijeliti na slijedeće grupe:

Krstoobrazne kupolne crkve (nerazvijen tip) su najbrojnije i na njima dolazi do izraza u znatnijoj mjeri specifičnost domaćeg graditeljstva, iako se porijeklom čvrsto vežu za samo nešto starije crkve u sjevernoj i sjeverozapadnoj Srbiji. Na ne-

[13] Milenko S. Filipović, *Manastir Vozuća u Bosni*, Skoplje 1940. U Pregledu srpskih spomenika.. Vl. Petkovića (str. 59, sl. 157 i 159) umjesto crkve u Vozući donesene su pogrešne fotograije crkve manastira Gomionice.

[14] Prvi pomen Liplja pada u 1612. godnu. O ovoj crkvi, koja se u relativno dobrom stanju nalazi oko 20 km zapadno od Teslića, još uvijek nije pisano. Crkva je do 1867. bila djelomično u ruševinama a tada su otpočeli radovi na njenoj obnovi koji su završeni 1879. godine. Za ove radove zaslužni su prota Kosta Dušanić i Ilija Vuković a neimar je bio Joso Maksimović. Novodozidani dijelovi mogu se pažljivim zagledavanjem izdvojiti.

[15] Milenko Filipović, *Manastir Udrim ili Gostović u Bosni*, Skoplje, 1940, Prvi pomen manastira potiče iz XVII vijeka a pao je, po autoru, 1716. Danas je porušen do temelja ali se p mreaerristnokp ,..)8jiVc
do temelja ali se priprema rekonstrukcija crkve.

[16] Manastir u Detlaku nije spomenut u dokumentima te je njegovo postojanje sasvim problematično. Detlak se spominje 1628. godine (Ilarion Ruvarac, Nešto o Bosni, 258) ali samo kao mjesto gdje je »povelenijem prezvitera Mileša u selu Detlaku« napisana jedna knjižica, *Molitvenik, rukom Zaharija Vozućanina*. Crkva manastira Stuplja bila je posvećena arhanđelu Mihailu i nalazila se negdje između Bosne i Vrbasa na liniji Doboj-Banja Luka. Prvi pomen pada u 1629. (ZiN, I, 1202) a pretpostavlja se da je zapuštena oko 1690. godine.

Sl. 8. Crkva Lomnica.

kim od njih, kao na crkvi u Liplju, primjetni su sjevernjački uticaji, posebno uticaji stila ruskih i vlaško-moldavskih crkava. Na čelu te grupe, u hronološkom smislu, stoji Tavna, a nešto mlađe su crkve na Ozrenu, u Vozući, Liplju i Gostoviću. Iako je specifična, u ovu grupu treba svrstati i crkvu Lomnicu.

Trikonhosne crkve nešto su monumentalnije od prethodnih. Ovdje spadaju Papraća i mlađa Moštanica, na kojoj pored moravske osnove vidimo i znatne druge direktne islamske uticaje.

Crkva manastira Rmnja sagrađena je krajem XV vijeka na teritoriji (na ušću Unca u Unu) koju tada još nisu bili Turci osvojili i genetički ona se veže za srpske crkve u srednjoj Dalmaciji, u Krki i Krupi. Pod uticajem ove struje u graditeljstvu, koja prodire sa juga na sjever, sagrađena je negdje pred tursko osvajanje jajačke banovine i crkva manastira Gomionice, zapadno od Banje Luke. Ove dvije crkve možemo svrstati u posebnu *zapadnobosansku grupu.*

Crkva manastira Dobruna kod Višegrada nastala je u XIV vijeku i ona je svakako najstarija pravoslavna crkva u Bosni sačuvana do naših dana.

Problem datacije današnje crkve u manastiru Tavni nije ništa lakši od prethodnih. Do sada se uglavnom navodilo da je crkva u Tavni s kraja XVI ili početka XVII vijeka. Njen prvi pomen u dokumentima, koji su doskora bili pristupačni, pada tek u 1627. godinu. Otud pretpostavka da je crkva nastala nešto prije ovoga datuma. Najnoviji objavljeni dokumenti iz turskih kancelarija pokazuju nam ovaj problem u svoj svojoj kompleksnosti jer se u turskim tefterima već 1533. godine, u selu Srednjem Lokanju, spominje crkva pod

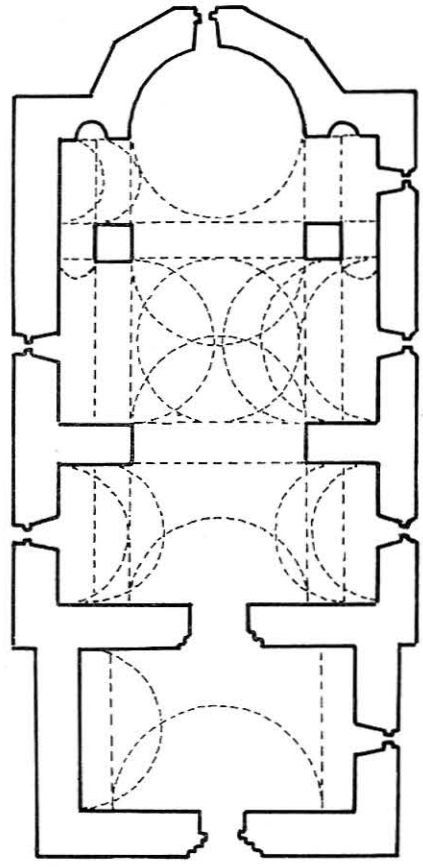

Sl. 9. Crkva Lomnica, osnova.

imenom Grabova. Ista crkva zabilježena je i 1548. godine, a 1548—1586. godine spominje se crkva pod imenom Tavna, i to ovom prilikom već kao manastir.[17] Nije ipak potpuno jasno da li je crkva Grabova identična docnijoj Tavni ili se u prvom slučaju radi o pomenu bogomolje čiji su temelji još vidljivi u blizini sela Krčine, nedaleko od manastira Tavne (3—4 km).

[17] Podatke o Tavni i Papraći iz turskih arhiva ljubazno mi je ustupio dr Adem Handžić na čemu se još jednom zahvaljujem. Dr Handžić objavio je nekoliko studija o problemima islamizacije u sjeveroistočnoj Bosni koje donose obilje podataka interesantnih i za našu temu: *Etničke promjene u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI* v., Jugoslavenski istorijski časopis, 4, Beograd, 1969, 31-37; *O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni*, Prilozi za orijentalnu filologiju, Sarajevo, 1970, 1-45.

Već smo naglasili da se crkva u Tavni u ponečem razlikuje od ostalih crkava sjeverne Bosne, u čiji širi stilski krug ipak ulazi, a to su Ozren, Liplje, Vozuća i Gostović. Arhitektonski stilski elementi koji Tavnu izdvajaju iz ove grupe spomenika su: relativno mala visina crkve, široka i niska kupola i potpuno odsustvo arhitektonske dekorativne plastike, pa i orijentalnog luka koji se inače sreće u Ozrenu, Liplju, Lomnici i Papraći. Radi se, dakle, o nešto arhaičnijim stilskim elemetima, što takođe podupire našu misao da je crkva u Tavni nastala prije Lomnice, Ozrena, Liplja, Vozuće i Gostovića, ali na pitanje koliko je ona starija od navedenih crkava, nismo u stanju da odgovorimo.

Sl. 10. Ktitorska kompozicija u Lomnici sa smerenim Genadijem i Akakijem, 1608.

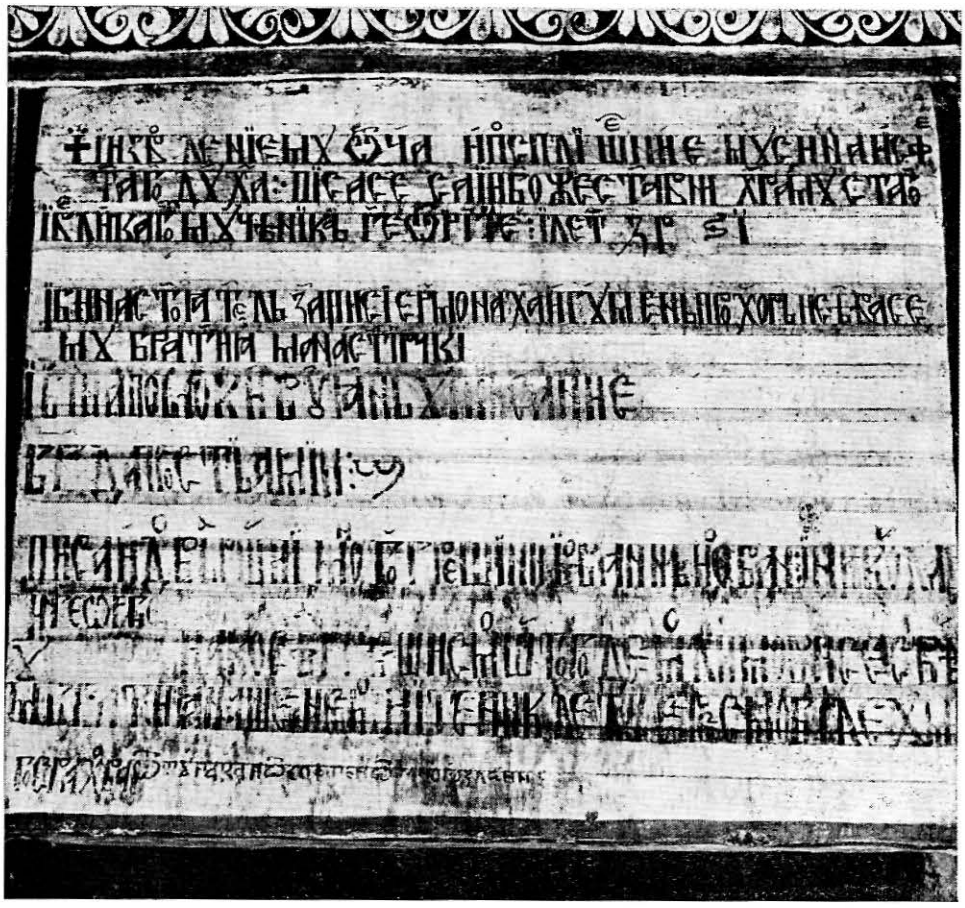

Sl. 11. Natpis o živopisanju crkve u Lomnici iz 1609. godine.

Pretpostavljalo se s razlogom da je crkva Svete Trojice u Tavni nekada bila oslikana.[18] Prvi glas o freskama u Tavni nalazimo u jednoj narodnoj pjesmi koju je zabilježio V. Ćuković.[19] U pjesmi se saopštava da je Tavnu, zajedno sa Pivom i Papraćom, sagradio Sava Nemanjić sa primorskim majstorima. Sava je Tavnu ukrasio

ikonama — božjim prilikama
žutim zlatom i dragim kamenjem«,

i te freske stajale su još dugo na porušenoj crkvi sve dok je nije, kako bilježi pjesma, obnovio hajduk Radivoje. Pokazalo se da je narodni pjevač, spominjući freske u Tavni, govorio istinu. Drugi dokaz je nešto indirektniji: austrijski vojni sveštenik Rudolf Bzenski, boraveći 1689. godine u Zvorniku, posjetio je izgleda i Tavnu. On u svom izvještaju kaže da pravoslavni narod oko Zvornika ima veoma lijepe crkve ukrašene freskama i ikonama. Prateći maršrutu kojom je ovaj sveštenik mogao da prođe na liniji Zvornik—Brod i obratno, biće da je pisac posjetio upravo Tavnu, kako je to već Mazalić ispravno zaključio.[20]

Postojanje fresko dekora u Tavni potvrđeno je konačno 1969. godine, kada su ostaci živopisa pronađeni prilikom konzervatorskih radova. Nakon obijanja brojnih malternih slojeva u crkvi ostaci fresaka pronađeni su samo u polukaloti kubeta i u kubetu oko prozora. Na donjim površinama nije pronađen ni jedan trag živopisa te se s pravom može zaključiti da je u Tavni bio oslikan samo vrh kubeta. Sudeći po malternim slojevima u donjim zonama, sasvim je moguće da je crkva bila pripremljena za potpuno oslikavanje, ali do toga čina ipak nije došlo. To se vidi i po načinu na koji slikar završava oslikanu površinu, naime, on njene ivice pažljivo obrezuje nožem a zatim ih oivičava crvenom trakom, svjestan očigledno da je sa poslom završio, (sl. 20—22).

Pronađeni fragmenti fresaka u Tavni pokazuju slijedeći sistem: osam prozora u kubetu bili su optočeni crvenom trakom između tankih bijelih linija, a strane unutar prozora bile su ukrašene ili

[18] M. Filipović — Đ. Mazalić, *Manastir Lomnica*, 125-126.

[19] Vasilije Ćuković, *Manastir svete Trojice-Tavna u prošlosti i sadašnjosti*, Istočnik, XII, Sarajevo, 1898, 102-103.

[20] Đoko Mazalić, *Zvonik (Zvornik), stari grad na Drini*, GZM, Sarajevo, 1955, 94.

Sl. 12. Crkva manastira Liplja.

sa običnim šah poljima (crveno i bijelo) ili sa vješto stilizovanom biljnom ornamentikom u obliku povijene grane sa crvenim lišćem (sličnim palmeti) i okerastim ružama. Površine između prozora nisu bile oslikane. Na dva mjesta u tjemenu kalote, u vrhu kubeta, pronađeni su manji ulomci neke freske sa figuralnom predstavom, jer se po svjetlozelenim i ružičastim tonovima prepoznaje slikana draperija. Vjerovatno se radi o predstavi Hrista Svedržitelja, koji se inače slika no ovom mjestu, ili je u pitanju kompozicija sv. Trojice, praznik kome je crkva posvećena.

Postavlja se pitanje koliko pronađene freske u Tavni doprinose datiranju same crkve. Na žalost, od veoma skromne cjeline, koju su nepoznati ktitori mogla da naruče i isplate nepoznatom majstoru, ostali su još skromniji fragmenti, a i oni predstavljaju samo djeliće jednog ornamentalnog sistema veoma tipičnog za skoro sve epohe srpske freske. Nije sačuvan ni jedan fragment sa inkarnatom ili natpisom koji bi rječitije svjedočili o vremenu nastanka fresaka. Jedino se može reći da se slična ornamentalna grana sa lišćem može vidjeti u Žitomisliću i Ozrenu, a ovi živopisi nastali su 1608—1609. godine.

Da je Tavna nešto starija od ostalih crkava u sjeveroistočnoj Bosni, izuzimajući Papraću, donekle svjedoči i njena pravilna pravougaona kamena oplata na fasadama, za razliku od nepravilnog zidanja, kakvo srećemo kod ostalih crkava. Pravilni tesanici sreću se i u unutrašnjosti crkve na opterećenijim zidovima i stupcima, kao i na kupoli u cjelini, dok su ostale površine iznutra zidane od samo pritesanog ili lomljenog kamena, što je dokaz da je i ova crkva građena sa namjerom da bude malterisana i oslikana.

Otkrivanje fresaka u Tavni, i to isključivo na tjemenu kubeta, i sagledavanje strukture unutrašnjih zidova nakon obijanja malternih slojeva, dali su nam, ipak, neke mogućnosti za unošenje više svjetlosti u prošlost crkve. Kako smo već rekli, stilska analiza otkrivenih ulomaka fresaka ne dozvoljava njihovu dataciju poslije prve polovine ili početka XVII vijeka. Budući da su freske pronađene na najvišim zonama crkve, u kubetu, proizlazi da crkva, a u svakom slučaju njeno kube, nije padala poslije nastanka fresaka, a to znači nakon prvih decenija XVII vijeka. Ako je stvarno crkva u Tavni ikada bila u ruševinama, o čemu svjedoči živo narodna pjesma i predanja, onda je ona mogla biti u ruševinama tek prije ovoga perioda, u XVI vijeku. Kraćih intervala u kojim je crkva mogla biti napuštena od kaluđera, pa i u veoma teškom stanju, bez pokrova i sa djelomičnim obrušavanjem zidova, moglo je biti, ali crkva ipak nije mogla »pasti« a da na njoj stoji kupola sa freskama. Vezivanje obnove Tavne u narodnom predanju sa imenima hajduka Starine Novaka i

brata mu Radivoja, koji su navodno crkvu obnovili 200 godina nakon njenog rušenja, u vrijeme kada su Turci zauzeli Teočak,[21] nakon ovih činjenica kao da sadrži bar zrnce hronološke istine.

Ipak dalje traganje kroz prošlost Tavne u ovom momentu je potpuno beznadežno. Odsustvo dokumenata ne dozvoljava nam prevazilaženje običnih hipotetičnih nagađanja od kojih nemamo koristi. Treba samo još reći da je crkva u Tronoši sagrađena 1559. godine, po skoro identičnom planu kao i Tavna, ne na čistoj ledini, već »na starom crkvištu«, odnosno ruševinama neke starije manastirske crkve, jer se u istom izvoru spominje i ćelija te porušene bogomolje, što nam takođe dopušta pretpostvaljanje, kako su to već učinili Mazalić i Filipović, neke starije građevine na današnjoj lokaciji crkve u Tavni. A mjesto na kome je ona sagrađena nije na stranputicama, kao u slučaju Ozrena, Liplja, Vozuće i Gostovića, već u relativno župnom i pitomom mjestu poznatom po toplim i ljekovitim izvorima. Zato nam se čini da iz daljih kombinacija oko traganja za prvim koracima koje je srpska arhitektura činila prelaskom Drine ne treba isključivati Tavnu i, kako ćemo to vidjeti, Papraću. Ostale pravoslavne crkve u sjevernoj i sjeveroistočnoj Bosni: Lomnica, Ozren, Liplje, Vozuća, Gostović (Udrim), Moštanica i Gomionica, nesumnjivo su nastale, u svom današnjem obliku, tokom XVI vijeka.

Crkva posvećena Blagovještenju u manastiru Papraći je najveća pravoslavna bogomolja u Bosni i Hercegovini, a sa Hopovom na Fruškoj Gori i Pivom u Crnoj Gori ulazi u krug najmonumentalnijih sakralnih građevina za koje se pretpostavlja da su nastale u vrijeme turske uprave. Monumentalnost ove crkve našao je za shodno da istakne i anonimni kujundžija kada je na jednom kivotu iz 1586. godine ugravirao tekst u kome veli da je kivot svojina »velikago monastira zovomi Paprašća«.[22] Sa ovim epitetom nije spomenuta ni jedna crkva u Bosni i Hercegovini, pa ni tako značajna kao tvrdoška. Papraćki kaluđeri predstavljali su je ruskim samodršcima kao manastir »svjatago vašego carstva«.[23] Ponekad se ubicira u »srpskuju zemlju«;[24] stari srpski tekstovi redovno manastir vežu za rječicu Papraću (Spreču), na čijem je izvoru crkva izgrađena, a narodna pjesma dodaje ovoj ubikaciji i brdo Borogovo, koje se nalazi iznad manastira.

Crkva je inače u osnovi trikonhosna, ima tri apside, okruglo kube sa osam prozora, kratak unutrašnji i ogroman spoljni narteks. Spolja posmatrano djeluje neskladno, ogromne zidne plohe nisu razuđene i razrađene a od dekorativne plastike ističe se samo unutrašnji portal, nekoliko islamskih lukova na nišama i apsidalnim prozorima i vijenac

[21] M. Filipović — Đ. Mazalić, *Manastir Tavna*, 117.
[22] Lj. Stojanović, ZiN, I, 780.
[23] M. Filipović — Đ. Mazalić, *Manastir Papraća*, 101.
[24] Lj. Stojanović, ZiN, 622.

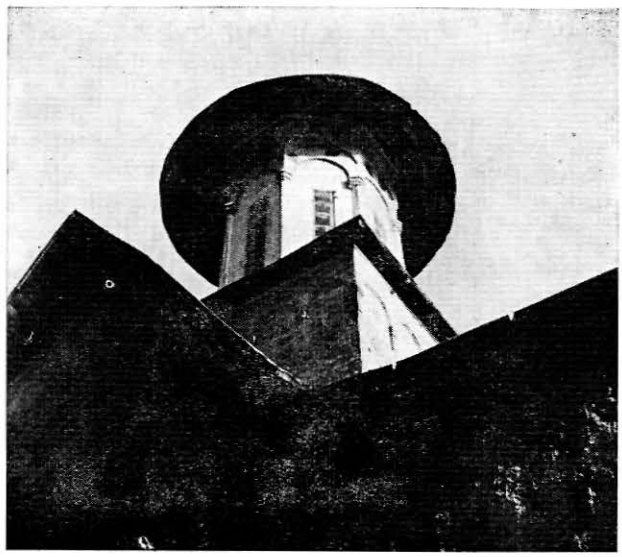

Sl. 13. Crkva manastira Liplja.

slijepih arkada na potkrovlju pjevnica. Ostali podaci o arhitekturi crkve u Papraći mogu se naći u već spomenutom radu M. Filipovića i Đ. Mazalića. Ovom opisu u mogućnosti smo da damo samo dvije bitnije korekture: spoljni narteks nije naknadno dozidan, kako to misle autori, a vrata sa južne strane crkve nisu iz novijeg vremena već su starija od fresko slikarstva, a to znači da su vjerovatno prvobitna. Naime, otkrivanjem fresaka u ovoj crkvi oko dovratnika ovih vrata pronađena je slikana traka koja ih je uokviravala a tu je, u toku gradnje crkve, postavljen i jedan stećak.

Manastir Papraća u ćirilskim dokumentima spominje se prije ostalih crkava u Bosni: prvi pomen

Sl. 14. Prozor na crkvi manastira Liplja, južna strana.

Sl. 15. Crkva manastira Moštanice.

pada u 1550—1551.[25] To nam, između ostalog, potvrđuje da je crkva u Papraći jedna između rijetkih koje su nastala prije 1557. godine, kada je obnovljena Patrijaršija u Peći, što znači da se njeno građenje ne može objašnjavati inicijativom i zalaganjem ove vrhovne institucije pravoslavnog življa na širokom prostoru od Štipa do Budima.

U rekonstrukcija rastrgane i polomljene slike najranijih dana iz života Papraće, mi ćemo biti prisiljeni da se osloncem na objavljene dokumente, analizom materijalnih ostataka ovoga monumenta i korišćenjem najnovijih podataka i izvora krećemo unatrag, uz oprezno korišćenje svake mogućnosti za orijentaciju.

M. Filipović i Đ. Mazalić, koji su do sada najiscrpnije razmatrali istoriju ovoga manastira, veoma oprezno, što je potpuno razumljivo, zadovoljili su se konstatacijom da je crkva vjerovatno nastala nešto prije njenog prvog pomena iz 1550/51. godine, dakle negdje u drugoj četvrtini XVI vijeka, ali u isto vrijeme oni dozvoljavaju mogućnost da je na istom mjestu mogla da postoji neka

[25] M. Filipović — Đ. Mazalić, *Manastir Papraća*, 99.

starija građevina. Da je crkva stvarno nastala u turskom vrmenu navode se slijedeći dokazi: jedan stećak uzidan je u temelje spoljnog narteksa što se koristi kao dokaz da je to urađeno poslije zamiranja tradicije stećaka; drugo, u oltarskom prostoru iznad protezisa i đokonikona izvedene su skrivnice, znak da su namjenjene skrivanju vrednijeg inventara od Turaka i treće, postojanje orijentalnog islamskog luka iznad prozora na apsidi.[26]

Prije nego što pređemo na istraživanje prošlosti Papraće, moramo konstatovati da su razlozi zbog kojih je Papraća datirana u prvu polovinu XVI vijeka ipak nedovoljni i neubjedljivi. Težinu činjenice da je u temelje spoljnog narteksa ugrađen jedan stećak sami autori su obezvrijedili konstatacijom da je ovaj dio crkve naknadno dozidan. Ipak, kako smo već naveli, spoljni narteks stvarno je izgrađen kada i sama crkva u današnjem obliku, što su potvrdili ispitivački radovi na fasadama crkve, a to se moglo konstatovati na spojevima svodova prilikom prepokrivanja crkve 1967. godine. No, bez obzira na ovu činjenicu, nalaz stećaka u jednom objektu samo je siguran dokaz da taj objekat nije nastao prije epohe u kojoj su nastajali ovi nadgrobni spomenici. Stećci su mogli biti ugrađivani i nakon ove epohe ali se to isto moglo desiti i u toku te epohe, jer se ugrađivanje nadgrobnih spomenika u sakralne objekte nije moglo smatrati njihovim skrnavljenjem. Da je sahranjivanje pod stećke nastavljeno i nakon izgradnje crkve potvrđuje se nalazom male nekropolice stećaka u samoj crkvenoj porti. Mi smo u toku radova na otkrivanju fresaka u crkvi utvrdili da je jedan stećak upotrebljen kao dovratnik južnog ulaza u crkvu — znak da su stećci kao graditeljski materijal šire korišćeni prilikom izgradnje Papraće i opomena istraživačima da današnju nekropolicu od 5—6 stećaka pred crkvom mogu datirati i nakon izgradnje crkve. Stećci koji se nalaze pred crkvom i u njenim temeljima, dakle, ne samo da ne smetaju dataciji Papraće u predtursko vrijeme nego upravo to omogućuju.

Činjenica da u Paprači stvarno postoje skrivnice takođe nije siguran dokaz za njenu širu, a nekmoli užu dataciju. Potreba za skrivnicama mogla se javiti u svim vremenima i na svim područjima u našoj zemlji.

Orijentalni, islamski luk koji se stvarno sreće na Paprači zaslužuje da bude iscrpno razmotren, jer njegova pojava krije izvjesnu mogućnost šire datacije same crkve. Prije svega treba konstatovati da su ti lukovi, s obzirom da se nalaze ugrađeni u tkivo zida iznad malih prozora kao i ispod strehe na pjevnicama, izvorni, odnosno da su nastali u isto vrijeme kada i crkva u današnjem obliku. Takvi lukovi nalaze se i na drugim crkvama u Bosni: na ozrenskoj, lomničkoj, lipljanskoj i moštaničkoj, i mi smo sve te crkve stavili u tursko vrijeme, ali ne samo zbog toga. Odlučujuća je bila spoznaja da nabrojane crkve svojom arhitekturom u cjelini jasno pokazuju da su mlađe od crkava u Tavni i Papraći. Na primjer, crkva na Ozrenu, koja je vjerovatno služila za uzor graditeljima crkava u Vozućoj, Liplju i Gostoviću te crkva manastira Moštanice, imaju portale uokvirene kordonskim vijencom, upravo onako kako je to redovan slučaj kod naših džamija.[27] To znači da

[26] Nav. d., 97-99.

[27] Andreja Andrejević, *Manastir Moštanica*, Starinar, n. s. XIII — XIV, 1962 — 1963, Beograd, 1965. 170.

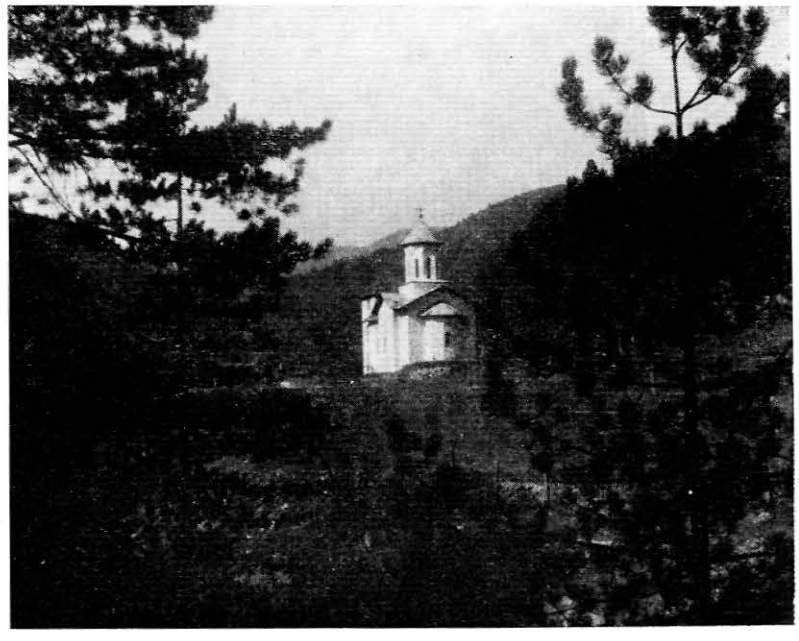

Sl. 16. Crkva manastira Vozuća.

Sl. 17. Crkva manastira Tavna.

su na graditelje ovih bogomolja direktno ili indirektno uticali ne samo orijentalni impulsi, već konkretno graditeljstvo džamija. Na Papraći, međutim, toga nema. Orijentalni luk ovdje je samo simbol — znak da je ona stvarno morala nastati u vremenu kada su elementi novoga stila počeli zapljuskivati i Bosnu, i, kako ćemo vidjeti, islamski kulturni uticaji strujali su daleko ispred linije fronta moćnog novog carstva. Turci su, na kraju, prisutni u centralnim dijelovima Bosne već u prvoj polovini XV vijeka, a njihovo prisustvo u južnim krajevima starih srpskih zemalja u XIV vijeku moglo je imati odraza na kulturu svih naših zemalja, pa i na Bosnu. Otud naše ubjeđenje da i postojanje ovih lukova na izvjesnim građevinama ne smijemo bez kritičnosti koristiti za datiranje određenih objekata u vrijeme turske uprave u pojedinim regionima. Da su islamski uticaji strujali u hronološkom smislu ispred turske administracije, imamo više dokaza a pomenućemo samo dva: jaki islamski uticaji konstatovani su na arhitekturi i zidnoj ornamentici Moravske škole XIV—XV vijeka u Srbiji, a na Šćepan Polju, na sastavu Tare i Pive, još uvjek postoji mauzolejna kupolna crkva porodice Kosača, iz XV vijeka, na kojoj su islamski uticaji našli odraz, kako na brojnim lukovima,

tako i na konstrukciji veoma niske a široke kupole koja, umjesto na pandantifima, leži na trompama.[28] Ta crkva je, bez svake sumnje, morala nastati prije osvajanja ovog područja od strane Turaka, ali su je ipak gradili majstori koji su veoma dobro poznavali graditeljstvo džamija, a može biti da su neku od njih i podigli.

Htjeli smo reći da se pojava islamskog luka na arhitekturi Papraće može koristiti za dataciju objekta samo u toj mjeri kojom se nastanak Papraće stavlja u širi vremenski krug islamskih uticaja na ovom području. Početak tih uticaja ne može se vremenski jasno odrediti, ali oni su svakako stariji od 1463. godine, kada su Turci osvojili veći dio Bosne. Naravno, ti lukovi karakterističniji su za »tursko vrijeme« te se njihova pojava ne može koristiti za uža datiranja pojedinih objekata, ali to je upravo i bila svrha naših raspravljanja. Uzgred rečeno, naša istorija umjetnosti, posebno istorija stilova, duguje jasan odgovor u kakvoj su sprezi islamski i gotički luk na našem terenu i koji su sve načini i pravci njihovog preplitanja.

Pokušaćemo da analizom nekih novih činjenica pratimo život Papraće u periodu starijem od polovine XVI vijeka, kada je manastir, kako smo vidjeli, prvi put spomenut. U tom smislu prvu priliku pruža nam jedan, tek u najnovije vrijeme otkriven dokumenat. U Biblioteci Akademije u Bukureštu čuva se jedno četvorojevanđelje pisano na papiru 1551. godine, ukrašeno zastavama i inicijalima, sa slijedećim zapisom na posljednjem listu:[29]

Исписана бы сїя книга, в лѣт ҃ѕнф, пождѣтыь от нарожна ҃афна индак҃ѳ, мсца април ѕї в земли волынскон въ град Несухоижах повеленїемь благорождного кнзи Димитрїа Ѳедоровица Сянкгушковица старости цар(ств?)ѡ лодмерского Маршалкговица земль Вѡлын(с)ко старо́сты житомискогъ. При державѣ короля полског великог (к)нз҃я литовског Жикгимонла Жикгимонтовицла

Августа рукою многогрѣшног дьяка Михаила до манастыра цр҃кы земль сербьскыїѣ Блг҃овѣщенїя престиє владице наше бце глютъ Папракъ на мно=гогрѣшныї раб прошу и молю є да ли сѣ будѹ описла ли изгрѹбли в мь коемь словъ вы же братиа сщ(е)лици и дїакони чтитє исправлаюци а мє=нє грѣшна҃ не клинъитє.

Tekst je izvanredno zanimljiv. Izvjesni dijak Mihailo napsao je negdje u Polaskoj oblasti, u istočnim predjelima današnje Poljske, »povelenijem kneza Dimitrija Teodorovića« jevanđelje i autor za sebe veli da je od manastira »carske zemlje srbske Blagovješćenija presvetije vladičice naše Bogorodice glagolajeme Papraće«. Istina predlog »od« napisan je inverzno kao »do« te postoji mogućnost tumačenja da je slikar samo namijenio jevanđelje Papraći, no to ne mijenja smisao i značaj ovoga teksta jer, kako ćemo vidjeti, Mihailo o kome je riječ, stvarno je bio porijeklom iz Papraće. To će se jasno pokazati ako se navedeni tekst uporedi sa zapisom koga je prepisao, prije skoro stotinu godina, Ilarion Ruvarac, sa jednog psaltira, a koji glasi:[30]

Почала сѣ писати сїа книга мѣсяца маи, а ско(н)ча сѧ мѣсяца їюлїа 16 роукою Михаила Зборожевиць Александровича, накладомь пана Николиль Срѣбина оу Володаве. Списа сѣ сїа книга в лѣто ҃ѕѳ (1553) роков, а от рожства христова ҃аѳѕ (1561?) мѣсеца юла 16, в земли подлаской оу Володаве при державѣ Жикгимонта Августа и надана черезь пана Николов Србина до землѣ сръско до манастира Благовѣщенїа пре=чистои глаголемаго Папратиа.

[28] M. Kovačević, *Crkva pod srednjovekovnim gradom Sokolom*, Starinar, n. s. XVIII, 1967, Beograd, 1968, 221-224.

[29] I ovom prilikom zahvaljujem se dru Sretenu Petkoviću koji mi je skrenuo pažnju na ovaj tekst.

[30] Lj. Stojanović, ZiN, I, 622.

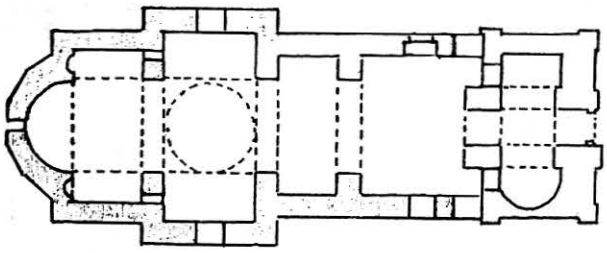

Sl. 18. Crkva manastira Tavna, osnova.

Na osnovu konstatacija da je obje knjige napisala ličnost sa imenom Mihailo, da su nastale u istoj oblasti u Poljskoj, u Podlasju, da su prepisane u približno isto vrijeme, u vremenskom intervalu od najviše 10 godina, a možda i samo dvije — jer u drugom zapisu navedene su pogrešno dvije mogućnosti 1553. i 1561. godina te da su obje upućene u Papraću, odnosno povezane sa imenom ovog manastira — možemo sa sigurnošću zaključiti da je obje knjige pisala ista ličnost koja se zvala Mihailo Zboroževic Aleksandrović. Ova svjetovna ličnost, koja se naziva »dijakom« i »mnogrešnim rabom«, nije bez razloga zabilježena dva puta u vezi sa Papraćom. Ne samo da tekst zapisa iz 1551. godine možemo shvatiti kao direktno određenje porijekla dijaka Mihaila od Papraće već i njegovo prezime Zborožević upućuje na takav zaključak. Naime, već smo naveli da se iznad manastira Papraće nalazi veće brdo sa selom na površju koje se naziva Borogovo. Po ovom lokalitetu Papraća se u prošlosti uže ubicirala a to su znali i narodni pjevači pa i Filip Višnjić. U dvije narodne pjesme zabilježena je »i Papraća ispod Borogova« ili »pod velikim brdom Borogovom«.[31] Samo na prvi pogled zvuči hipotetično ako se prezime Mihaila Zboroževića izvede iz toponima Borogovo. Sasvim u duhu našeg jezika došlo je od »Borogova«, preko »s Borogova« do »Zborožević«. Mihailo, ili neko od njegovih predaka, koji je očigledno Srbin emigrant, živeći u Poljskoj, našao je za potrebno da, sasvim u skladu sa pravilima i modom zapadnog svijeta, priključi svom imenu i geografsku komponentu, čime je želio da podvuče svoje »plemenito« porijeklo. Otud njegova ljubav, njegova briga i povezanost za Papraću i stari kraj.

Kada se interesujemo za vrijeme u kome je nastao manastir Papraća ovdje su za nas bitne indirektne mogućnosti da kod Mihaila živu tradiciju o njegovom porjeklu od Papraće koristimo tako što ćemo postojanje ovoga manastira ne samo naslutiti već i potvrditi barem oko sredine prve polovine XVI vijeka, pa i prije ovoga vremena. Inače jedan Srbin izbjeglica ne bi imao razloga da se sjeća i da se veže za ovu manastirsku crkvu. Navedeni tekstovi pružaju još neke mogućnosti za nešto dalju dataciju Papraće, ali mi ćemo o tome govoriti docnije.

Dalji korak u prošlost prema vremenu nastanka Papraće moguće je učiniti korišćenjem najnovijih podataka iz turskih kancelarija koje je ispitivao dr Adem Handžić. Turski dokumenti registrovali su crkvu u Papraći 1540. godine a 1547. navode se i »njeni stanovnici« što je dokaz da se radi o manastiru. U popisu stanovništva iz 1528. godine crkva u Papraći nije zabilježena, ali se spominje izvjesni pop Radica iz Papraće.[32] Istina, spomen popa još uvijek ne predstavlja siguran dokaz da je u istom mjestu postojala i crkva, ali ona se i ovdje naslućuje jer su pravoslovni popovi bili veoma rijetko bilježeni u turskim dokumentima.

Papraća je izgleda postojala i 1513. godine. Naime, te godine prepisao je pop Oliver jedno jevanđelje koje se do 1578. godine nalazilo u Papraći, a te godine neki pop Vuk prenio ga je u čajničku pravoslavnu crkvu, gdje se još uvijek nalazi.[33] Pop Oliver, koji za sebe veli da je »poslednji grešni pop«, pisao je sa pjesničkim nadahnućem i njegov opis teškog stanja u kome je stvarao veoma je slikovit i ubjedljiv: »Zdje strah, zdje skrb, zdje beda velika« ... »begaja bežite, neverija biše i pri nas beda ismailtska«. Nažalost pop Oliver ne kaže gdje je pisao svoje jevanđelje, ali, budući da je ono sve do 1578. godine bilo u Papraći, s pravom se može pretpostaviti da je ono pisano za ovu crkvu. Tome se ne protive ni istorijski dokumenti a činjenica da je jevanđelje nastalo 1513, dakle samo godinu dana nakon turske ofanzive na

[41] Pesme Filipa Višnjića, Beograd, 1933, 164.

Sl. 19. Crkva manastira Tavna.

[32] Podaci iz navedenih djela A. Handžića.

[33] Ime popa Olivera, napisano u vidu komplikovane ligature, prvi je uspješno pročitao Petar Mimirović (Stari rukopisi i štampane knjige u Čajniču, Naše starine, III, Sarajevo, 1965, 176). Do tada se smatralo da je u pitanju pop Jovan (ZiN, I, 415).

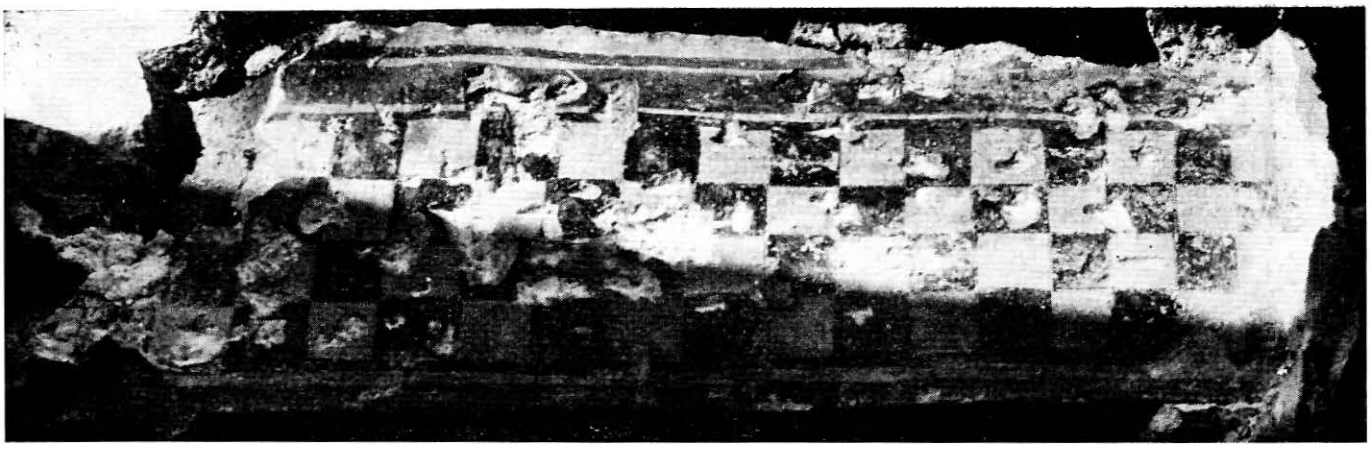

Sl. 20. Dekoracije u kubetu crkve u Tavni.

sjevernu Bosnu, kada je pala Srebrenička banovina sa brojnim austrijskim utvrđenjima (Teočak, Srebrenik, Soko, itd.), dozvoljava nam da objasnimo uzrok veoma teških prilika na koje se poziva pop Oliver. Pobjeda turskog oružja učinila se »poslednjem grešnom popu Oliveru« kao prava kataklizma vrijedna svečanog pomena. Naravno, pesimističke vizije popa Olivera nisu se pokazale opravdanim. Četrdeset godina docnije u Papraći će prosto da buja monaški život, odvažniji kaluđeri odlaziće u Rusiju a manastirska crkva biće živopisana veoma dobrim fresko-slikarstvom.

Ako podatak o popu Oliveru povežemo sa pominjanjem popa Radice u Papraći 1528. godine, možemmo izvući zaključak ili samo pretpostaviti da je tih godina u Papraći bila obična crkva a ne manastir. Manastir je osnovan tek tridesetih ili četrdesetih godina XVI vijeka, u vrijeme zvorničkog epskopa Teofana.

Prilikom najnovijih radova na istraživanju i konzervaciji fresaka u crkvi manastira Papraće, 1968. godine, pronađeni su iznad ulaznih vrata u naosu ostaci ktitorskog natpisa o oslikavanju crkve, ispisanog smeđom fresko-bojom na svijetlo-okerastoj pozadini. Ovaj natpis govorio je, kako je to uobičajeno, o vremenu u kome je obavljeno živopisanje, o ktitoru i, možda, tu je bilo zabilježeno i ime slikara. Na žalost ovaj izuzetno značajni tekst sačuvan je samo u nekoliko sitnih fragmenata. Ipak, srećnom okolnošću, još uvijek su na početku četvrtog i petog reda čitljivi dijelovi dvije riječi za nas veoma značajne: ФАНА ПРЬВ ... Prva dva sloga FANA možemo tumačiti samo kao završetak dva lična imena i to Mitrofana i Teofana. Da je to baš tako potvrđuje nam sačuvani početak slijedeće riječi + PRV . . ., vjerovatno početak pridjeva PRVAGO (sl. 28).

Ime Mitrofan do sada nije evidentirano u vezi sa Papraćom, međutim, jedan Teofan zabilježen je u istorijskim izvorima i on je bio zvornički episkop.[34] Papraća je u XVII vijeku pa i kasnije pot-

[34] Opširnije je o vom episkopu pisao Milenko Filipović *(Počeci i prošlost zvorničke eparhije,* Bogoslovlje, god. VIII (XX sv.), sv. 1 i 2, 16-28. Tamo je i ostala literatura. Upravo zbog pojave ovih episkopa neki domaći istoričari zastupaju mišljenje da u stvari nikada

Sl. 21. Fresko-dekoracije u prozorima kubeta u Tavni.

padala pod jurisdikciju dabrobosanske episkopije, ali, budući da je od Zvornika udaljena samo dvadesetak kilometara, mogla je u prvoj polovini XVI vijeka potpadati pod zvorničku eparhijsku upravu, kao što je to danas slučaj. Iz tih razloga mislimo da su ostaci navedenog teksta nekada sadržavali ime ovoga episkopa.

Sl. 22. Ostatak imena episkopa Teofana na ktitorskom natpisu o živopisanju crkve u Papraći, pol. XVI vijeka.

Ime zvorničkog episkopa Teofana sačuvano je u našoj istoriji u vezi sa aferom oko pobune smederevskog mitropolita Pavla protiv ohridskog arhiepiskopa Prohora, koji je, gašenjem srpske Patrijaršije u Peći, pokušavao da svoju jurisdikciju protegne na sve krajeve u kojim je postojala pravoslavna crkva i srpski narod. Smederevskom mitropoliu Pavlu priključio se u ovoj pobuni i zvornički episkop Teofan pa su oba na ohridskim saborima iz 1528, 1529 i 1532, bili kao otpadnici osuđeni a zatim, 1532. godine, odlučeni iz crkve i prokleti. Zvornički episkop Teofan morao je biti spomenut još jednom u aktima Ohridske arhiepiskopije i to 1541. godine, kada je arhiepiskop Prohor svojom presudom lišio činova sve sveštenike i episkope koje je smederevski mitropolit Pavle proizveo, pa među ovima i episkopa Teofana. Ovaj zvornički episkop izgleda da je naslijedio mitropolita Pavla nakon njegove smrti, i to na tronu srpskog arhiepiskopa kako su ga predstavljali pobunjeni sveštenici. To se zaključuje na osnovu sopoćanskog pomenika u kojem je odmah nakon arhiepiskopa Pavla upisano ime arhiepiskopa Teofana. Milenko Filipović, koji je istraživao prošlost zvorničke arhiepiskopije, s pravom je izveo zaključak da je episkop Teofan izrazito snažna i originalna ličnost iz naše istorije, te da je bio cijenjen i uticajan.[36] Nažalost drugi izvori, osim navedenih, ne znaju za episkopa Teofana koji je imao hrabrosti da sa uskim krugom srpskih crkvenih visokodostojnika digne glas pobune protiv autoriteta jedne visoke crkvene institucije a u prilog kontinuiteta ugašene ili osporavane srpske Patrijaršije u Peći.

Takva ličnost kao što je bio prvi zvornički episkop Teofan mogla je imati i potrebe i snage da inspiriše a možda i finansira oslikavanje prostranih zidnih površina crkve u Papraći gdje je vjerovatno često i boravio. Od tog fresko-ansabla u naosu i oltaru, do danas su se očuvali samo teško oštećeni ulomci u južnoj pjevnici, apsidalnoj konhi i iznad vrata na zapadnom zidu naosa. Stilska ana-

nije ni došlo do potpunog gašenja srpske Patrijaršije u Peći (Branislav Đurđev, *Srpska crkva pod turskom vlašću do 1557. godine,* Historijski pregled, 1, Zagreb, 1958, 20-28.

Sl. 23. Fresko-dekoracije u prozoru kubeta u Tavni.

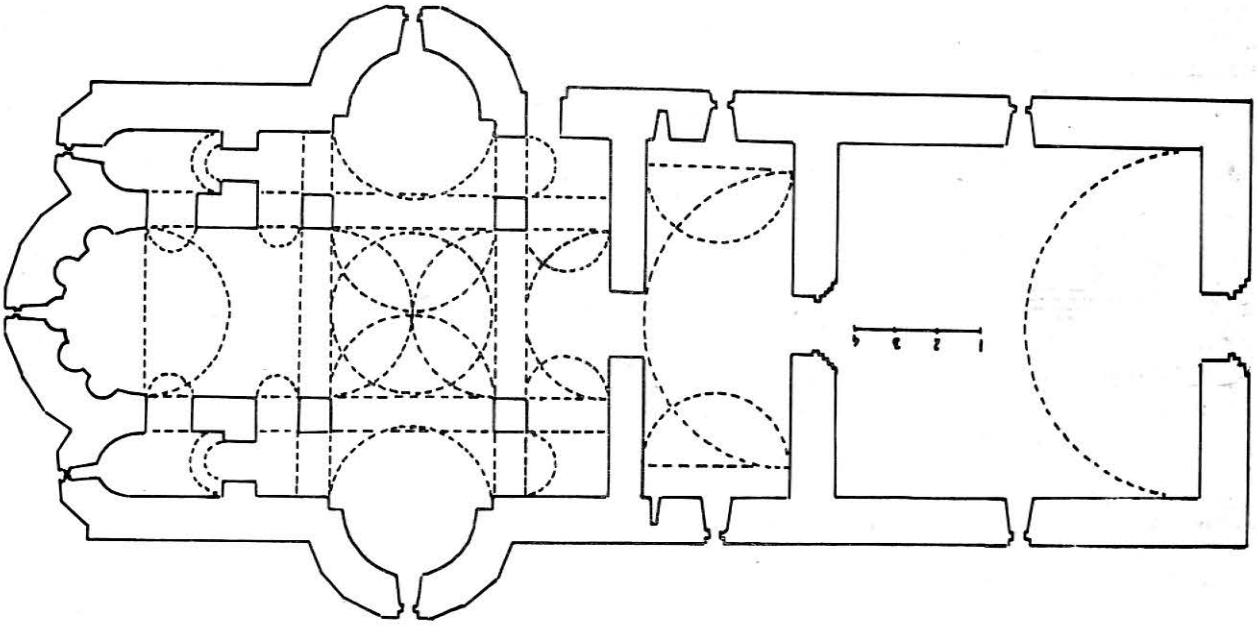

Sl. 24. Crkva manastira Papraće, osnova.

Sl. 25. Položaj manastira Papraće.

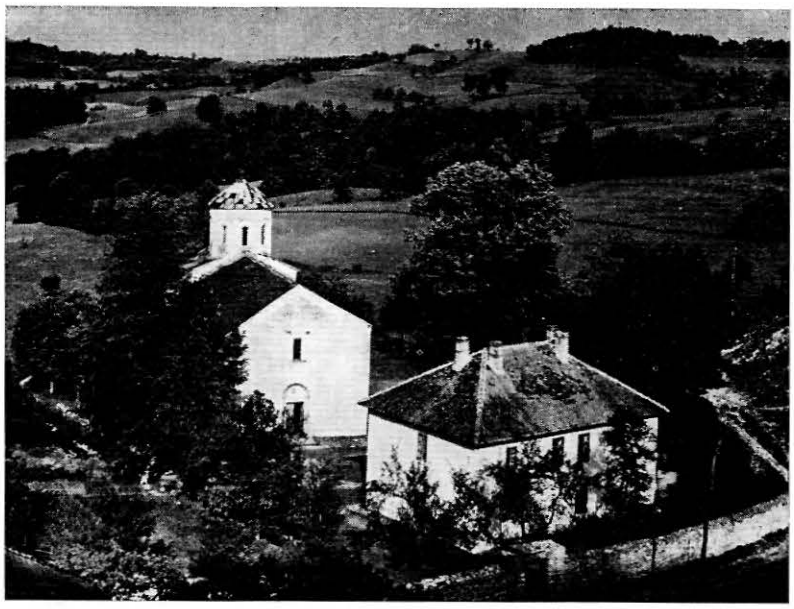

Sl. 26. Manastir Papraća.

liza ovog živopisa također govori u prilog njegovog datovanja pred kraj prve polovine XVI vijeka. Lijepoliki, elegantni i dinamični sveti ratnici, prikazani u južnoj pijevnici, genetički se vežu za slikarstvo moravske Srbije. U svakom slučaju, slikarstvo otkriveno u Papraći u najnovije vrijeme pokazalo se da stoji negdje na početku razvoja stila one grupe slikara koja je, odmah nakon obnavljanja pećke patrijaršije, oslikala brojne spomenike u Srbiji i Crnoj Gori (Studentica, Gračanica, Mileševa, Banja Pribojska, Savina, Peć). U ovoj grupi slikara, koja je ovdje radila pred kraj prve polovine XVI vijeka, vjerovatno je šegrtovao docniji najveći srpski slikar iz turskog perioda, majstor Longin, koga ćemo oko 1578. godine sresti i u Lomnici. Inspirator svestranog procvata monaškog, kulturnog i umjetničkog života u Papraći tih godina bio je, izgleda, zvornički episkop Teofan.

Povratićemo se još jednom na zapise Mihaila Zboreževića Aleksandrovića iz 1551. i 1561. godine. Mihailov otac, sudeći po njegovom prezimenu, morao se zvati Aleksandar. Takvo ime, iako kalendarsko, u XV i XVI vijeku, pa i docnije, nije bilo poznato u Bosni.[36a] Mihailov otac mogao je ovo ime dobiti samo u Poljskoj ili Rusiji, a to bi značilo da je iz Bosne izbjegao na sjever Mihailov djed. On je morao prenijeti na svoje potomke porodično predanje vezano za porijeklo od Papraće

Sl. 27. Crkva manastira Papraće.

i Borogova, te nam i ova, istina nesigurna indicija, daje izvjesne posredne mogućnosti za datiranje crkve u Papraći već na kraj XV vjeka.

Vremenski period između 1463, kada su Turci osvojili veći dio Bosne, i 1513. godine, kada se javlja crkva u Papraći, veoma je buran, svakako najteži u istoriji ovog regiona, i naši istoričari još uvijek nisu u stanju da rekonstruišu tačnu i jasnu sliku sukcesivnog i istrganog turskog nadiranja u ovim krajevima. Linija fronta između Ugarske i Turske ovdje je krajnje nepravilna, razbijena enklavama, naizmjenično istrurenih prema sjeveru i jugu, a strateški je veoma efemerna. Srebrenička ugarska banovina sa nizom gradova u sjeveroistočnoj Bosni bila je srušena tek oko 1512. godine. Oko Zvornika, koji je u turskim rukama, vode se stalne borbe: 1501. godine despot Jovan vodi rat oko donje Drine, 1502. godine on je razbio Turske pod Zvornikom, period između 1512. i 1519. pun je sukoba i pravih ratova a mirovni ugovor zaključen je tek 1519. godine.[37] Papraća se upravo nalazi u tom nemirnom i ničijem prostoru na kojem se tada intenziviraju migracioni i emigracioni procesi. Prosto je nemoguće zamsliti, a nekmoli pronaći, u tom vremenu toliko snažne društvene formacije koje su bile u stanju da organizuju i finansiraju podizanje tako monumentalne građevine kakva je papraćka crkva. Ako bismo prihvatili objašnjenje da su Papraću sagradili Srbi doseljeni u tom vremenu naišli bismo na nepremostivu prepreku u odgovoru na logično pitanje: Zar su uslovi formirani dolaskom Turaka u ove predjele bili povoljniji za potlačene nego za pobjednike, jer iz istog perioda u sjeveroistočnoj Bosni nije sačuvan ni jedan monumentalniji spomenik islamske umjetnosti?

U ljetopisima Franjevačkog samostana u Fojnici zabilježen je jedan za nas interesantan podatak. Već 1488. godine bosanski franjevci morali su se žaliti Porti da se oko Zvornika javljaju pravoslavne vladike i kaluđeri koji nastoje da od katolika naplate porez za vjerske obrade.[38] Sultan Bajazit II morao je fermanom od 20. X 1488. godine da zabrani ovakvu aktivnost pravoslavnog sveštenstva. I ovaj dokument možemo sa sigurnošću koristiti u potvrdi da je već tada u ovim krajevima Bosne moralo biti značajnijih uporišta pravoslavnog monaštva.

Najpovoljniji uslovi za nastanak crkve manastira Papraće, uzimajući u obzir vjerske i političke prilike, bili su oni koje srećemo pred kraj prve polovine XV vijeka, kada su prostrani dijelovi sjeveroistočne Bosne bili u rukama posljednjih srpskih despota. Desport Đurđe, nakon poraza kralja Tvrtka pod Zvornikom 1433. godine, naziva se gospodarom Zvornika i Usore. Zvornik i Srebrenica bili su u despotovim rukama i 1435 godine. Iz jednog dokumenta iz dubrovačkog arhiva doznajemo da su u Srebrenici oko 1427. godine postojale najmanje dvije pravoslavne crkve, jer su se optuženi Dubrovčani pravdali da su se u vrijeme pobune protiv despota sklonili u njegove crkve.[39] Dakle, u ovim perifernim predjelima bosanskog kraljevstva, koji su tradiciju pravoslavlja imali još od vremena kralja Dragutina, moglo je, potpomognuto doseljenicima iz Srbije i Crne Gore, da dođe do renesanse crkvenog graditeljstva, neposredno pred kraj bosanske samostalnosti, slično renesansi u Moravskoj Srbiji pred kraj XIV i u prvoj polovini XV vijeka.

Ako već nismo u stanju da tačno odredimo vrijeme u kome je nastala današnja crkva u Papraći onda smo, za utjehu, ipak u mogućnosti da jasno odredimo godinu prije koje ona nije mogla nastati, a to je 1418. Te godine završeni su radovi na izgradnji mauzolejne crkve despota Stefana Lazarevića u Resavi-Manasija. Crkva u Papraći u svojoj osnovi i nekim prostranim rješenjima očigledno

[36] Milenko Filipović, nav. d.

[37] O stanju oko Zvornika u XV i XVI vijeku pišu Mazalić u navedenom djelu (Zvornik) i A. Handžić (navedena djela).

Sl. 28. Početak jevanđelja od Marka, rad slikara i prepisivača Mihaila Zboroževića Aleksandrovića iz Papraće, 1951. godina.

[38] Josip Matasović, *Fojnička regesta*, Spomenik, SKA, LXVIII, 2, Beograd, 1930, 104.

[39] Mihailo Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, I, SAN, CCXL, 14, Beograd, 1955, 61-94.

Sl. 29. Sv. Silvestar, freska u oltarskom prostoru, Papraća.

oponaša Manasiju, koja je već u XV vijeku ušla u krug najznačajnijih srpskih spomenika kroz istoriju. Upravo taj snažni kontakt sa Manasijom, preko njenog trikonhosa u osnovi, proporcija sa dominantnim vertikalizmom, pa i živopisa nastalog kasnije, potvrđuju nam da su ktitori i graditelji crkve u Papraći, zidajući je, imali pred očima tada najslavniju srpsku crkvu, znači, imamo još jedan veoma važan razlog da njen nastanak stvarno tražimo u vremenu kada je moravski stil u graditeljstvu bio još aktuelan. Prisustvo već konstatovanih elemenata islamskog graditeljstva na Papraći ograničava ovakvu dataciju na nešto pozniji period prve polovine XV vijeka, kada su islamski uticaji, kao predhodnica turske uprave, već počeli zapljuskivati savremeno graditeljstvo sjeveroistočne Bosne. Naravno, crkva u Papraći samo je blijedi i rustični odsjaj raskošnog arhitektonskog bogastva Manasije, što je opet dokaz da su ovu crkvu gradili ne vladari već lokalni vlastelini i srpski narod.

Potpuno smo svjesni da se problem datacije crkve manastira Papraće ne rješava ovim skromnim prilogom. Bila nam je želja da u ovom času ne samo otvorimo ponovo ovaj problem već i da damo njegovu analizu na osnovu nekih novih dokumenata i podataka dobijenih ispitivačkim radom na samom objektu. Dalja istraživanja mogu da potvrde ili obore našu tezu, ali nam se čini sigurnim da nastanak Papraće ne treba tražiti više prije 1418. ni nakon 1513., odnosno 1528. godine.

RÉSUMÉ

DU PROBLEME DE LA DATATION DES MONASTERES ORTHODOXES DANS LA BOSNIE DU NORD-EST AVEC SUR REGARD PARTICULIER SUR PAPRAĆA

Dans des régions montagnardes de Bosnie du nord-est il y a quelques monastères serbes: Tavna près de Bijeljina, Papraća et Lomnica près de Šekovići, Ozren près de Gračanica, Vozuća dans la vallée de Krivaja, Gostović ou Udrim près de Zavidovići et Liplje près de Teslić. Toutes ces églises étaient datées, d'après des recherches faites jusqu'a présent, du XVIe siècle. L'auteur, sur la base de certains nouveaux documents apportés par des chercheurs des archives turques, conclut que les églises à Tavna et Papraća sont les plus vieilles de toutes citées ci-dessus et il les date au temps juste avant l'arrivée de l'administration turque ce qui signifie que Tavna date vers le commencement du XVIe siècle et Papraća au temps plus proche, justement avant 1463, au temps où ce lieu entrait dans l'état des derniers despotes serbes. Pour cette datation de l'église à Papraća l'auteur se servit de la liaison de style de cette église avec l'architecture de l'école de Moravie en Serbie, au commencement du XVe siècle, particulièrement avec Manasija. Hors de ce cercle on trouve encore les églises serbes suivantes caractéristiques en Bosnie: Dobrun du XIVe siècle, Gomionica et Moštanica du XVIe siècle, et Rmanj près de Bihać du XVe siècle.

RADOMIR STANIĆ

DVA NEPOZNATA DELA ANDRIJE RAIČEVIĆA

Oskudna i bleda saznanja o delu slikara Andrije Raičevića nedavno su neobično obogaćena novim prilozima proučavanja njegovog stvaralaštva koji su ne samo utvrdili čitav niz ikona čiji je on autor već i uneli mnogo više svetla u problem izučavanja umetničkih i stilskih svojstava ovog ikonopisca i iluminatora. Priznanje za ovaj doprinos svakako pripada dru Vojislavu J. Đuriću, čija su dva članka[1] donela dragocene rezultate u pokušajima atribucije više ikona Andriji Raičeviću. Sem toga, oni su precizno vremenski odredili nastanak njegovih poznatih ostvarenja, čime je aktivnost ovog slikara na osnovu datiranih dela svedena na period između 1644. i 1673/74.[2] Ove i još neke konstatacije omogućile su potpunije sagledavanje ne samo Raičevićevog opusa, već su stvorile sigurne osnove za razlučivanje i definisanje onih umetničkih tokova XVII veka koje su usmeravale nekoliko poznatih i anonimnih individualnosti ovog razdoblja.

Obelodanjen imenom vrlo rano, otkrićem zapisa na kraju iluminirane rukopisne knjige Šestodneva Jovana Egzarha bugarskog i Kozme Indikoplova,[3] A. Raičević je u našoj nauci najpre i najviše sagledavan i razmatran kao iluminator, dok je njegova ikonopisna aktivnost dosta dugo bila u sferi naslućivanja, nesigurnih pretpostavki i skromnih zaključaka.[4] V. J. Đurić je, besumnje, uneo novu i preciznu misao u definisanju njegove ikonopisne delatnosti, izrazivši je u vidu argumentovanih i pouzdanih zaključaka.

Kao što se zna, u pomenutom zapisu ispisan je i sledeći deo teksta:

ПОДВИЗА ЖЄ СЄ ВЪ ИЗОБРАЖЄНІИ СВЄТЫИХ ѠБРАЗОВЪ СЄЄ БОГОДЪХНОВЄННЫЄ КНИГЫ БЛАГОПОДВИЖНЫИ И БЛАГОЧЪСТИВЫИ И БЛАГОВЄННЫ ЗѢГРАФЪ КУР АНДРЄИ РАИЧЄВИК Ѿ СЄЛА ТОЛЦЪ[5]

On sadrži dragocen podatak da je ovaj slikar rođen u selu Tolac. To je, uostalom, jedini poznati podatak iz životopisa ovog umetnika koji je, sudeći po epitetima iz zapisa, bio neobično uvažavan i cenjen.

Katalog njegovih do sada poznatih, što signiranih, što opravdano pripisanih, dela sadrži šezdesetak minijatura i četrnaest ikona. Čini nam se da se broj njegovih ikona može povećati na šesnaest i to ćemo pokušati da dokažemo.

U selu Toci, zaseoku Crkveni Toci, između Prijepolja i Pljevalja,[6] nalazi se crkva Svetog Petra i Pavla.[7] U njoj se, pored dve lepe rukopisne knjige — jevanđelja i mineja za mesec septembar iz XVI veka, čuvaju dve ikone od kojih prva predstavlja Deizis a druga Bogorodicu sa Hristom i anđelima. Obe ove ikone, dosad neuočene i nepu-

---

[1] *U potrazi za delom slikara Andrije Raičevića*, Starine Crne Gore, I, Cetinje, 1963, 23-47; i *Još jedna beleška o slikaru Andriji Raičeviću*, Starine Crne Gore, II, Cetinje, 1964, 81-85.

[2] V. J. Đurić, *Još jedna beleška ...*, 83.

[3] S. Kosanović, *Srpske starine u Bosni*, Glasnik Srpskog učenog društva, XXIX, Beograd, 1871, 166; Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, Beograd, Stojanović, ,*stari srpski zapisi i natpisi*, I, Beograd, 1902,br. 1436, 1437, 1438 i 1439.

[4] M. Vukićević, *Iz starih srbulja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, XIII, Sarajevo, 1901, 301 — 303; P. Sirki, *Stari srpski rukopisi na slikama*, Letopis Matice srpske, knj. 197, Novi Sad, 1899, 21-27; V. Mole, *Minijatura jednog srpskog rukopisa iz 1649. godine sa Šestodnevnom bugarskog egzarha Joana i Topografijom Kozme Indikoplova*, Spomenik SKA, XLIV, 40-87; S. Radojčić, Stare srpske minijature, Beograd, 1950, 56-57.

[5] Lj. Stojanović, Ibidem, 1438.

[6] Pomen sela Tolac kao mesta rođenja A. Raičevića naveo je potpisanog na ideju da ustanovi gdje se to selo nalazi i da li uopšte pod tim imenom danas postoji. U okolini Pljevalja, treba odmah reći, to selo, prema prikupljenim podacima, uopšte ne postoji niti se zna da je bilo koje selo u vom kraju nosilo to ime. Međutim, između Prijepolja i Plevalja, na udaljenosti oko 15 km od Prijepolja, nalazi se selo Toci, čiji se jedan zaseok naziva Crkveni Toci. Prema iskazu starijih mještana ovo se selo nekada stvarno nazivalo Tolac. Po svemu sudeći, u njemu je rođen Andrija Raičević.

[7] Prema jednom zapisu koji se čuva u crkvi hram je sagrađen 1846. godine. Taj zapis glasi:

1846 ГѠДА СѠГРАДИ СЄ БЖИ ХРАМЪ ПРИ ПО(ПѺ) МИЛѺТИНѺ НИКАЧЄПИЋѢ ПОПЪ ПЄРИШИ БРАТЪ ЄГѠ И ПРОЧИ ПРАѠСЛАѠНИ КРИСТѢНИ.

blikovane, nose obeležja koja su vrlo bliska i srodna osnovnim karakteristikama poznatih dela Andrije Raičevića.

Ikona Deizis (sl. 1; 42×50×3 cm) slikana je na borovoj dasci, na podlozi od gipsa. Hrist je dat u dopojasnoj predstavi, frontalno postavljen, u levoj ruci drži zatvoreno Jevanđelje, a desnom blagosilja. Obučen je u crveni hiton i zelenkast himation. Tamno kestenjasta kosa sa označenim razdeljkom u uvojnicima pada mu po ramenima. Mali brkovi i kratka brada istom bojom su obojeni. Na zlatnom oreolu crvenom bojom je iscrtan krst sa uobičajenim oznakama Ω Ο Ν Signatura ΙC - XC ispisana je crvenom bojom na kružnim poljima u vidu medaljona. Levo je stojeća figura Bogorodice sa ispruženim rukama prema Hristu. Odevena je u crveni maforion čiji su rubovi ukrašeni zlatom. Na glavi i ramenima vidljivi su zvezdoliki ornamenti, a oko ruba koji uokviruje lice postavljeni su zlatni cvetni ukrasi. Maforion je takođe zlatnim šrafama i resama obogaćen u svojoj dekorativnosti. Ispod njega je bledozelena haljina čije su ivice rukava zlatne. Signatura ΜΡ - ΘΥ je crvene boje. Na suprotnoj strani u istom stavu je sv. Jovan СТЫ ІѠдNNЪ sa dugom kestenjastom kosom i nešto tamnijom bradom. Odeven je u donju haljinu od kamilje kože i crvenkastosmeđi himation. Pozadina je zlatna, odnosno žutookerna. Ikona je prilično oštećena. Nastradala je dilemično u nekom požaru čiji su tragovi vidljivi, naročito u donjem delu. Deo odeće, desna ruka i Jevanđelje su jako nastradali.

Ikona sa motivom Bogorodice sa Hristom i anđelima (sl. 4, 42 × 50 × 3 cm) slikana je na istom, borovom drvetu i na istoj podlozi. Uokvirena je kao i Deizis izbočenjima dobijenim udubljivanjem površine za slikanje. Pozadina je delom plavičasta a delom crvena. Bogorodica ΜΡ - ΜΗΡ- -ΘΥ u vidu poprsja, u tročetvrtinskom stavu, drži u naručju malog Hrista na koga ukazuje desnom rukom. Obučena je u plavičastu haljinu a na glavi ima zelenkastu vizantijsku kapu. Okovratnik haljine je ukrašen belim bisernim zrncima. Odozgo je ružičasto-crven maforion čiji su rubovi ukrašeni zlatom. Hrist je odeven u oker hiton i crveni himation. Signiran je sa ΙC - XC Levo gore do ispod pojasa prikazan je arhanđel Mihailo (Ѧ МХѦИЛЪ koji ima zelenu haljinu, crveni ogrtač i krila. Levom rukom pokazuje na Bogorodicu, a u desnoj drži koplje. U istom stavu, u suprotnom gornjem desnom uglu, predstavljen je arhanđel Gavrilo Ѧ ГѦВРИЛЪ. Haljina mu je crvena, a ogrtač zelen. Krila su mu crvena. Desnom rukom pokazuje na Bogorodicu a u levoj drži koplje. Signature su ispisane belom bojom. I ova ikona je gorela, što je vidljivo u donjem delu gde je uništena boja. Nije teško zapaziti da su na ovoj ikoni svojevremeno vršene ozbiljne konzervatorsko-restauratorske intervencije. Pozadina, koja je prvobitno bila zlatno-okeraste boje, sada je plavičasto-crvena. Isti slučaj je i sa oreolima prikazanih ličnosti koji su bili ispunjeni zlatom. Sada su, međutim, obojeni srebrnim tonovima. Na likovima predstavljenih figura takođe su izvedeni značajniji zahvati, tako da su primetne promene u odnosu na prvobitno stanje. Ove intervencije, po svemu sudeći, izvršene su u XVII veku.

Sl. 1 Andrija Raičević, Toci

Pored stilskih obeležja koja ukazuju na punu srodnost ovih dveju ikona sa ostalim ostvarenjima Andrije Raičevića, ne može se izgubiti iz vida još jedna činjenica koja može da ima nesumnjiv značaj u pripisivanju ovih dveju ikona Raičevićevom delu. Kao što je već naglašeno, A. Raičević je rođen u selu u čijoj crkvi se čuvaju ove dve ikone. U trenutku kada se ukazala potreba da se u seoskoj crkvi, povodom njene izgradnje ili obnove, izradi novi ikonostas, Andrija Raičević je sigurno kao član bratstva Svete Troice Pljevaljske već bio poznat i afirmisan zograf. Kad se tome još doda da je potekao iz sela Toci, što je jednom već nedvosmisleno zabeleženo, prirodno je bilo da mu se posao slikanja ikonostasa ponudi. Nije imalo razloga da tu ponudu ne prihvati sa ponosom i zadovoljstvom. Mada prilično oštećene požarom, obe ikone zadržale su dovoljno svojstava na osnovu kojih se preciznijom analizom može ustanoviti ne samo njihova bliskost sa delima Andrije Raičevića

Crkva je, međutim, znatno starija. U narodnoj tradiciji zadržalo se čak verovanje da je iz doba Nemanjića. U svakom slučaju, godina 1846. iz zapisa treba da se odnosi ili na izgradnju nove crkve na temeljima starije građevine, ili na radikalnu obnovu starog hrama.

već i da se osnovano pretpostavi da je ovaj slikar njihov autor. Već na prvi pogled, ove ikone stvaraju utisak neodvojivosti od već poznatih Raičevićevih dela. Kako po opštem shvatanju, tako i po pojedinim detaljima, one upućuju na osobenosti ovog poznatog iluminatora i ikonopisca.

Najpotpuniji paralelizam ikone Deizis uočava se sa ikonom sv. Jovana Preteče iz Muzeja srpske crkve u Beogradu[8] i ikonom Hrista Pantokratora iz Radijevića.[9] Ikona Bogorodica sa Hristom i anđelima samo u pojedinostima pokazuje istovetnost sa ostalim delima jeremonaha iz Svete Troice Pljevaljske.

Hristos na Deizisu iz sela Toci po tipu i načinu obrade vrlo je sličan Hristu Pantokratoru. Oštećenja koja je ikona pretrpela (potamnelost kolorita, upropašćenost odeće Hristove i dr.) ne dopuštaju tvrdnje o podudarnosti nekih obeležja, ali je i pored toga vidljivo da je u pitanju ruka jednog te istog majstora.

[8] Sv. Dušanić, *Muzej srpske pravoslavne crkve*, Beograd, 1969, XV—XVI, sl. 25; V. J. Đurić, *Ikone iz Jugoslavije*, Beograd, 1961, 130-131, gdje navedena literatura.

[9] V. J. Đurić *U potrazi . . .*, 37.

Sl. 2 Andrija Raičević, Deizis, Toci, (detalj)

Sl. 3 Andrija Raičević, Deizis, Toci (detalj)

Po karakteru crteža, koloristićkoj skali, načinu modelacije i drugim elementima mogu se zapaziti zajedničke karakteristike. Specifični detalji u crtežu glave i njenih delova ovog slikara prisutni su i na ovoj ikoni: oblikovanje obrva pomoću dve linije, zatim tretiranje kose i brade koje se ogleda u podslikavanju površine tamnim okerom na kojoj mrkom bojom izvlači pramenove kose i brade. Prilikom slikanja lica upotrebljen je istovetan bojeni odnos kao u drugim Raičevićevim ikonama: osenčenja na licu izvedena su namazima tamnijeg okera; inkarnat je islikan svetlijim okerom, a prelaze između senki i svetlijih partija označava jednom zonom sivkasto-zelenkaste boje. Samosvojan je način obrade vrata. Završavajući oblikovanje brade bledom površinom, koju zatim naglo senči da bi je zatim ponovo osvetlio, stvara utisak gušavosti vrata. Sv. Jovan iz Deizisa po tipu i po gotovo svim bitnijim detaljima obrade istovetan je sa sv. Jovanom Pretečom iz Muzeja srpske crkve u Beogradu.

Dileme oko atribucije ove ikone Andriji Raičeviću u odsustvu određenije signacije ipak se mogu otkloniti izuzetnom podudarnošću jednog detalja na ikoni Deizisa i Isusa Pantokratora iz Ra-

dijevića. Na istom mestu, na borduri oko vrata Hrista, kao i kod Hrista Pantokratora, ispisan je tekst: ВИДЄВИ МЄНЄ ВИДЄ И ѠТЦ,д МОЄГО (Jevanđelje po Jovanu 14,9).[9a]

Ikona sa predstavom Bogorodice sa Hristom i anđelima na kojoj su vidljiva doslikavanja odnosno znatnije prepravke, nosi bitne odlike Raičevićevog stvaranja, mada je to manje upadljivo u odnosu na ikonu Deižis. Doslednost u modelaciji, crtežu i u obradi pojedinih detalja odaju slikarski rukopis ovog zografa. Primetna ekspresivnost fizionomija, deformisanost Bogorodičinog lica, grafizam kojim se pojedinosti lica i odeće naglašavaju, mogu se samo uslovno prihvatiti kao osobenosti »izugrafa ot Toca«, mada pojedini od ovih elemenata nisu nesvojstveni Raičevićevim ikonama i minijaturama. Izvesno spontano insistiranje na graficizmu kao i svesno deformisanje koje prelazi u karikaturalnost (lik Bogorodice) jesu Raičevićeve crte koje su ranije uočene[10], ali ni na jednom njegovom delu, kao na ovom, nisu u tolikoj meri došli do izražaja. Izrazite, krupne i buljave oči, više crtački nego slikarski obrađene, skoro da dovode u sumnju pripisivanje ikone ovom autoru. Ove osobenosti još više su naglašene napred pomenutim retušima. Pa ipak, organizovanje slikarskog postupka u modelovanju lica i odeće, istovetnost boja sa koloritom koji ovaj slikar upotrebljava i još neke pojedinosti, učvršćuju pretpostavku da je A. Raičević autor ove ikone. Kad se tome doda da su dimenzije ove ikone sasvim podudarne sa veličinom Deizisa, za koji postoji čvršći argumenti za atribuciju ovom ikonopiscu, vrsta materijala na kome je ikona slikana, zatim ako se uzmu u obzir kasnije slikarske intervencije koje su za posledicu imale izmenu nekih pojedinosti čiji je karakter u izvesnoj meri uticao na promenu ukupne slikarske forme ovog dela, onda se ta sumnja može otkloniti.

Postavlja se pitanje: kako su ove ikone dospele u ovu crkvu s obzirom na to da su znatno starije od današnje crkve. Razmišljajući o ovome, nameće se jedna logična pretpostavka. Nema, naime, nikakve sumnje da je na ovom mestu postojala starija crkva koja je svojevremeno nestala. Za tu crkvu naslikan je ikonostas od koga su, izgleda, sačuvane samo ove dve ikone. One su bile prestone. Požar koji je, verovatno, tu stariju crkvu dokrajčio u svom stradanju uništio je i ikonostas, sa koga su spasene samo ove dve ikone. Kako je već istaknuto, tragovi požara na njima su sasvim evidentni. Izgradnjom nove crkve, svakako na temeljima starijeg hrama, ove dve ikone su dobile svoje utočište kao relikvije kojima se pridavao odgovarajući značaj.

Prateći nastajanje sigurnih dela. A Raičević[11] dobija se utisak da on nije mnogo menjao svoj slikarski rukopis. I u najranijim i u najkasnijim njegovim delima zapažaju se one bitne karakteristike koje njegovo stvaralaštvo kvalifikuju kao zanimljiv, po mnogo čemu osoben i kvalitetan, doprinos nastavljanju najboljih tradicija srpskih slikara XVII veka. Ikone iz sela Toci svakako ne spadaju među njegove najkvalitetnije tvorevine. One su slikane, čini se, sa manjim ambicijama i sa većom uprošćenošću shvatanja nego što je to slučaj sa, na primer, ikonom sv. Jovana Preteče, njegovim najranijim poznatim radom, ili sa ikonom sv. Kirijaka Otšelnika iz 1649. godine.[12] Nemamo pouzdanih elemenata na osnovu kojih bismo mogli bar približno da odredimo vreme nastanka ovih ikona. Ima više razloga da mislimo da su ovi radovi slikani u kasnijoj fazi Raičevićeve ikonopisne aktivnosti, u periodu kada je radio ikone iz Radi-

[9a] Doduše, tekst na borduri oko vrata Hrista iz Toca je toliko oštećen da je jedva vidljiv. Sada se primećuju samo reči:....ЄВИ МЄНЄ....И....ЦА.... ЄГО.

[10] V. J. Đurić, *U potrazi...*, 30.

[11] Nesumnjive zasluge u izučavanju a posebno u razrešavanju potpisa ovog slikara ima Đoko Mazalić. Usporedi: *Stare ikone i drugo*, Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH, XLVIII, Sarajevo, 1936, 64 i *Nekoliko starih ikona*, Naše starine, II, Sarajevo, 1954, 53-57.

[12] L. Mirković, *Starine stare crkve u Sarajevu*, Spomenik SKA, LXXXIII, Beograd, 1936, 12, T. XXIII/1; Đ. Mazalić, *Stare ikone...*, 64.

Sl. 4 Andrija Raičević, Bogorodica sa Hristosom i anđelima, Toci

jevića i Bistrice.[13] Na ovu pomisao opredelilo nas je uverenje da su ikone iz Toca stilski i kvalitetno nabliže radovima iz Radijevića.

Do sada utvrđen broj ikonopisnih radova Andrije Raičevića, čija je delatnost bila vezana za područje Stare Hercegovine, Crne Gore i Bosne, kazuje da opus ovog slikara, uključujući i minijature, nije bio po obimu toliko skroman. Nova istraživanja, koja bi mogla da budu podstaknuta dosadašnjim rezultatima, sigurno će ne samo upotpuniti opštu sliku o njegovoj delatnosti nego će i omogućiti adekvatniju ocenu, kako njegovog stvaralaštva, tako i onih umetničkih tokova XVII veka čije je jedno od ishodišta bio ovaj slikar i njegovo delo.[14]

Sl. 5 Andrija Raičević, Bogorodica sa Hristom i anđelima, Toci (detalj)

[13] J. V. Đurić je na osnovu zapisa na jednom diskosu iz Radijevića kod N. Varoši u kome se 1673/74. godine spominje
izrazio mišljenje da su ikone koje se nalaze u Radijevićima, a koje je A Raičević radio za manastir sv. Arhanđela na Tari, nastale početkom osme decenije XVII veka. Vidi *Još jedna beleška . . .*, 83.

[14] Nedavno je otkriveno još jedno delo Andrije Roičevića. Vidi: Zdravko Kajmaković, Roičevićeva ikona sa Ošanića, Zbornik za likovne umetnosti, 5, Novi Sad, 1969, 309—311.

RÉSUMÉ

LA VIE ET L'OEUVRE DU PEINTRE SERBE DU XVIIe SIECLE ANDRIJA RAJČEVIĆ

Les résultats des recherches faites jusqu'à maintenant sur la vie et l' oeuvre du peintre serbe du XVIIe siècle Andrija Raičević évolvent dans les cadres de l'observation d'un certain nombre de ses oeuvres qui sont signées et de ces icônes qui lui ont été attribuées à avec raison et argument. Ce peintre d'icônes et enlumineur dont on peut suivre le travail à l'aide des données authentiques de 1644 à 1673/74 appartenait à la confrérie du monastère de la Sainte Trinité de Pljevlje où il s'occupait activement, outre des travaux de copiste et d'enlumineur, de peinture d'icônes.

On a trouvé, à son pays natal (Toci près de Prijepolje), deux icônes jusqu'à maintenant inconnues et non publiées qui, d'après leurs traits caractéristiques, peuvent être attribuées, sans hésitation, à ce peintre. Sur la première icône il a présenté Deizis (Jésus Christ, la Vierge et Saint Jean) (photo 1) et sur la seconde la Vierge avec Jésus Christ et des anges (photo 4). Toutes les deux icônes ont le plus de parenté avec des icônes se trouvant à l'église faite de troncs d'arbres au village Radijevići près de N. Varoš. Ainsi, on voit que, dans certains détails du traitement des personnages, ces icônes sont identiques avec des icônes de Toci. On aperçoit aussi de semblables parallèles entre l'icône Deizis et l'icône de Saint Jean le Précurseur du Musée de l'église serbe à Belgrade.

Les icônes de Raičević de Toci faisaient partie intégrante de l'iconostase de l'ancienne église qui a été brûlée probablement. Ces icônes ont été peintes certainement dans la dernière phase de création de ce peintre d'icônes qui s'est placé, par son oeuvre, dans les meilleures traditions de l'iconographie serbe du XVIIe siècle.

SMAIL TIHIĆ

KOLONIJA TRAPISTA I CRKVA »MARIJA ZVIJEZDA« U DELIBAŠINOM SELU KOD BANJA LUKE

Nema sumnje da je trapist Franjo Pfaner (Pfanner) iz Foralberga (Voralberg u Austriji) morao da prođe kroz niz iskušenja prije nego što mu je pošlo za rukom do otkupi zemljište na kojemu će kasnije izrasti veliki kompleks cistercitskog samostana u Delibašinom selu.[2] Tome je svakako pomogla intervencija austrijskog konzula kod turskih vlasti[3] i odmah zatim, teretnim kolima i pješke, na otkupljeni posjed stigla je iz Zagreba grupa od šest redovnika koja se, u prvi mah, smjestila u tijesnoj i mračnoj kolibi (sl. 1). Ova neugledna kućica poslužila im je kao spavaonica i blagovaona, kapituo, čitaonica, radionica, pa i sakristija u slučaju kišnog vremena. Ali uskoro, čim su monasi sakupili potreban građevinski materijal i opremu, započela je gradnja samostana, u početku, 1870. godine, manjih dimenzija, da bi godinu dana kasnije, posredstvom austrijskog poslanstva u Carigradu, Pfaner dobio dozvolu za gradnju velike privatne kuće sa šezdeset soba koja će, kako je planirao, postati novi, prošireni samostan. Tako je i bilo. Tokom 1874—75. godine izgrađena je crkva većih dimenzija koja je mogla da zadovolji potrebe proširene kolonije samostanaca. Pored crkve i samostana na ovom prostoru sagrađeni su još: mlin na tri kamena, pušnica za sušenje šljiva, pivovara (1876), ciglana (1877), tkaonica sukna (1878), a nešto kasnije i sirotište u koje je trebalo smjestiti veći broj siromašnije seoske djece na izučavanje zanata (bačvari, bravari, knjigovesci i knjigovođe, kolari, kovači, krojači, limari, obućari, sedlari, slagari, soboslikari, stolari, tesari, tkalci, vrtlari i zidari). Na taj način, banjalučki trapisti stvarali su osnove za ekonomski razvoj kolonije koja je ubrzo izašla na glas po svojim proizvodima: siru, pivu i suknu, koji su postali cijenjena roba na mnogim tržištima širom zemlje.

Sl. 1. Koliba (danas štala) u koju su se smjestili prvi trapisti u Delibašinom Selu, 1869. godine.

[1] Stanje koje opisujemo karakteristično je za situaciju samostanskog kompleksa prije katastrofalnog zemljotresa koji je nanio ogromne materijalne štete Banjaluci i njenoj okolini. Tom prilikom (26. i 27. oktobra 1969. godine) stradali su mnogi spomenici kulture ovog kraja, između ostalih i ansambl samostana u Delibašinom Selu. Ozbiljna i veoma teška oštećenja pretrpjela je crkva na kojoj se i danas vide duge i duboke raspukline, na sve četiri njene strane. U unutrašnjosti zgrade najveća oštećenja zabilježena su u oltarskom prostoru i na poprečnoj lađi (transept). Potpuno su uništeni baldahin tabernakula, opatska stolica i sva četiri štuko-reljefa na križištu lađe. Oltar je ozbiljno oštećen (mensa je razbijena), a na više mjesta ispucali su reljefi na unutrašnjem zidu apside s prikazom jaganjaca. Znatne štete pretrpjeli su i kameni oltari u pobočnim lađama, naprijed. Najbolje su, međutim, sačuvane reljefne kompozicije na oba zida glavne lađe, zatim kapiteli stubova i sav drveni namještaj. Nema štete na ostalom kulturno-umjetničkom inventaru samostana (bibliotečni fond, stare slike, i drugo).

U toku je zahvat na otklanjanju posljedica zemljotresa na objektu i njegovo vraćanje u stanje u kome se nalazio prije ove prirodne katastrofe.

[2] Pfaner je 10. juna 1869. otkupio zemljište od banjalučkog trgovca Tome Radulovića za 70.000 pijastera, odnosno 1.400 austrijskih zlatnih dukata. Posjed je obuhvatao površinu od 79,5 dunuma.

(Zaplata Rudolf: Trapisti u Bosni za turske vlade, Zagreb, 1933, str. 221).

[3] Austrijski generalni konzulat u Bosni, sa sjedištem u Sarajevu, egzistira od 1850—1878. godine. Prvi konzul je dr Dimitrije Atanasković.

(Zaplata Rudolf: Trapisti u Bosni za turske vlade).

Samostan i crkva posvećeni su Bogorodici čiji je kult veoma cijenjen kod cistercita, pa su oni gotovo beziznimno svoje sakralne građevine njoj posvećivali. Atribut »zvijezda« pridodat je po uzoru na istoimeni cistercitski samostan u Saskoj, s kojim su banjalučki trapisti održavali žive veze i od tog kontakta imali i neke koristi.

Kada je kolonija u Delibašinom selu čvrsto stala na noge a broj redovnika dostigao cifru od oko sedamdeset ljudi,[4] u uvjerenju da je svoju misiju uspješno okončao,[5] Pfaner je 1880. godine napustio banjalučki kraj i sa grupom od tridesetak redovnika pošao u daleku južnu Afriku da bi u Natalu, 1882, osnovao drugi samostan (Marianhill). Slijedeće godine upravu samostana primio je Bonaventura Bajer (Baier), koji je proveo daljnju dogradnju ovog, tada već velikog, arhitektonskog kompleksa. Uz to podigao je i ogradni zid od opeke dug 1882 metra (sl. 2). Najznačajniji događaj za njegove uprave zbio se 4. decembra 1885. kada je samostan podignut na stepen opatije. Nekoliko godina kasnije na putu u Zemunik kod Zadra, gdje je »Marija Zvijezda« trebala preuzeti jednu zadužbinu i sagraditi novi samostan, Bonaventura Bajer je nesrećnim slučajem izgubio život. Direktna posljedica tog događaja je obustavljanje gradnje u Zemuniku. I tek kada je novi opat, Dominik Asfalg (Assfalg), stao na čelo uprave kolonije, kratko vrijeme iza toga sagrađen je samostan u Zemuniku, da bi ubrzo poslije (1920. godine) bio napušten. Opat Asfalg, poznat kao energična ličnost i čovjek od akcije, ubrzanim tempom nastavio je da provodi mjere na proširenju i modernizaciji postojećih industrijskih pogona. Po nacrtima izvjesnog Prunera (Prunner), upravnika pivare u Puntiganu, završena je 1898. izgradnja nove pivare i suknare, uz koje su postavljene parna praonica i mašinska bravarnica. Godinu dana kasnije, trapisti uvode električne instalacije i koriste struju za pogon industrijskih postrojenja, rasvjetu samostana i njegove bliže okoline. Godine 1910. povećan je kapacitet elektrane na Vrbasu od 60 na 300 HP i podignut novi mlin sa savremenim uređajima. U rasponu od 1894. do 1913. godine Asfalg je sagradio i novu veću tvornicu za pravljenje sira, skladište žita i brašna, stolariju, kovačnicu te podigao željezni most preko Vrbasa (objekat je završen 1904. godine uz finansijsku i tehničku pomoć Zemaljske vlade u Sarajevu koja je sudjelovala sa 50% uloga). Posljednji njegov zahvat je postavljanje betonske brane na Vrbasu, koja je zamijenila dotrajalu drvenu konstrukciju.

Godine 1920. zahvalio se Asfalg na opatskoj stolici. Na njegovo mjesto došao je Bonaventura Diamant, poznatiji pod imenom Bonaventura II, rođen u Tibingenu, Virtemberg (Tübingen, Würtemberg), u čije vrijeme je sagrađena nova crkva u »Trapistima« — tako se uobičajeno danas naziva ovo naselje — jedina zgrada unutar samostanskog kompleksa koja osim kulturno-istorijskog značaja sadrži i određene umjetničke vrijednosti. Ostali

[4] 31. decembra 1879. kolonija trapista u Delibašinom Selu brojala je 67 redovnika.

[5] Godine 1874. Pfaner je u Busovači otkupio zemljište na kome je namjeravao podići novu naseobinu trapista u Bosni. Tom planu energičnog trapiskog priora suprostavili su se franjevci iz Fojnice i posljednji apostolski vikar u Bosni fra Paskal Vuičić pa je taj program već u početku propao. Istina, trapisti su sve do 1930. godine ostali vlasnici otkupljenog zemljišta u Busovači, kada je eksproprisano agrarnom reformom uz primjerno novčano obeštećenje.

(Dr Gavranović fra Berislav: *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881. godine*, Beograd, 1935, str. 13, 115-122, 213; Rudolf Zaplata: *Stari konzuli u Bosni i Hercegovini za turske vlade.* — *Gajretov kalendar za godinu 1937*, Sarajevo, 1936, str. 116-117).

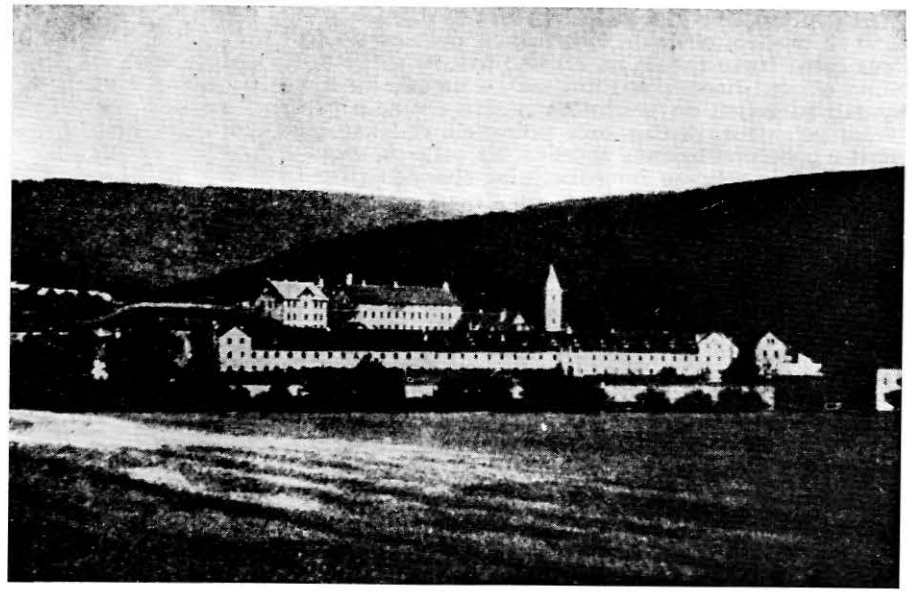

Sl. 2 Stari samostan »Marija zvijezda« u Delibašinom selu

objekti ovog ansambla vremenom su zanemareni ili nestali, pojedini adaptirani za potrebe institucija sa sasvim drugom namjenom i za nove društvene potrebe (Ortopedski zavod, na primjer).

Arhitektura

Temelji nove crkve udareni su 20. augusta 1925. godine, da bi krajem iste godine gradnja već bila dovedena pod krov. U proljeće 1926. počelo se sa izgradnjom svoda i koncem juna iste godine svi radovi bili su do kraja okončani. Tako je nastala sadašnja opatijska crkva »Marija Zvijezda«, podignuta na temelju planova izrađenih u samostanu koje je nešto kasnije korigovao arhitekt Sajdler (Seidler) iz Minhena.

Poznata je činjenica da je reformirani benediktinski red, koji je imao tako veliki utjecaj na cjelokupnu katoličku crkvenu politiku i samostanski život, imao također velikog utjecaja i na crkvenu umjetnost koja je stajala u punom skladu sa strogošću pravila reda. Otud ona jednostavnost oblika i dekoracije crkvene arhitekture, stroge i jasne u odnosima, čiste u izvedbi. No »Marija Zvijezda« ne predstavlja tipičan primjer cistercitske umjetnosti.[6] Ona je cistercitska samo utoliko što su je gradili trapisti, pooštreni cisterciti, ali ovdje prema novim potrebama i uz ispoljeno nastojanje da crkva poprimi oblik kakav je bio dominantan u vrijeme prvih kršćanskih stoljeća, u doba, dakle, njegove mladosti, odnosno u romaničkoj epohi kada je kršćanstvo doseglo svoj zenit. Trebalo je sagraditi baziliku koja je najbolje mogla da odgovori duhovnim potrebama trapista. Ali, kako se starokršćanska bazilika razlikuje od romaničke, banjalučki trapisti su stajali pred alternativom šta da izaberu. Opat Bonaventura II, koji je idejni začetnik ovog poduhvata, pošao je kompromisnim putem. On prihvaća bazilikalnu osnovu romaničke zgrade, s tim što se u pojedinostima i rasporedu arhitektonskih elemenata, a osobito po karakteru skulptorske dekoracije umnogome oslanja na tradiciju starokršćanske umjetnosti. Na takvoj osnovi sagrađena je nova crkva »Marija Zvijezda«, dakle kao mješavina dva istorijska stila koji se prožimaju i dopunjuju, u čemu upravo i leži najveća atraktivnost i specifična vrijednost ovog objekta.

Crkva je trobrodna bazilika sa dva transepta koji ispadaju izvan ravni bočnih zidova. Ali ovdje, i pored uvođenja ta dva poprečna broda, ravno upravljeno gibanje prema oltaru — što je jedna od osnovnih karakteristika starokršćanske arhitekture — kao idejnom središtu građevine, nije ništa izgubilo na svom značenju. Formalno središte građevine je četverokut nastao na križištu glavne i poprečne lađe. Iznad je manji toranj podignut kao krajnji ustupak težnje ka monumentalnosti koji su mogla da dopuste stroga pravila cistercita. Na začeljima sva tri broda su apside, središnja veća, iznutra višestrana, bočne manje, polukružne. Kvadrat križišta je ovdje, kao i kod svih romaničkih građevina, jedinica za mjeru (pred apsidom se ponavlja jedanput, u dužini poprečne lađe po dva puta). Odnos veličine polja pobočnog broda prema glavnom je 1 : 2. To je tzv. vezani sistem u kome je središnji dio lađe dvaput veći od odgovarajućeg dijela postrane, princip gradnje koji je imao široku primjenu u dalekoj prošlosti. Crkva je prekrivena rebrastim križnim svodom tako da se dobiva osjećaj izvjesnog stremljenja u visinu, neka prostorna visinska dinamika koja se smiruje u tjemenu, u najvišoj tački stropnog polukruga. Uzdužni pravac svoda prekinut je, u jednakomjernim razmacima, poprečnim lukovima (sl. 3). Ovo dijeljenje prostora ima konstruktivni značaj, uz to je posljedica određenog umjetničkog htijenja da se stvore snažne cezure u gibanju. Križni svod (forma tipična za gotiku), koji srećemo i kod mnogih romaničkih crkava, nastao je ukrštanjem dva bačvasta svoda koji se presijecaju u četiri grebena čime je dobiven odgovarajući broj polja sa zajedničkim tjemenom u sredini. Grebeni svoda su jedva plastični, i teže se zapažaju. Umjesto stupova, u središnjoj lađi postavljeni su stubovi. Izrađeni od istog materijala kao i zidna masa, zidani na isti način i organički s njom vezani u nedjeljivo tijelo, stubovi postaju potpun izraz romaničke umjetničke volje. Svaki drugi stub je nosač luka središnje lađe i u osnovi ima oblik križa, to jest sastavljen je iz pet dijelova, od kojih svaki ima posebnu funkciju. Četverostrana srž stuba nosi masiv gornjeg zida. Iz srži izlaze istočni i zapadni pravokutnici i nose lukove koji teku između stubova u smjeru glavne lađe; sjeverni i južni pravokutnik nose poprečni luk pobočne lađe, odnosno produžuje se uza stijenu gore i, povijajući se preko svoda, prelazi na suprotnu stranu. Stub je tako postao zbijena konstruktivna snaga građevine sa više funkcija.

[6] Primjere cistercitske umjetnosti na tlu današnje Jugoslavije nalazimo u Sloveniji i Hrvatskoj. U Sloveniji je to crkva sv. Janeza u nekadašnjem Žičkem samostanu. Prvobitno ona je bila romanička građevina, nastala krajem XII stoljeća, ali je pokazivala i ranogotičke oblike i to je razumljivo jer su je gradili francuski cisterciti iz Burgundije kod kojih je prelaz ka šiljatom luku i gotičkom sistemu bio vrlo udomaćen. Crkva je kasnije gotički prerađena. Drugi primjer je Stična, samostanska crkva zidana u XII stoljeću po nacrtu cistercitskog, vjerovatno francuskog majstora. Danas je čitava barokno prerađena.

Prve cistercite u Hrvatsku uveo je kralj Andrija i u Topuskom 1205. sagradio im crkvu i samostan. Odatle su se cisterciti raširili na sve strane zemlje. Godine 1218. bogati plemić Egidij naselio ih je na Savskom otoku; 1256. za njih je sagrađena crkva sv. Marije na Docu, u Zagrebu; 1277. spmoniju se u Samoboru kod crkve sv. Jelene a bilo ih je i u Kloštru kod Kobaša, u Dubovu, Grgurevcima, Mandelosu, Nuštru. Mitrovici, Petrovaradinu...

(A. Cuvaj: *Građa za povijest školstva*, sv. I, Zagreb, 1910, str. 68-69).

Sl. 3 Središnja lađa sadašnje crkve.

Crkva je relativno veliko zdanje (središnja lađa duga je 60, široka 10 metara), masivna kamena konstrukcija, akustična i dobro osvijetljena dnevnom svjetlošću koja dolazi u unutrašnjost kroz 24 prozora poredana na uzdužnim zidovima glavne lađe.

Pored opata, u izradi plana za gradnju crkve i pri izvođenju radova značajnu ulogu odigrao je samostanac — laik[7] Eberhard, građevinski inženjer, projektant i izvođač nekoliko samostanskih zgrada, crkava i župnih ureda u Bosni, kao i željeznog mosta na Vrbasu. Za nas je, međutim, u ovom slučaju daleko važniji rad drugog laika, arhitekte, vajara i drvorezbara Bruna Diamanta, koji je izvjesno vrijeme proboravio u samostanu, radio u njemu i iza sebe ostavio obimno djelo. Umjetničkoj djelatnosti ove ličnosti pripada cjelokupna skulptorska dekoracija crkve, obojeni reljefi u svetištu, najveći dio drvorezbarenih radova i vajarski monumenti u dvorištu crkve. Pretežan dio tih stvari i predmeta je djelo njegovih ruku. Znatno je manji udio njegovih saradnika čija se pomoć uglavnom svela na obavljanje poslova manuelnog karaktera.

Skulptura

Na ulazu u crkvu, na glavnom portalu susrećemo prve vajarske radove (sl. 4). Odmah upada u oči nastojanje umjetnika da riješi probleme arhitektonske srodnosti prilagođavajući skulpturu prostoru oko vrata, unutar okvirnih lukova luneta i kapitela. Vrata su ukrašena polukružnim lukovima i snopom stupova s profiliranim bazama i finim kapitelima. Iznad, u luneti timpanona je sv. Juraj koji kopljem ubija aždaju. Gore, na vrhu zabata je polufigura sv. Ilije, prvog »zaštitnika« Bosne. Na zidu, s obje strane portala, ispod središnjeg luka malog friza arkada, su dvije stojeće figure u prirodnoj veličini. Desno je sv. Petar, lijevo sv. Pavao, oba sa svetačkim atributima. Skulptura ima svoj određeni značaj, no ipak podređena je arhitekturi. Nabori odjeće, kovrdže kose i brade plastično su oblikovani i formalno odgovaraju stilu figure.

U unutrašnjosti crkve je glavni dio radova Bruna Diamanta: reljefi na oltaru i zidovima centralne lađe, obojeni reljefi u svetištu, kapiteli stubova, korske klupe, pomoćni oltari i ciborium. U rasporedu skulptorske dekoracije umjetnik se držao ustaljenih uzora, mada je u izvedbi detalja pokazao izvjesnu originalnost. Gledan u cjelini, dekor zadovoljava jer su detalji dosta spretno uklopljeni u arhitekturu i ne narušavaju traženo arhitektonsko-skulpturalno jedinstvo.

Na kapitelima četiri stuba križišta, koji su čiste tektonske forme, izvedena je bogata dekoracija kojom su interpretirani život i zasluge četvorice istaknutih tvoraca cistercitskog reda: sv. Benedikta, Bernarda, Roberta i Stjepana.

Kapitel sv. Benedikta je na sve četiri strane ispunjen prizorima iz života glavnog organizatora redovništva u katoličkoj crkvi. U gornjem dijelu, svuda naokolo proteže se vinova loza, s listom i plodom. U donjem teče četverodjelni ukras s figurama apliciranim na tektonsku podlogu kapitela

[7] Konverzi (obraćenici, laici) ili braća članovi su cistercitskog reda koji ne vrše službu u koru već se bave poslovima koje ne mogu obavljati monasi. To su zadaci izvan službe u koru — rad u polju, na njivi, u radionici, dakle djelatnosti koje zahtijevaju stručnu, u prvom redu zanatsku naobrazbu. Laici nemaju izborno pravo glasa.

koje se u kretnjama prilagođavaju njegovoj osnovnoj formi. Na strani prema glavnoj lađi je poprsje sveca sa štapom u lijevoj i otvorenom knjigom u desnoj ruci. Prikaz knjige je u stvari likovna predstava životnog svečevog djela, tzv. Regule Monachorum (Pravilo monaha) koja predstavlja prvi zakonik monaštva na kršćanskom Zapadu. S lijeve strane je ptica koja svecu donosi hranu, s desne posuda s otrovom iz koje se pomalja zmija. S obje strane glave, okružene svetačkim aureolom, ispisan je latinski (pomiješan s njemačkim) natpis: Aus Culta.

U gustom spletu troprutog pletera, koji ispunja sve uglovne strane kapitela, razmješteno je nekoliko predmeta simboličnog značenja. Između ostalih tu je i silueta samostana Montecassino, kojemu je 529. godine Benedikt udario temelje i na njegovoj izgradnji lično učestvovao, u njemu živio, radio i umro (547. godine). Od prizora bolje je interpretiran onaj koji objašnjava kako Mavro spasava Placida iz vode (Mavro i Placid su prvi svečevi učenici koji su skupa sa njim boravili u pustinji Subiaco).

Kapitel sv. Bernarda, istaknutog mislioca i pisca srednjeg vijeka, reformatora vjerskog mišljenja i života (1091—1153. godine), također je potpuno prekriven figurama i ornamentikom. Svetac, s poprsjem okrenutim glavnoj lađi, podigao je desnu ruku na molitvu, lijevom pridržava otvorenu knjigu. Sa strana, u ornamentici su ljiljanov cvijet i plastično srce, simbolične predstave čistoće i ljubavi kojima je trebalo istaći glavne svečeve zasluge, ujedno predstaviti ga kao vatrenog pobornika najoštrije lične askeze redovnika, pomirbenika između krvno zavađenih kraljeva i knezeva, pape i antipape. Od reljefno prikazanih kompozicija na ovom kapitelu, najviše originalnosti i interpretativne jasnoće sadrži u sebi prizor kada svetac s križem u ruci zalazi među krstaše (sv. Bernard je jedan od osnivača i organizatora viteškog reda Templara) koji polaze u sveti rat.

Kapitel sv. Roberta (sl. 5), umjesto vinove loze, ima u gornjem dijelu latinske natpise koji tumače smisao likovnih prikaza datih ispod njih, a kojima se objašnjavaju istorijat, osnovne karakteristike i značenje pravila cistercitskog reda. Sv. Robert, iznad čijeg je lika latinskim slovima izveden naslov Fundator, što znači osnivač i utemeljitelj reda, drži u rukama razvijen svitak na kome je nacrtan jednostavan tlocrt zgrade opatije Citeaux (Cistercium), koju je on 1098. godine osnovao i uredio po svoj strogosti pravila sv. Benedikta. Ispod naslova Ordo cisterciensis, Poenitentia, Patientia, Dedicatio i Imitatio Christi izrađeni su odgovarajući prizori u plitkom reljefu unutar kojih ima zanimljivih detalja i predmeta, ali je svakako najinteresantniji onaj ispod natpisa Labor (rad) u kojemu su polju prikazana dva redovnika, s knjigom i ašovom u rukama, prizor koji ukazuje na intelektualnu i fizičku angažovanost redovnika cistercitskog reda. Zanimljivo je napomenuti da je

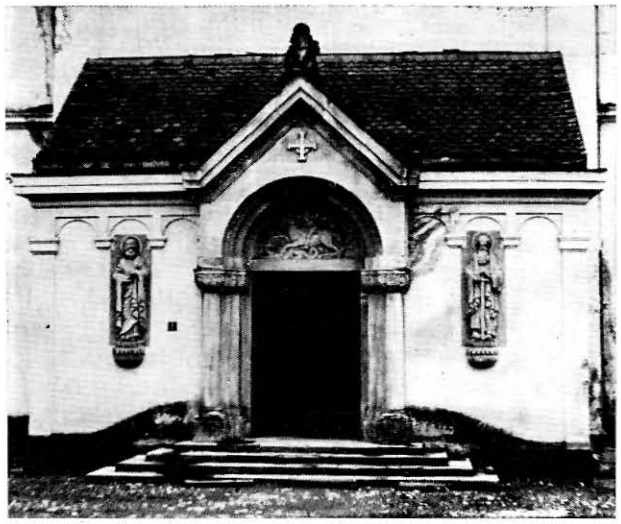

Sl. 4 Glavni portal.

umjetnik na ovom kapitelu rastavio scene jednu od druge na taj način da je između njih umetnuo stilizirane ornamente koje flankiraju stabla procvalog drveća.

Po načinu kako je iskorišten raspoloživi prostor i po karakteru dekoracije, kapitel sv. Stjepana razlikuje se od sva tri prethodna. Umjesto vinove loze ovdje susrećemo motiv valovite vrpce, dok su figure i predmeti postavljeni unutar arhitekture koja sama po sebi čini nov dekorativni sistem sa nišama, stupovima i prozorima.

Poprsje sveca okrenuto je prema glavnoj lađi. Lijevo i desno ispisan je natpis: Carta caritatis. Po toj znamenitoj povelji (potječe iz 1119. godine) opat Citeauxa stekao je pravo i dužnost nadzora nad čitavim redom. Desno je scena sa tri lika. U sredini na stolici sjedi papa Kalikst II ispred kojega kleči redovnik s knjigom u ruci, drugi stoji pozadi i također drži knjigu u ruci. Očito se, dakle, radi o trenutku kada dva redovnika, otposlana od sveca, traže od pape povlasticu po kojoj bi samostane trebalo izuzeti ispod biskupske vlasti. Od ostalih prizora najzanimljiviji je onaj koji prikazu-

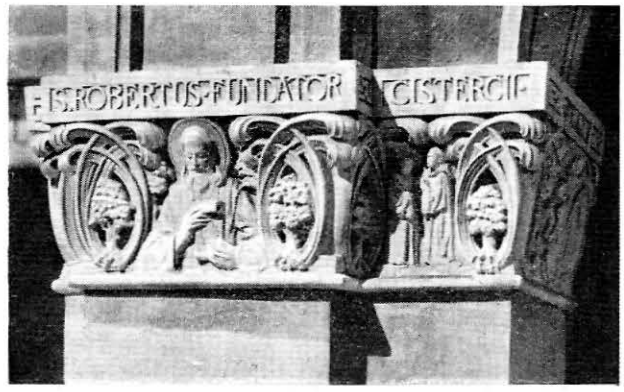

Sl. 5 Kapitel sv. Roberta.

je sv. Stjepana kada privodi u red tridesetoro braće, rođaka i prijatelja. Pojedinačno ili u grupi interpretirano je devet mlađih likova u kostimima svog doba (kratke nabrane hlače, kaput, plastični okovratnici i manžete) u času kada prilaze svecu. Prvi je već kleknuo, ostali su smješteni u niše ograničene stupovima izbrazdanim kosim ili uspravnim kanelurama, ukrašenim kapitelima i impostima. Scena se događa pred zidovima monumentalne zgrade napravljene od finog tesanika. Treba istaći i prizor kada se sv. Stjepanu javlja duh umrlog redovnika koji mu govori da će se red proširiti i ojačati. Zanimljivi su i reljefi dviju stojećih figura: jedna je sa harfom, druga sa knjigom. U pozadini je reljef bolesnika koji sjedi na klupi sa ispruženim nogama i križem u desnoj ruci. Okrenut je licem put oblaka ispod kojeg prodiru sunčevi zraci. Uz njega su dva anđela.

Analogno predstavi svetaca umjetnik je pribjegao ideji da na sličan način prikaže i četvoricu opata ovog samostana, ali u mnogo sažetijoj formi, na stranama jednog kapitela. Time je izbjegao potrebu da likovno tumači život opata, jer je na ovako skučenom prostoru mogao izvajati samo njihova reljefno istaknuta poprsja, atribute i oznake koji simbolično treba da iskažu zasluge svakog od njih na izgradnji i prosperitetu samostana. Osim Bonaventure II, kojega je portretirao neposredno, po živom modelu, ostali svećenici rađeni su po fotografijama i sjećanju. Skulptor naglašava mogućnost korištenja formalne sheme i za izražavanje psiholoških stanja jer osjeća potrebu za karakterizacijom likova i prikazivanjem njihovih raspoloženja prožetih religioznim osjećanjem. Franjo Pfaner, osnivač kolonije, prikazan je s modelom kolibe koju su prvih dana koristili banjalučki trapisti kao obitavalište i crkvenu zgradu. Dominik Asfalg drži komad kruha, čime je simbolično istaknuta njegova zasluga na podizanju industrije samostana, dok Bonaventura Diamant nosi model sadašnje crkve koja je sagrađena pod njegovom upravom i čiju je gradnju on inicirao. Slične oznake, kao i ostali, ima i Bonaventura Bajer.

Znatno uspjelije prikazani su direktni učesnici na izgradnji crkve, one brojne zanatlije čija su poprsja istaknuta na ivicama kapitela, ukomponovana u spletove ornamentalnih linija. U većini to su stariji ljudi, s bradama i brkovima, te predmetima koji treba da označe profesionalnu angažovanost i prikažu njihov udio kod izgradnje hrama. Jedan između njih drži ključ od crkve, drugi pijuk i korpu, treći stolarsku oblicu. Na drugoj sceni jedan nosi kist i posudu za boje, drugi kliješta, treći točak za zaprežna kola. I tako seređaju lica i individualnosti: sa zdjelom punom plodova (sl. 6), sa zdjelom i kutljačom, ljudi iz svagdašnjice, iz života, puka i naroda. Na ulazu u crkvu, s nutarnje strane, na dva polustupa reljefno su prikazana poprsja još dvojice vrlo zaslužnih trapista, pionira na gradnji nove crkve. Čovjek s naočalima na očima i kesom sa zlatnicima u ruci je pater Maksimilian Nestor, upravitelj samostana, a drugi lik je ranije spomenuti Eberhard. Posljednji je prikazan u položaju u kome drži grubu shemu tlocrta crkve u jednoj i trougao u drugoj ruci. Bez sumnje radi se o likovno najuspjelijim realizacijama Bruna Diamanta u ovoj crkvi, koji je, radeći po živim modelima, uspio da kreira djela koja se dižu na stepen vrijednosti psiholoških portretnih studija.

Na kapitelima preostalih stubova skulptor daje oduška mašti i u kamenu kleše razne figuralne i ornamentalne motive: lavove, jarce, zmije, grifone, jelene, sove, glave fantastičnih i izmišljenih životinja, poprsja anđela, listove, rozete, školjke, vinovu lozu i grozdove... ali i simbole, među kojima su najčešći križ i Kristov monogram, pa riba, kao simbol pokrštenog ili Krista, zatim orao, sidro, jagnje, srce i heraldički znaci i oznake. Interpretirajući ih, umjetnik pri tom otkriva neobičnu inventivnost u izboru i kod upotrebe antiknih, starokršćanskih i orijentalnih uzora, koje preuzima direktno ili ih prerađuje. Uz to kreira i neke nove forme, ono što do sada nismo vidjeli i čiji smisao nismo u stanju odgonetnuti. Najvjerovatnije da za skulptora sam sadržaj i nije bio od bitnog značaja koliko mu je, s druge strane, bilo stalo da njegovi kapiteli i dekoracije poprime izgled kakav su stvarali majstori romaničke epohe, koji su mu, rekli smo ranije, poslužili kao neposredan uzor i traženi ideal. Ipak, postoji jedna bitna razlika u načinu na koji su majstori romanike ukrašavali kapitele crkava i postupka kipara Diamanta. Jer, dok je u romanici funkcionalni značaj kapitela ostao prikriven (kapiteli često gube tektonsku formu a ornamenat i figure prerastaju njegovo tijelo), dotle naš skulptor, koji je po prirodi bio sređena i trezvena ličnost, provodi strog red i disciplinu, podređuje dekoraciju tektonici kapitela.

Preostalo je da još nešto kažemo i o karakteru skulptorske dekoracije na kapitelima stubova u križištu glavne lađe i prednjeg transepta gdje,

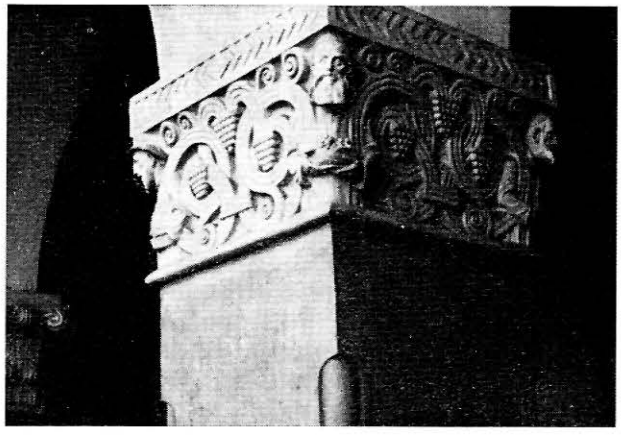

Sl. 6 Kapitel s poprsjima zanatlija, učesnika na izgradnji crkve.

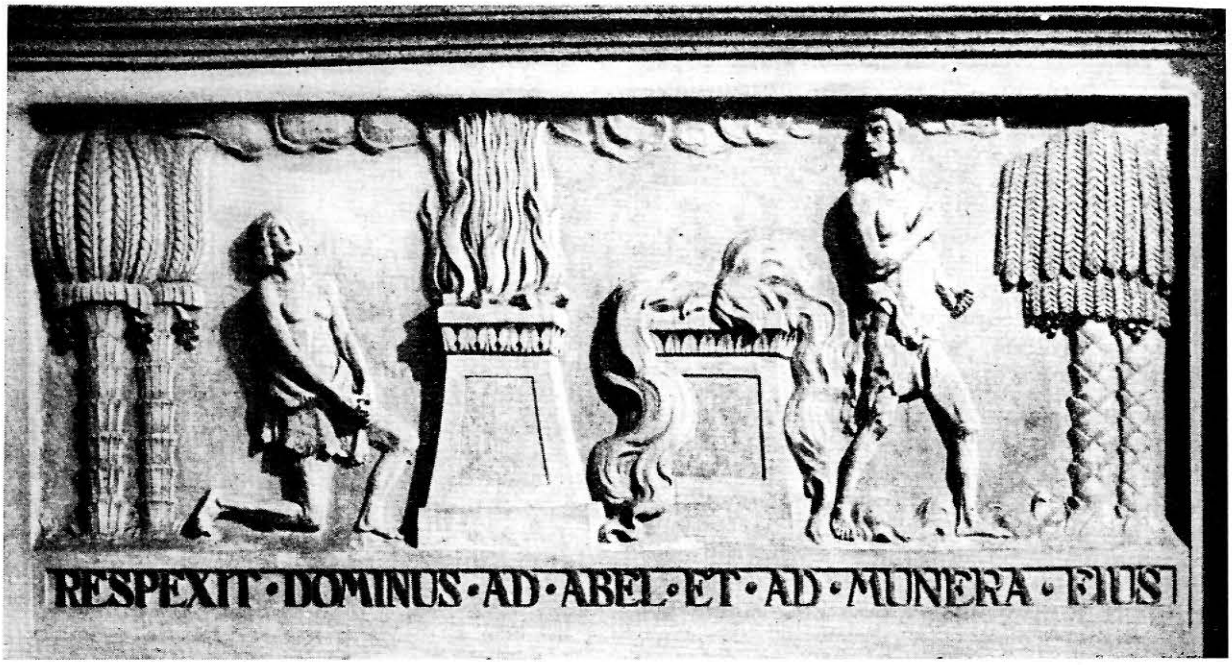

Sl. 7 »Kain i Abel prinose žrtvu« — reljef na zidu glavne lađe.

važno je istaći, nema ornamentalnih ukrasa već su isključivo dati figuralni prikazi. Tako je na kapitelu prvog stuba lijevo dato drvo spoznanja i na tu scenu se nadovezuju neki dramatičniji prizori (Kain ubija Abela, i drugi). Dekoracija kapitela desne strane je smirenija i u osnovi realističkog koncepta. Na sva četiri ugla kleči po jedan mladić u stavu molitve. Obučeni su u bosansku seljačku odjeću, s knjigom ili tamburicom u ruci, flankirani klipom kukuruza. Sve su to obični ljudi, seljaci ovog kraja, koje je Diamant svakodnevno sretao i sa simpatijama promatrao. Očigledno je da se kipar odrekao ovdje svega što je smatrao suvišnim, izuzev nužnog minimuma od onog što čini likovni izraz, koncentrišući se na ono što on kao umjetnik i kršćanin osjeća kao najveću vrijednost.

Skulptorska dekoracija na unutrašnjim zidovima glavne lađe ravna se po okviru koji joj diktira arhitektura i svojim rasporedom stoji na liniji dekoracija zapadnoevropskih bazilika građenih u prvim stoljećima kršćanske ere (od IV vijeka nadalje). Koristeći tako pripremljen prostor, umjetnik je izradio osam reljefnih kompozicija (vis. 300, duž. 350 cm) na slijedeće teme kršćanskog vjerovanja: Navještenje Marijino, Krist sa dvanaest apostola, Zakon sinajski, Mudre djevice, Kain i Abel prinose žrtvu, Žrtva Abrahamova, Žrtva Melkisedekova i Posljednja večera (sl. 7).

U relaciji spram reljefa na kapitelima, prikazi na zidovima glavne lađe su nešto slabiji u izvedbi i ukazuju na žurbu u radu. Pomenuta okolnost kao da potvrđuje tačnost navoda pojedinaca koji vele da je skulptor takvom hitrinom radio da su radnici angažovani na ovom poslu jedva uspijevali da mu doture potreban materijal.

I sada, kada na posao klesara Diamanta u samostanu trapista u Delibašinom Selu gledamo iz vremenske udaljenosti od preko tri decenije, spremni smo konstatovati da se skulptor, koji je i tada bio u poodmaklim godinama, teško odlučivao na ovaj zahvat, ali kada se privolio onda je to sve svojstvenom mu ozbiljnošću do kraja proveo. Počeo je mirno i pouzdano, zanatski solidno i čisto, s kapitelima na križištu, gdje treba tražiti njegova najbolja rješenja u cijelom ansamblu. Tada su nastale one realističke polufigure svetaca, opata, majstora zanata i seljaka, portreti ljudi našeg vremena, logično smješteni u prostor i svoje vrijeme. Na reljefima zidova glavne lađe umjetnik ne pokazuje takvo strpljenje. Otud i znatno slabiji kvalitet njihove izvedbe i kvalitetna neujednačenost.

Pored rada na dekoraciji kapitela i zidova naosa, Diamant je učestvovao na izradi i ukrašavanju još petnaestak oltara, koliko ih se otprilike nalazi u ovoj crkvi. Ako je oltar od kamena njegovo učešće je potpuno, ako je od drveta treba mu pripisati štuko reljefe. Tako je u oltarima pobočnih lađa izradio nekoliko slobodno raspoređenih reljefa. Na jednom su prikazani Sveta obitelj i dva ljiljana. Iako su to u osnovi plitki reljefi, njihov plastički kvalitet je još naglašen uz ispoljeno nastojanje za realističkom interpretacijom likova, slikanih stvari i predmeta, te ljubav za život i prirodu. Na dva mjesta skulptor je ugravirao signaturu i time potvrdio lično učešće na tom poslu.

Duboko u svetištu smješten je ciborium podignut na četiri velika mramorna stuba bogato ukrašena dekoracijom vinove loze, grožđa i pšeničnog klasja, kao i glavicama ispunjenim životinjama nerealnog svijeta. Na stupovima je baldahin — nebo u čija su četiri ugla postavljeni anđeli od bijelog kamena. Prilaz oltaru vodi preko tri stepenice od sivog mramora. Oltar, ukrašen simbolima, također je od bijelog kamena, a ploča — mensa, od crvenog poliranog mramora. Iznad je tabernakul — svetohranište, na vrhu pelikan, okružen ornamentima, koji hrani mlade krvlju iz sopstvenih prsa (sl. 8).

U svim tim rješenjima Diamant gotovo dosljedno sprovodi metod simetrične kompozicije, dok uz realističke figure stvara i shematske fizionomije sa tvrdim i beživotnim, skoro drvenim licima. Ipak, češća su razgibana ljudska tijela čiji se obrisi naziru i ispod ploha odjeće. Odnosi su logični a poznavanje čovjekove anatomije solidno. Figure su skoro plošno raspoređene, pa ipak plastične vrijednosti nisu zanemarene, kako kod figura u cjelini tako i u detaljima (nabori odjeće, kovrdže kose i brade, predmeti prirode i arhitektonska pozadina). Jednako uspješno rješavan je problem razmjera i međusobnog odnosa likovnih ukrasa i arhitekture zida. U rasporedu scena umjetnik se držao uputstava naredbodavca. Rukovodeći se potrebama bogoslužja a ne hronologijom događaja, on je u prvoj polovini lađe postavio scene Navještenja, Krista i apostole, Zakon sinajski i Mudre djevice, a u drugoj četiri preostala prizora. Ovakav raspored diktiran je karakterom molitve (prve četiri scene namijenjene su puku, druge četiri za potrebe klera) i to upućuje na zaključak da je svjestan faktor odredio kompleks ikonografije na reljefima zidova glavne lađe.

U sklopu Diamantova djela u prostoru crkve vrlo istaknuto mjesto zauzima opatska stolica — katedra, izrađena od finog mramora, postavljena na posebnom podnošku, od zemlje odignutom za dvije stepenice. Stolica je praktično sjedalo s ravnim zaslonom za leđa i obje ruke; iznad je baldahin. Oba rada realizovana su sa ispoljenim osjećanjem za mjeru i odnose, ograničeno uklopljeni u oltarski dio crkvenog prostora.

Osim reljefa u crkvi, skulptor Diamant izveo je ovdje i tri primjerka slobodne statuarne plastike.

U svetištu je 2,60 m visok kip Madone sa Kristom i krunom iznad njene glave. Lik je smješten u izduženu polukružno zaobljenu nišu. U dvorištu je bio kip sv. Bernarda (sl. 9), rušen tokom rata i nestao, a u groblju, lociranom unutar zidova samostanskog dvorišta, nalazi se velika (vis. oko 500, duž. 230 cm) kompozicija Raspeća. Na kamenom postamentu je ogromni latinski križ s raspetim Isusom, pored kojega su Marija i Ivan. Oba posljednja lika (visoki preko 2 m) rađena su u stilu monumentalne slobodne plastike koja stoji na otvorenom prostoru i koju je moguće gledati sa svih strana. Ivan, s kaležom u ruci, okrenut je prema Isusu, dok Marija, sa sklopljenim rukama spuštenim ispred sebe, melanholičnom patetikom gleda u neodređenom pravcu. Njeno tijelo povijeno je u obliku gotičke S linije i sa naglašenim kontrapostom nogu i prsa (sl. 10). Krist je interpretiran u liku čovjeka koji je prošao proljeće života. Sve tri figure rađene su po živim modelima otud i realistički karakter ovih kipova.[8]

[8] Odmah na ulazu u crkvu mogu se vidjeti gipsane kopije kompozicije Raspeće koje služe kao dokaz da je umjetnik zaista radio po živim modelima. U kripti se čuva negativ monumentalne kompozicije Pieta. Original ove obojene kopije je u Italiji. Osim njih, tu se još nalazi čitav niz gipsanih negativa za gore opisane skulpture, kao što su detalji reljefa sa kapitela glavne lađe, negativ anđela s tabernakula, i dr.

Sl. 8 Pogled na prostor u svetištu crkve.

Sl. 9 Kip sv. Bernarda (uništen u ratu).

Slikarstvo

Na ulazu u crkvu, s njene nutarnje strane je oveća slika (vis. 193, duž. 115 cm) s prikazom sv. Ilije. U smeđem tropregu, koji vuku tri bijela konja, svetac leti kroz zrak, dok nebo, ispunjeno smeđežutim oblacima, svijetli kao da je obasjano suncem. Time je postignut izvjestan osjećaj pokreta i živog ritma i to možemo uzeti kao osnovnu karakteristiku djela.

Slika je najvjerovatnije importirana iz Njemačke (?). Nastala je u XIX stoljeću i bez veće je umjetničke vrijednosti, ali je zanimljiva u kulturno-istorijskom smislu. Uramljena je u drveni okvir i relativno je dobro sačuvana, uprkos tome da je pigment ispucao u kanelurama koje za sada ne ugrožavaju njenu egzistenciju.

U velikom »Raspeću« (v. 133, d. 108 cm) dat je prikaz tri mrtva tijela koja se njišu u grčevitim pokretima na drvenim križevima postavljenim na nejednakom rastojanju. Dolje su vojnici i konjanici, žene i ljudi, u plaču i sa naglašenim gestama. Iznad su tmurni oblaci i malo vedrog neba. Prisutni su mahom osrednje dobi, obučeni u raznobojnu odjeću. Najviše je zastupljena crvena, poslije nje bijela i zelena. U dramatskoj kompoziciji, koja svojom nemirnom organizacijom stoji u vodama baroka, sve je pokrenuto i živo. Kostimi su onakvi kakvi se mogu sresti na slikama venecijanskih majstora, počev od Đentile Belinia (Gentile Bellini, oko 1429—1507) pa do Tintoreta (Jacopo Robusti Tintoretto, 1518—1594), otud mnoštvo muških figura s turbanom na glavi. Sliku nije radio Talijan. Ona je nastala na sjeveru, u Njemačkoj. Radi se, u stvari, o kopiji koju je radio istaknuti njemački slikar XVI vijeka, Hristof Švarc (Christoph I. Schwarz, München, oko 1545—15. IV 1592)[9] prema poznatoj svojoj invenciji iz Minhena i Italije.

Kompozicija je dobro očuvana. Uokvirena je u masivan i zanatski odlično pripremljen drveni ram, podlijepljena novim platnom.

[9] Hristof Švarc je poznato i cijenjeno ime njemačke renesansne umjetnosti. Slikarstvo je učio u Minhenu i Veneciji, a Ridolfi ga spominje među Ticianovim učenicima. Bio je dobar poznavalac djela najistaknutijih mletačkih činkvečentista — Ticiana, Tintoreta i Veroneza. Zajedno s F. Sustrisom trasirao je u Bavarskoj putove likovnim idejama talijanskog, osobito venecijanskog slikarstva XVI vijeka.
(*Enciklopedija likovnih umjetnosti*, sv. 4, Zagreb 1966, str. 185).

Sl. 10 Kompozicija »Raspeća« (detalj).

Na koru je pejzaž (v. 115, d. 110 cm) s prikazom samostana, ciglane i okolnih gospodarskih zgrada, djelo Fr. Salesiusa, nastalo 1879. godine (latinski natpis u gornjem desnom uglu). Tretman je naturalistički s izrazito naivnom interpretacijom ljudskih likova. Crtež slab i nedosljedan.

Na istom mjestu su i portreti trojice opata, prvih upravitelja samostana: Franje Pfanera, Bonaventure Bajera i Dominika Asfalga. Platna su istog kvaliteta, jednakih dimenzija (v. 95, d. 65 cm) i pokazuju identičan slikarski postupak pa je očevidno da su djelo jednog majstora. Nastala su u isto doba i to povrđuje signatura umjetnika. Slike je, tokom boravka u samostanu, radio Serapion Huber, dakle u vremenu između 1893. i 1897. godine, kada je istupio iz reda. Portretisani su obučeni u kukulu — vrsta habita koji se nosi u vrijeme službe božije, zajedničkog objeda i ukopavanja. Prva dvojica imaju na sebi i šaperon, komad kukule koji se posebno stavlja a koji se nosio do fuzije triju kongregacija u zajednički red strožije formiranih cistercita, za pape Lava XIII. Majstor pokazuje vidan interes za objektivnu opservaciju slikajući pretpostavljene pa stvara solidne oblike, nešto rezervirane i trijezne. Male oči i namrštene obrve kombiniraju se s karakteristično ukočenim stavom figure, dok je tkanje slike izvedeno širokim potezima četke, nanosima žute boje nejednakog i u osnovi slabijeg intenziteta.

Sasvim je druge prirode portret Bonaventure Diamanta (v. 90, d. 80 cm), rad mađarskog slikara P. Kalmana, iz 1922 godine (sl. 11).

Opat, sredovječan čovjek, sjedi u fotelji u smirenom položaju. Jednom rukom pridržava debelu knjigu, drugu je spustio na koljeno. Umjetnik je pažljivo posmatrao portretisanog primjećujući sa kritičkom tačnošću sve insignije, čak do polažaja briljantnog prstena na ruci. Slika je rađena po narudžbi, za znatniju sumu (plaćena je oko 20.000 dinara) i vrlo dobro je sačuvana.

Najljepše i likovno najzrelije je platno s prikazom jedne mučenice (v. 117, d. 90,5 cm) po svoj prilici sv. Filomene, koja u jednoj ruci drži mač (?), a u drugoj palmovu grančicu. Svetica stoji usred pejzaža koji ispunjavaju ruine grada, daleki bregovi i veliko stablo s gustom krošnjom lišća. Njena figura, koja u odnosu na površinu slike izgleda prejaka, dominira platnom. To je parmeđaninovski izdužen lik kruškolikog lica u kojemu je umjetnik uspio da ostvari maksimum plastičkog efekta i tako doprinese njenom realističnom izgledu. Akcenat je na pogledu svetice koja posmatra široko otvorenim zjenicama, dok crvenkasti podočnjaci čine jedan od specifičnih elemenata ovog platna. Ogrnuta tamnocrvenim plaštem, prebačenim preko leđa i desne noge, svetica je, s tijelom povijenim u obliku gotičke linije S, prebacila na lijevu nogu svu težinu tijela, čime je dobiven položaj tzv. kontraposta, toliko tipičnog za umjetnost visoke i kasne renesanse. Ispod plašta je široko krojena, u pasu povezana, svjetlosmeđa halji-

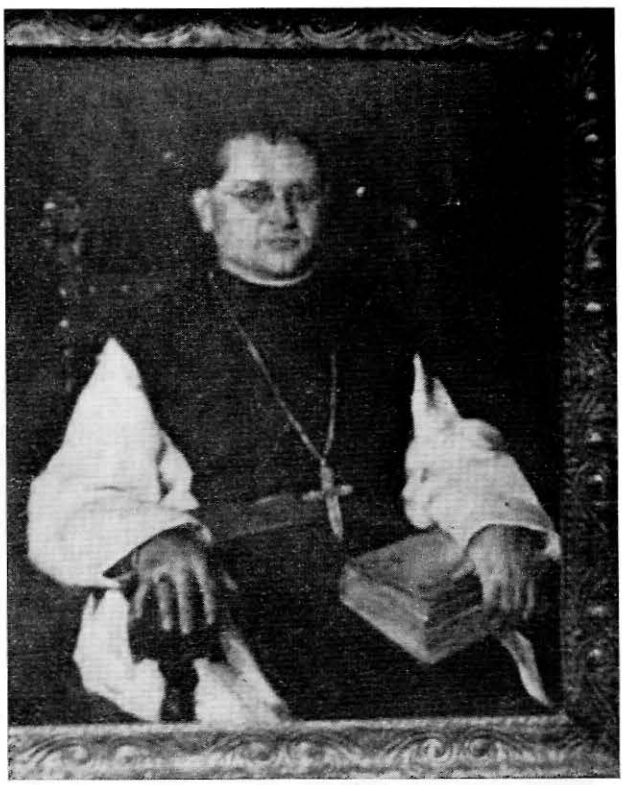

Sl. 11 Portret opata Bonaventure Diamanta, iz 1922. godine. Rad mađarskog slikara P. Kalmana.

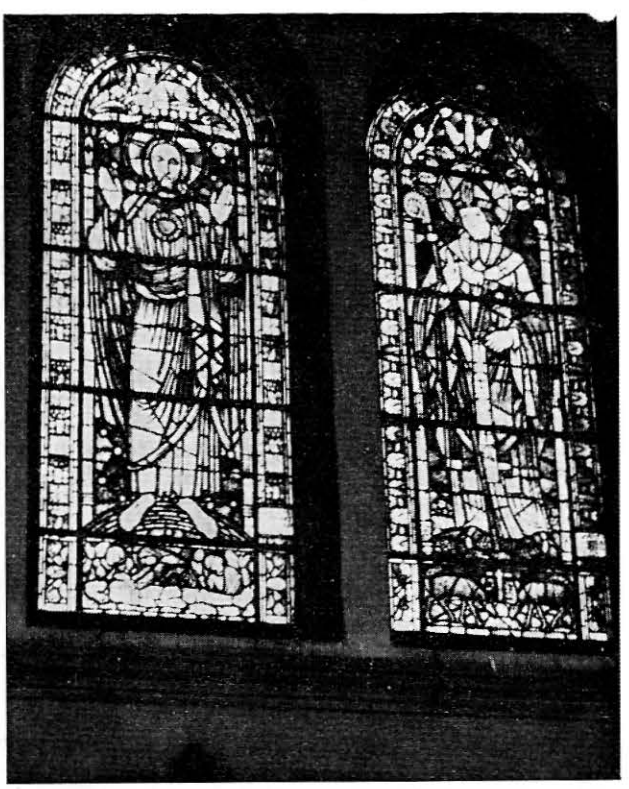

Sl. 12 Vitro (vitrail) na koru crkve.

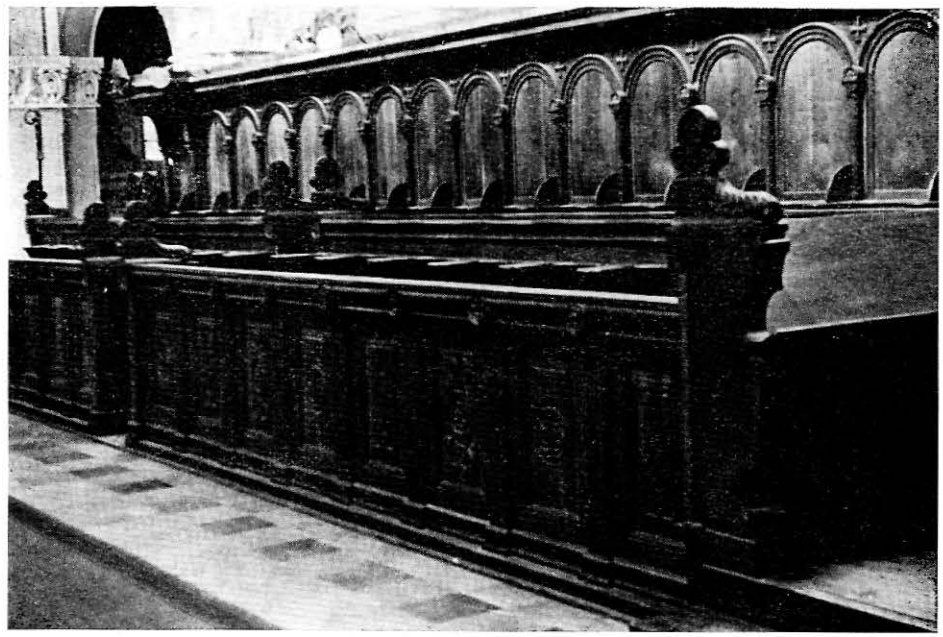

Sl. 13 Korske klupe

na sa maslinastozelenom bluzom dugih rukava. Oko glave je tanka kružnica, umješto širokog aureola.

Očevidno je da se umjetnik trudio da ne propusti niti jednu mogućnost kako bi naglasio osjećaj fizičkog bivstvovanja portretisane. Kontrapostom glave i ruku, nejednako zavraćenih u dubinu slike, daje impresiju neravnomjerne napregnutosti tijela. Masivno postavljene draperije izražavaju kretanje velikih listova i bedara i njihovu organsku artikulaciju sa neizdiferenciranim torzom.

Slika je nabavljena u Minhenu, no čini se da je prije mogla nastati u Italiji, gdje ju je radio talijanski umjetnik ili neki sjevernjak školovan u ovoj zemlji, nadahnut talijanskim osjećanjem za monumentalnu formu. Pripada periodu kasne renesanse (druga polovina XVI vijeka), ili ranog baroka (prva polovina XVII vijeka), i formalno je najbliža mletačkoj školi.

Portret je jako potamnio a na jednom mjestu je i probijen, uz to ima nekoliko potklobučenja. Okvir je originalan, ispunjen bogatom drvorezbarenom dekoracijom baroknog doba.

Spomenućemo ovdje još kapelice sv. Josipa i Tereze, nastale 1928. godine. Portreti za njih izrađeni su u botegi O. Lohra u Minhenu. Ispred ambona su dva kamena oltara unutar kojih su postavljene slike kupljene također u Minhenu, u majstorskoj radionici L. Viliroidera (L. Williroider). Obje imaju gotičku shemu, ali su prisutni i elementi baroka (lik kljastog u prikazu Milosrđa). Predstavljaju primjere solidnije zanatske proizvodnje.

Osim sedam vitroa proizvedenih u minhenskim radionicama tridesetih godina ovog vijeka (sl. 12), nema drugih predmeta likovnih umjetnosti u samostanu koji bi mogli da zavređuju našu pažnju.

Objekti i predmeti primijenjenih umjetnosti i umjetničkog zanatstva

Korske klupe u crkvenoj lađi predstavljaju zanimljiv primjer rezbarskog umijeća višestrano nadarene stvaralačke ličnosti Bruna Diamanta (sl. 13). Jednostavne, bez suvišne dekoracije (zapažaju se samo rijetki, plitko urezani ornamenti na ravnim površinama i naizmjenično postavljene figure orla i lava na mjestu naslonjača za ruke), čiste u proporcijama, otkrivaju smisao umjetnika za jednostavnu ljepotu. Ispred klupa je krasan ambon, koji uz ornamentalne urese sadrži plastično rezbarenog goluba, dva anđela-karijatide i reljef četvorice evanđelista.

Krunu drvorezbarskog umijeća Bruna Diamanta u ovoj crkvi predstavlja sakristija (vis. 375, duž. 1200, šir. 700 cm) rađena u drvetu i tim materijalom obložena sa svih strana. Smisao za organizaciju prostora, skromna dekoracija i virtuozna zanatska obrada daju ovom objektu izuzetnu vrijednost. Osim dvostrukog drvenog raspela, reljefno istaknutog lika sv. Petra na plafonu, krune i vijenaca na stranama, nema više ništa u tom prostoru što bi trebalo posebno isticati. Sakristija je ponos banjalučkih trapista i oni je rado pokazuju radoznalim posjetiocima.

U prezbiteriju — svetištu i na zidnim plohama transepta Diamant je izradio nekoliko bojenih reljefa (dimenzije 350×300 cm) s predstavama simboličkog značaja.

Kod malog emporija — kor za bolesnu braću, je predstava Dva jelena na vrelu života (sl. 14) i prikaz lađe koja bolesniku treba simbolično da

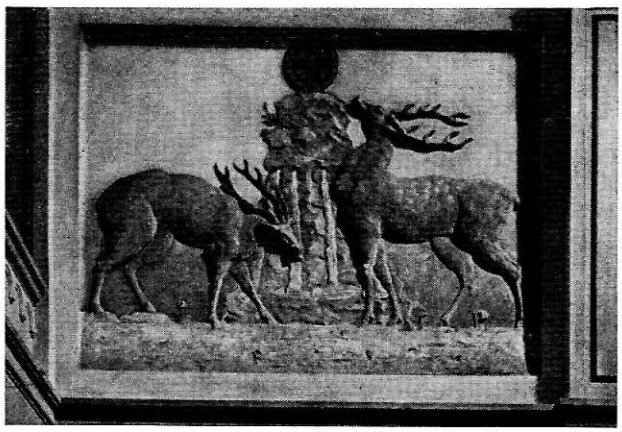

Sl. 14 »Dva jelena na vrelu života«, obojeni reljef.

predstavi kako ga lađica života može uskoro privesti u luku vječnosti. Na suprotnoj strani, na strani epistole, su dva druga reljefa. Jedan prikazuje Izvor života u raju (starokršćanska piscina iz koje se napajaju dvije ptice), a nasuprot tome simbol Presvetog trojstva. Na kamenom izvoru reljefno je istaknuta riba, motiv veoma raširen u prvim stoljećima kršćanstva.

U prezbiteriju je sedam obojenih reljefa. Na svakom, izuzev središnjeg polja, prikazana je po jedna ovca (u prvo vrijeme kršćanske ere služi kao oznaka spasenog čovjeka — kršćanina, poslije Konstantina jagnje je simbol Krista kojega, kao sujanjci, okružuju apostoli), koje se kreću po zelenoj livadi omeđenoj jednom ili dvije palme sa po dva ploda. U središnjem polju je Kristov monogram flankiran sa dvije palme, označen grčkim slovima I° X. Sa strane su početno i završno slovo grčkog alfabeta, alfa i omega, pa se monogram može protumačiti u značenju: Ja sam početak i svršetak. Treba napomenuti da se taj monogram u prva tri vijeka kršćanske epohe upotrebljavao u raznim oblicima kao simbolični ukrasni motiv. Ovdje je izabran oblik APW.

Reljefi su obojeni crveno, zeleno i sivo. Crtež ima odlike naturalističkog stila uz elemente naglašene stilizacije. Primjetno je da i ovdje Diamant misli i osjeća kao skulptor i to treba imati na umu pri pokušaju da shvatimo i ocijenimo ovaj dio njegovog stvaralaštva.

Time bi bio iscrpljen opus koji je Bruno Diamant[10] ostavio u nasljeđe samostanskoj crkvi »Marija Zvijezda« u Delibašinom Selu. U svakom slučaju djelo zamašno u opsegu i raznoliko po interesu svoga stvaraoca, zanimljivo u sadržaju i tehnici rada.

Uz djelo skulptora Diamanta, samostan posjeduje još nekoliko drvorezbarenih oltara, dijelova crkvenog namještaja te niz predmeta izrađenih u metalu, kako onih koji su nabavljeni i kupljeni na raznim stranama, tako i onih koje su izradili redovnici u radionici samostana.

Među posljednjim najzanimljiviji su drveni oltari, gdje treba izdvojiti dva u gornjoj crkvi na kojima je redovnik Benedikt Lorbeg (umro 1912. godine) prikazao izvanrednu vještinu rada u tehnici intarzije, pa se s pravom može reći da se oba dižu na stepen umjetničkih ostvarenja.

Preostalo je da spomenemo i nekoliko predmeta umjetnog obrta gdje posebno treba istaći pozlaćeni kalež, izrađen u majstorskoj radionici H. Tajsinga (H. Theissing) u Kelnu 1911, poručen za proslavu dvadesetpetogodišnjice opatske službe D. Asfalga; opatski štap s ručkom od čistog zlata i plastičnim, u zlatu izrađenim likom sv. Bernarda sa psom, knjigom i biskupskim štapom, također izrađen u Minhenu; nekoliko svijećnjaka od kovanog željeza izrađenih u radionici samostana, uz još neke predmete od drveta nastale na istom mjestu, gdje se posebno ističe ime redovnika Severina Boza (Booz) koji je sudjelovao na svim poslovima stolarske radionice.

* * *

Ima ljudi koji su spremni da u crkvi »Marija Zvijezda« nađu primjer umjetnosti beuronske umjetničke škole.[11] Čini se da za takve ocjene nema mnogo osnova i da bi se prije moglo reći da se u konkretnom slučaju radi o jednom novom, čak dosta originalnom stavu umjetnika s obzirom na izbor umjetničkih stilova i motiva i njihovog korištenja u stvaranju arhitektonsko-skulpturalnog jedinstva. U tome bi ujedno ležala i osnovna razlika između beuronskog umjetničkog pravca i rada Bruna Diamanta. Jer, dok »beuronci« sprovode načelo subordinacije svih likovnih umjetnosti arhi-

[10] Bruno Diamant rođen je u Biberahu, Virtemberg (Biberach u Württembergu), 1866. godine, umro u Minhenu 1942. Pretežan dio života i stvaralačke aktivnosti proveo je u rodnom gradu, gdje se nalazi glavnina njegovih umjetničkih realizacija. U svojoj sredini bio je cijenjen skulptor u čijem je ateljeu zapošljavano i do 80 majstora. Između ostalih uspjeha,poznat je po tome što je sačinio model grofu Cepelinu (Zeppelin) za njegov čuveni dirižabl. Osim u crkvi »Marija Zvijezda«, u našoj sredini izradio je 1932. epitaf za biskupa Markovića iz Banjaluke (umro prije prvog svjetskog rata), koji se nalazi u grobnici banjalučke katedre. Rad je ostvaren u smeđem granitu, kao i sva četiri stupa velikog oltara.

[11] Beuronska umjetnička škola razvila se u opatiji Beuron, u Njemačkoj. Osnovao ju je opat Desiderije Lenc (Lenz), umro 1928, i suradnik mu P. Gabrijel Viger (Gabriel Wügger), umro 1892. Na čelu svih likovnih umjetnosti, koje po njihovom učenju treba da služe bogu, stoji arhitektura kojoj treba podrediti ostale likovne discipline. Druga značajka ovog pravca je stilizacija, tj. stilistička prerada prirodnih slučajnih pojava. Treća karakteristika škole je potpun oslon na arhajsku egipatsku umjetnost, uz elemente vizantijske, grčke i Gjotove (Giotto) umjetnosti, ali i očuvanje vlastite umjetničke individualnosti.

tekturi, koja je za njih prva i glavna umjetnička disciplina, uz to traže uzore u egipatskoj hijeratskoj arhitekturi, sa elementima grčke, vizantijske i Gjotove umjetnosti, dotle Diamant izjednačava vrijednost svih likovnih umjetnosti tražeći njihovo jedinstvo, uz pretežan oslon na stilove iz najkršćanskijih stoljeća, na romaniku i rano kršćanstvo. On, na koncu, stvara djela slobodne statuarne plastike i postavlja ih izvan crkve ističući tako njenu punu neovisnost u odnosu na arhitekturu.

RÉSUMÉ

LA COLONIE DES TRAPPISTES ET L'EGLISE MARIE ETOILE A DELIBAŠINO SELO PRES DE BANJA LUKA

L'auteur parle de l'histoire de l'arrivée des trappistes à Delibašino selo près de Banja Luka en 1869, de la fondation de la colonie des religieux et de la construction du complexe du monastère, ainsi que des mérites des quatre abbés (du fondateur François Pfaner et de ses disciples Bonaventura Baier, Dominique Asfalgo et Bonaventura Diamant) pour la prospérité de cette communauté.

En 1926 on a bâti la nouvelle église d'après les projets faits au couvent et plus tard corrigés par l'architecte Seidler de Münich. L'auteur de cette étude continue d'expliquer l'architecture du bâtiment, en insistant sur l'empressement des religieux de donner à l'église la forme qui dominait à l'époque romane, ainsi que sur l'activité artistique du laïque Bruno Diamant qui vivait un certain temps au couvent et qui a laissé une oeuvre artistique considérable: autels, tabernacle et la chaise d'abbé, de nombreux reliefs aux murs de la nef principale et aux chapiteaux des colonnes, bancs de choeur et reliefs colorés au sanctuaire, statues monumentales et sacristie qui représente la perle de son oeuvre complète en ce lieu. L'auteur exlique aussi des détails qu'il trouve importants, en donnant une analyse de styles des objets les plus précieux avec lesquels l'artiste a créé l'oeuvre grande par son volume, différente par son contenu et par sa technique de travail. Ainsi, Diamant s'est représenté ici comme un talent universel: architect, sculpteur, peintre et graveur sur bois et on doit lui donner une place correspondante dans notre histoire de l'art.

Outre l'oeuvre complète de cet artiste, l'auteur donne aussi la description de quelques choses et objets qui on été apportés au couvent dans le cours des temps et qui sont restés en sa possession ou qui ont été faits dans l'atelier du couvent: peintures d'art, objets d'art xylographiques et objets en fer forgé.

ENVER IMAMOVIĆ

PODRUČJE FOJNICE, KISELJAKA I KREŠEVA U RIMSKO DOBA

Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa je u arheološkom pogledu veoma bogato, ali do danas na tom terenu nisu poduzimani organizirani arheološki radovi te većina nalaza koji su nam danas poznati imaju karakter slučajnih sporadičnih nalaza koji pripadaju raznim dobima. Ti nalazi ukazuju da je taj region kroz sve povijesne faze bio intenzivno naseljen i može se pratiti kontinuitet naseljenosti, počev od doba neolita, preko starijeg i mlađeg željeznog doba, preko rimskog doba i Srednjeg vijeka do današnjih dana. S obzirom na prirodne resurse ovog dijela Bosne, na bogatstvo raznovrsnih ruda koje su eksploatirane još u prethistorijsko doba, pa tako i u rimsko, ovo je područje imalo poseban značaj u ekonomskom životu, kako ilirskih stanovnika toga područja u vremenu njihove samostalnosti, tako i za rimsku državu. Mnogi antički pisci u svojim djelima spominju rudarsku aktivnost koja je bila znatno razvijena u rimskoj provinciji Dalmaciji, a kako je i ovaj dio Bosne činio integralni dio te provincije, mnogi od tih podataka odnose se upravo na ovdašnja rudišta koja su bila eksploatirana u to vrijeme te je s pravom ovaj dio Bosne u suvremenoj literaturi označen nazivom »rudarsko područje«.

Područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa pretstavlja prirodnu geografsku cjelinu koja je oduvijek bila i administrativno vezana, pa se obično i uzima zajedno u naučnoj obradi s obzirom na mnoge povezanosti koje su se ispoljile tokom povijesnih epoha.

Područje Fojnice

Na čitavom fojničkom području nalazimo tragove naselja iz prethistorijskog doba. Prije svega, to su ostaci gradinskih naselja koja su bila locirana na brojnim okolnim istaknutim uzvišenjima. Koliko se zna, ovaj regij su neposredno pred rimsku okupaciju naseljavali pripadnici ilirskog plemena Dezidijata koji su, sudeći po epigrafskim nalazima, imali plemenski centar negdje kod današnje Breze. Naime, 1930. godine, tu je otkriven natpis na kojem stoji:»... PRINCEPS DEASITIATUM...«[1]

Neke od ilirskih gradina u bližoj okolici Fojnice produžile su vijek trajanja i nakon rimske okupacije. Jedna od najpoznatijih zvana **Lagumi** nalazi se sjeveroistočno od Fojnice, iznad sastava potoka Čemernica i Dragača.[2] To je istureni brežuljak visok oko 70 metara. Upravo na toj gradini konstatirani su ostaci rimskog utvrđenja koje se sastoji od obrambenog pojasa izvedenog sa dva nasipa i širokim usjecima koji okružuju gradinu. Ovakav sistem utvrđivanja, sa nasutim zidovima i ukopanim jarcima, rijedak je slučaj na teritoriji Bosne, što daje poseban karakter ovoj gradini. Na samom vrhu gradine nalaze se ostaci obrambene kule, kružne osnove, čiji zidovi dosižu debljinu do četiri metra, a rađeni su od lomljenog kamena vezanog žbukom. Tu se vjerojatno nalazila jedna od rimskih utvrda koja je imala prije svega značaj za osiguranje tamošnjih rudnika a, kao strateški veoma pogodna točka, bila je možda naseljena i od Ilira.

Uz rijeku Gvožđanku prema Dusini ima nekoliko gradina od kojih se ističe ona koja se nalazi na glavici između rječice Gvožđanke i potoka Kojševca, a osobito gradina na brdu **Zvonigrad.** Na prvoj nisu konstatirani tragovi rimske prisutnosti, dok se na gradini Zvonigrad, koja je imala pogodan obrambeni položaj, nalaze tragovi utvrda koji odaju rimski karakter: zid od većih kamenih blokova. Može se pretpostaviti da se tu nalazila jedna utvrda za obezbjeđenje rudnika u Dusini i za ispirališta zlata uz rijeku Gvožđanku. Tu bi se, dakle, rimska utvrda razvila na osnovama ilirske gradine, kao što je slučaj i sa gradinom Lagumi, ali je, izgleda, već rano napuštena, vjerojatno zbog visine terena, te se i ne susreću znatniji tragovi rimskog doba, za razliku od utvrda. Slijedeća važna gradina nalazi se kod **Mukaćina hana u Ščitovu,** na mjestu gdje rijeka Fojnica izbija iz kanjona i tu je na sedlu iznad same rijeke, našlo mjesto ilirsko naselje. Tragovi rimske prisutnosti

[1] G. Čremošnik, *Novitates Musei Sarajevoensis, br.* 3, Sarajevo 1930.

[2] Đ. Basler, *Kreševo-Kiseljak-Fojnica,* Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1954. Up. E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1960, p.46.

nisu pronađeni na samoj gradini, nego ispod, na njivama. Ti nalazi su predstavljeni sitnim fragmentima arhitektonskog materijala — opeke, novca, fibule — te se na osnovi tih nalaza može predpostaviti da se tu nalazio neki objekat, vjerojatno manje utvrđenje koje je štitilo uski prolaz za Gromiljačku kotlinu.

Područje Fojnice spada u srednjobosansku rudonosnu oblast gdje su Rimljani imali mnoge važne rudnike, u kojima se eksploatiralo zlato, srebro, bakar, olovo ili željezo.[3] Planina Vranica je bogato rudno ležište i tu su otkriveni brojni tragovi rudarenja koji pripadaju rimskom dobu. U tom planinskom predjelu više Fojnice, Konrad je ustanovio nekoliko stotina pinga te veće hrpe ispranog pijeska.[4] Na nekim mjestima do danas su se sačuvali kanali koji su ostaci tragova eksploatacije zlata i mnogi lokaliteti u tom predjelu, kao Zlatno guvno, Crvena zemlja, Zlatno vrelo, Zlatan potok i drugi, upućuju na mjesta gdje se vadilo zlato. Tragovi ispiranja zlata susreću se uzvodno uz potok Jezernicu, počev od Fojnice sve do mjesta Tovarišće, a odatle uz potok Požarnu do podnožja planine Golice. Takvi tragovi su brojni i uz rijeku Gvožđanku, od Alaupovke do blizine Dusine.

O eksploaticiji srebra u okolici Fojnice imamo malo sačuvanih tragova, jer se na istim mjestima eksploatiralo srebro i u srednjem vijeku, pa su tako uništeni raniji tragovi. Parcijalne tragove eksploatacije srebra, od strane Rimljana, nalazimo u Dusini, Ostružnici te u planinskom području. Rimski kopovi, za razliku od srednjovjekovnih, solidnije su građeni, širi su i prostraniji, a takvih se konstatiralo nekoliko u Dusini i na planinama Pogorjelica, Zec i Vranica. Do ovih planinskih rudišta vodio je bolje građen put, koji se na nekim mjestima lijepo sačuvao, a karakter njegove gradnje jasno pokazuje rimski rad. Upravo radi isprepletanja tragova rimske i srednjovjekovne eksploatacije, teško je identificirati sva mjesta gdje su Rimljani vršili eksploataciju. Nema sumnje da je upravo ovo rudarsko područje tokom jednog perioda predstavljalo važan eksploatativni centar u eksploataciji srebra, a to spominju i suvremeni pisci kada općenito pišu o eksploataciji srebra u rimskoj državi.[5]

Na Zecu, Čemernici i Zahoru postoje bogata nalazišta cinabarita.[6] Na osnovi toga postoji realna pretpostavka da se tu eksploatirala i živa. Planina Vranica je bogata rudama bakra, ali za mnoge tragove nije jasno kojem dobu pripadaju, mada neki od istraživača bez dvojbe iznose da se eksploatirao bakar i u rimsko doba.[7] Slična je situacija i sa eksploatacijom željeza. U okolici Fojnice nalaze se mnoga troskovišća željezne rude, ali zbog nedovoljne istraženosti nije lako odrediti koji su rimski a koji srednjovjekovni tragovi. O značaju ovdašnjih rudnika željeza, kako u predrimsko tako i u rimsko doba, govore mnogi tragovi na terenu, a to ističu i neki suvremeni istraživači.[8]

Budući da je Fojnica predstavljala rudarsko područje, morala je imati neko manje rudarsko naselje na tom terenu. Do danas nisu konstatirani bilo kakvi veći tragovi nekog naselja, ali tome je, vjerojatno, opet razlog nedovoljna arheološka istraženost toga područja. Ako se radilo o rudarskom naselju jednog užeg područja, onda tu ne možemo očekivati znatnije tragove, možda i zato što su takva naselja ponekad podizana od trošnog materijala čiji se tragovi nisu sačuvali. Sporadični nalazi rimske kulture na užem području Fojnice upućuju na pretpostavku da se tu nalazilo manje naselje, vjerojatno tipa vicus, koje je imalo upravnu funkciju povezivanja okolnih rudišta i rudarskih pogona u tom regionu.

Fojnica je u rimsko doba bila povezana vicinalnim putem sa magistralom koja je prolazila kroz Gromiljak i taj put, koji vodi kroz prirodni prolaz niz rijeku Fojnicu prema Gromiljaku može se uzeti kao vjerojatni pravac rimskog puta. Na nekim mjestima, prije rekonstrukcije sadašnja saobraćajnice, mogli su se parcijalno konstatirati tragovi rimskog puta. Na planinama više Fojnice također se susreću tragovi rimskih putova, pa je i u Balifovoj karti (CIL III od 1873. godine) ubilježena kao nesigurna jedna cesta koja je vodila od Vakufskog polja, preko planine Raduše i Vranice, u Fojnicu. Tragovi rimskog puta koistatirani su isto tako na više mjesta na područjima planina Šćit i Zec.[9] U većini slučajeva radi se o tragovima rudarskih putova koji su povezivali pojedina rudišta. Međutim, na prostoru planinskog rejona između Fojnice i Gornjeg Vakufa, treba svakako tražiti jednu od znatnijih saobraćajnica koja je povezivala fojnički kraj sa gornjovakufskim, odnosno sa tamošnjim rimskim naseljima **Ad Matricem (?).** Budući da je kroz Gromiljak prolazila glavna komunikacija Salona—Argentaria, Fojnica je tom saobraćajnicom bila povezana vicinalnim putem koji je izlazio na glavnu magistralu kod Gromiljaka.

---

[3] E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, p. 91. Up. E. Pašalić, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*, GZM. Sarajevo, 1954. p. 47-75.

[4] A. Konrad, *Bosnien in Bezug auf seine Mineralschätze*, Wiener geogr. Mittheilungen, 1870. p. 220-222.

[5] O. Davies, *Roman mines in Europa*, Oxford 1935, p. 188. Up. R. J. Forbes, *Metallurgy in Antiquity*, Leiden 1950., W. Gonwald, *The metals in antiquity*, London 1912. i dr.

[6] F. Kacer, *Geologija Bosne i Hercegovine I.* Sarajevo 1926. p. 140, 238-239. Up. F. Tučan, *Naše rudno blago*, Matica Hrvatska, Zagreb 1919. p. 157-164., D. Tibold, *Rudarstvo u Bosni i Hercegovini, Rudarski i topioničarski vesnik*, br. 38, Beograd 1938, p. 2.

[7] V. Čurčić, *Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva broncanog doba u BiH*, GZM. Sarajevo 1908. p. 90.

[8] V. Mikolji, *Najstarije rudarstvo Hrvatske*, Spremnost, Zagreb, august 1944.

[9] M. Batinić, *Franjevački samostan u Fojnici*, Zagreb 1913. p. 14.

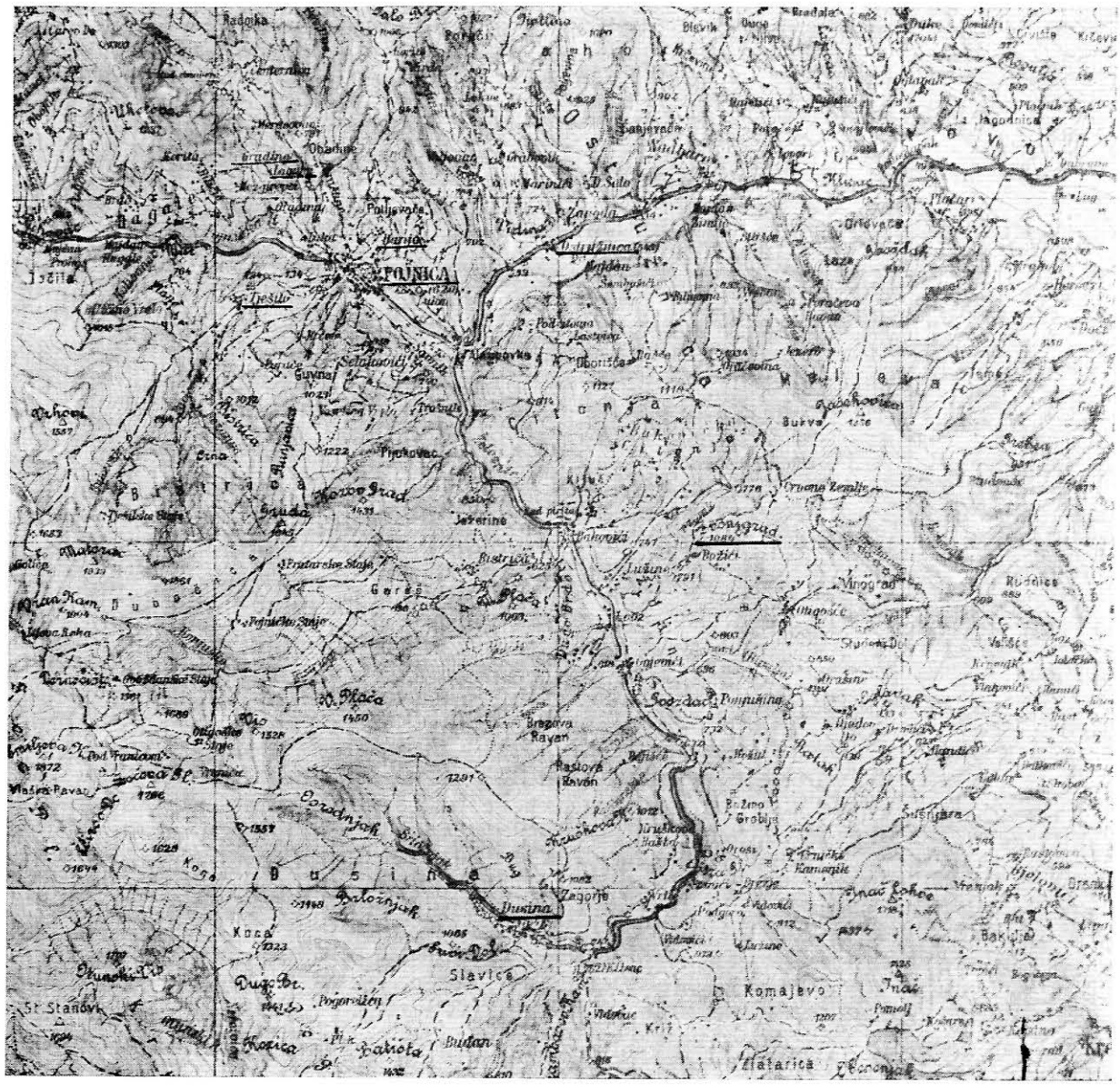

1. Područje Fojnice

Kako je spomenuto, sa područja **Fojnice** poznati su nam samo sitniji nalazi rimske kulture. U Franjevačkom samostanu nalazi se jedna rimska fibula, dvije brončane statuete te dijelovi vojničkog oklopa.[10] Osobito su brojni numizmatički nalazi. Poznato je nekoliko nalaza novca grada Apollonije i Dyrachia te novac Filipa i Aleksandra Makedonskog. Godine 1888. otkriven je jedan depo rimskog novca i, izuzev jednog denara koji pripada Aleksandru Severu, to su sami Antoniniani, koji spadaju u vrijeme od Gordiana III do Galijena ,dakle u kronologiji careva od 222—268. godine n. e. Pored toga, s tog područja poznati su i sporadični nalazi novca careva Augusta i Trajana. U Fojnici postoji i nekoliko nalaza ukrasnog kamenja sa raznim predstavama, zatim nalazi prstenja i drugog nakita.

Pored rudne eksploatacije, u Fojnici su eksploatirana i termalna vrela. Odmah iznad Fojnice, na mjestu zvanom **Vidikovac,** nalaze se termalna vrela. Na jednom od tih izvora, prilikom rekonstrukcije, utvrđeni su tragovi rimske eksploatacije pretstavljeni odvodnim kanalima. Na istom mjestu, u više navrata, nalažen je rimski novac. Na osnovu svega toga može se reći da je tu postojalo neko manje banjsko postrojenje.

Neizvjesno je gdje je bilo locirano naselje koje je egzistiralo u rimsko doba. Prema nekim utvrđenim tragovima, to naselje bi se najprije nalazilo na predjelu današnjeg naselja gornje Fojnice, tj. od Pavlovca prema Tješilu. Lociranje tog naselja u Gvožđane ili Dusinu bilo bi manje vjerojatno

[10] K. Pač, *Grčko rimske privatne zbirke u Bosni i Hercegovini, GZM.* Sarajevo 1895. p. 237-240.

zbog položaja u odnosu na komunikacije sa okolnim rudištima, kao i zbog pomanjkanja bilo kakvih nalaza ili tragova koji bi išli u prilog toj lokaciji.

Zbog rudarskog značaja ovog područja te zbog geografskog položaja Fojnice u odnosu prema bližim područjima ovog dijela Bosne, dosadašnji istraživači koji su se bavili ubikacijama pojedinih rimskih naselja u Bosni, u mnogim tim kombinacijama uzimali su također u obzir i Fojnicu, pretpostavljajući da bi se tu moralo nalaziti neko od rimskih naselja. Tako i CIL III (1873. godine) u priloženoj karti bilježi na mjestu današnje Fojnice rimsko naselje Bistue nova. Međutim, kasnijim istraživanjima na drugim terenima Bosne, oborena je ta pretpostavka, a kako smo i sami naveli neke razloge, teško da bi tu mogli očekivati neko znatnije naselje, osobito ne tipa putne stanice, kao što je npr. Bistue nova ili naselja sličnog ranga.

Područje Kiseljaka

Za razliku od Fojnice, područje Kiseljaka je daleko bogatije tragovima i nalazima koji pripadaju rimskom dobu. Ovaj region obuhvaća područje Šćitova, Brestovska, Kiseljaka, Gromiljaka i Lepenice, te uzvodno uz rijeku Kreševčicu do zadnjeg kanjona gdje ta rijeka izbija u polje kod Kiseljaka. Zahvaljujući geografskom položaju, konfiguraciji terena, obradivim površinama te rudnom bogatstvu, na ovom području razvio se u rimsko doba intenzivan život koji je ostavio mnoge tragove. Područje Kiseljaka broji na desetine ilirskih gradina koje su se lančano nizale na istaknutim glavicama i uzvišenjima, od Brestovska do Lepenice. U okolici Brestovska, na padinama brda Zahor, na istaknutim glavicama nalaze se ostaci nekoliko gradina. Na okolnim brdima oko Gromiljaka nalazi se također nekoliko gradina. Među njima najpoznatije su gradine u Višnjici i Kraljinu, zatim gradina u Podastinju, Paležu te nekoliko gradina na području Lepenice, od kojih se ističe gradina u Ljetovniku, gradina u Duhrima, u Orlovači kod Boljkovića, u Homolju, gradina Oštrik kod sela Kulješa i druge.[11] Skoro na svim ovim gradinama ustanovljeni su tragovi života i iz rimskog doba, što ukazuje na kontinuitet tih gradinskih naselja. Na nekim od njih sagrađena su rimska utvrđenja a uz neke, kao što je slučaj sa gradinom u Podastinju, razvilo se manje civilno naselje ili kao u Višnjici, veće naselje municipalnog ranga.

Najznačajniji lokalitet na ovom području je *Gromiljak* sa širom okolicom, na kojem susrećemo vidne tragove urbane arhitekture, epigrafske spomenike te vrlo obilne tragove eksploatacije zlata. Na prostoru od Šćitova, krajnjeg sjeverozapadnog ruba Gromiljačke kotline, pa do Likoroga, u dužini od oko 3000 m, prostire se brežuljkasto zemljište koje predstavlja ostatke nekadašnjeg ispiranja zlata. Antički literarni izvori koji spominju eksploataciju zlata u provinciji Dalmaciji daju podatke po kojima vidimo da je ta eksploatacija bila veoma opsežna. Tako Plinije Stariji, u svome djelu *Naturalis historia,* govoreći o dobijanju zlata u Dalmaciji, navodi da se tu dnevno dobijalo 50 funti zlata (16—17 kg): »*Invenitur (sc. aurum) aliquando in summa tellure, protinus, rara felicitate, ut nuper in Dalmatia principatu Neronis, singulis diebus etiam quinquagenas libras fundens*«.[12] U provinciji Dalmaciji zlato se eksploatiralo još u dolini rijeke Lašve i oko Gornjeg Vakufa, ali tragovi te eksploatacije zaostaju za tragovima u Gromiljaku, te je sasvim na mjestu pretpostavka da su se glavni rudnici zlata u provinciji Dalmaciji nalazili upravo u Gromiljaku. To dokazuju i ogromni tragovi te eksploatacije, jer se duž čitave Gromiljačke kotline nalaze veće i manje gomile ispranog pijeska. Širina tog gromilastog terena varira od 100-600 m, dok visina pojedninih humaka iznosi od 1—10 m. Gromile su sastavljene uglavnom od prekopane zemlje izmiješane sa kamenjem i šljunkom. Na tom terenu je već u više navrata nalažen rudarski alat, kao što su lopata i kramp. Ovi tragovi bez sumnje ukazuju da se na tom području odvijala eksploatacija većih razmjera, a da ti tragovi pripadaju upravo antičkom dobu svjedoči i činjenica da rudarska aktivnost prethistorijskog doba ne bi bila u stanju da ostavi tolike tragove. Prema tvrdnji nekih istraživača, zlato se u Bosni u srednjem vijeku nije skoro ni eksploatiralo,[13] pa ako bismo tu tvrdnju uzeli i sa izvjesnom rezervom, ni srednjovjekovna eksploatacija nije bila u stanju da ostavi tolike tragove. Tragovi u Gromiljaku mogu biti jedino produkt opsežnih radova kakvi su se poduzimali u rimsko doba, s obzirom na mogućnosti i potrebe rimske države. Tražeći centar eksploatacije zlata u Bosni u rimsko doba, neki istraživači su pokušali da ga smjeste u dolinu rijeke Lašve,[14] oko Gornjeg Vakufa,[15] dok je Foul-

[11] P. Anđelić, *Lepenica,* Sarajevo 1963., daje podatke za gradine na području Lepenice, Up. Đ. Basler, o. c.

[12] C. Plinii Secundi, *Naturalis historia,* 1. XXXIII. gl. 21.: »Ako je sreće tu se nađe zlata na površini zemlje, tako da se u svoje vrijeme za vladavine Nerona, u Dalmaciji pojedinih dana (u sretan dan) kopalo po 50 funti«.

[13] D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni,* Djela, knj. XVIII. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1961. p. 143-145.

[14] Poucqueville, *Voyage de la Grèce,* Paris 1826. p. 129. Up. Ami Bouè *Europäische Türkei,* Wien 1889. sv. I. p. 240

[15] A. Rücker Einiges über das Goldvorkommen in *Bosnien,* Wien 1896, p. 19-28, 82-93.

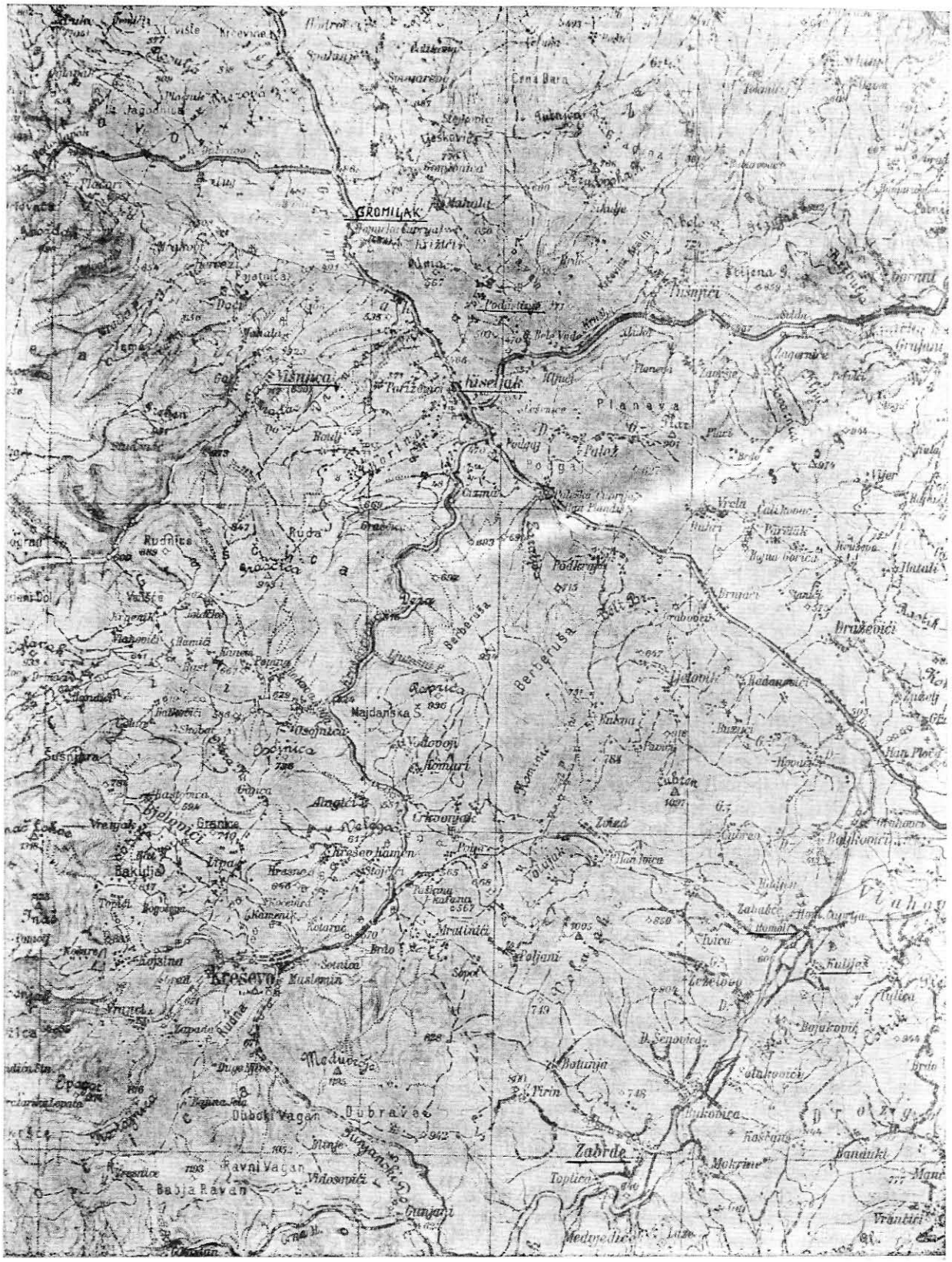

2. Područje Kiseljaka: Kreševo

lon bio mišljenja da bi se taj centar nalazio u Gromiljaku.[16] Bogati aluvijalni nanosi kojima je prekrivena ova kotlina, koji su nastali splavljivanjem glečera sa fojničkih planina u aluviju, sadrže veliki postotak zlata na tonu rude. Osim toga, svi potoci uz rijeku Fojnicu koji protječu kroz tu kotlinu — kao Mlava, Bučevac, Rikavac — u svojim nanosima sadrže velike količine zlata, pa nije čudo da su Rimljani tu razvili opsežnu eksploataciju zlata. S tim u vezi, tu se razvio i intenzivan život, kako pokazuju arheološki nalazi na tom području.

U vezi sa eksploatacijom zlata koja je započela još za cara Augusta, ovo područje je već od samog dolaska Rimljana u ove krajeve steklo izuzetnu ekonomsku važnost. Odmah po okupaciji,, neke ilirske gradine koje su imale fortifikacioni karakter disfortificraju se ili pak Rimljani na njima grade svoja utvrđenja. Počinje se stvarati novo naselje a također kroz to područje gradi se jedna od glavnih provincijalnih saobraćajnica, Salona—Argentaria, koja je povezala skoro sva rudarska područja u provinciji Dalmaciji. Dvije najvažnije ilirske gradine, u Višnjici i Podastinju, postaju znatnija rimska uporišta, dok se nedaleko višnjičke gradine stvara naselje koje će postati administrativni centar za čitav ovaj regij. Upravo taj centar predstavlja poseban problem. Traženje tog centra, odnosno administrativnog središta u Fojnici ili Kreševu, otpalo bi prije svega, iz geografskih razloga, dok bi sasvim na mjestu bila pretpostavka da se taj centar nalazio na području Kiseljaka, točnije u Gromiljaku. Gromiljačka kotlina je stjecište mnogih komunikacija iz više pravaca kao iz Busovače, Fojnice, Kreševa, Lepenice te Visokog. Uz to, kako smo spomenuli, tu su se nalazili bogati rudnici zlata, nekoliko mineralnih izvora, veći kompleksi obradive površine te niz naselja indigenih stanovnika, a osobito je važna činjenica da je kroz ovo područje prolazila poznata magistrala Salona—Argentaria, koja je vezala glavni grad provincije sa čuvenim rudarskim centrima srednje ili istočne Bosne.

Prema Tabuli Peutingeriani, na kojoj je ubilježena ova magistrala, na određenim odstojanjima na ovoj su se magistrali nalazile putne stanice, odnosno naselja, i budući da je ta magistrala prolazila kroz ove predjele, opravdano se tražila jedna od tih stanica i na ovom području. Prema Tab. Peut. (VI 3—VII 2), na ovoj magistrali, počev od Salone, nalazile su se slijedeće stanice: *Salona — XVI — Tilurio XXII — Ad Libros — IX — In monte Bulsino — VI — Bistue vetus — XXV — Ad Matricem — XX — Bistue nova — XXIV — Stanecli — Argentaria.* (Domaševski dalje ovu magistralu spaja sa komunikacijom Ad Drinum — XV — Gensis — XXX — Sirmium.)[17] Nakon što je određena ubikacija stanice Bistue vetus i Bistue nova, olakšano je ubiciranje međustanice između te dvije stanice, kao i prve stanice koja je slijedila iza Bistue nova. Kako se uzima da se Bistue nova nalazila kod Viteza ili Malog Mošunja, prema Tab. Peut. od te stanice, na udaljenosti od XXIV r. m., nalazila se stanica *Stanecli*, a kako je daljnji tok te magistrale od Viteza vodio prema Kiseljaku, stanica Stanecli se traži na tom području.

Problem ubiciranja stanice *Stanecli* starog je datuma. Većina istraživača je ovo naselje ubicirala u Sarajevsko Polje,[18] Vladimir Skarić je opet bio mišljenja da bi se ta stanica nalazila u Brezi, odnosno u Dabravini kod Breze, gdje su otkriveni tragovi i ostaci rimske arhitekture koji su kasnije interpolirani kao spolij u ranokršćansku baziliku.

Uzimajući u obzir bogate tragove rimskog doba u okolici Kiseljaka, odnosno u Gromiljaku, bilo bi najrealnije mišljenje da se naselje Stanecli nalazilo u bližoj okolici Kiseljaka, ili točnije u Gromiljaku.[19] Već smo naveli neke od razloga koji bi opravdavali tu pretpostavku a uz to, opsežna eksploatacija zlata u Gromiljačkoj kotlini zahtijevala je angažiranje ogromnog broja radne snage čiji je broj morao iznositi i na tisuće. K tomu, tu je svakako bio angažiran veći broj činovnika i stručnjaka raznog ranga, i sva ta radna snaga zahtijevala je organiziranje većeg naselja koje je prije svega imalo rudarski karakter, a vremenom je moglo postati i administrativni centar čitavog rudarskog distrikta Fojnica, Kiseljak i Kreševo.

U neposrednoj blizini Gromiljaka, na gradini *Višnjici*, do rimske okupacije egzistiralo je naselje indigenih stanovnika. Kako je bilo u praksi kod Rimljana, nakon njihovog dolaska u ovaj kraj, ispod gradine, ako su postojali opravdani strateško-ekonomski razlozi za to, stvaralo se novo naselje rimskog tipa. Ako je to zahtijevao teren, to novo rimsko naselje moglo je biti podignuto i na izvjesnom udaljenju od starog gradinskog naselja. Izgleda da je ovakav slučaj bio upravo i u Višnjici, odnosno u Gromiljaku.

---

[16] Foullon, *Über Goldgevinnungstätten der Alten in Bosnien.* Jahrb. der k.k. geol. Reichsansalt, Wien 1892, p. 48, 51 i d.

[17] A. Domaszewski, *Le stazioni dei beneficiarii e le reti stradali romane nell'Illyricum,* Bulletino dalmato XXVII. 1904, supl. 11-12.

[18] Za ubikaciju Staneclia u Sarajevsko polje opredjelili su se mnogi istraživači među kojima: *Č. Truhelka,* GZM. Sarajevo 1890. p. 95-96., W. Tomaschek, *Die vorslawische Topographie der Bosna, Herzegovina, Crna Gora und der angrenzenden Gebiete, Mittheilungen der geogr. Gesellschaft* in Wien 1880. p. 521., A. Mollinary, *Die Römerstrassen in der europäischen Türkei,* Zagreb 1914. p. 87., G. Novak, *Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije,* Nastavni vjesnik, Zagreb 1918. p. 24., K. Miller, Itineraria Romana, Stuttgart 1916. p. 473.; CIL III, 8377, 13858, 14331 i 14621.

[19] Za ubiciranje ovog naselja na području Kiseljaka izjasnio se i E. Pašalić, *Rimska naselja i komunikacije* ... p. 46-51, ali se nije upuštao za uže ubiciranje.

Na širem radijusu lokaliteta Mravljače, od Kovača do Bajra, susreću se znatni tragovi rimskih zgrada. Otkriveni su ostaci nekropole, epigrafski spomenici te brojni sitni nalazi, koji govore da se tu nalazilo veće rimsko naselje. Tragovi temelja zgrada većih dimenzija, ostaci hipokausta i mozaika govore o reprezentativnim zgradama, a budući da se ovi nalazi susreću na radijusu od preko 600 metara, sigurno se ne radi o ostacima neke vile rustike. Ovaj teren je inače pogodan za lociranje naselja: u neposrednoj blizini, uz samu obalu, tekla je rijeka, a lokalitet je bogat izvorima pitke vode. Osim toga, odatle se pruža dobar pregled prema Kiseljaku i Busovači, tako da je naselje imalo izvanredan položaj.

Najbrojniji tragovi i nalazi građevina nalaze se na imanju obitelji Fejzića, Jaramaza, Čilaša, Jelaša i Kelava. Kod silosa, koji se nalazi u neposrednoj blizini, nađeno je nekoliko fragmenata natpisa od kojih je sačuvan samo jedan. Prema Sergejevskom,[20] taj fragment bi pretstavljao dio sarkofaga. Mada loše očuvan, on daje vrijedne podatke koji se odnose na stanovnike ovdašnjeg naselja. (D. Sergejevski, Glasnik zemaljskog muzeja, n. s. XII (1957), p. 121.): »*eq(uiti) r(omano) dec(urioni c[ol(onase)...] rum, patro [no collegii] fabrum [in civi]tate Iader [tina...] norm [... posu]eru[nt...]*«.

Iz ovog natpisa vidimo da se tu radi o nekoj ličnosti koja je bila službeno povezana sa Jaderom.

Prije tridesetak godina, Kruno Misilo je otkrio veći broj epigrafskih spomenika na lokalitetu Bijele Vode, nedaleko Gromiljaka. Prilikom gradnje neke gospodarske zgrade, naišlo se na temelje starijeg zdanja i, u unutarnjem dijelu te zgrade, nađen je pod koji je bio sastavljen od rimskih nadgrobnih ploča. Po položaju ploča zaključilo se da su u tom starom zdanju bile sekundarno upotrebljene.[21] To staro zdanje pretstavlja neki kasnoantički objekat, a te nadgrobne ploče donešene su vjerojatno iz neposredne blizine, po svoj prilici iz Gromiljaka, gdje su također utvrđeni ostaci rimske nekropole. Naime, kod današnje ciglane, na gospodarstvu Pere Raše, pred Drugi svjetski rat, prilikom gradnje obiteljske kuće, otkopano je nekoliko nadgrobnih ploča, na osnovu čega je konstatirano da se tu nalazila veća nekropola. Kako je taj lokalitet u neposrednoj blizini spomenutog terena na kojem se susreću tragovi urbane arhitekture, nije mala mogućnost da se tu nalazila municipalna nekropola Staneclia, pa su nadgrobni spomenici koje je otkopao Misilo u Bijelim Vodama, možda doneseni sa Ciglane.

Među nadgrobnim pločama otkrivenim u Bijelim Vodama nalaze se i četiri stele sa punim natpisom. Iz Višnjice potječe još nekoliko epigrafskih fragmenata koje je objavio Sergejevski, među kojima se osobito ističe manji fragmenat od bijelog mramora na kojem stoji (D. Sergejevski, GZM. n. s. XII. (1957), p. 122.): »*... col(oniae) Salonitanae ..., vo... coloni... ino...*«.

Kada je Sergejevski obrađivao ovaj fragmenat bio je u nedoumici da li da prvi redak čita kao »colonia salonitana«, pošto je na fragmentu vidljivo samo četiri slova: ... OL S .. O ...[22] Ovaj epigrafski fragmenat bi potvrdio važnu konstataciju da je između ovdašnjeg rimskog naselja i Salone postojala znatna veza koja se, prije svega, zasnivala na ekonomskim odnosima: područje Fojnice, Kiseljaka i Kreševa poznati je rudarski distrikt: Salona je bio najveći trgovački centar Dalmacije a, osim toga, i glavni grad provincije. Iz tih razloga sasvim je shvatljivo zašto se na spomenicima gromiljačkog područja javljaju imena uglednijih ličnosti koje su obnašale važne gradske funkcije, bilo u Saloni ili Jaderu. Kako je u Gromiljaku eksploatirano zlato, briga oko organizacije te eksploatacije povjeravana je visokim ličnostima, pa su iz tih razloga i boravili u Gromiljaku odnosno u Stanecliu.

Dosta je interesantan i navedeni natpis koji je postavljen »dekurionu kolonije«, patronu kovača u općini Jadertina. (Serg. GZM 1957, 121.) U prvom retku tog natpisa stoji: »*eq(uiti) r(omano) dec(urioni) col(oniae)...*« ali, na žalost, nije sačuvano ime te kolonije, pa se postavlja pitanje da li se naziv kolonije odnosi na naselje u Gromiljaku — što bi bilo dosta vjerojatno — a to bi značilo da je naselje Stanecli vremenom dobilo rang kolonije.

Još na nekoliko mjesta u Gromiljaku konstatirani su građevinski ostaci rimskog doba. To su, prije svega, ostaci na lokalitetu kod raskrsnice puta za Fojnicu i Busovaču, na gospodarstvu obitelji Bilan. Tu je još početkom ovog stoljeća Patsch naišao na tragove zgrada,[23] što je još većim nalazima kasnije potvrdio i Basler.[24] Uzimajući u obzir te ostatke i tragove na tom mjestu, može se zaključiti da bi oni predstavljali ostatke nekog usamljenog objekta. Najvjerojatnije bi to bio neki rudarski objekat, odnosno rudarsko postrojenje, jer teren na kojem su otkrveni ti ostaci nije pogodan za podizanje neke vile rustike, a još manje za lociranje nekog naselja. Naime, čitav taj teren je podvodan, a osim toga, na samom terenu su tragovi eksploatacije zlata, što znači da na tom mjestu nije u isto vrijeme moglo biti podignuto i naselje. Međutim, ti građevinski tragovi upućuju na jednu drugu, također važnu, pretpostavku, a to je

[20] D. Sergejevski, *Epigrafski nalazi iz Bosne*, GZM. Sarajevo 1957. p. 120-124.

[21] K. Misilio, *Rimski spomenici iz Bosne*, GZM Sarajevo 1936. p. 16., Up. N. Vulić, *Antički spomenici naše zemlje*, Spomenik Srpske kraljevske akademije, knj. LXXV. Beograd 1933. p. 69-71.

[22] D. Sergejevski, o.c.p. 122.

[23] K. Pač, Glasnik zemaljskog muzeja Sarajevo od 1902 g. p. 394.

[24] Đ. Basler, o.c., p. 303.

da bi se tu radilo o ostacima rudarskog postrojenja (talionica, radionica i sl.) koje je moralo postojati na rudištima a o kojima — kako sa ovog, tako i sa drugih terena — najmanje znamo.

U odnosu na naselje koje se nalazilo u Gromiljaku, postavlja se pitanje gradine u Višnjici i njenog odnosa prema tom naselju. Na samoj glavici koja se uzdiže iznad Višnjice, susrećemo se ostaci prethistorijskog života, keramički ulomci gradinske kulture. Nadalje, tu su otkriveni građevinski tragovi fortifikacionog karaktera, za koje se Basler izjasnio da pripadaju predrimskom periodu,[25] dok je Mandić bio mišljenja da se tamošnji građevinski tragovi odnose na doba srednjeg vijeka.[26] Analizirajući te tragove, može se ipak zaključiti da ti ostaci pripadaju rimskom graditeljstvu, a da bi zapravo pretstavljali tragove rimske utvrde koja je, s obzirom na rudnike zlata u Gromiljačkoj kotlini, imala veliki značaj u održavanju bezbjednosti tih rudnika, pa bi ta utvrda svakako pretstavljala glavno uporište u lancu utvrđenja na ovom području, počev od Podastinja prema Fojnici.

Kiseljak, uz Gromiljak, pretstavlja područje gdje se najviše susreću tragovi iz rimskog doba. Prije svega, to je lokalitet *Podastinje*, poznata ilirska gradina, smještena na samom ulazu u klisurasti prolaz u pravcu Visokog, te je s tog razloga imala važan strateški značaj. Gradinsko naselje se razvilo na sedlu koje završava sa zapadne strane strmim obronkom, nepristupačnim s te strane, a razvoju naselja većih dimenzija je pogodovao plato veće površine, pa se tu iz tih razloga i razvilo jedno od najvećih gradinskih naselja u Bosni. Dakako, strateški položaj te gradine uvidjeli su i Rimljani pa se rano tu podiže jaka utvrda čiji se ostaci i danas naziru. Naime, na gornjem dijelu gradine moguće je slijediti tragove fortifikacija koje se na sjeveroistočnoj strani završavaju obrambenom kulom prečnika šest metara. Tragovi rimskih zgrada na ovom mjestu spominju mnogi istraživači, među njima Patsch, Mandić, Basler i dr. Na širem arealu Podastinja tragovi rimskog doba su mnogobrojniji nego što ih spominju navedeni istraživači. Mnogi ulomci epigrafskih spomenika nalaze se uzidani u kućama po selu, a po pričanju mještana, mnoge »ploče sa pismom« upotrijebljene su za gradnju podruma, bunara i sl. Od sačuvane građe ističe se nekoliko natpisa koje su objavili Patsch, Mandić, Sergejevski i dr. Interesantan je jedan natpis sa reljefnim ukrasom na kojemi stoji: »*C. Manlius C. l(ibertus) Honesimus ann(orum) L h(ic) s(itus) e(st)*«.[27]

Iz Podastinja potječe i jedan nadgrobni spomenik u obliku četvrtaste prizme od crvenkastog krečnjaka sa žilama kalcita, važan po tome što je izgrađen od materijala koji se ne susreće na ovom području, kao i onaj fragmenat iz Višnjice koji je pripadao spomeniku od bijelog mramora — nemalo važna činjenica iz koje se vidi da su stanovnici ovog područja zauzimali povoljan ekonomski položaj, pa su bili u stanju da naručuju ne baš jeftine spomenike i iz daljeg centra.

Nasuprot gradini u Podastinju, iznad puta koji vodi u Visoko, na lokalitetu Krčevina i Krivača, na više mjesta su konstatirani tragovi rimskih zgrada.[28] Mandić, koji je istraživao ovaj teren, za ovaj lokalitet kaže da sadrži također prethistorijski materijal, a za rimske tragove je iznio da bi pripadali rimskoj stražarnici.[29] Obrađujući ovaj lokalitet, Pavao Anđelić je iznio pak mišljenje da bi tragovi predstavljali ostatke neke vile rustike.[30] Locirati jednu vilu rustiku na ovaj lokalitet ne bi imalo opravdanja jer teren nema obradive površine većih površina. Osim toga, čitava ta strana je šumovita pa nikako ovaj teren ne bi bio pogodan za podizanje nekog gospodarstva. Bila bi prihvatljivija Mandićeva konstatacija da se tu nalazila rimska *stražarnica* u sklopu većeg utvrđenja na Podastinjskoj gradini, a uz tu stražarnicu mogao je biti podignut još neki popratni objekat.

Uz utvrđenje na Podastinjskoj gradini vjerojatno je egzistiralo manje civilno naseglje, čiju lokaciju treba tražiti na prostranom platou te glavice, gdje se i susreću tragovi rimskog graditeljstva kao i nadgrobni spomenici. Podastinje slovi kao lokalitet gdje se do danas nalazilo u više navrata značajnijih nalaza rimske kulture, bilo da se radi o oružju (na Krčevini) ili nakitu, keramičkim ulomcima, novcima i sl. Osobito je poznat numizmatički nalaz do kojeg je došlo 1894. godine, kada je otkriven depo rimskog novca na brdu Hum, koje se nalazi između Podastinja i sela Križići. Ukupno je prikupljeno 114 komada a pripadaju raznim carevima, uglavnom iz vremena III stoljeća n. e. Osim toga, u izvoru kisele vode u Kiseljaku, 1895. godine nađena su dva rimska Antoniniana koji pripadaju caru Gordianu i Philipu pateru.[31] U ovim izvorima kisele vode i kasnije se nailazilo na rimske novce, no budući da su nađeni zajedno sa novcima kasnije dobi, nije lako reći da li se radi o naknadnom bacanju ili su tu još iz rimskog doba.

Na području Kiseljaka tragovi života sreću se još na terenu gdje se danas nalazi vojna postaja, odnosno na polju koje se prostire od rasksnice za Kreševo prema spomenutoj vojnoj postaji. S tog terena poznati su nalazi rimskih opeka. Teren je

[25] Đ. Basler, o.c., p. 300.

[26] M. Mandić, *Starine kod fojničkog Kiseljaka*, GZM. Sarajevo 1925. p. 61—65.

[27] M. Mandić, o.c.p. 64., Isti spomenik objavili i osvrnuli se na njega: V. Handel, A. Evans, Pač, Misilo, Basler i Anđelić.

[28] Na tom mjestu konstatirali su tragove rimske zgrade: K. Pač, GZM. Sarajevo 1902. p. 394. M. Mandić, o.c.p. 64. i Đ. Basler, o.c.p. 301.

[29] M. Mandić, o.c., p. 64.

[30] P. Anđelić, o.c., p. 162.

[31] K. Pač, GZM. Sarajevo. 1897, p. 523.

pogodan za obradu pa bi se tu mogli očekivati tragovi neke vile rustike. Na ove nalaze ukazao je Anđelić, koji također smatra da bi se tu moglo raditi o ostacima vile.[32] Obradivi teren proteže se i preko rijeke Kreševčice prema Paleškoj Ćupriji, dok je čitava strana brda ispod sela Paleža sa poljem uz rijeku Lepenicu obradiva, te se i spomenuti ostaci kod raskrsnice mogu pripisati ostacima gospodarskih zrada.

U Kiseljaku se nalaze poznati izvori kisele vode i jedno je od važnih pitanja da li su ti izvori korišteni i u rimsko doba.[33] Antički pisci, koji daju podatke o rudarskoj eksploataciji u provinciji Dalmaciji, ne daju podatke da su se u ovim krajevima eksploatirala i mineralna vrela. Međutim, nakon usporedbe sa nekim drugim provincijama za koje se pouzdano zna da su u njima korištena mineralna vrela, može se isto tako pretpostaviti da su Rimljani vršili eksploataciju i u ovim krajevima, gdje se susreće nekoliko izvora kisele vode dobrog kvaiteta. Poznato je da se naselje u Ilidži razvilo upravo uz tamošnji termalni izvor pa je s vremenom preraslo u poznatiji municipij (odnosno koloniju) i slovilo kao banjsko lječilište.

Regija Kiseljaka bogata je mineralnim izvorima koji se nižu duž čitave doline, počev od Kobiljače, preko Kiseljaka, Gromiljaka, Brestovska, Bilalovca do Klokota. Od svih izvora u ovom regionu najjači i najpoznatiji su oni u Kiseljaku. Međutim, ako bismo se upitali da li su baš ti izvori eksploatirani od Rimljana, ne bismo mogli dati decidiran odgovor, pošto do danas nisu otkriveni bilo kakvi tragovi koji bi dali nešto naslutiti o rimskoj eksploataciji tih izvora u Kiseljaku. U radiusu od oko 1500 metara u samom Kiseljaku, nalazi se nekoliko izvora za koje se može reći da po svojoj aktivnosti nisu statični, pa i ta činjenica predstavlja problem u istraživanju tragova rimske eksploatacije. Kao i danas, vjerojatno je i ranije dolazilo do pomjeranja tih izvora. Osim toga, neki, koji su možda bili aktivni u doba rimske prisutnosti, danas su nestali. Ako bismo, na osnovu postojećih izvora, tražili neke eventualne objekte, odnosno tragove rimske eksploatacije, tada bi naša istraživanja morali reducirati na lokalitete: Taščin brijeg, Park te Paleško polje. Za sada se može samo realno pretpostaviti da su ti izvori bili eksploatirani od strane Rimljana, a to da su nam nepoznati tragovi te eksploatacije, prije će biti da je to nedostatak sistematskog istraživanja na tom području. Treba uzeti u obzir da je distrikt Fojnice, Kiseljaka i Kreševa rudarskog karaktera, da je na eksploataciji tamošnjih rudnika uzimao učešće veliki broj radnika, robova, raznih službenika sa svih strana rimske države, i teško bi bilo vjerovati da su tom stanovništvu bili nepoznati ti ljekoviti izvori. U istom distriktu, u Fojnici, kako je već naprijed spomenuto, utvrđeni su tragovi antičke eksploatacije termalnih vrela te je na isti način stanovništvo indigenih naselja, posada podastinjske tvrđave kao i stanovnici naselja u Gromiljaku, mogli koristiti ove izvore, kako za lijek, tako i za osvježenje.

Uzvodno od Kiseljaka prema *Lepenici*, na mnogim lokalitetima se susreću ostaci rimskih građevina. Ti ostaci su pretstavljeni ulomcima tegula, opeke ili ulomcima profiliranih baza koji su nosili pilastre i sl. Od lokaliteta najpoznatiji su Duhri, Kuliješ, Homolj, Azapovići te Zabrđe.[34] Od svih ovih lokaliteta najznačajniji je Homolj, odnosno Gradac kod Homolja, gdje je Skarić utvrdio mnoge ostatke arhitekture, ulomke skulptura te drugi materijal koji vremenski spada u doba ranog carstva. Od vrijednijih nalaza tu je žrtvenik sa reljefnim likom boga Silvana koji je popraćen natpisom. Uz Silvanov žrtvenik nađena je još jedna ara, što je dalo povoda Skariću da iznese mišljenje da se na tom mjestu nalazilo Silvanovo svetište iz predrimskog doba. Svetišta boga Silvana postavljana su obično na skrovitija i karakterističnija mjesta — pokraj kakve rijeke, u brdima i slično, a za ove nalaze moglo bi se reći da su tu doneseni sa nekog bližeg mjesta, gdje su upotrijebljeni kao spolij za gradnju ranokršćanske bazilike. Rimski ostaci češće se susreću na lokalitetu Ocrkavki, pa se može pretpostaviti da su i žrtvenici iz Homolja doneseni sa tog lokaliteta.

Područje Lepenice pretstavlja teritorij na kojem se susreću tragovi ljudskog života još iz prethistorijskog doba. Rimski nalazi govore da se na ovom području nalazilo manje rimsko naselje. Na kojem bi se od spomenutih lokaliteta nalazilo to naselje, nije lako reći. Tragovi na Ocrkavki govorili bi da se to naselje traži upravo na tom lokalitetu. To je bio vjerojatno vicus koji je objedinjavao indigeno okolno stanovništvo a, osim toga, tu bi se mogla nalaziti i neka manja putna stanica na saobraćajnici koja je vodila od Staneklija prema Sarajevskom polju. Dolina Lepenice leži na važnoj saobraćajnici. Tu je nađen i jedan anepigrafski rimski miljokaz koji potvrđuje našu konstataciju. Na kraju se može reći da je možda ovo područje administrativno pripadalo većem urbanom centru koji se nalazio u Gromiljaku i Višnjičkom polju.

[32] P. Anđelić, o.c., p. 162., o tim nalazima Đ. Basler, o.c., p. 301.

[33] E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, iznosi mišljenje da su se ovi izvori eksploatirali u rimsko doba.

[34] P. Anđelić, o.c., p. 163—164.

Područje Kreševa

Današnje *Kreševo* smješteno je u uskoj udolini između brda i svoj postanak veže za staru rudarsku tradiciju. Prema utvrđenim tragovima, Rimljani su ovdje vršili eksploataciju srebra, željeza, bakra i drugih ruda. Uz Fojnicu, Kreševo je sa okolnim planinama naše najbogatije rudarsko područje, bogato raznim rudama.[35] Na mnogim mjestima utvrđeni su tragovi prethistorijske eksploatacije.[36] Na nekim od okolnih gradina nalaze se naslage troske koja govori o rudarskoj aktivnosti prije dolaska Rimljana u ove krajeve. Neki istraživači navode da je Kreševo, uz Fojnicu i Vareš, bilo najpoznatije područje proizvodnje željeza u predrimsko doba.[37] Prethistorijska eksploatacija, odnosno prerada, odvijala se uglavnom na gradinama, a takvih tragova u okolici Kreševa ima na više mjesta. O rudarskoj aktivnosti na ovom području svjedoči i toponomastika, jer neki potoci, lokaliteti i slično, nose rudarske nazive koji ukazuju da se tu odvijala eksploatacija ruda ili njena prerada. Interesantan je jedan lokalitet koji nosi naziv Grkinje. Kako je Kreševo bogato raznovrsnom rudom, Rimljani su rudarsku aktivnost proširili na veći broj ruda uz postojeću eksploataciju željeza i srebra. Po mišljenju Pašalića,[38] tu se vadio i arsen, što je dosta vjerojatno, jer se u rudama iz kojih se dobija zlato, kopanjem rudnih žila, nalaze bogate primjese arsenovih ruda, te su uz zlato, Rimljani svakako proširili aktivnost i na dobijanje arsena.

S obzirom na tu rudarsku aktivnost u rimsko doba, tu se svakako moralo nalaziti neko manje rudarsko naselje. Do danas na području Kreševa nisu pronađeni tragovi koji bi upućivali gdje se to naselje nalazilo. Pojedini fragmenti koji pripadaju arhitekturi, te sitni nalazi — oružje, nakit ili novac — svjedoče da se tu odvijao život organiziranog tipa, svakako u sklopu jednog vicusa koji je bio sjedište rudarskih pogona na tom području. Iz samog današnjeg naselja poznat je jedan fragment profiliranog kamenog bloka, za koji Basler vjeruje da je služio kao sastavni elemenat vijenca neke kasnoantičke zgrade. Osobito je vrijedan nalaz kamenih urni, od kojih se jedna danas čuva u kreševskom samostanu.[39] U Kreševskom polju, prilikom obrade zemlje, često se nailazi na tragove rimske arhitekture. Kako je to prostranija obradiva površina, tu bi se mogli očekivati tragovi jedne vile rustike. Za spomenuti vicus, najpogodnija lokacija bi bila upravo gdje je smješteno današnje naselje, jer se tu često nailazi na tragove starijih zdanja sa arhitektonskim ulomcima koji pripadaju rimskom graditeljstvu.

Kreševo je bilo sa Kiseljakom povezano vicinalnim putem. Na nekim mjestima današnje saobraćajnice koja spaja ova dva mjesta utvrđeni su ostaci tog rimskog puta. Osim toga, i u planinskom zaleđu Kreševa, konstatirani su na više mjesta tragovi rimskog puta. Tako je kod sela Vranaka utvrđen ostatak rimskog puta u dužini 200 m. Basler je ove putove okarakterizirao kao lokalne rudarske putove kojima su pojedina planinska rudišta bila povezana. Ovo mišljenje podliježe kritici zato što se tu radi o brdskom terenu i o rudarstvu koje se odvijalo eksploatacijom rudnih žila, a to znači da nisu bili statični rudokopi, jer su rudari slijedili rudnu žicu pa su prema tome i premiještali mjesto kopanja. Iz tih razloga nije postojao statičan put kojim bi se dopremala iskopana ruda do talionice. Transport rude u brdskim predjelima odvijao se u većini slučajeva konjima (na samarima) ili u sepetima na leđima radnika. Transport se odvijao na kraće udaljenosti, pošto se ruda talila sistemom većeg broja malih talioničarskih peći na samom terenu. Prema tome, i ovi tragovi ceste kod Vranaka ili kolotečine kod Kreševa, mogli bi biti tragovi sekundarnog puta koji je spajao Kreševo sa zaleđem, kakav je bio slučaj i sa Fojnicom koja je bila spojena sa područjem Gornjeg Vakufa planinskim putem sekundarnog značaja čiji se tragovi susreću na više mjesta na planini Vranici, Šćitu i Zecu. Kreševo je vjerojatno planinskim stazama bilo spojeno sa Dusinom, Višnjicom, Hadžićima, i neki tragovi putova na tom terenu, mogli bi se s pravom pripisati rimskom dobu, mada to nije još potvrđeno.

[35] B. Walter, o.c, p. 6—24, 25—27, 92, 151—161, 182—211. Up. F. Kacer, o.c., 222—297., F. Tučan, o.c., p. 24—26, 60, 80, 140—141., V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951. p. 108—132.

[36] V. Skarić, *Tragovi starog rudarstva u okolici Kreševa i Fojnice*, GZM. Sarajevo 1935, p. 23—24., Up. V. Skarić, *Tragovi starog rudarstva u okolici Kreševa*, GZM. Sarajevo 1934. p. 73—80.

[37] V. Mikolji, o.c.

[38] E. Pašalić, *O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini*. p. 54.

[39] Đ. Basler, o.c., p. 303.

Zaključak

Prema svemu do sada iznesenom, može se zaključiti slijedeće: u rješavanju važnih problema antičke prošlosti unutarnjeg dijela rimske provincije Dalmacije, važno mjesto (u tom izučavanju) zauzima rudarski distrikt Fojnica, Kiseljak i Kreševo zato što je ovaj rudarski kraj imao veliki značaj u ekonomici rimske države. Prema tragovima na samom terenu, danas je prevladalo mišljenje da je upravo ovaj region, kao sastavni dio dalmatinskih rudnika, ono rudarsko područje na koje se

3. Područje Kreševo

odnose podaci antičkih pisaca o dobijanju zlata u Dalmaciji. Analizirajući brojne tragove te eksploatacije u srednjem dijelu Bosne, može se konstatirati da bi se vijesti tih pisaca mogle odnositi upravo na ovoj distrikt, tj. na Gromiljačku kotlinu, u čemu se ogleda i značaj ovog rudarskog distrikta.

U vezi sa intenzivnom rudarskom aktivnosti u ovom distriktu u rimsko doba, stvara se na najpogodnijem mjestu, pored zlatnih rudišta, u Gromiljaku urbani centar tog distrikta koji će ujedno pretstavljati privredno-administrativni centar čitave regije. S time u vezi grade se i vojne utvrde od kojih je najpoznatija u Podastinju, sa izvrsnim

strateškim položajem sa kojeg se mogla vršiti opservacija u svim pravcima, a koja je vjerojatno kao primarni zadatak imala štititi uski prolaz koji je vodio u dolinu Bosne. Za osiguranje rudišta bio je izgrađen čitav lanac većih i manjih utvrda, od kojih su se tragovi sačuvali na Gradini u Višnjici, kaštel na Zahoru, te neke na području Fojnice, među kojima je najpoznatija gradina Lagumi.

S obzirom na ostatke i tragove koji pripadaju rimskom dobu, na ovom području je najbogatija regija Kiseljaka sa lokalitetima u Gromiljaku i Višnjici, kako po prostranstvu i površini tih nalaza, tako i po kvantitetu. Nalazi arhitektonskih fragmenata ,ostaci temelja građevina većih dimenzija sa tragovima mozaika, hipokausta i zidnog slikarstva ,uz epigrafsku građu koja daje vrijedne podatke ,nameće postavku da se upravo tu nalazio urbani centar koji se identificira sa naseljem *Stanecli*, poznatim kao putna stanica na saobraćajnici Salona—Argentaria.

RESUMÉ

LE TERRITOIRE DE FOJNICA, KISELJAK ET KREŠEVO À L'E'POQUE ROMAINE

Ce territoire appartient à la région de la Bosnie centrale qui est connue comme la plus riche région métallifère de notre pays. A cause de cela, on trouve ici des traces de la vie des hommes à partir de la préhistoire, et puis à travers toutes les phases historiques. Cette activité minière florissait juste avant l'arrivée des Romains dans cette région. Il n'y a aucun doute que cette richesse métallifière et son exploitation par des tribus illyriennes étaient bien connues des Romains, ce que prouve aussi le fait qu'on a continuě l'exploitation d'or ou d'argent juste dans des gîtes metallifères qui étaient exploités avant par la population indigène et dont l'exploitation de la part des Romains a commencé dès leur arrivée.

Au temps de l'autonomie illyrienne, il existait dans cette région un grand nombre de colonies fortifiées (gradinska naselja) qu'on a abandonnées au temps romain, dans la plus grande partie, et sur la territoire de quelques-unes dotées des fortifications qui avaient le rôle, avant tout, de protéger des gites métallifères de cette région.

Sur le territoire de Fojnica, on a trouvé de nombreuses traces de l'exploitation de l'or, du fer et du cuivre. On trouve des traces de cette exploitation dans la plus grande partie du quartier montagnard au-dessus de Fojnica, tandis qu'on rencontre des restes de l'exploitation le long de la rivière Gvožđanka vers Dusini. A cause de la continuation de l'activité minière au Moyen Age sur des mêmes gîtes, des traces plus anciennes ont été détruites dans une partie considérable ou'elles s'entrelacent avec des traces plus fraîches. Sur le territoire de Fojnica on trouve des trouvailles sporadiques de culture romaine qui témoignent de l'existence d'une petite colonie de mineurs dont on cherche la localité juste sur la place de la colonie d'aujourd'hui. Cette colonie avait sans doute le rang de vicus. Au temps romain, Fojnica était liée avec le territoire de Kiseljak par une route vicinale qui menait le long de la rivière Fojnica vers Gromiljak.

Le territoire de Kiseljak a quelques localiteés sur lesquelles on rencontre des traces plus grandes de l'époque romaine. Avant tout, on trouve ces traces dans une mesure considérable sur le territoire de Gromiljak. On a trouvé des restes d' édifices d'une construction représentative, quelques monuments épigraphiques de valeur ,ainsi que la suite des autres monuments qui imposent l'hypothèse qu'il y existait une assez grande colonie romaine. En faveur de cette hypothèse parle aussi le fait qu'on exploitait de l'or dans la vallée de Gromiljak. Les traces parlent qu'on y pratiquait l'exploitation de dimensions gigantesques ce qui incite a l'opinion que les données présentées par quelques écrivains antiques qui mentionnent l'exploitation de l'or dans la province Dalmatia, se rapportent justement à ces gisements minéraux. La célèbre voie magistrale Salona—Argentaria passait par là et d'après Tabula Peutingeriana, après la station Bistue nouvelle, qui était placée sur la place de Vitez (Mošunj) d'aujourd' hui, suivait la station Stanecli. Vue que la direction de cette voie peut être placée justement sur le territoire de Gromiljak, ce qui correspond à la distance réelle Vitez—Gromiljak.

Višnjica a aussi donné de précieux restes de l'époque romaine. Au-dessus de cette colonie existent des ruines connues sur lesquelles on trouve des restes de la fortification romaine dont le rôle était de protéger des mines d'or qui se trouvaient au voisinage.

Sur le territoire de Kiseljak on trouve des traces romaines encore sur la fortification (gradina) Podastinje. Il y existait une assez grande colonie fortifiée (gradinsko naselje) de population indigène, et après l'arrivée des Romains, on y a bâti une fortification qui avait le rôle de protéger le passage étroit pour la vallée de Bosna. Liée à cette forterresse existait probablement aussi une colonie civile de dimensions plus petites, comme le prouvent des trouvailles d'architecture, des matériaux épigraphiques etc. Vis-à-vis de cette localité, à Krčevina et Krivača, on a constaté aussi des traces des bâtiments qui ont été designés comme des restes d'une petite tour de garde. A Kiseljak il y a quelques sources d'eau minéral. Cependant, jusqu'a maintenant on n'a pas trouvé de traces qui parleraient de l'exploitation de ces sources par les Romains, quoique on puisse le supposer avec beaucoup de probabilité.

Le long de la rivière Lepenica il y a quelques localites sur lesquelles on a trouvé plusieurs traces de la culture romaine. Les plus connues parmi les localités sont: Gradac près de Homolj, Duhri, Kuliješ, Zabrđe etc. A Gradac près de Homolj on a trouvé l'autel des sacrifices avec la figure du dieu Sylvain, ainsi que d' autres monuments votifs ce qui a donné l'occasion à quelques explorateurs de lancer l'opinion qu'il existait sur cette place le Sanctuaire de Sylvain.

Le territoire de Kreševo est connu ausi comme région minière. On rencontre des traces de l'exploitation de l'argent et du fer sur beaucoup de places de cette région. Comme pour Fojnica on peut dire aussi pour Kreševo qu'il y existait une petite colonie du type vicus. Certaines trouvailles découvertes sur le territoire de la colonie d'aujourd'hui défendent la thèse que cette colonie était placée justement sur ce territoire. Kreševo était lié avec Kiseljak par une route vicinale dont on rencontre les traces sur plusieurs places de la route d'aujourd'hui. De même, Kreševo était lié par des routes montagnardes avec son arrièrepays. On voit le mieux les traces de ces communications, près du village Vranaka, où on peut voir l'ornière d'une longeur de 200 m.

Par rapport à l'unité géographique, toutes ces colonies appartenaient probablement à un centre administratif de cette région. D'après des trouvailles de monuments romains découvertes jusqu'à maintenant, des restes des bâtiments et semblable on peut donner l'opinion que ce centre urbain était à Gromiljak, et c'était la station connue Stanecli qui se trouvait sur la route Salona—Argentaria.

Nihad Bahtijarević

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI RADOVI NA SLIKAMA IZ SAMOSTANA KRALJEVE SUTJESKE, ŠIROKOG BRIJEGA I FOJNICE

Prilog problemu retuša na starim slikama

Bosna i Hercegovina posjeduju bogat fond djela likovnih umjetnosti nastalih u različitim vremenskim periodima i u raznim krajevima, i to danas predstavlja neprocjenjivu vrijednost našeg kulturno-istorijskog nasljeđa.

Značajnije zbirke nalaze se pretežno u većim gradovima (Sarajevo, Mostar), ali također, veoma vrijedne zbirke postoje i u drugim manjim mjestima, crkvama, samostanima i kod privatnih lica.

Mnoga od tih djela nalaze se u veoma rđavom stanju i na njima je potrebno izvršiti hitne konzervatorsko-restauratorske intervencije.

U slikarsko-restauratorskom ateljeu Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, obavljeni su do sada spasavalački radovi na većem broju slika na platnu i slika na drvetu (ikonama). Vidni rezultati postignuti su naročito posljednjih godina kada su za ovu vrstu posla stvoreni bolji radni uslovi: smještaj u nove radne prostorije, nabavka tehničke opreme i materijala, itd.

Kao prioritetni, izvođeni su radovi na djelima koja su bila u lošijem stanju očuvanosti. Ovo se naročito odnosi na slike rađene na drvetu — ikone, koje su po svojoj strukturi, namjeni i smještaju u većoj mjeri izložene raznim štetnim uticajima. Bilo je čestih slučajeva da su se ikone nalazile u potpuno trulom i crvotočnom stanju (Carske dveri iz Srpske pravoslavne crkve na Ošanićima kod Stoca), čiju je unutrašnjost sačinjavao samo sitni prah izjedenog drveta, zbog čega su drvene ploče postale mekane i lako lomljive. Čak i najmanje pomjeranje ikona u ovakvom stanju veoma je rizično.

Isto tako nisu bili rijetki slučajevi da smo nailazili i na djela čiji je originalni slikani sloj bio potpuno ili djelomično premazan uljanim bojama. Međutim, nakon odstranjivanja tih kasnijih premaza boja dešavalo se da otkrivene stare slike posjeduju značajniju umjetničku vrijednost. Kao primjer spomenućemo sliku »Sv. Katarina« iz samostana u Kraljevoj Sutjesci koja je bila sva premazana uljanim bojama, pocijepana i pregorjela, pa je na prvi pogled više ličila na staru pocijepanu i uprljanu krpu nego na sliku. Ali, kada smo odstranili sve naknadne premaze boja, otkrili smo ispod ove drugu sliku, lik Sv. Katarine, veoma vrijedno umjetničko djelo.[1] I tako dalje, da ne nabrajamo.

Svi ti spomenici kulture — da ih nazovemo teškim bolesnicima — nakon konzervatorsko-restauratorskih radova bili su potpuno izliječeni a njihov vijek produžen za veći vremenski period. Izvornost i ljepota koju ova djela posjeduju, godinama sakriveni i nevidljivi, sada su ponovo izašli na svjetlost dana, na vidjelo i divljenje posmatrača.

Za ilustraciju našeg rada zadržaćemo se ovaj put iscrpnije na tri slike obrađivane u ateljeu:

1. »Krštenje Kristovo« iz Franjevačkog samostana u Kraljevoj Sutjesci,
2. »Madona sa svecima« iz Franjevačkog samostana sa Širokog brijega i
3. »Madona sa Kristom« iz Franjevačkog samostana u Fojnici.

[1] Prof. dr Grga Gamulin i dr Smail Tihić, mišljenja su da je slika rad dobrog majstora venecijanske škole iz XVII vijeka. Konzervatorsko-restauratorski radovi na slici nalaze se u završnoj fazi.

KRŠTENJE KRISTOVO

Ulje na platnu, veličine 79,3 × 120,5 cm. Rad nepoznatog talijanskog slikara iz XVII vijeka.

Scena se odigrava na obali slabo vidljive rijeke Jordana u pejzažu niskog horizonta, koji se stapa sa zelenoplavim nebom i s uskovitlanim oblacima plavozelenih i okerastosvjetlih tonova. U gornjem desnom uglu diskretno se uzdiže brdašce na kojemu se nazire toranj crkve ili bedemi gradske kule.

Kada posmatramo sliku, našem pogledu nameću se podjednako snažno figure Krista i Sv. Ivana. To su centralne ličnosti a njihov atletski izgled čini ih dominantnim.

Krist je ukomponovan u centar slike, nagnut je malo ka svojoj desnoj strani sa prekrštenim rukama na grudima. Ogrnut je plaštom sivoplavičaste i tamno zelenoplave boje, koji pokriva lijevo rame i donji dio tijela, dok su prsa i desno rame nagi. Snažne je konstitucije i izražajne muskulature. Inkarnat je blijed i hladan (kombinacija okerastosivih i zelenoplavičastih tonova), akcentiran s crvenim lazurama. Oči su poluotvorene. Usne crvene i tvrdo iscrtane. Kosa dugačka i mirno pada niz lice, stapajući se sa bradom tamno smeđe boje (dobrim dijelom izbrisana).

Sv. Ivan Krstitelj prikazan je u momentu kada sipa vodu na Kristovu glavu. Nalazi se u trenutnom pokretu jer mu je težište tijela prebačeno na lijevu ispruženu nogu, dok je desna horizontalno u koljenu savijena. Desna ruka, u kojoj drži svjetlo-plavu posudu, ispružena je iznad Kristove glave, u lijevoj ruci drži štap na čijem se gornjem vrhu nalazi bijeli svitak u obliku slova »S« sa tekstom ispisanim crnom bojom. Glava mu je u profilu (analogno radnji koju obavlja), lice većim dijelom prekrivaju crvenosmeđe sjenke iz kojih se tek naslućuje pogled. Oko bedara, do visine koljena, umotan je plaštom svjetlozelene boje (terra vert), pričvršćenim oko pasa sa uvezanim gajtanom iste boje. Preko lijevog ramena ima prebačen crveni ogrtač koji talasasto pada do ispod koljena. Iznad glave nazire se svjetložuti nimb. To je čovjek atletskog izgleda, naglašene muskulature koja je anatomski vjerno prikazana. Tijelo mu je preplanulo suncem i iz njega zrači toplota boja okerastocrvenih i smeđih tonova. Kosa, brkovi i duga brada su tamnosmeđi.

Iza Ivanovih leđa nalazi se jedna muška ili ženska figura u tamnoplavoj haljini, podignutih ruku i do ispod laktova zavrnutih rukava. Teško je konstatovati da li stoji ili kleči, jer donji dio nije dovoljno vidljiv. I ova figura je snažna, mirnog je pogleda, nježnih pokreta, mekanih i blagih formi. Inkarnat je sličan Ivanovom.

Lijevo od Krista nalaze se dvije figure, mlađih godina, glavama okrenute jedna drugoj. Po ostatku boja na jednom detalju iznad leđa možemo zak-

Sl. 1 — Krštenje Kristovo, Franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci. Izgled slike prije konzervacije.

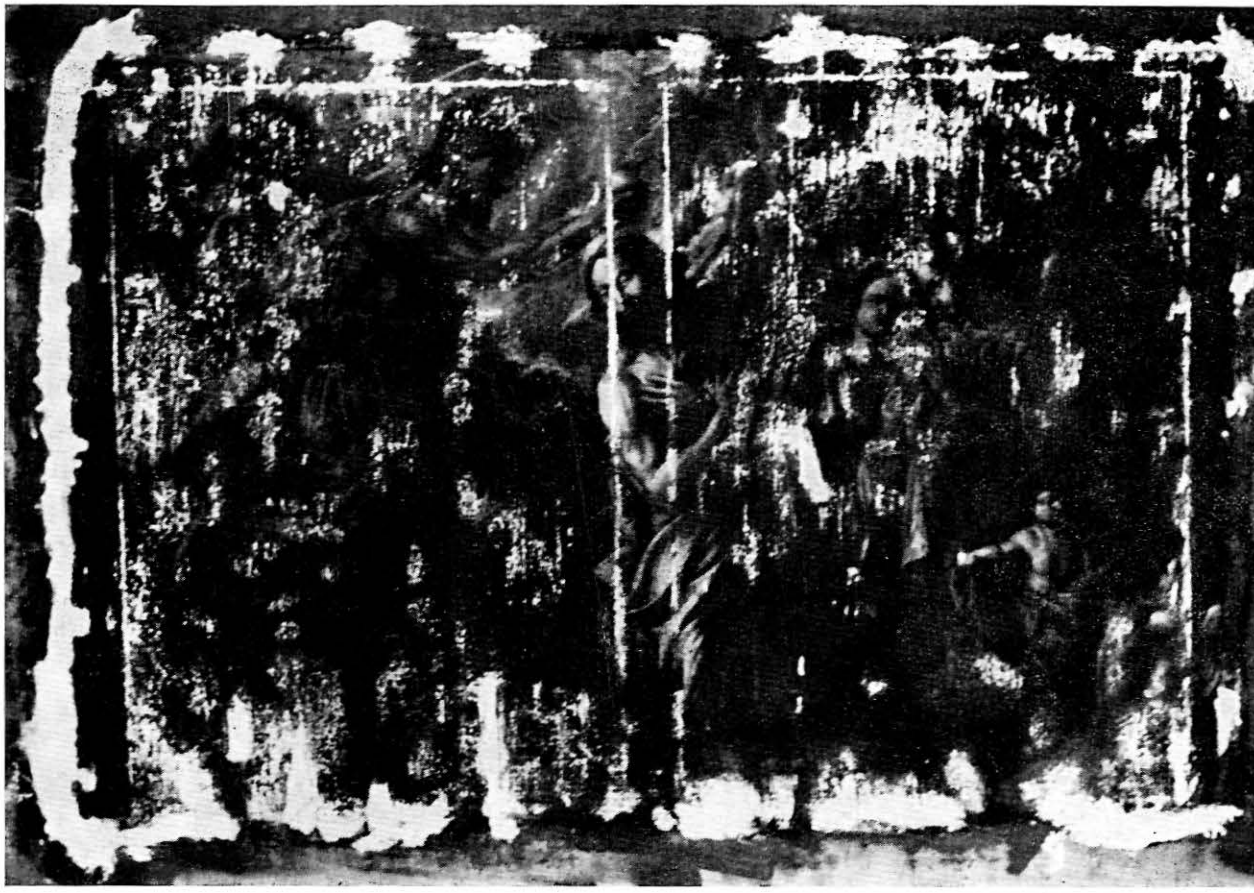

Sl. 2 — Krštenje Kristovo, Franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci. Stanje slike u toku radova. Na oštećene površine stavljena je nova preparacija.

ljučiti da su to figure anđela. Prvi anđeo do Krista drži sklopljene ruke u stavu blagoslova. Glava je u poluprofilu, dok lijevu stranu lica prekrivaju tamnosmeđe sjenke, znatno izbrisane i uništene. Haljina je tamna, neodređene boje i samo ponegdje naziru se zelenkaste nijanse. Ima visoko čelo, izdignute obrve, crvene usne i izdužen vrat. Inkarnat je nešto topliji od Kristovog. Drugi anđeo postavljen je s tijelom u poluprofilu i glavom u profilu. Rukama, sa vrlo elegantnim i izduženim prstima, pridržava ogrtač sivoplavičaste boje. Haljina je boje višnje sa bijelim okovratnikom. Visokog je čela, izdignutih obrva, rumenih obraza i crvenih usana.

Desno u donjem uglu slike su dva anđela-dječaka koji su okrenuti jedan drugom, zaokupljeni sobom kao da se u njihovoj blizini ništa ne dešava. U rukama drže ogrtač crvene boje, slične boji Ivanovog ogrtača. Inkarnat je hladan. Okruglih su glava, bucmastog izgleda i uglatih malih očiju. Za razliku od drugih oslikanih partija na slici, likovi anđela rađeni su veoma tvrdo.

Iznad Kristove glave prikazan je »Sv. Duh« u liku goluba sivo-bijele boje raširenih krila. Njegova svjetlost obasjava nebo i obližnje oblake.

Slika je rađena uljanom bojom sa prelazima iz tamnih ka svjetlijim površinama. Draperije su rađene lazurno širokim potezima ,dok su lica i drugi dijelovi tijela detaljisani i modelirani blagim lazurama.

Na više manjih i većih mjesta slikani sloj se oljuškao i otpao. Naročito su nastradale one površine gdje su upotrijebljene crna, umbra i smeđe boje.[2]

Slikano je na lanenom platnu gustog jednolikog tkanja tankih vlakana i preparirano sa bolus-preparaturom crvenosmeđeg tona.[3] Platno je dob-

[2] Pigmenti ovih boja imaju u svom sastavu veći procenat ulja čije kiseline ubrzavaju proces propadanja. Sem toga, kao tamnije površine, upijaju u sebe više svjetlosti, usljed čega dolazi do degeneracije i pregorjevanja bojenog sloja koji poprima staklasto krutu površinu, pucketa i ljušti se pa u tome nalazimo uzroke uštećenja slike. Međutim, svjetlije površine, gdje je upotrijebljena boja, dobro su očuvane (nebo, tijela i drugo) što potvrđuje da je slikar upotrijebio olovno bjelilo koje, kada je spojeno s uljem, zbog amorfnosti svoga zrna, veoma malo podliježe pucanju.

[3] Sa bolus-preparaturom radilo se mnogo u XVI i XVII vijeku. Naročito su je rado upotrebljavali talijanski slikari. Odlika bolus-preparature je elastičnost jer njenu masu sačinjavaju specijalne vrste zemlje

Sl. 3 — Krštenje Kristovo, (detalj), Franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci. Stanje slike u toku radova. Na oštećene površine stavljena je nova preparacija.

rim dijelom trulo i pri blagim dodirima prstiju lomi se i raspada.[4] Pocijepano jej na više mjesta od kojih su veća sa poleđine zakrpljena.

Ako bismo tražili likovne odlike i neke specifičnosti autora slike, onda su to individualnost i produhovljenost likova, siguran crtež i poznavanje anatomije, prefinjenost u nijansiranju sa blagim lazurama i kompoziciona uravnoteženost i skladnost boja. U postavljanju figura u prostoru unosi kroz planove i perspektivu izvjesnu konfuziju. Ali, posmatrajući kako su sačuvane površine znalački urađene, čini nam se da ne bismo bili u pravu da autora rđavo ocijenimo. Moguće je da se nejasnoća perspektive javlja zato š to se našem pogledu prvo nameću gornji sačuvaniji dijelovi figura, dočaravajući time disproporciju u tijelima i nejasnoću u perspektivi u odnosu na donje površine gdje je slikani sloj znatno uništen i nejasan. U svakom slučaju, možemo zaključiti da je ovo djelo rađeno rukom veoma dobrog slikara.

O slici nema pisanih podataka i stručnjaci je ranije nisu zapazili jer njene likovne vrijednosti prije konzervacije nisu bile vidljive.[5]

Poznato je, da su bosanski franjevci u XVI i XVII vijeku veoma mnogo putovali u Italiju, bilo na nauke ili radi kupovine crkvenih predmeta. Ponekad su imali i povlasticu na kupovinu stvari u Italiji.[6]

Fra Mijo Batinić[7] iznosi da su putnici u XVI i XVII vijeku dolazili u naše krajeve najviše preko Splita, a glavni drum vodio je rijekom Bosne, do njena ušća. Vjerovatno je da je i slika »Krštenje Kristovo« u naše krajeve dospjela istim stazama i u isto vrijeme.

koje posjeduju masnoću i kao takvu čine je pogodnom za preparaciju platna. Ima više vrsta zemlje koje se upotrebljavaju za pravljenje bolus-preparature, počev od bijele kao ling do raznih crvenih (sinopis pantica, sinopis africane, rubrica i druge).

[4] Truljenje platna prouzrokovali su slijedeći faktori: prvo, promjena temperature, odnosno vlažnost, jer platno upijajući vlagu radi (širi se i skuplja) usljed čega se stvaraju deformacije, a zatim dolazi buđ i počinje truljenje. Drugo, na slici se jasno vide masne fleke nastale od veće upotrebe ulja ili firnisa, što je vjerovatno urađeno u bliskoj prošlosti, prilikom restauratorskih intervencija, pa uticajem tih kiselina iz ulja došlo je do unutarnje hemijske i fizičke izmjene materije, usljed čega platno (a i boja) pregorjeva, puca i na kraju se raspada.

[5] Po mišljenju dra Smaila Tihića, slika je rad nepoznatog talijanskog slikara iz XVII vijeka.

[6] 27 travnja 1661. godine »Mletački dužd Dominik Contareno povlasticu danu bosanskim franjevcima...« (Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1912, str. 452).

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI POSTUPAK

Fiksiranje (konsolidovanje) bojenog sloja. Da bismo spriječili osipanje (ljuspanje) bojenog sloja i omogućili izvedbu daljnjih radova, bilo je nužno da se prethodno izvrši njegovo fiksiranje. Na panel-ploči oblijepili smo ivice slike jačom papirnom trakom a zatim četkom premazali slikani sloj sa 5% rastvora tutkala. Nakon sušenja sve pulverzirane površine bile su dobro konsolidovane. Sada smo mogli pristupiti zahvatima na slici bez bojazni da će se bojeni sloj prilikom pomjeranja platna oštetiti.

Kartoniranje. Na sva pocijepana mjesta na slici ubačeni su komadi grundiranog platna, izrezani prema obliku oštećenja. Zatim je vodenim ljepkom oblijepljeno lice slike zaštitnim papirom čije su ivice zalijepljene na, za to pripremljeni, okvir. Nakon sušenja slika je bila dobro zategnuta a slikani sloj znatno izravnat.

Rantaolaža. Na poleđini slike podlijepljeno je novo laneno platno. Primijenjena je tzv. holandska metoda sa otopljenom smjesom voska, smole i terpentina (5 dijelova voska, 1 dio kalofonija i 1 dio venecijanskog terpentina).

Čišćenje bojenog sloja. Nalepljena hartija sa lica slike odstranjena je kvašenjem vodom, a vosak-smješa (što je prošao prilikom rantaolaže kroz krakelure i izbio na površinu slikanog sloja) terpentinom. Stari degenerisani lak odstranjen je hemijskim i mehaničkim putem (rastvaračima i skalpelima).

Popunjavanje oštećenih mjesta preparacije. Sva oštećena mjesta dobro su očišćena od smješe voska i predena govedom žući, da bi se neutralisale masnoće, a zatim su popunjena pastom napravljenom od 5% tutkala i kaona.

Restauriranje bojenog sloja. Rekli smo da je originalna preparacija slike izvedena crvenosmeđim tonom pa smo analogno tome i novu preparaciju tonirali slično tonu originala. Podslikavanje smo obavili dobro izribanom jajčanom temperom. Nastojali smo da što više približimo tonalitet tempera boje tonalitetu originala, podslikavajući oštećene partije svjetlije za onoliko koliko će se tempera, nakon polisaža (zasićivanja masnoćom), izmijeniti, u ovom slučaju potamniti.

Sl. 4 — Krštenje Kristovo (detalj), Franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci. Stanje slike u toku radova. Na oštećene površine stavljena je nova preparacija.

Sva podslikana mjesta, kao i originalni slikani sloj, prešli smo tamponom vate natopljenim malom količinom lanenog ulja i sikativa i odmah zatim suhom vatom pokupili smo sa slike svu preostalu masnoću. Završni retuši izvođeni su lazurno sa prosušenom uljanom bojom (bez upotrebe bijele), razrijeđenom čistim terpentinom.

Za podslikavanje i završne retuše upotrijebljeni su postojani pigmenti boja, proizvod engleske firme Windsor & Newton L T D.

Po obavljenoj konzervaciji, 1966. godine, slika je vraćena njenom vlasniku, u samostan Kraljevu Sutjesku.

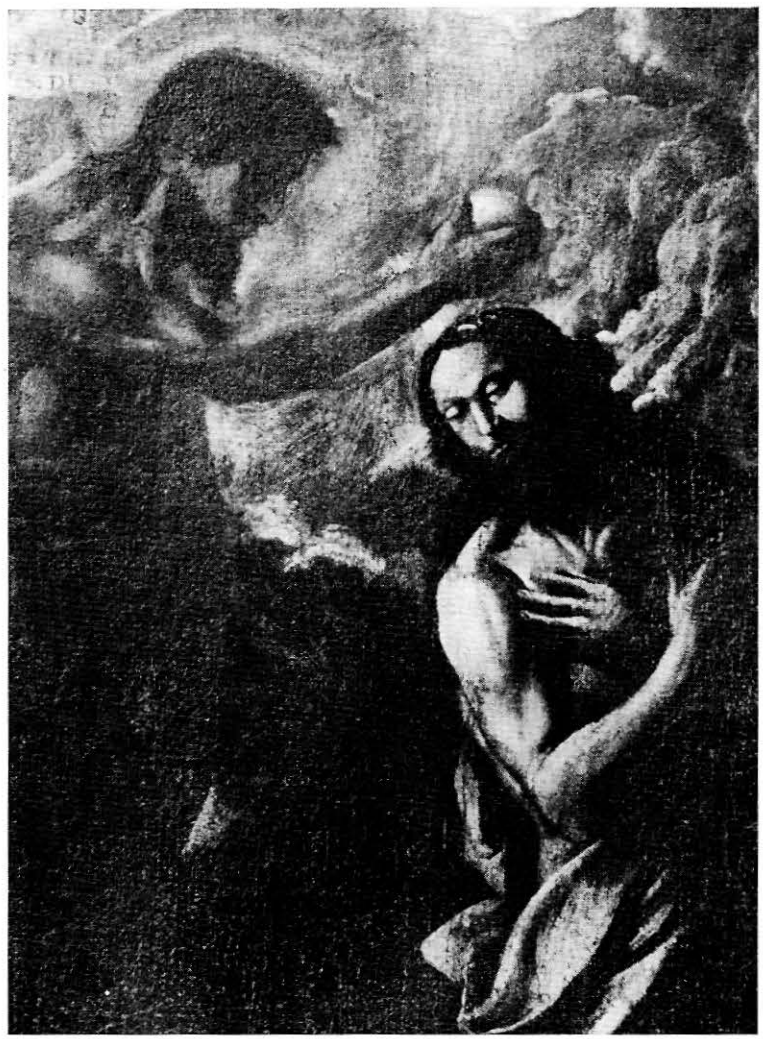

Sl. 5 — Krštenje Kristovo (detalj), Franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci. Izgled slike po završenoj restauraciji (uporedi sa sl. 3).

Sl. 6 — Krštenje Kristovo, Franjevački samostan u Kraljevoj Sutjesci. Izgled slike po završenoj restauraciji.

MADONA SA SVECIMA

Ulje na platnu, veličine 205 × 99 cm. Rad talijanskog slikara Christofora Tasce iz 1717. godine.

Istorijsko-likovni podaci. Slika je signirana i datirana. U desnom donjem uglu, na postolju, ispred nogu Sv. Tereze, crnom bojom napisano je Christof. Tasca, P. 1717.

O slici je pisao Anđelko Zelenika[8] koji navodi da je Christofor Tasca osrednji barokni slikar iz mjesta Bergama (blizu Milana), da je za katedralu u Krku izradio seriju slika i da se na jednoj od njih, »Posljednja večera«, nalazi signatura Christofus Tasca Bergamen P. 1706.

Smatra se da je slika nabavljena 1848. godine, u vrijeme kada je na Širokom brijegu sagrađena nova crkva. Vjerovatno je sliku nabavio O. Filip Čorić koji je »Cijele dvije godine obilazio Italiju da sakupi što više bilo crkvenog ruha, bilo novčane pomoći«.[9]

Nakon odstranjivanja kasnijih premaza uljanih boja sa lica slike, moguće je dati jasniju analizu o djelu, pa ćemo to i učiniti budući da je A. Zelenika pisao o slici prije njene konzervacije.

U gornjem dijelu slike prikazani su četiri anđela i Sv. Marija kako lebde u prostoru. Donja dva anđela pridržavaju Mariju, a druga dva (naslikana iznad Gospine glave) izviruju iz tamnog oblaka sa različitim pokretima glava. Marija ima usmjeren pokret glave i pogled ka dolje. Na sebi ima crvenu haljinu (mješavina cinobera i neke druge crvene) i kobaltnoplavi plašt. Inkarnat je topao, čelo okerastosvjetlo, obrazi okerasto crveni. Oči su boje umbre. U donjem dijelu slike nalaze se Sv. Jeronimi Sv. Tereza. Ovo su na slici najbolje odslikane partije. Sv. Jeronim, stariji čovjek sa sijedom bradom, nemoćno sjedi i usmjerava svoju pažnju u pravcu Gospe. Ogrnut je ogrtačem boje svjetlog okera, slikan pastuozno kratkim potezima

[7] Fra Mijo Batinić: *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vjekova njihova boravka*, Zagreb, 1883, str. 87.

[8] Anđelko Zelenika: *Problem konzervacije barokne slike sa Širokog brijega*, Naše starine VI, Sarajevo 1959, str. 265—267.

[9] O. fra Radoslav Glavaš: *Spomenica 50-godišnjice hercegovačko franjevačke redodržave*, Mostar, 1897, str. 45.

Sl. 7— Madona sa svecima, Franjevački samostan na Širokom brijegu. Izgled slike prije konzervacije.

da bi se dočarala materija tkanine. Sv. Tereza ima crnosmeđu mantiju, kleči i u desnoj ruci drži križ na kojem je prikazano raspeće. To je nelijepa osoba, mesnata lica, tubasta nosa i oštra pogleda. Tamnije partije (osjenčene površine) na licu i rukama, oslikane su umbrom, svjetlije sa svjetlim okerom. U pozadini slike preovladava plava sa prelazima (odozdo prema gore) od tamnosmeđih do plavičastozelenih i svjetlookerastih tonova. Ispod nogu Sv. Jeronima je patos od kockica raznih boja.

Oslikane površine većim dijelom rađene su lazurno dok se pastuozni namazi nalaze na figuri Sv. Jeronima. Tamne površine bojenog sloja su oštećene a i lazure su ponegdje izbrisane, što je razumljivo s obzirom na to da je slika vremenom pretrpjela veće intervencije.

Slika je rađena na kudeljnom platnu grubljeg tkanja koje je sastavljeno iz dva dijela po vertikali uz sami desni rub. Platno je veoma slabo očuvano i na više mjesta je pocijepano.

RANIJE INTERVENCIJE NA SLICI

Prilikom ispitivačkih radova, koji obavezno prethode svakom konzervatorsko-restauratorskom zahvatu, odmah se dalo ustanoviti da su na slici, u novije vrijeme, izvršene veće opravke. Sa poleđine nalijepljeno je novo platno »Botan«, sašiveno iz tri dijela, a sa lica su uljanom bojom premazane veće površine originalnog slikanog sloja. Znatnije na gornjoj polovini slike, naročito figure anđela i Madone, manje na figurama Sv. Tereze i Jeronima. Restaurator se (ako ga tako možemo nazvati) trudio da podražava original, kako u crtežu tako i u tonalitetu boja (plave površine prema-

Sl. 8 — Madona sa svecima (detalj), Franjevački samostan na Širokom brijegu. Izgled slike u toku radova. Presjeci pokazuju originalne površine slikanog sloja sa kojeg su odstranjeni kasniji namazi uljanih boja. Na ramenu Madone nalazi se preparacija što je stavljena na oštećenjima preko koje su bili izvedeni retuši.

Sl. 9 — Madona sa svecima (detalj), Franjevački samostan na Širokom brijegu. Izgled slike u toku radova nakon odstranjivanja preparacija sa kojom su bile prekrivene i originalne površine slikanog sloja (uporedi sa sl. 8).

zivao je plavom, crvene crvenom, itd.), ali su kvalitet rada i boja bili znatno slabiji od autentičnog. Međutim, pozadina slike bila je potpuno premazana drugačijim tonom nego što je bio original, prekrivajući istom bojom i dva anđela u gornjem dijelu slike (iznad Gospine glave), koje smo nakon odstranjivanja tih premaza otkrili. I figura razapetog Krista na Križu koji u desnoj ruci drži Sv. Tereza), naslikana je znatno veća nego što je bio original.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI POSTUPAK

Konzervatorsko-restauratorski tretman predviđao je da se na slici obave slijedeći radovi:

— odstranjivanje kasnijih premaza uljanih boja sa lica slike i nalijepljenog platna sa poleđine;

— podlepljivanje novog lanenog platna sa poleđine slike (holandski rantaolaž);

— restauriranje svih oštećenja na slici, odnosno izvođenje totalnih retuša na uništenom slikanom sloju i, po završetku svih radova, verniranje slike.

Odstranjivanje platna sa poleđine slike. Ispod jednog dijela već odlijepljenog platna sastrugali smo izvjesnu količinu ljepka i na njemu izvršili pokuse da bi ustanovili šta najbolje

Sl. 10 — Madona sa svecima, Franjevački samostan na Širokom brijegu. Izgled slike u toku radova nakon odstranjivanja retuša i preparacije.

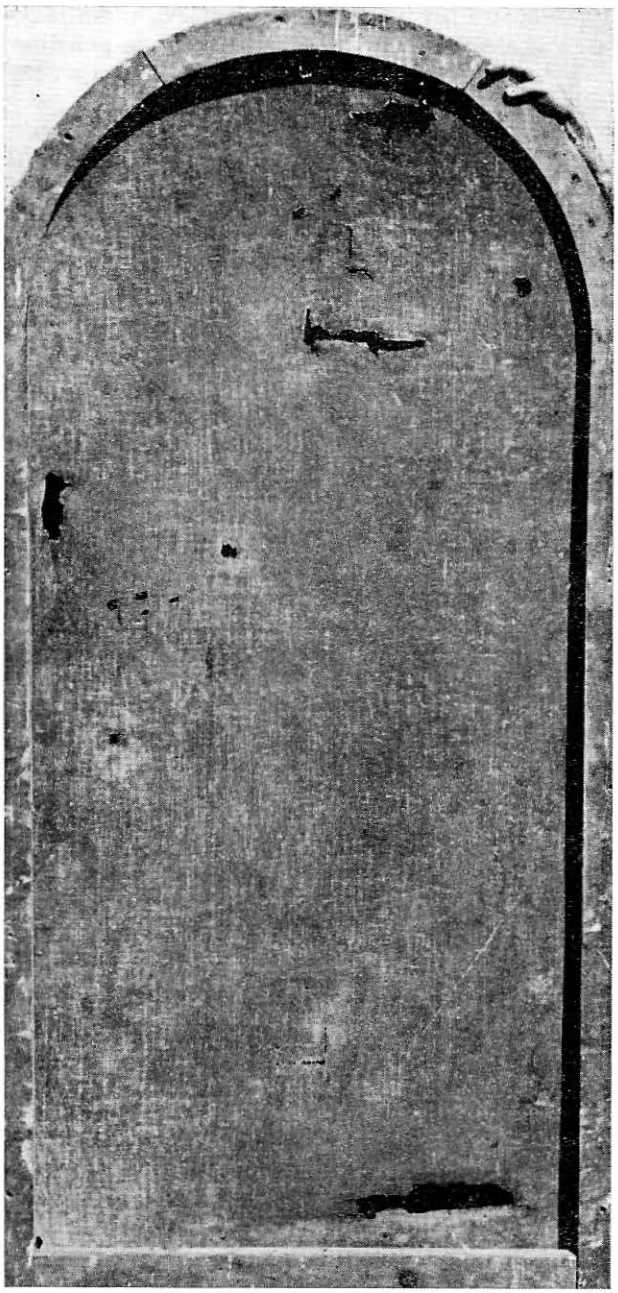

Sl. 11 — Madona sa svecima (detalj), Franjevački samostan na Širokom brijegu. Oštećenja na liku Sv. Tereze.

rastvara vezivo. Ljepak se najbolje rastvarao u vodi u koju je stavljena neznatna količina alkohola. Vlažne tampone vate stavljali smo na zalijepljeno platno i držali samo toliko da ljepak omekša, nakon čega se platno bez poteškoća dalo odlijepiti. Debeo sloj ljepka što je ostao na poleđini slike odstranili smo skalpelima uz minimalno vlaženje, pazeći da se ne bi ovlažilo i vezivo preparacije slikanog sloja.

Odstranjivanje namaza uljnih boja sa lica slike. Uobičajena je praksa da se prije svakog konzervatorsko-restauratorskog postupka izvrše manje probe na najpogodnijim površinama slike i kada se sve provjeri i dobiju zadovoljavajući rezultati, postupno se i pažljivo nastavlja daljnji rad. Tokom probnih radova pokazalo se da se premazi uljanih boja daju odstraniti ako se takve površine prelaze tamponima vate natopljenim rastvaračima, alkoholom i terpentinom. Ukoliko su namazi boja deblji i stariji onda i rastvarači moraju biti jači i sa dužim dejstvom. U postupku smo tampone vate natopljene rastvaračima stavili na premaze boja. Pri tom smo vršili stalnu kontrolu, povremeno podižući tampone vate i, čim bismo primijetili da je bojeni sloj omekšao, uklanjali smo postavljene tampone, i premaze boja odstranili skalpelima i rastvaračima (sada sa blažim djelovanjem).

Sl. 12 — Madona sa svecima, Franjevački samostan na Širokom brijegu. Izgled naličja slike nakon odstranjivanja platna što je bilo naljepljeno na poleđini. Crne površine predstavljaju mjesta gdje je slika pocijepana.

Skidanje premaza uljanih boja je najdelikatniji posao i on se veoma sporo izvodi budući da se mora paziti da se u toku rada ne ozlijedi originalni slikani sloj. Od velike koristi i pomoći je to da je u većini slučajeva stari (originalni) bojeni sloj otporniji na kemikalije nego kasniji premazi boja i što on na svojoj površini ima degenerisani i prljavi stari lak. Upravo ovaj lak ima ulogu zaštitnika i izolatora (između slojeva boja) koji signalizira i ocrtava granicu do koje smijemo ići. Međutim, kod slučajeva gdje nema laka problem je mnogo teži jer novi premazi boja, ako su stavljeni direktno na površinu druge boje, mnogo bolje su vezani i u takvim slučajevima treba biti pažljiviji a radove obavezno treba izvoditi uz korišćenje ultra-violetnih i sodiumovih lampi.

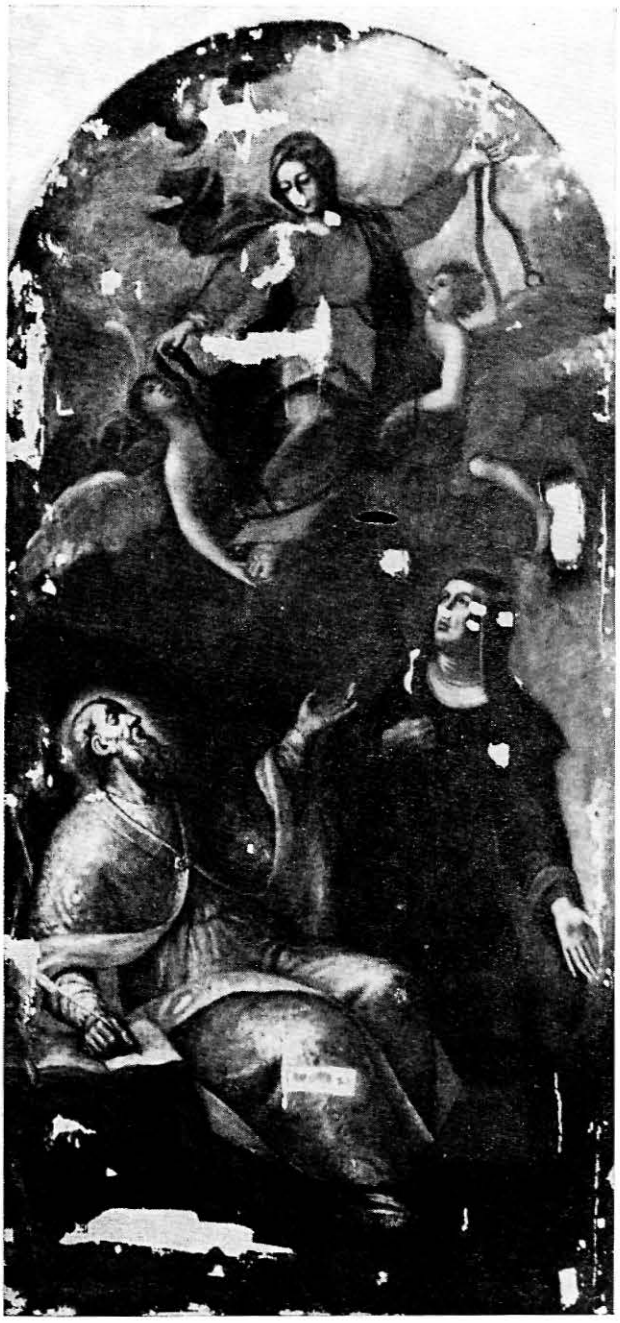

Sl. 13 — Madona sa svecima, Franjevački samostan na Širokom Brijegu. Izgled slike u toku radova. Na oštećenim površinama stavljena je nova preparacija (bijela polja).

Sl. 14 — Madona sa svecima, (detalj) Franjevački samostan na Širokom brijegu. Izgled slike po završenoj restauraciji (uporedi sa sl. 8 i 9).

Kartonaža, rentaolaža i restauracija obavljeni su na isti način i istim materijalom kao i za prethodnu sliku.

Nakon svih obavljenih radova slika je 1966. godine vraćena njenom vlasniku, na Široki Brijeg.

MADONA SA KRISTOM

Ulje na platnu, veličine 101 × 75 cm. Rad nepoznatog talijanskog slikara.

O slici je prije konzervacije pisao dr Smail Tihić,[10] pa ćemo ovdje dati kraći opis samo onih detalja koji se prije konzervatorsko-restauratorskih radova nisu mogli primijetiti.

Slika je rađena tvrdo i bojažljivo zbog čega su forme umrtvljene a figure ostale bez one tople unutarnje snage i psihološkog izraza. Madona je izrazito krupan i snažan lik. Ima crveni ogrtač sa ukrasima od cvijeća i grančica boje okera. Također i obrubi oko vrata i rukava su oker boje. Na glavi joj je smeđecrvena kruna ukrašena biserima i dragim kamenjem. Kosa je boje tamnokasijsko smeđe sa blagi mprelazima na ljubičastu i umbru. Inkarnat hladan (mješavina bijele sa malim dodatkom crvene i zelene), obrazi rumeni, sjenke zelenkaste, ljubičaste i umbra. Oči krupne, smeđe boje sa crnim zjenicama. Nos poveći a obrve tanko izvučene. Usne su tanke i tvrdo iscrtane. Krist ima kobaltnoplavu haljinu sa istim biljnim ukrasima kao i kod Madone. Na glavi mu je crvena kruna bogato ukrašena. Ima kovrđavu, nešto podužu, okercrvenkastu kosu i bucmasto lice, sa podbratkom. Iznad glava Madone i Krista su aureoli oker boje. Pozadina je zelenoplavičaste game, bez dubine i atmosfere, iako je slikar želio da prikaže nebo.

Slika je rađena na kudeljnom platnu grubljeg tkanja, sašivenom iz dva dijela uz samu lijevu ivicu rama. Preparacija je tamnosmeđeg tona, veoma slabog veziva pa se lako odvaja od platna i osipa. Platno je na više mjesta pocijepano a slikani sloj pokriven debljim naslagama degenerisanog laka i retuša.

[10] Smail Tihić: *Stare slike i predmeti umjetnog obrta u franjevačkom samostanu u Fojnici*, Naše starine IV, Sarajevo, 1957, str. 79.

Sl. 15 — Madona sa Kristom, Franjevački samostan u Fojnici. Izgled slike prije konzervacije.

Sl. 16 — Madona sa Kristom, Franjevački samostan u Fojnici. Izgled slike u toku radova.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI POSTUPAK

Fiksiranje bojenog sloja, kartonažu i rentaolažu obavili smo na način kako smo opisali kod prethodnih dviju slika. Međutim, kod izvedbe retuša odstupili smo od tretmana tzv. holandske metode, koju mnogi restauratori u Jubgoslaviji i u još nekim evropskim zemljama primjenjuju. Naime, na ovoj slici izvođeni su retuši bez upotrebe uljanih boja i masnih veziva (ulja). Sve retuše (podslikavanja i završne) izveli smo sa dobro izribanom jajčanom temperom spravljenom od postojanih pigmenata ARTISTS QUALITI POWDER COLOURS, proizvod engleske firme WINSOR & LTD.

Konkretno, postupak je slijedeći: kada smo sa slikanog sloja odstranili sve kasnije naslage — retuše, prljavštinu i degenerisani stari lak — prešli smo slikani sloj sa tamponom vate natopljenim malom količinom lanenog ulja i odmah zatim sa slike pokupili svu preostalu masnoću. Ovo činimo zbog toga, da bi se slikanom sloju vratio jedan dio masnoće, onaj minimum što su kemikalije u toku čišćenja isušile, pa je slikani sloj postao suviše posan. Poslije ovog, da ga nazovemo zasićavanja slikanog sloja masnoćom, prestaje na slici svaka daljnja upotreba uljanih boja i masnih veziva, kako ne bi masnoća kojim slučajem dospjela na oštećene površine koje ćemo restaurirati. Tek sada slijedi stavljanje preparacije i izvedba retuša.

Nakon izvedbe retuša sačekali smo nekoliko mjeseci da se boje dobro isuše i smire, a potom smo retuširane površine zasitili sa retuš-vernirom RETOUCHING VARNISH, proizvodom holandske firme TALANS &. Sa retuš-vernirom prešli smo restaurirane površine nekoliko puta (u vremenskim razmacima) da bi se novo postavljene boje zasitile potrebnom količinom laka i poprimile sjaj i fakturu kakav ima originalni slikani sloj. Poslije izvjeslnog vremena, kada smo se uvjerili da su se retuširane površine potpuno utopile u original te da čine jednu cjelinu, izvršili smo verniranje slikanog sloja.. Sliku smo nakon obavljenih svih radova, zadržali u ateljeu još šest mjeseci da bismo, što je kod nas uobičajena praksa,

pratili i kontrolirali rad retuša, bilježili zapažanja i koristili ih u sljedećim zahvatima na drugim slikama.

Slika je 1969. godine vraćena njenom vlasniku, u Franjevački samostan u Fojnici.

* * *

O retušima se mnogo pisalo, piše se i vjerovatno će se još dugo pisati. To je problem koji se podjednako postvlja pred sve restauratore u svim zemljama. Restauratorima su dobro poznate tzv. restauratorske fleke koje možemo vidjeti na slikama u muzejima, galerijama i privatnim zbirkama širom Evrope. Istina, te restauratorske fleke su na nekim slikama manje vidljive, dok na drugima djeluju čak toliko nametljivo da odvraćaju poglede gledalaca. Bili bismo nepravični kada ne bismo priznali da su uzročnici tih restauratorskih fleka dobrim dijelom loše izvedeni retuši, ali isto tako moramo uzročnika gledati i u drugom faktoru, pred kojim su restauratori nemoćni, a to je VRIJEME, koje sve mijenja pa i restaurirane površine na slikama, jer novoupotrijebljeni materijal (boje) — u odnosu na već ostarjeli i umrtvljeni original — tokom vremena se mijenja, tamni i pretvara u fleke.

Veoma je važno i korisno pratiti rad retuša, njegovo življenje na slikama i mijenjanje tokom vremena da bi se praktičnim radom sticalo iskustvo, budući da su dobri samo oni retuši koji se tokom svoga postojanja ne mijenjaju, ne zapažaju, odnosno (računajući faktor vrijeme i djejstvo ultravioletnih zraka) neznatno primjećuju.

Mi smo došli do stanovišta da retuši izvedeni uljanim lazurama (ma koliko uljane boje bile dobro prosušene i najboljeg kvaliteta) brže i više potamne nego retuši koji su izvedeni jajčanom temperom, i akvarelom. Razumije se, za spravljanje tempera moraju se upotrijebiti kvalitetne i postojane boje.

Probe koje smo izvršili na jednoj manje vrijednoj slici, gdje smo na jednoj polovini slike izveli retuše s uljanim lazurama (podslikali jajčanom temperom, zatim stavili polisaž i završne retuše izveli lazurno sa prosušenom uljanom bo-

Sl. 17 — Madona sa Kristom, Franjevački samostan u Fojnici. Izgled slike u toku odstranjivanja retuša i čišćenja slikanog sloja.

Sl. 18 — Madona sa Kristom, Franjevački samostan u Fojnici. Izgled slike po završenoj restauraciji.

jom), a na drugoj polovini jajčanom temperom i akvarelom AQUARELL SCHMINCKE. CO. GERMANY, pokazale su da retuši izvedeni na prvi opisani način počinju da pomalo tamne, dok to nismo mogli zapaziti na drugoj polovini slike gdje su retuši bili izvedeni jajčanom temperom i akvaelom.

Naravno, ovo je blo presudno što smo se opredijelili da i ubuduće izvodimo retuše na način kako smo to učinili na slici »Madona sa Kristom« iz samostana u Fojnici. Istina, sa temperom je teže izvesti završne retuše i postići tonaltet originala, ali je garancija kvalitetnog rada, prema našim zapažanjima, veća.

Pored retuša u boji, *veoma je važno* i postavljanje preparacije na kojoj ćemo izvoditi retuše. Ako originalni slikani sloj ima na svojoj površini mnoštvo klakelura, manjih ispupčenja i udubljenja, u tom slučaju neophodno je da i mi našu preparaciju modeliramo analogno postojećoj fakturi originala. Isto tako, ako je originalna podloga tanka i preko nje slikano lazurno, pa se tkanja platna jasno vide (što je čest slučaj), onda na takva mjesta treba ubaciti platno adekvatno tkanju platna originala, pazeći da niti tkanja budu postavljene u istom smjeru, odnosno da se nadovezuju na niti originala. Nanosi preparacije moraju biti veoma tanki, kao i namazi boja, kako bi se, po završenim retušima, naziralo tkanje platna u toj mjeri koliko je originalno platno vidljivo na okolnim površinama (ivica^{m}a) retuša. Ukoliko bismo u navedenim slučajevima stavili glatku preparaciju, *što se često radi i vidi na restauriranim slikama,* time bismo stvorili već jednog uzročnika da se retuši primjećuju, bez obzira kako bili dobro u boji izvedeni, jer su oni po fakturi svoje podloge dovoljno demaskirani pa se lako daju zapaziti, a osim toga, različito je i prelamanje svjetlosti na nejednakim ravninama, što ih još više čini uočljivim.

Mi želimo i nastojimo da restauratorske mrlje budu što manje uočljive i što manje »fleke«.

RÉSUMÉ

LA DESCRIPTION DES TRAVAUX SUR LES TROIS TABLEAUX TRAITES A L'ATELIER DE L'INSTITUT POUR LA PROTECTION DES MONUMENTS CULTURELS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

Dans l'atelier de peinture et de restauration de l'Institut pour la protection des monuments culturels de Bosnie-Herzégovine, on a fait jusqu'à maintenant des travaux de conservation et de restauration sur un nombre considérable d'ouvrages du domaine d'art plastique: sur des tableaux sur toile et des tableaux sur bois — icônes.

Beaucoup de ces ouvrages étaient en très mauvais état. Certaines icônes étaient complètement pourries et vermoulues et l'intérieur de ses tables de bois était composé de poudre de bois rongé. Les tableaux sur toile étaient déchirés, brûlés et parfois les tableaux originaux étaient enduits de couches de couleur à l'huile qui cachaient ainsi des ouvrages d'une valeur artistique considérable.

Tous ces monuments culturels, on peut les nommer »les malades graves«, après l'intervention des conservateurs étaient complètement guéris et leur durée-leur vie était prolongée pour une période assez longue. L'originalité et la beauté que ces monuments possèdent et qui étaient cachées et hors de vue pendant des années, ont percé à jour pour être regardées et admirées des visiteurs.

Pour l'illustration nous donnons ici la description des travaux sur les trois tableaux traités à l'atelier:

1. »Le baptême de Jésus Christ«, huile sur toile, dimensions 79,3 x 120,5 cm. Travail d'un peintre italien inconnu du XVIIe s. Le couvent franciscain à Kraljeva Sutjeska.
2. »La Vierge avec les Saints«, huile sur toile, dimensions 205 x 99 cm. Travail du peintre italien Christofor Tasco de 1717. Le couvent franciscain à Široki brijeg.
3. »La Vierge avec le Jésus Christ«, huile sur toile, dimensions 101 x 75 cm. Travail d'un peintre italien inconnu. Le couvent franciscain à Kraljeva Sutjeska.

Jusuf Začinović

ZIDNE DEKORACIJE FERHADIJE DŽAMIJE U SARAJEVU

Povodom konzervatorsko-restauratorskih radova izvršenih u unutrašnjosti objekta 1968 i 1970 godine

Istorijski osvrt

U Bosni i Hercegovini po broju potkupolnih džamija najbogatije je Sarajevo u kome je Ferhadija-džamija najmlađi predstavnik ove vrste. Prema natpisu isklesanom na kamenoj ploči uzidanoj nad portalom saznajemo da je objekt podignut hidžretske 969, odnosno 1561—62. godine i da ga je sagradio Ferhad-beg[1].

Po načinu proporcionisanja glavnih arhitektonskih dijelova, ovaj objekat odražava punu zrelost stila gradnje kupolastih džamija kao najadekvatnijeg umjetničkog izraza osmanlijskog neimarstva. Poput mnogih drugih sakralnih objekata ovog tipa, i Ferhadija džamija posjeduje skulptorske dekoracije u kamenu. Perforirani ukras sa motivom šestougaonika i šestokrakih zvijezda izveden je na obadvije uzdužne strane mimbera i na ogradi mahfila. Ispod kalota, koje su profilisane rebrima, nalazi se bogat stalaktitni ukras, koji je zastupljen također na mihrabu i portalu. Na sjevernom unutrašnjem zidu nalaze se dvije polulopte profilisane rebrima. Četiri rozete sa motivom cvijeta isklesane na mimberu, zatim stubovi ispod mahfila kao i oni u trijemu, bez sumnje govore da su unutrašnjost i trijem bili bogato dekorisani i zidnim ornamentima.

Međutim, o slikarskoj dekoraciji nije se znalo skoro ništa jer su zidne površine bile prekrivene krečnim i bojenim namazima uz to toliko oštećene da je cijela unutrašnjost djelovala vrlo turobno.

Da je ovaj široki prostor bio bogato oslikan odmah poslije izgradnje i da je njen utemeljač Ferhad-beg mogao angažovati i umjetnike-slikare, navode nas na pomisao podaci da je u to vrijeme, u drugoj polovini XVI vijeka — dobu klasičnog osmanlijskog stila kada je zidno slikarstvo bilo u punom zamahu, u Carigradu radio znatan broj slikara — nakaša rodom iz naših krajeva. Mehmed i Husein spominju se među prvim 1545. godine, a dvanaest godina kasnije Ferhad, Hasan Iskender, Kasim i drugi. Svi su oni kao imenski dodatak imali riječ »Bošnjak.[2] Logično je pomisliti[3] da je jedan od njih mogao neposredno ili posredno učestvovati u izvedbi dekoracija ove bogomolje.

Prisutnost ikonopisca Todora Vukovića iz Majne u Sarajevu, koji je radio ikonu za vojvodu Ivana Vukovića-Desisalića, brata Ferhad-bega,[4], ne možemo povezati ni za kakav učinak na zidnim dekoracijama orijentalnog karaktera, iz prostog razloga što ova vrsta umjetnosti zahtijeva specifičan prilaz u komponovanju i tretmanu.

Koliko su dugo trajale najstarije dekoracije nije nam poznato, ali je sigurno da je 1761—62. godine uslijedio novi dekorativni ciklus. O tome nas jednom kratkom rečenicom obavještava sarajevski hroničar Mula Mustafa Bašeskija, koji veli da su popravljene i ukrašene Ferhadija i Baščaršijska džamija.[5] Kroničar Bašeskija je nadalje u svom ljetopisu zabilježio među umrlim i nekoliko imena nakaša koji su živjeli u drugoj polovini XVIII vijeka (Mustafa basa, sin Mahmutov, Mula Ismail, Mula Mehmed, Mali Husein). I na zidovima Hadži-Sinanove tekije u Sarajevu, kaligraf i slikar Sead Fejzulah upisao je signaturu i datira svoje djelo 1748.[6] Naveli smo ove podatke da bi uputili na mogućnost da je ukrašavanje džamije mogao obaviti i neki majstor iz Sarajeva.

Služeći svojoj osnovnoj namjeni više od četiri stoljeća Ferhadija nije mogla ostati po strani burnih događaja koji su se zbivali u Sarajevu, i zbog toga je u više navrata njena unutrašnjost bila obnavljana, da bi u periodu austrougarske okupacije

[1] Podaci o natpisu objavljeni su u svesci »Naše starine« XI, Mehmed Mujezinović — dr Smail Tihić; *Ferhadija džamija u Sarajevu*, Sarajevo 1967. str. 59—60.

[2] Đoko Mazalić; *Leksikon umjetnika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1966.

[3] Đoko Mazalić; *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba* (1500—1878.), Sarajevo, 1965, str. 53.

[4] Đoko Mazalić »Nekoliko starih slika«, Glasnik Zemaljskog muzeja, LIV, Sarajevo, 1942.

[5] Mula Mustafa Ševki Bašeskija; Ljetopis (prevod Mehmed Mujezinović), Sarajevo, 1968. str. 67.

[6] Mehmed Mujezinović: Kaligrafski zapisi u Sinanovoj tekiji u Sarajevu i njihova konzervacija Naše starine V, Sarajevo, 1958, str. 95—103.

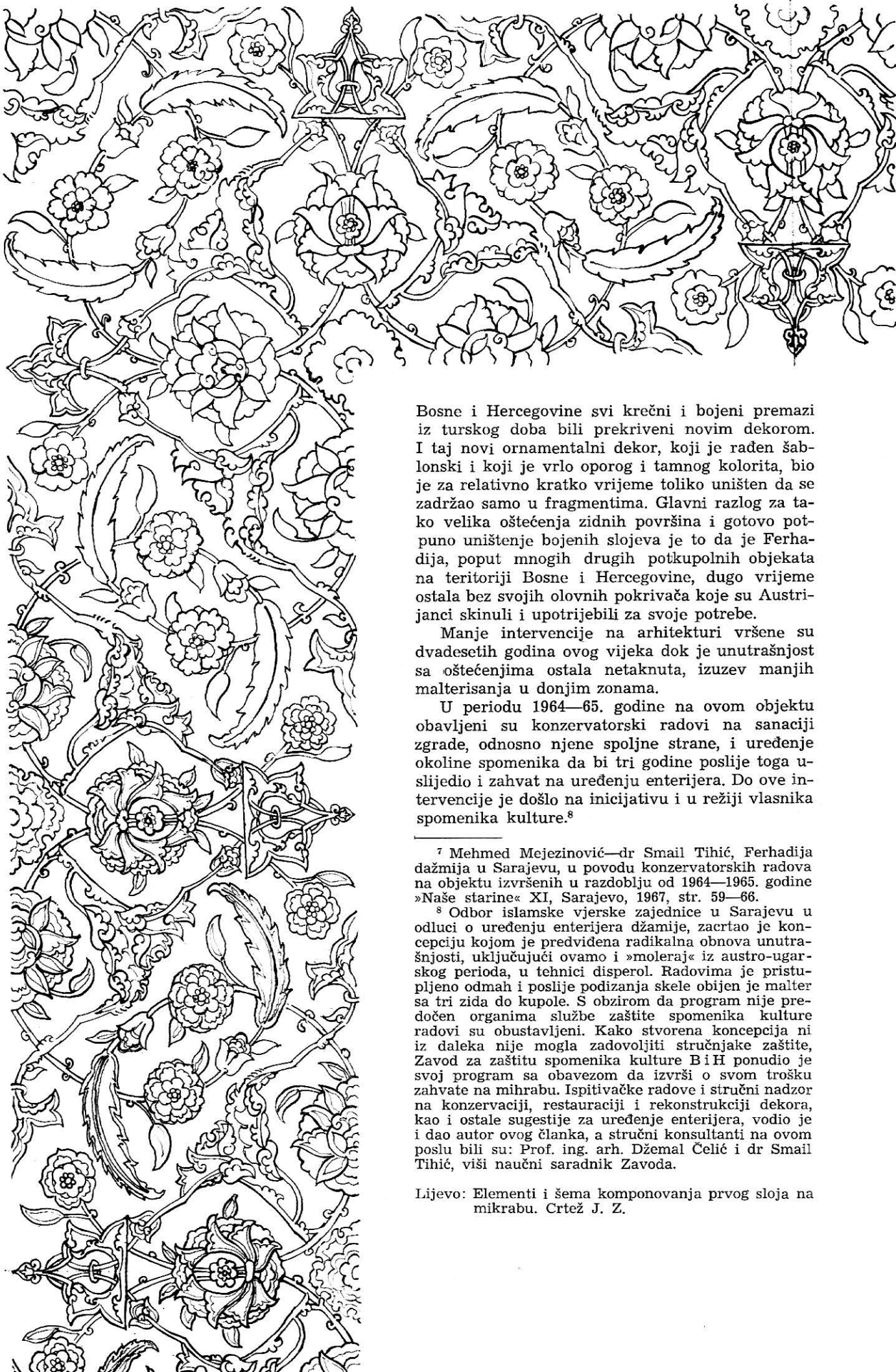

Bosne i Hercegovine svi krečni i bojeni premazi iz turskog doba bili prekriveni novim dekorom. I taj novi ornamentalni dekor, koji je rađen šablonski i koji je vrlo oporog i tamnog kolorita, bio je za relativno kratko vrijeme toliko uništen da se zadržao samo u fragmentima. Glavni razlog za tako velika oštećenja zidnih površina i gotovo potpuno uništenje bojenih slojeva je to da je Ferhadija, poput mnogih drugih potkupolnih objekata na teritoriji Bosne i Hercegovine, dugo vrijeme ostala bez svojih olovnih pokrivača koje su Austrijanci skinuli i upotrijebili za svoje potrebe.

Manje intervencije na arhitekturi vršene su dvadesetih godina ovog vijeka dok je unutrašnjost sa oštećenjima ostala netaknuta, izuzev manjih malterisanja u donjim zonama.

U periodu 1964—65. godine na ovom objektu obavljeni su konzervatorski radovi na sanaciji zgrade, odnosno njene spoljne strane, i uređenje okoline spomenika da bi tri godine poslije toga uslijedio i zahvat na uređenju enterijera. Do ove intervencije je došlo na inicijativu i u režiji vlasnika spomenika kulture.[8]

---

[7] Mehmed Mejezinović—dr Smail Tihić, Ferhadija dažmija u Sarajevu, u povodu konzervatorskih radova na objektu izvršenih u razdoblju od 1964—1965. godine »Naše starine« XI, Sarajevo, 1967, str. 59—66.

[8] Odbor islamske vjerske zajednice u Sarajevu u odluci o uređenju enterijera džamije, zacrtao je koncepciju kojom je predviđena radikalna obnova unutrašnjosti, uključujući ovamo i »moleraj« iz austro-ugarskog perioda, u tehnici disperol. Radovima je pristupljeno odmah i poslije podizanja skele obijen je malter sa tri zida do kupole. S obzirom da program nije predočen organima službe zaštite spomenika kulture radovi su obustavljeni. Kako stvorena koncepcija ni iz daleka nije mogla zadovoljiti stručnjake zaštite, Zavod za zaštitu spomenika kulture B i H ponudio je svoj program sa obavezom da izvrši o svom trošku zahvate na mihrabu. Ispitivačke radove i stručni nadzor na konzervaciji, restauraciji i rekonstrukciji dekora, kao i ostale sugestije za uređenje enterijera, vodio je i dao autor ovog članka, a stručni konsultanti na ovom poslu bili su: Prof. ing. arh. Džemal Čelić i dr Smail Tihić, viši naučni saradnik Zavoda.

Lijevo: Elementi i šema komponovanja prvog sloja na mikrabu. Crtež J. Z.

Novootkrivene dekoracije

Ispitivački radovi izvođeni sondiranjem zidnih namaza sa ciljem iznalaženja starih zidnih dekoracija već u samom početku pokazali su da postoji pet bojenih slojeva iz različitih vremenskih perioda. Na prvom sloju pronađene su najstarije izuzetno vrijedne dekoracije iz XVI vijeka, (sl. 1) koje, uz sloj sa slikarijama iz XVIII vijeka (sl. 2) te nekoliko fragmenata starijih od austrougarskog dekora, predstavljaju predmet našeg interesa.

P r v i, najstariji, bojeni s l o j, pronađen je u kupoli, vijencu, pandantivima, u podnožju ugaonih kalota, mihrabu i lunetama donjeg reda prozora. Na svim pomenutim mjestima dekoracije najstarijeg perioda očuvale su se u fragmentima, dok su u podnožju kalota i lunetama prozora otkrivene cjelovite.

U tjemenu kupole otkriven je fragmenat koji pokazuje da je u središtu, tj. oko rozete završnog kamena, bio ucrtan krug prečnika 240 cm sa kompozicijom biljnih motiva (isprepletene grane sa ružama, listovima i cvjetovima). Vrlo prijatni koloristički odnosi (crvena, zelena, oker) sa virtuozno izvučenom crnom konturom koja pojačava kontrast i tim, na sivo bijeloj podlozi, motiv čini jasnijim, veoma su važni za ovaj dio jer je razdaljina od podnožja 18 metara. Dvije tanke crne linije, između kojih je široka crvena, zatvaraju krug na koji se u prstenastom frizu redaju stilizovane vaze ispunjene biljnim motivima. Stilizovani listovi prate osnovni oblik vaze dok je u sredini najproširenijeg dijela ukomponovana ruža. Polja između vaza, odnosno njihov obrnuti izgled, ispunjena su sa po jednim cvijetom od pet listića. Svi pomenuti motivi (sl. 3) izvedeni su slobodno, sa izvjesnim odstupanjem od simetrije, i to vizuelno daje posebnu draž i lakoću. Na ostalim površinama u kupoli pronađeni su fragmenti pet velikih medaljona. Najcjelovitiji izgled imao je medaljon koji se pruža neposredno uz centralni prstenasti friz okrenut prema jugu, zatim u srednjem pojasu kupole prema zapadu. Ostali medaljoni na istočnoj i sjeveroistočnoj strani samo su se nazirali, obilježavajući mjesto gdje su bili izvedeni, a to je bilo od velike koristi za sagledavanje čitavog rasporeda. Sloboda u izvedbi i različitost dijelova medaljona nisu nam dozvolili tačnu rekonstrukciju izgleda jednog medaljona. Pažljivom izvedbom pokazalo se da su u krugu prečnika 95 cm upisana četiri daljnja kruga, preko kojih su još četiri većeg prečnika. Kružnice, koje zauzimaju vertikalni položaj, izdužene su u elipsu i formiraju oblik lista. Vanjski dijelovi ukrštenih krugova pojačani su crvenom konturom, čime se dobio višelučni izgled, izuzev dva luka koji se lome, što označava viseći položaj medaljona. I ovdje je zastupljen biljni motiv sa stilizovanim listovima i polukružnim grančicama koje se međusobno prepliću (sl. 4). Ugašenim tonovima, zelene, crvene i plave boje ispunjeni su nepravilni oblici između listova koji su formirani u četiri cjeline. Crvena boja u pozadini zauzima središte medaljona da bi istakla redosljed na medaljonima. Pronađeni fragmenti medaljona išli su od središta tjemena kupole prema vrhovima prozora u tamburu. Premjerom rekonstruisanog medaljona, kao i luka kupole, gdje su nam fragmenti medaljona poslužili kao orijentacione točke, ustanovili smo da su se na svakom nizu lanca nalazila po tri velika medaljona. Na ovaj način konstatovali smo da je prstenasti friz imao 32 vaze dok su ostali dio kupole ukrašavala 24 medaljona. Ukomponovani na konkavno poluloptastoj površini kupole, gledani sa podnožja i zavisno od ugla, svaki za sebe, zbog skraćenja, dobiva poseban kružni ili elipsasti izgled.

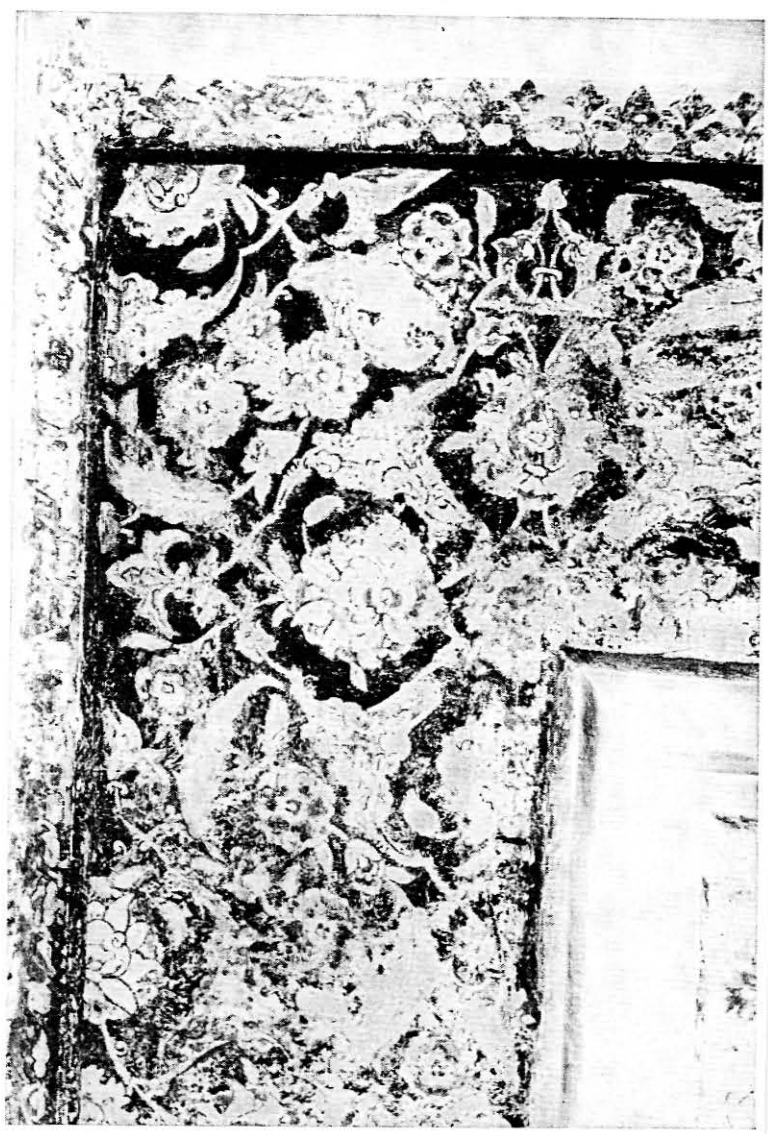

Sl. 1 Dekoracije prvog sloja iz XVI vijeka sa biljnim motivima u stilu rumi na mihrabu Ferhadije džamije u Sarajevu. Stanje poslije odstranjivanja krečnih i bojenih premaza.

Na glavnom vijencu ispod tambura kupole pronađena su dva bojena sloja na kojima je izveden jednostavni geometrijski motiv. Ovdje su zastupljene samo dvije boje, crvena i crna za konturu, uz boju osnovnog tona zida.

U srednjoj zoni, koja obuhvata dio ispod kupole do donjih prozora na prvom najstarijem sloju maltera, pronađen je frizni motiv u podnožju kalota u cjelovitijem izgledu. Najbolje očuvani dio otkriven je u podnožju jugoistočne kalote sa biljnim motivom lotosovog lišća u prepletu. Smeđecrvena boja upotrebljena je za podlogu dok je lišće svjetlosivog tona sa konturom crne boje.

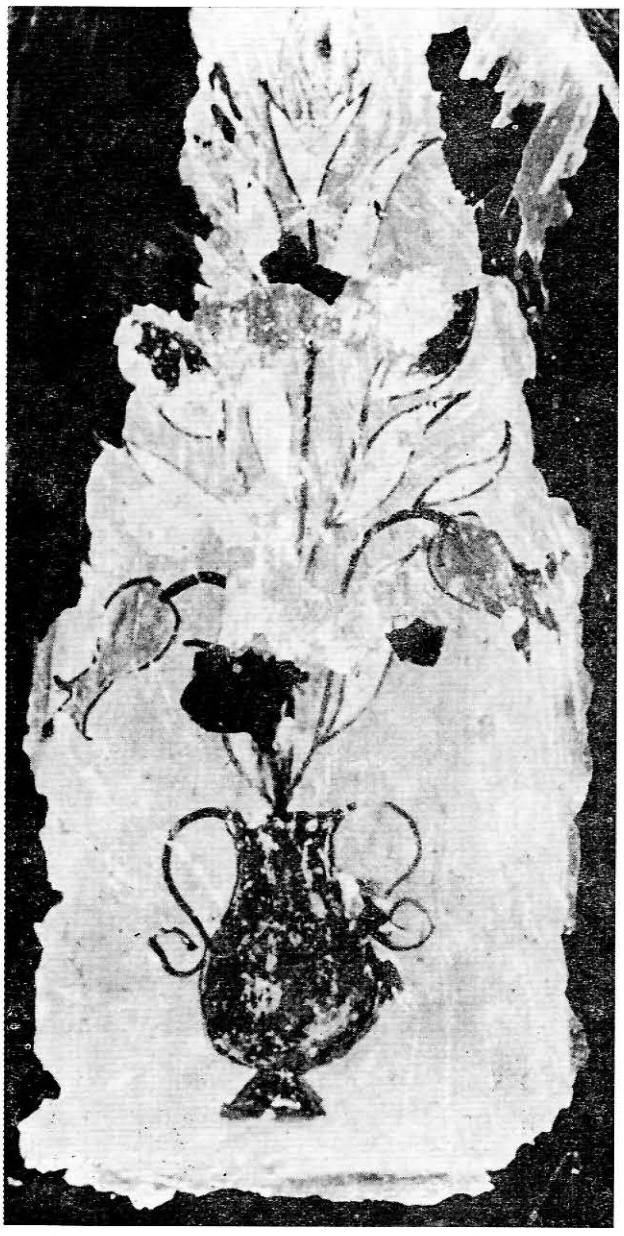

Sl. 2. Dekoracije drugog slikanog sloja iz XVIII vijeka floralnog stila. Vaza sa buketom lala, detalj sa jugozapadne kalote. Stanje u toku otkrivanja.

U istoj gami boja izveden je frizni geometrijski motiv u prepletu do polovine, a u produžetku biljni ornamenat sa cvijetom ljiljana u podnožju sjeveroistočne kalote (sl. 5).

Lukove kalota kao i profilacije lukova na zidovima prati široka crvena linija u čijem se sastavima nalazi veliki crveni ljiljan sa vrhom okrenutim prema dolje.

Na osam trompi bili su izvedeni kaligrafski natpisi koji su zauzimali mjesta po određenom pravilu. Dekorativno pismo ukomponovano je u krugu prečnika 85 cm oko kojeg je prstenasti friz biljnog ornamenta (sl. 5). Oko tri prozora trećeg reda izveden je ornamenat ,također biljnog karaktera. Sredinom tih friznih motiva pružaju se grančice valovitog kretanja na kojima se nalazi list ili cvijet dekorativnog karaktera. Zelena boja upotrijebljena je za podlogu dok crvena služi kao akcenat na cvjetićima. Crna kontura, kao obavezni elemenat ove dekoracije, razgraničava odnos boja.

U donjim zonama centralno mjesto zauzima mihrab, arhitektonski skromnih, ali zato skladnih formi koji je također ustupio prostor slikarskoj dekoraciji. Prilikom sondiranja na ovom mjestu nađeno je sedam bojenih slojeva od čega pet sa vrlo interesantnim motivima (sl. 6). Kako nismo bili sigurni da ćemo na donjem sloju otkriti fragmente, koji će biti dovoljni za rekonstrukciju, prvo je pristupljeno otkrivanju i uzimanju potrebne dokumentacije na trećem sloju, kao i nekim fragmentima ispod ovog, a tek potom odlučili smo se na odstranjivanje svih bojenih namaza da bismo u cjelini otkrili prvi, za nas najinteresantniji sloj.

Dekoracije ovog sloja izvedene su na krečnoj podlozi ravnomjerno nanesenoj na fino klesane kamene blokove od kojih je napravljen mihrab. Vezivno sredstvo za pigmente je organskog porijekla, na bazi kazeina, pa je prema tome, ovaj dekor rađen tehnikom al seco — suho na suho. Bilo je vrlo teško odstraniti bojene i krečne premaze, a da se ne ošteti sloj na kome su se nalazili vegetabilni ukrasi najstarijeg perioda. Na zidnoj površini mihraba, koja uokviruje središte sa nišom, izveden je biljni ornamenat. Na cijeloj površini, oštrim predmetom ugravirani su pravougaonici u koje je ucrtana osnovna konstrukcija arabeske, a potom je prostoručno, kistom izvučena crna tanka kontura glavnih elemenata ornamenata (ruže, cvjetovi i cvjetići na isprepletenim grančicama). Paleta ovog umjetenika svedena je na nekoliko boja: rumena-žuta, cinober crvena, kobaltno plava i crna, s tim što je crvenu, plavu i crnu nijansirao sa dodatkom bijele boje.

Konstrukcija i uskovitlanost graciozne arabeske, u kojoj je osnovni oblik krug, sa težnjom prelaska u spiralu, presječen istostraničnim trouglom, iskorištena je za preplete grančica na kojima su ucrtane ruže, cvjetići, cvjetovi i listići sa jednim većim stiliziranim listom (sl. 7).

Odmjereni koloristički odnos, izveden u kontrastima crno-bijelo, ili iznijansiran nježnim tono-

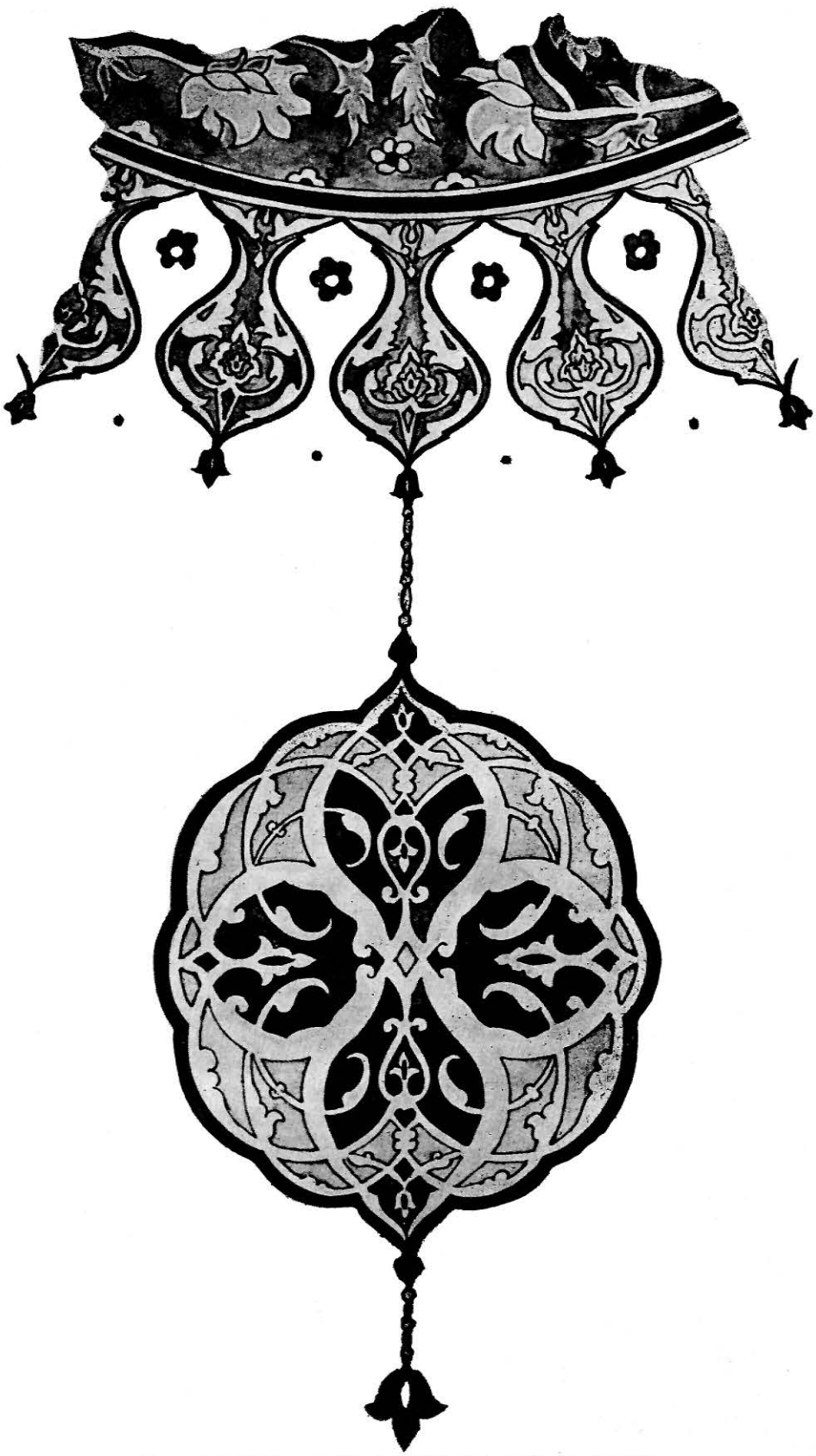

Sl. 3. Fragment rozete u tjemenu kupole sa motivom stilizovanih vaza ukomponovanih u prstenasti friz.
Crtež J. Z.

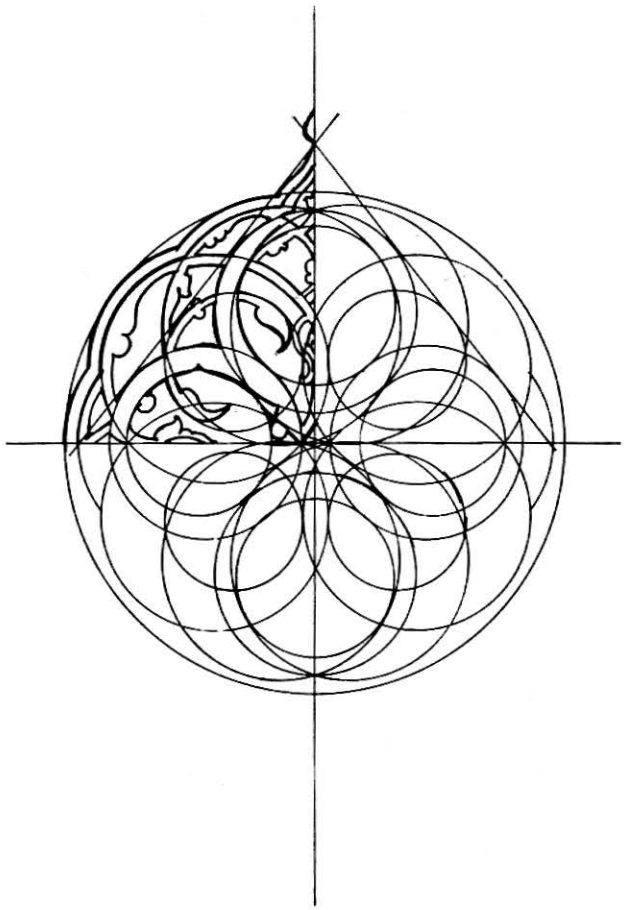

Sl. 4. Motiv medaljona sa analizom i šemom komponovanja. Crtež J. Z.

vima ružičaste, plave, zelene i sive, osnovni je kvalitet ove dekoracije.

Ispod stalaktita, u udubljenom dijelu niše mihraba, otkrivene su prvotne dekoracije sa elementima prelomljenog luka pod kojima su kaligrafski natpisi skoro obavezni u mihrabu.

Kako je malter obijen sa svih površina kubusa, izuzev južnog zida, na lunetama dva prozora u donjem redu otkriveni su motivi biljne dekoracije. U trouglastoj površini ukomponovan je ornamenat čiji je osnovni motiv vijenac, vrlo često upotrebljavan u turskim dekoracijama, a koji je u stvari, proistekao iz žanra stilizovanih životinjskih motiva (predstava zmaja) i tako transformiran da je izgubio svoj simbolični smisao i poprimio apstraktni-biljni karakter. U centru ovog motiva stilizovana je ruža od koje idu po dvije uvojite grančice prema uglovima trokuta prepličući se sa glavnim vijencem (sl. 8). Grančicama su dodati listići i cvjetovi karanfila koji formiraju zviježđa i arabesku čini vrlo interesantnom. Boja, koja je nanijeta vrlo odmjerenim tonovima (zelena, crna, plava, crvena), zapostavljena je u odnosu na harmoniju linija i oblika.

Sagledavajući mjesta na kojima su nađeni fragmenti najstarijeg bojenog sloja, uočljivo je da je autor ovog djela veoma dobro poznavao zakonitosti dekorativne kompozicije. Kompozicione cjeline prilagođene su arhitektonskim oblicima građevine i usklađene sa dominantnim stilom tadašnjeg vremena. Formirane kompozicije, raspoređene na glavnim arhitektonskim elementima, raščlanjuju objekat etažno u tri zone, naglašavajući tako vrednote oblika (kupola, trompe, kalota) i otkrivajući estetske vrijednosti detalja (stalaktiti, mihrab, mimber i dr.). Koncentrisanjem motiva u dvije glavne tačke ostavlja se praznina koja u isto vrijeme pruža mogućnost odmora i produbljuje vizije.

Po karakteru pojedinih motiva ornamentika Ferhadije džamije u Sarajevu spada u grupu starijih zidnih dekoracija koje su u naše krajeve prenesene iz Male Azije. U odnosu na podjelu dekorativnih stilova turskih istoričara umjetnosti dekoracije ovog sloja pripadaju grupi tzv. rumi-ornamenata,[9] koje također srećemo i u Aladža-džamiji u Foči.[10]

Drugi slikani sloj

U početku ispitivačkih radova nismo bili sigurni da ćemo otkriti cjeloviti izgled najstarijeg bojenog loja, pa smo išli na otkrivanje dekorisanih površina koje su se tokom rada nametale svojom očuvanošću i snagom kolorita. Ovo se pokazalo opravdanim zato što u srednjim zonama, gdje prevladava ovaj sloj, nismo otkrili značajnije tragove ranije dekoracije tako da su prilikom rekonstrukcije, ovim dekorom, upotpunjene zidne površine.

Slikarije ovog sloja su čisto biljnog porijekla i to se jasno može uočiti iz najbolje očuvanih cjelina, u kalotama i središnjem dijelu mihraba. I na površinama kupole pronašli smo nejasne tragove boje koji pripadaju ovom sloju.

U tamburu kupole, na površinama zida između osam prozora, samo na jednom mjestu (sjeveroistočni dio) otkriveni su blijedi tragovi boje, koji pokazuju da je ovih osam polja bilo ukrašeno motivima stabala sa granama, lišćem i plodovima. I mada je pronađeni fragmenat neznatne veličine ipak se na njemu može uočiti sličnost sa dekorom izvedenim u tamburu Koski-Mehmedpašine džamije u Mostaru.[11]

Špalete oko osam prozora ukrašene su jednostavnim biljnim motivom koji sačinjava vijugava grančica sa lišćem i cvijetom ljiljana. Na sličan

[9] Celal Esad Arseven, Les arts decoratifs turcs, Istanbul-Milli Egitimi Basimevi, str. 87, 88.
Ernst Diez-Oktay Aslanapa, Turk sanati, Istanbul universitesi edebiyat fakultesi yayinlarindan, 1955, str. 28.

[10] Zdravko Kajmaković; Konzervatorsko-restauratorski radovi na orhamentima Aladža-džamije u Foči, Naše starine XII Sarajevo, 1960, str. 113—128.

[11] Autor je u 1968. godini vršio ispitivačke radove na Koski-Mehmedpašinoj džamiji u Mostaru i sačinio program za obnovu i uređenje enterijera.

način ukrašen je i donji red prozora, samo s tom razlikom što je u sredini za glavni motiv upotrijebljen plod nara.

Četiri kalote predstavljaju zasebne dekorativne cjeline, dok je svaka kalota podijeljena rebrima na pet polja. Polja između rebara oslikana su motivima drveća (čempresi), koji se nalaze u gornjem redu. Srednji red ukrašen je sa po jednim cvijetom u svakom rombu, a donja polja oslikana naizmjenično motivom stabala i vazama sa cvijećem. Čempresi, čija su stabla izvedena smeđom, a šematizovane krošnje lisnato-zelenom bojom, slikani su slobodno i, mada poredani jedan do drugog, ne izgledaju monotono. Motiv čempresa često je zastupljen u dekoracijama ove vrste zato što su ovom drvetu pripisivane mistične osobine, uz to predstavlja simbol zagrobnog života. Stilizovano drveće, čija je krošnja izvedena samo konturom po šemi čempresa, ispunjena je lišćem dekorativnog izgleda. Šest panoa najdonjeg reda u kalotama ukrašeno je vazama sa buketima tulipana. Vaze se ne ponavljaju po tom obliku, ni po vrsti cvijeća koje se u njima nalazi. Ovi motivi slikani su čistim bojama (crvena, plava, zelena, žuta), neobičnom lakoćom, i po tretmanu teže ka realizmu.

Istu svježinu imaju dekoracije izvedene na panou iznad stalaktitnog ukrasa mihraba, ali su konkretnije u načinu komponovanja i stilizacije. Na sivobijeloj podlozi izvedene su dvije vertikalne grančice zelene boje koje služe kao plan dekora. Duguljasti listovi sa stilizovanim cvjetovima karanfila i tulipana ispunjavaju ostali prostor. U središtu panoa izveden je motiv sa stilizovanim zumbulima. Frizni pano, koji uokviruje mihrab, ukrašen je medaljonima sa stilizovanim biljnim motivima. Medaljoni su povezani dvjema isprepletenim trakama koje formiraju dekorativni čvor. Na vodoravnom dijelu ovog panoa izveden je kaligrafski natpis.

Stalaktitni ukrasi kolorisani su bojama zastupljenim u dekoracijama prvog i drugog sloja. Boja na ovim mnogouglastim tijelima ima za cilj da istakne plastične vrijednosti detalja.

Ove dekoracije čisto floralnog karaktera teže na nekim mjestima ka naturalizaciji i imaju sve osobine stila XVIII vijeka sa vidnim izrazom lokalnog ukusa. Lakoća umjetničkog izraza postignuta slobodnom improvizacijom slikara je osnovna vrijednost drugog sloja.

Analiza stanja i tehnika rada

Zidna dekoracija prvog sloja izvedena je na debeloj malternoj podlozi nabačenoj u dva navrata. Prvi, crveni sloj, spravljen od dva dijela kreča i dva dijela mljevene cigle-breče, prekriva kamene i sedrene blokove u ravnomjernom nanosu debljine šest do deset milimetara. Preko ovog sloja nabačen je tanko malter od kreča i sjeckane kudjelje koja je služila kao armatura, koji je potom fino uglađen i kasnije prekriven krečom, odnosno malo toniran bojom. Na ovako brižno pripremljenoj podlozi slikar je oštrim predmetom ugravirao polja u kojima su izvedeni elementi dekora. Vezivno sredstvo za pigmente je organskog porijekla, na bazi kazeina. Boje su nanesene vrlo tanko i ravnomjerno zahvaljujući fino mljevenim pigmentima U skali boja, koje su ovdje zastupljene, samo su crna, crvena i rumena žuta zadržale svoj izvorni sjaj, dok je kod plave i zelene, došlo do dekolorizacije, djelomično uticajem svjetlosti a u većoj mjeri uslijed neotpornosti na kreč.

Ostali slojevi kasnijih dekoracija došli su direktno preko starih s tim što su prethodno nekoliko puta prekrečene sve zidne površine. Na nekim mjestima, a najčešće u podnožju kupole i kalotama, našli smo znatne površine novijeg maltera po sastavu sličnog najstarijem, s tim što su umjesto kudjelje za armaturu upotrijebili isjeckanu ražovu slamu. Može se pretpostaviti da je na pomenutim mjestima došlo do prokišnjavanja i prodora vlage uslijed pomjeranja olovnog pokrova. U posljednjih devet decenija, preciznije rečeno: krajem prošlog i u prvoj četvrti ovog vijeka, izvršeno je radikalno uređenje enterijera. Tom prilkom obijen je stari malter, koji je zbog izvanredne čvrstine ipak ostao na onim mjestima gdje se nije isplatilo insistirati na potpunom obijanju. Zahvaljujući solidnoj zanatskoj predradnji upravo na tim mjestima naišli smo na više bojenih slojeva dekora iz različitih vremenskih epoha koji nosi njihovo obilježje i stil.

Program radova i njihovo izvođenje

Jedna na prvi pogled jednostavna stvar kao što je bojenje prostora mora da bude predmet analize,

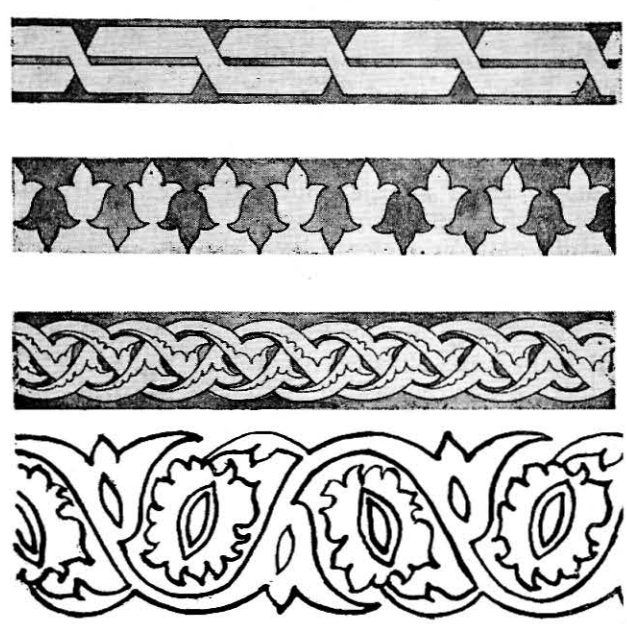

Sl. 5. Frizni motivi dekoracije prvog sloja pronađeni u donjem dijelu kalora, oko prozora i na glavnom vijencu kupole. Crtež J. Z.

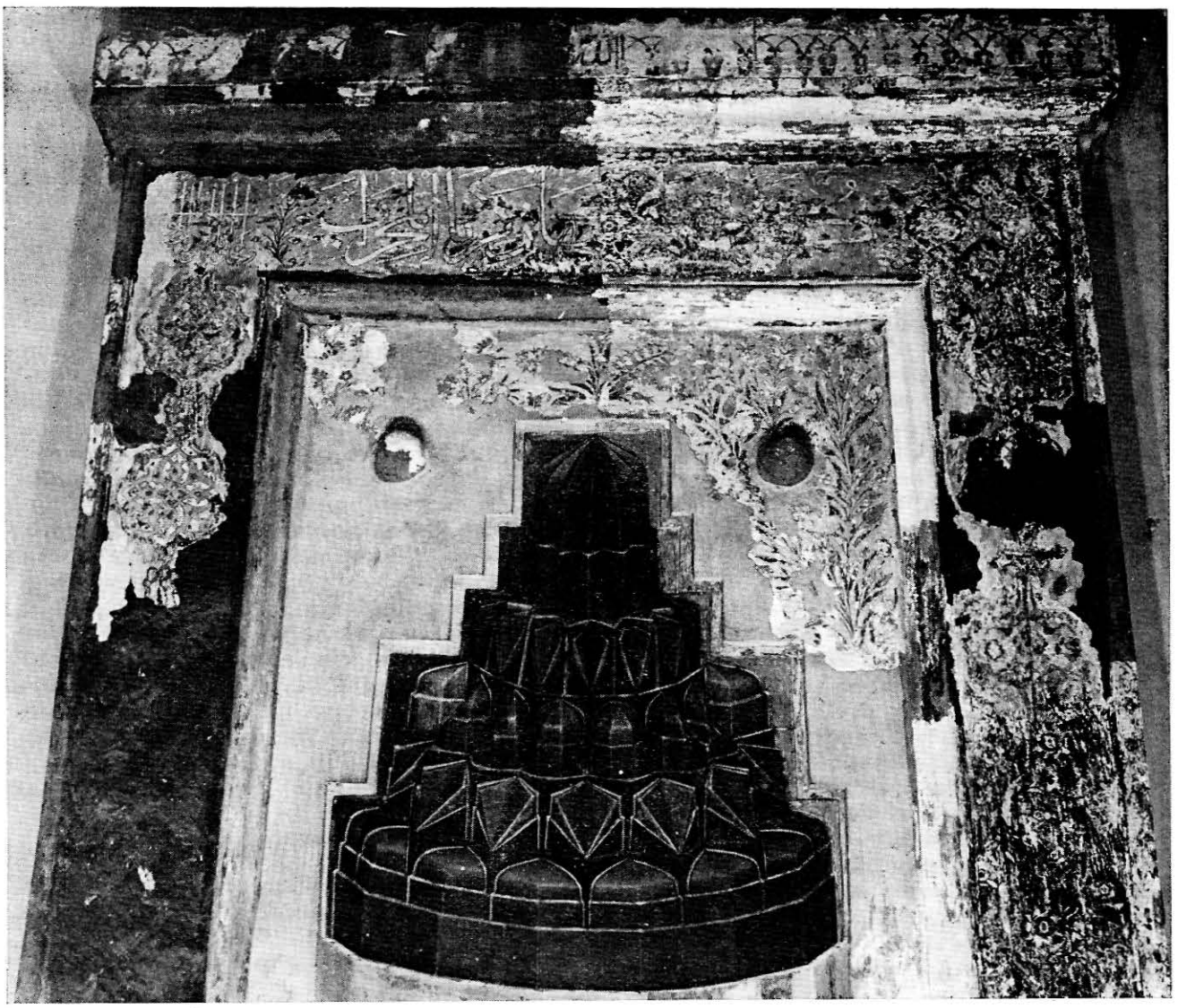

Sl. 6. Detalj mihraba Ferhadije džamije u Sarajevu, u toku konzervatorsko restauratorskih zahvata.

jednako kao i pitanje unutrašnjih detalja[12] i poslije razmatranih mogućnosti usvojeno je u ovom slučaju najbolje rješenje koje se može primijeniti na nizu sličnih objekata na kojima je na ovakvim stvarima najmanje učinjeno.

Zadaci koji su obuhvaćeni programom rada izdvojeni su na slijedeći način:

Najprije su provedeni ispitivački radovi i sondiranja na svim površinama gdje smo pretpostavljali da se nalazi dekor ranijih epoha. Otkrivanje drugog bojenog sloja i uzimanje potrebne foto-dokumentacije kao i kopiranje na kartone u omjeru 1 : 1 a zatim traganje za najstarijim slojem. Ovo se pokazalo opravdanim jer na mnogim površinama nismo uspjeli pronaći najstariju dekoraciju tako da je ovom upotpunjena površina. Kako sa estetskog tako isto i sa istorijskog stanovišta morala se poštovati postojanost dekora jer je isti dokaz svog vremena. Međutim ovaj princip nametao je čitav niz problema među kojima je najznačajnije kako dovesti u sklad ta dva stila — produkta dva različita vremena. Kako se floralni stil prostirao srednjom zonom i središtem mihraba, u kome su crvena i zelena boja dominantne, moglo se zaključiti da se pažljivom izvedbom mogu dovesti u jedan odnos koji će upotpuniti izgled cjeline i dati željeni efekat cjelokupnom enterijeru.

Držati se osnovnog principa zaštite spomenika kulture: — konzervirati a ne restaurirati bilo je nemoguće iz prostog razloga što je novootkrivena ornamentika bila razbacana u fragmentima, s izuzetkom već ranije pomenutih mjesta čiji je dekor očuvan u cjelovitijem izgledu. Da bi enterijeru po-

[12] Džemal Čelić; Enterijeri, pitanje njihove zaštite i adaptacije (obnova enterijera jedne džamije) »Naše starine« X, Sarajevo 1965, str. 43.

vratili autentičan izgled u predloženom tretmanu obuhvaćena su sva tri principa: konzervacija, restauracija i rekonstrukcija, zavisno od estetske vrijednosti slikanih površina kao i ugroženosti pojedinih partija dekoracije. Ovakav prilaz ima puno opravdanje zato što se radi o dopunjavanju ranije uništenih površina elementima koji se ponavljaju.

Konzervatorski zahvat proveden je na svim partijama gdje je pronađena dekoracija — in situ. Prilikom odstranjivanja krečnih i bojenih premaza mehaničkim putem, stanje na nekim površinama bilo je tako da je zbog podklobučenosti svakog momenta postojala mogućnost odvajanja maltera i uništenja površine sa arabeskama. Na takvim mjestima odmah se pristupilo fiksiranju podloge kazeinsko-krečnim mlijekom na način injektiranja, dok su slobodni rubovi obšiveni kazeinsko-krečnim malterom. Na ostalim površinama konsolidacija podloge i fiksiranje bojenog sloja obavljeni su poslije čišćenja. Bilo je i površina koje su se izvanredno čvrsto držale za svoj nosilac-kamen. Naročito jaka podklobučenja nalazila su se na fragmentima friznog prstenastog motiva i na medaljonu, prvom od tjemena kupole u pravcu mihraba, zatim u jugoistočnoj i jugozapadnoj kaloti. Cjelovitiji konzervatorski postupak proveden je na lunetama dva prozora pored mihraba i na dekoracijama mihraba.

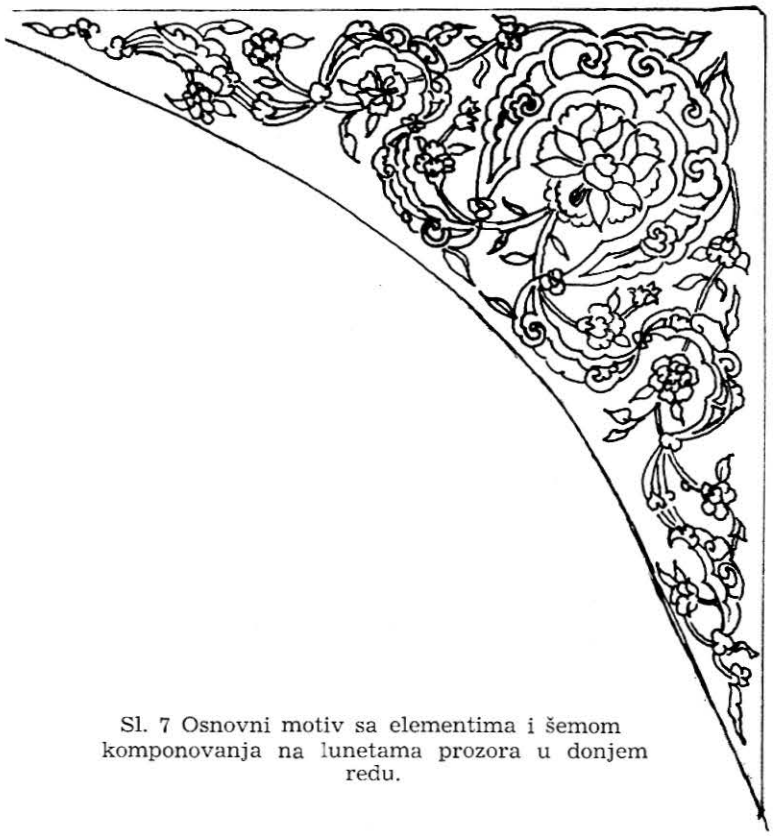

Sl. 7 Osnovni motiv sa elementima i šemom komponovanja na lunetama prozora u donjem redu.

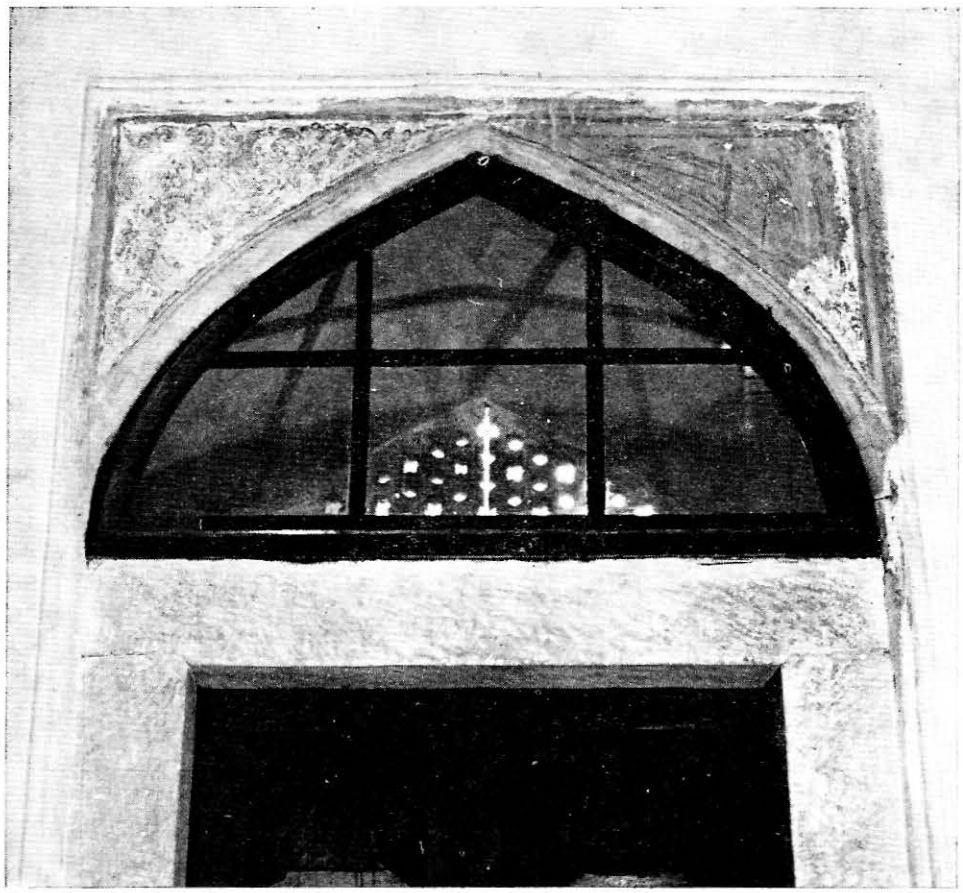

Sl. 8 Dekoracije XVI vijeka pronađene na lunetama prozora u donjem redu

Mnogi fragmenti, odnosno cjeline, novootkrivene dekoracije imali su još uvijek svjež izgled boja izuzev onih mjesta gdje su kasniji namazi, zbog izuzetne jačine veziva, prilikom odvajanja strapirali već ranije pulverizirani bojeni sloj. Takva mjesta pažljivo su restauririrana kezeinskom temperom, i tek toliko da bi dobili potpunu sliku tretiranog ornamenta. Po završetku manjih restauratorskih intervencija moglo se vidjeti čime i u kojoj mjeri raspolažemo. Kako ni jedan od medaljona nije sačuvan u cjelini, a nisu bili najjasniji i ornamentalni motivi prstenastog friza oko centra kupole, na mihrabu i lunetama prozora, pristupili smo njihovoj rekonstrukciji na

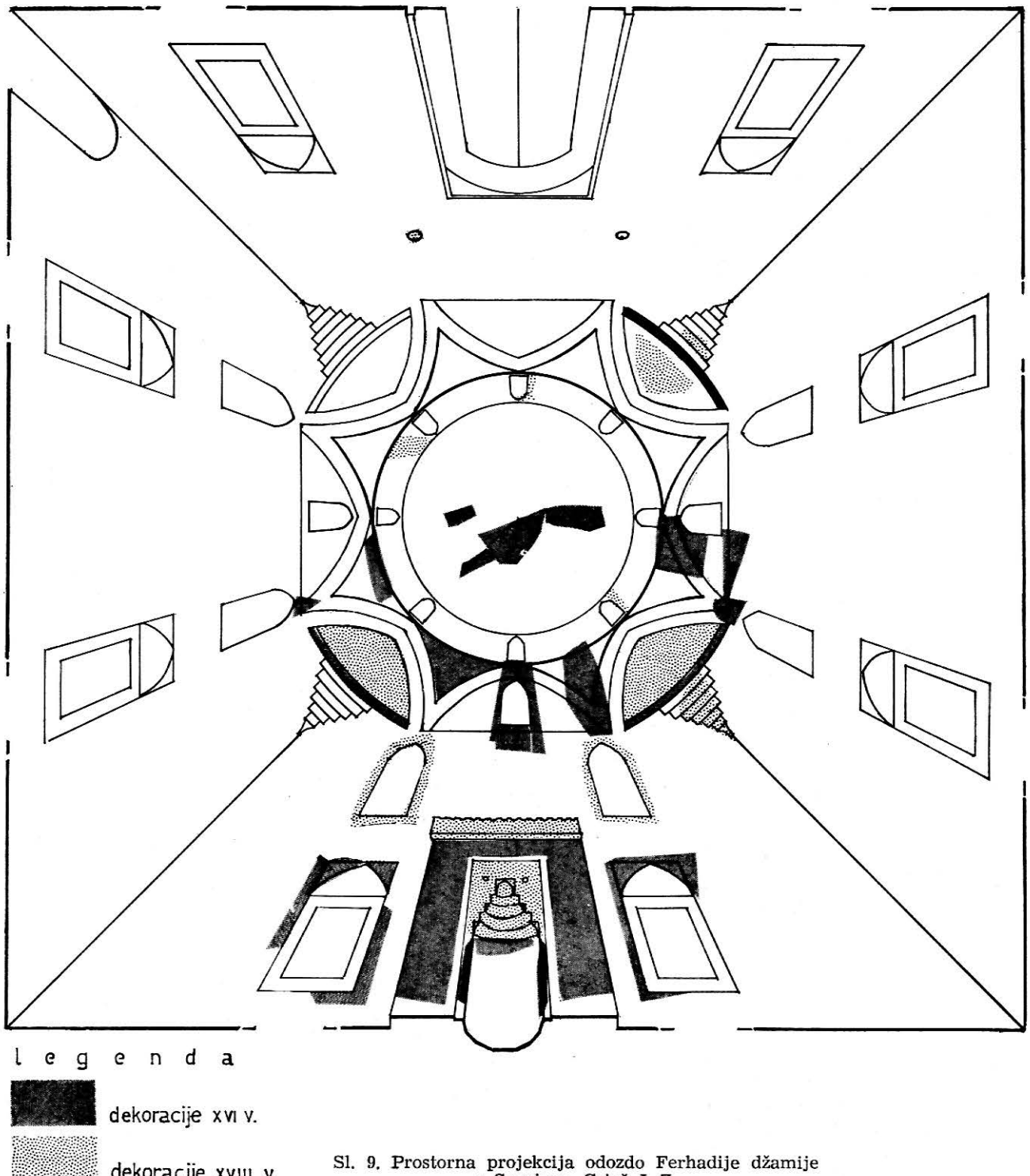

Sl. 9. Prostorna projekcija odozdo Ferhadije džamije u Sarajevu. Crtež J. Z.

osnovu jasnih detalja. Kako je slikar »Ferhadije«, prilikom izvedbe u prostoručnoj improvizaciji, odstupao od osnovne zakonitosti ornamentike u manjim sekundarnim detaljima, nije bilo dovoljno samo ih prekopirati na paus papir i prenijeti na drugu stranu u obrnutom položaju, pa smo bili primorani na analiziranje osnovnih zakonitosti konstrukcije motiva i kompozicije u (fragmentima) naznačenom prostoru. U centru kupole fragmenat otkrivene dekoracije nije bilo moguće rekonstruisati, a da ne zapadnemo u riskantnu improvizaciju. Zato smo u ovom prostoru ukomponovali kaligrafski natpis sa tekstom koji stoji u skladu sa osnovnom namjenom ove građevine i koji obično zauzima to mjesto — primjer Aladža-džamije u Foči.[13]

Na osnovu otkrivenih fragmenata pokazalo se da i prvi i drugi sloj, koje tretiramo, imaju osnovnu boju zidova bijelu, ali koja je vremenom dobila patinu.

Izložena koncepcija zadovoljavala je investitora — vlasnika spomenika kulture. Svi originalni dijelovi dekoracije zahtijevali su prilagođavanje rekonstruisanih površina u odgovarajuću cjelinu, i dokaz su da nije vršena nikakva improvizacija.

Poslije obavljenih priprema, koje su uključile nastavak obijanja maltera gdje god je bilo potrebno, pristupilo je nabacivanju novog maltera (špric, grubo i fino malterisanje) a potom zidarskom krečenju u dva navrata. Bojenje praznih zidnih površina izvođeno je u svjetlom tonu, koji je približan originalnom. Po obavljenom premjeru i obilježavanju mjesta gdje će biti izvedeni medaljoni, osnove njihovog oblika izvedene su šablonski, dok su konturiranja i kompletan konzervatorsko-restauratorski zahvat na mihrabu obavljeni prostoručno.

Izvođački radovi na uređenju enterijera vršeni su u periodu 1968/69. godine. a konzervatorski radovi na mihrabu u 1970. godini. Uporedo sa izvedbom dekora obavljeni su radovi i na uređenju ostalih dijelova enterijera. Svi dotrajali d r v e n i dijelovi na prozorima, vratima i mahfilu zamijenjeni su novim od zdravijeg drveta, dok je pod u cjelini izmijenjen. Stari drveni dijelovi ,kao što su kapci donjeg reda prozora i drugo, sa kojih je prethodno ostranjena uljana boja, očišćeni su, a zatim premazani tamnim orahovim bajcom i bezbojnim mat-lakom. K a m e n e površine: stubovi sa kapitelima i obrada mahfila, zatim mimber u cjelini i doprozornici, oslobođeni su namaza uljanih boja, a zatim pažljivo izbrušeni, čime je dobivena čista faktura kamena, koja uz drvene površine ostavlja prijatan dojam.

Za osam prozora u tamburu i tri na južnom zidu napravljene su perforacije (iverica) koje su zastakljene »klirit« staklima u boji.

Uz navedeno, vođeno je računa i o detaljima, kao što su pravljenje adekvatnih otvora za ugrađene ćupove u kupoli, koji (uz stalaktite) doprinose akustičnosti enterijera, zatim postavljanje 21 bakarnog lanca dužine 16 m, o koji je okačen luster od kovanog željeza osmougaonog oblika u sredini sa osmokrakom zvijezdom, a tako i ugrađivanje električne instalacije, čiji sa sijalična mjesta i štek doze tako raspoređeni da se ne nameću bitnim detaljima u enterijeru.

U toku radova predviđeno je uvođenje centralnog grijanja sa priključkom najbližem objektu--hotel »Evropi«.

Gledano u cjelini, sa obnovom enterijera možemo biti zadovoljni. Iskustvo stečeno u toku radova poslužiće da predstojeće zahvate na zidnim dekoracijama rješavamo sa više jasnoće i u skladu sa savremenim konzervatorsko-restauratorskim principima i metodama rada.

Navedenim zahvatom ovaj spomenik kulture postao je privlačan objekt u oblasti turističkog prometa ovog grada.

[13] Kaligrafske natpise sa odgovarajućim tekstom, u određenom omjeru na pausu, ispisao je Ešref Kovačević, saradnik Orijentalnog instituta u Sarajevu.

SUMMARY

WALL DECORATIONS OF FERHADIJA MOSQUE AT SARAJEVO

On the occasion of conservation and restoration works done in the interior

According to the inscription made in relief on a stone slab above the portal we learn that the mosque was erected in 969 hijratic year, i.e. in 1561—62, and that it was built by Ferhatbeg.

By the manner of proportionating of the main architectonic parts this mosque shows the full maturity of the building style of cupola mosques. The same as many other sacral objects of this type Ferhadija mosque has sculptor decorations made in stone. But nothing was known about its plastic decorations because they were covered with lime and painted layers.

During the period from 1968 to 1970 the works concerning the arrangement of the interior were carried out on the object. On that occasion the researches made by sonding of the painted wall layers with the aim to discover any possible old wall decorations, showed that there existed five painted layers from different periods, only two of them having valuable decorations.

The oldest, exceptionally nice decorations were found on the first layer. In the cupola and at the bottom of the corner calottes they were discovered in fragments while being in a more complete shape in the lunettes of the lower row of windows and especially on the mihrab.

By the character of some elements, motives of this layer belong to the group of the older ornamenta-

tion which was brought into our territory from Asia Minor in the sixteenth century and which may be classified as the »rumi« style decoration.

The second painted layer originates from 1761-62. The dedorations of this layer are of purely floral character, tending in some places to naturalization and having all characteristics of the eigtheenth century style with the evident expression of local taste.

Formed decorative compositions, disposed on the main architectonic elements devide the object harizontally into the three zones. The oldest decorations occupy the upper and the lower zone, while in the middle one we have decorations of later period.

In order to give the object its authentic view, in the course of works all the three principles have been applied: conservation, restoration and reconstruction which *depended* upon the damagements and the aesthetic value of some decorative unities.

Together with the works on the decoration, the works concerning the arrangement of other parts of the interior have been undertaken: cleaning of wooden and stone surfaces which by their factures produce a beautiful impression.

On the eight windows in the tambur and on the three ones in the southern wall perforations have been made and fit with coloured glass.

Also several copper chains bave been put following the model of the old ones upon which is suspended the lustre made of wrought iron.

The central heating with the connection to the nearest object (Hotel »Europe«) has been conveyed into the mosque.

Above mentioned works have contributed to render this monument of culture more attractive for tourists in Sarajevo.

RADOMIR BULATOVIĆ

PARTIZANSKA RADIONICA ORUŽJA U DRVARU 1941. GODINE

U Centralnom registru nepokretnih spomenika kulture Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine u Sarajevu, pod rednim brojem 390, upisana je zgrada ljevaonice preduzeća Šipad za opravku kola i lokomotiva u Drvaru.

Prva partizanska radionica oružja u Bosni i Hercegovini počela je proizvodnju ručnih bombi 1. augusta 1941. godine u Drvaru.

Dva su faktora uslovila da se partizani odluče na svojevrstan podhvat izrade ručnih bombi od dinamita, vodovodnih cijevi i cementa:

— nedostatak oružja i

— materijalna mogućnost za ovaj rad ,te partizanska snalažljivost.

Oružje i naoružanje naroda predstavlja za svaki ustanak i revoluciju značajan činilac za uspješan ishod borbe. Gotovo u svim krajevima Jugoslavije na ustanak su ustale slabo naoružane narodne mase. Vrhovna vojna komanda kraljevine Jugoslavije prilikom pripremanja kapitulacije države i armije organizovala je potpunu predaju svih sredstava naoružanja. »Oružje i ratni materijal ostaju načelno kod odnosnih jedinica. Ove će ga predati tek kada to bude naređeno, određenim organima njemačke oružane sile.«[1]

Istom naredbom uslijedila je zabrana uzlijetanja aviona kako bi se i oni predali njemačkim i talijanskim vojnim vlastima. Također je predviđena predaja transportnih sredstava i svih vojnih postrojenja Jugoslavije. Bilo je predviđeno da se prekršitelji ove naredbe strogo kazne .

Tako su okupatori olako došli do cjelokupnog ratnog naoružanja Jugoslavenske arimije koje je stečeno trudom svih naroda u dužem vremenskom periodu. Zato je razumljivo da ustanici početkom ustanka nisu imali dovoljno oružja. Tako, na primjer, na Kozari je početkom ustanka, 1941. godine, bilo samo 27% savremenih pušaka u rukama ustanika, u Podgrmeču 15%, Lici 32%, u Baniji oko 35%.[2]

Bilo je slučajeva da pojedinci Jugoslavenske vojske nisu htjeli predati oružje okupatoru nego su ga donijeli kućama i sakrili. A, postoji i tradicija da se oružje očuva za svaku eventualnost, tako da se kod ustanika početkom ustanka 1941. godine našlo raznih vrsta pušaka koje su preostale iz ranijih vremena: puške kremenjače, kapislare, razni tipovi kubura i lovačke puške. I Krajišnici su bili ovim oružjem naoružani, ali je bilo i nešto modernijih pušaka.

U Drvaru je ustanak počeo 27. jula 1941. godine. Pripremama za borbu u ovom kraju rukovodio je CK KPJ za srez Bosansko Grahovo, pri kome je formiran Vojni komitet sa sjedištem u Drvaru.

U vrlo kratkom vremenskom periodu sprovedene su pripreme za oružanu bitku. Vojni komitet primio je naređenje 18. jula da se odmah otpočne sa borbom. Zahtjev je uputio oblasni partijski komitet. Vojni komitet je preimenovan u Štab gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo i okolinu. Do 24. jula Štab je formirao tri partizanska odreda: na Kamenici, Crvljivici i Javorju.[3] Borci sva tri odreda imali su tada 180 pušaka, 3 puškomitraljeza i oko 100 ručnih bombi. U zoru 27. jula partizani su napali Drvar u kojem se nalazilo oko 350 ustaša i domobrana. Ustaše su pružile žestok otpor, dok su se domobrani predali partizanima. Drvar je oslobođen.[4]

Ustanak se širio i po ostalim mjestima ovog područja. Stvorena je slobodna teritorija na kojoj je djelovalo nekoliko hiljada naoružanih partizana, kojima je potrebno još oružja da bi se povećala udarna snaga ustanka. Zato je nestašica oružja formirala ideju o sopstvenoj izradi oružja. Već prvih dana ustanka, jula 1941. godine, Centralni komitet KPJ i Glavni štab POJ ukazivali su na potrebu izgradnje partizanskih radionica oružja. U naredbi Vrhovnog komandanta od 12. 10. 1941. partizanskim odredima širom zemlje postavljen je slijedeći zadatak:

»Partizanske radionice oružja razvijajte do maksimuma. Nemojte zazirati od ideja i predloga koji su puni idealizma i liče na fantazije nedoraslih kadrova, odnosno polustručnjaka. Tim ljudima

[1] Vidi naredbu Vrhovne komande od 19 aprila 1941. godine pod brojem 201.

[2] Vesnik I, Vojni muzej JNA, Beograd, 1954. str. 166.

[3] Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945. Beograd, 1964, str. 53.

[4] Ibid. na istom mjestu i Enciklopedija Jugoslavije tom 3, Zagreb, 1958, str. 103.

od samoinicijative dajte mogućnost da ostvare svoje ideje i dokažu šta mogu. Uvjereni smo da će mnogi pokušaji uspeti, da će mnogi radnici-partizani stvoriti novo oružje ili će uspeti da poprave staro i pokvareno«.[5]

I zaista ovo se ostvarilo u Drvaru već 1. augusta 1941. godine. Tome je, pored ostalih okolnosti, doprinio i industrijski razvitak Drvara početkom XIX vijeka i kasnije.

Intenzivniji industrijski razvitak Drvara počeo je 1900. godine, kada je austrijski industrijalac Otto Steinbeis osnovao Preduzeće za iskorištavanje šuma: Bosnische Forstindustrie Aktiengesellschaft — Otto Steinbeis. Kasnije je ovo preduzeće promijenilo ime i nazivalo se Šumsko industrijsko preduzeće, a danas je to »Šipad«.

U namjeri da obezbijedi trajnu eksploataciju šumskog blaga ovog kraja Otto Steinbeis je zakupio velike komplekse šuma u drvarskoj okolini. Zatim je pristupio izgradnji saobraćaja. Do tada je Drvarom prolazila samo cesta od Petrovca prema Grahovu i Kninu, a onda je ovaj austrijski industrijalac izgradio uskotračnu željezničku prugu od Drvara do Knina. U cilju što potpunijeg iskorištavanja drvne mase ovog područja, podignuta je i pilana sa 16 gatera, tvornica celuloze i bačava i uređaji za impregnaciju drveta.[6]

Ovakav industrijski proces razvitka u Drvaru nastavljen i nakon protjerivanja austrijskih kapitalista iz ovog kraja, kao i iz cijele Jugoslavije, 1918. godine. Prirodno da je pojavom industrije niklo jezgro radničke klase u Drvaru, koja je pokazala snagu u periodu priprema za ustanak, kao i kasnije tokom razvitka oslobodilačke borbe.[7] Nije slučajno što je u Drvaru počela proizvodnju jedna od prvih partizanskih radionica oružja u Jugoslaviji i prva partizanska radionica oružja u Bosni i Hercegovini.

Partizanski način ratovanja specifičan je između ostalog i po tome što ga karakterišu kombinovani iznenadni napadi, prepadi i druge forme gerilske taktike ratovanja, gdje su ručne bombe imale ofanzivnu i defanzivnu namjenu ratovanja. Svjesni značaja i uloge ručnih bombi partizani su došli na ideju da ih sami proizvode, i to je faktično bilo moguće ostvariti već odmah poslije oslobođenja Drvara kada su partizani došli u posjed željezničke radionice u ovom mjestu.[8]

Zgrada ljevaonice imala je jednu veliku halu i šest manjih prostorija u kojima su se nalazili:

ljevaonica,
mašinsko,
montažno i
tokarsko odjeljenje.[9]

Spoljni zidovi zgrade napravljeni su od lomljenog kamena, na vanjskoj površini fugovani iznutra omalterisani. Ostali zidovi su od kombinacije kamena i opeke. Dograđeni djelovi zgrade parcijalno su izrađeni od betona i jelove građe. Podovi su od nabijene zemlje. Krovna konstrukcija je drvena sa pokrivačem od užlijebljenog crijepa. Stolarija je izgrađena od čamovog neobrađenog drveta. Na mjestu gdje je peć za livanje željeza izrađen je željezni plato. Do njega vode željezne stepenice sa ogradom. Na zapadnoj strani dograđeno je kupatilo i magacin za smještaj željeza, što je donekle izmijenilo prvobitni izgled zgrade.[10]

Prilikom zauzimanja Drvara, 27. jula 1941. godine partizani su zarobili 6 tona eksploziva koje je ovamo dopremilo Šumsko industrijsko preduzeće, (danas »Šipad«) uoči kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, čime je stvoren osnovni materijalni preduslov za rad prve partizanske gerilske radionice oružja u kojoj su izrađivane ručne bombe i opravljano drugo oružje.

Već prvog augusta partizani su pristupili obnavljanju Željezničke radionice, a dva dana kasnije pristupili su izradi prve ručne bombe. Ideju za ovaj pothvat dali su drugovi Ljubo Babić, Milutin Morača i Vaso Trikić. U Radionici je tada radilo 39 radnika. Za rukovodioca izrade prve partizanske bombe postavljen je Miloš Bauk. Tehničko ustrojstvo bombe dali su Mile Ljubičić i Pero Bauk.[11]

Tijela prvih bombi bila su od vodovodnih cijevi zvanih »role« po kojima su i te bombe dobile takvo ime (»r o l e«). Tip ovih vodovodnih cijevi rađen je od krhke legure koja se pod dejstvom eksploziva raspršuje u niz sitnih komadića koji formiraju gustu mrežu ubojnih šrapnela. Vodovodna cijev-rola, sječena je u dužini od po 12 cm, a svaki tako obrađen komad zatvaran je dancetom posebno za tu priliku obrađenog lima. U tako obrađenu vodovodnu cijev — tijelo bombe, čvrsto je utisnut dinamit sa eksplozivnom kapsulom i sporogorućim štapinom ili mićom, kako to narod naziva. Mića je bila postavljena na gornjem dijelu prema otvoru cijevi povezana sa »rudarskim čikom«.[12] Dužina štapina od otvora bombe pa do njegovog drugog kraja iznosi 4 cm. To je dužina miće koja prenosi vatru do eksploziva za 4 sekunde. Da bi se aktivirala ova ručna bomba, prvo bi se palio štapin na vanjskom kraju, a zatim se vatra prenosila štapinom do kapsule u dinamitu i nastajala je eksplozija koja sitni tijelo bombe u niz komadića ubojnog djelovanja.

Težina ovako izrađene ručne bombe iznosila je oko 700 grama, prvi njen primjerak isprobao je

[5] Vojna enciklopedija, tom 7, Beograd, 1965, str. 739.

[6] Ibid. str. 103.

[7] Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda, knjiga 1, tom IV, str. 21.

[8] Vojna enciklopedija, tom 8, Beograd, 1965. str. 739—740.

[9] Vidi sl. br. 1-skica osnove prizemlja zgrade.

[10] Fotos zgrade nalazi se u dokumentaciji ovog spomenika u Zavodu za zaštitu spomenika kulture B i H.

[11] Ibid. dokumentacije ovog spomenika Revolucije.

[12] Vesnik I, Vojni muzej JNA Beograd 1954, str. 166.

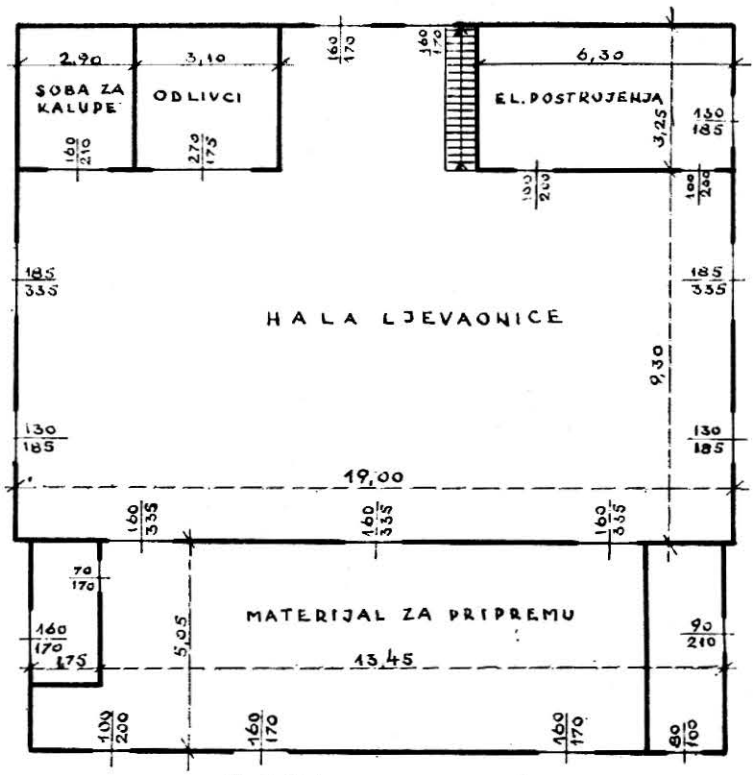

Sl. 1-Skica osnovne zgrade

6. augusta, na lijevoj obali rijeke Une, Vladimir-Vlado Četković, španski borac.[13]

Ta prva proba pokazala je odlične rezultate. pod dejstvom eksploziva, bomba je stvarala ubojnu zonu do 40 m i opasni bojni sektor do 100 m. Ohrabreni tim uspjehom, partizani su prešli na masovniju proizvodnju ručnih bombi tipa »r o l a«, pa se za nepun mjesec dana broj od 39 zaposlenih radnika u Radionici učetverostručio.[14]

Do druge polovine augusta 1941. godine izrađeno je oko 400 komada ručnih bombi ovog tipa, čiji se primjerci čuvaju u Muzeju 25. maj u Drvaru, Vojnom muzeju u Beogradu i nekim drugim muzejima i institucijama.[15] Kada su bile potrošene rezerve vodovodnih cijevi Miloš Bauk, rukovodilac Radionice, došao je na ideju da partizani izrađuju nove ručne bombe pravljene od cementa, pijeska i eksploziva. Prvu takvu bombu izradio je Vlado Zorić. U prisustvu Ljube Babića i Nikole Kotla, 16. augusta 1941. godine izvršen je prvi opit sa cementnom bombom, koja je punjena sa nešto više eksploziva od »r o l e« i zato stvarala jaču eksploziju. A, to je bio važan faktor za borce NOB-e, jer je pojačavao moral boraca i naroda. I inače, bomba »c e m e n t u š a« pokazala je dobre borbene rezultate, pa se brzo pristupilo njenoj masovnoj proizvodnji, usled čega se povećao i broj radnika u Radionici oružja. U septembru 1941. godine radilo je 186 radnika u Radionici oružja, od kojih su bili 82 kvalifikovani. Radilo se u tri smjene.[16]

U Radionici radnici-partizani izradili su 8 blok-šablona u kojima su lijevali po 10 bombi. Ustvari je to kutija sa 10 manjih kalupa-šablona za svaku bombu. Kalupi su pravljeni od daske koja je prethodno premazivana svinjskom mašću, da bi se, nakon čvrstog vezivanja cementa sa sitnim pijeskom, lakše izvadila tijela bombi iz ležišta.[17] Proces izrade c e m e n t u š a ima nekoliko faza rada. Najprije se miješao cement sa sitnim pijeskom, a onda bi se toj masi dodavala voda kako bi se dobio žitak malter, da bi se zatim rijetka masa maltera stavljala u kalupe i ostavila tako da stoji dok se čvrsto ne poveže cement sa pijeskom. U vlažnu masu maltera postavio bi se »rudarski čik«, dinamit sa kapsulom i sporogorućim štapinom u sredini maltera, pošto je prethodno dinamit sa mićom umotan u mastan papir da voda ne bi ovlažila eksplozivno punjenje. Mića je spajala centralni dio

[13] Opširnije o narodnom heroju Vladimiru Ćetkoviću vidi u Zborniku narodnih heroja Jugoslavije, Beograd, 1958, str. 140—141.

[14] Vojna enciklopedija, tom 7, Beograd, 1965, str. 739—740.

[15] Vesnik I, Vojni muzej Beograd, 1954, str. 168.

[16] Vojna enciklopedija, tom 7, Beograd, 1965, str. 739—740.

[17] Tako se radilo u početku. Kasnije je umjesto masti na slobodnom prostoru zemljita šablon učvršćivan pomoću klinova sa vanjske strane koji su lako oslobađali tijela bombi nakon vezivanja cementa i pijeska. Time se proces izrade cementuša znatno ubrzao.

bombe sa eklplozivom i vanjskom stranom koja se aktivira pomoću vatre. Dužina miće iznosi 14 cm. Nakon provlačenja sporogorućeg štapina u tijelo cementuše, bomba se zatvarala cementnim malterom. Cementuša je imala dužinu 14, širinu 10, a debljinu 8 cm. Teška je oko 2 kg.[18]

Ovako izrađena bomba prelijevala se cementnim mlijekom, preko koga se onda u tri uzdužne paralelna udubljenja, na četiri strane, urezivalo 8 kvadrata veličine 1 cm. Ovako narezana bomba lakše se i ravnomjernije rasprskavala pod dejstvom eksploziva. No sve bombe cementuše nisu bile do kraja tako finirane, kao što se vidi i na datoj slici. U muzeju 25. maj u Drvaru ima ih bez ove konačne obrade. Radi toga i njihova težina varira od 1—2 kg.[19]

Da bi pojačali ubojno dejstvo bombe, partizani su punili cementuše sitnim komadima željeza. Ova bomba imala je ubojno dejstvo od 20—30 m i opasni bojni sektor do 100 m. O tome kakvo je borbeno djejstvo cementuše pokazuje i ovaj primjer:

»Prva cementuša bomba upotrebljena je protiv domobrana na cesti Petrovac—Ključ 3. IX 1941. godine. Prema sjećanju očevidaca, bomba je ba-

[18] Težina cementuše je nejednaka i iznosi od 1—2 kg, mada neki smatraju da je teška samo 1 kg. Ako je izrađena do kraja sa narezima po tijelu bombe, težina joj je oko 2 kg, kao što piše u nekim vojnim publikacijama (Vesnik I, Vojni muzej, Beograd 1954. str. 169).

[19] U praksi se ipak pokazala efikasnija od rola, jer rola se ne rasprskava uvijek u sitne komadiće kao cementuša, koja sitnim parčićima zasipa neprijatelja i prepada ga snažnom eksplozijom.

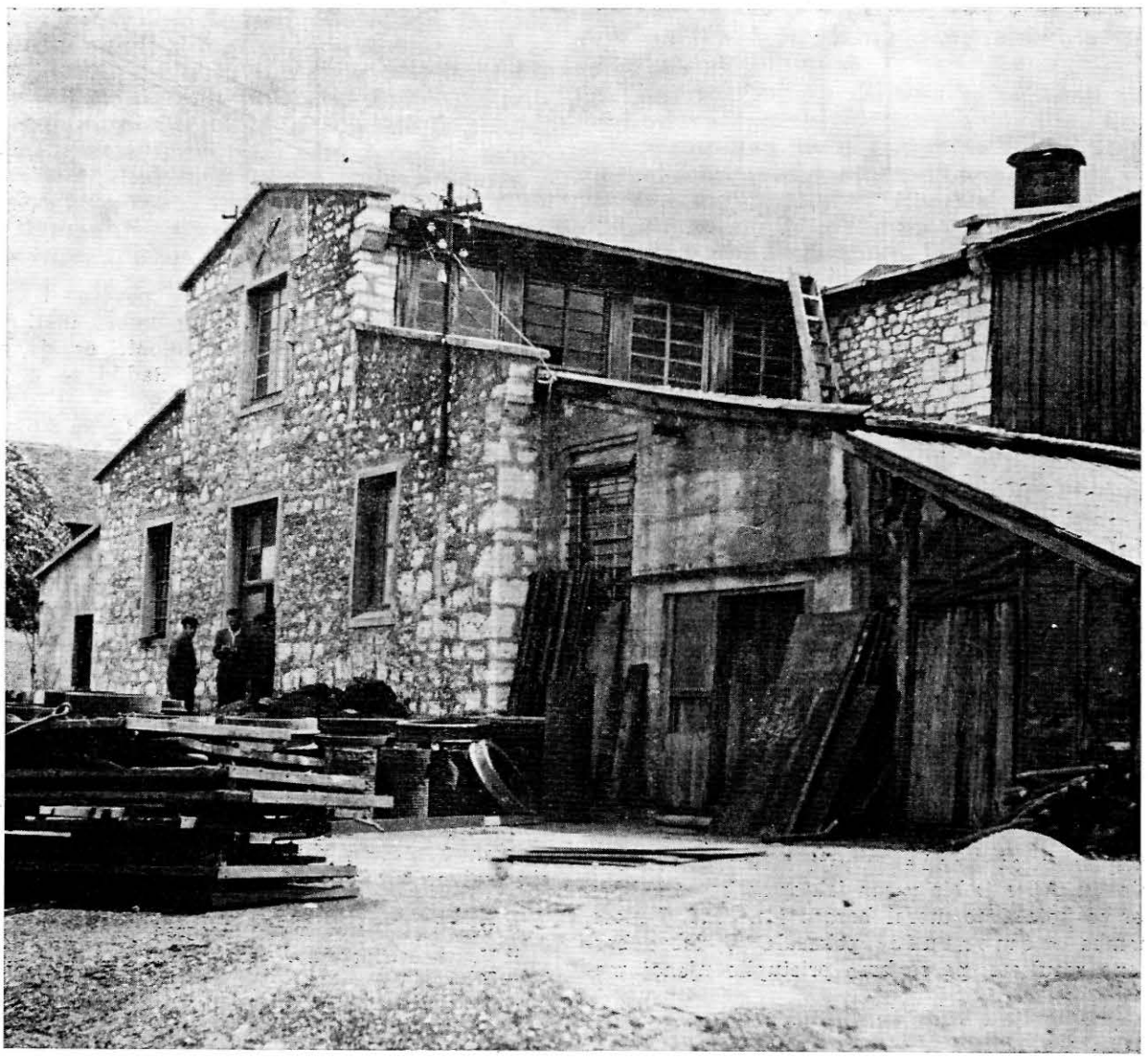

Sl. 2-Radionica oružja u Drvaru 1941. g.

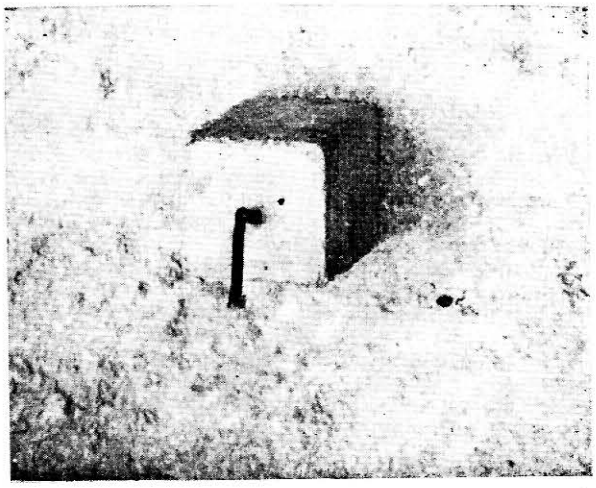

Sl. 3-Bomba cementuša

čena na ustaški kamion i od njenog dejstva, poginula su 3 a ranjena 4 vojnika-domobrana. Komadi bombe kao i eksploziv na nekoliko mesta potpuno su presekli daske drvene karoserije kamiona, a to najbolje pokazuje ubojnu moć cementne bombe«.[20]

Predpostavlja se da je u Drvaru u toku rada partizanske Radionice oružja izrađeno oko 4.000 bombi ove vrste. Cementuše su upućivane po svim ustaničkim krajevima Like, Bosanske Krajine i Korduna. Pored izrade ručnih bombi tipa »r o l a« oko 400 komada i »c e m e n t u š a« oko 4.000 komada u istoj radionici izrađeno je oko 50 nagaznih mina i opravljeno oko 100 pušaka, jedan kamion i nekoliko puškomitraljeza, a bilo je pokušaja izrade ručnih minobacača.

Prva partizanska Radionica oružja u Drvaru prestala je sa radom 25. septembra 1941. godine, kada je talijanska divizija »Sasari« uspjela da zauzme ovo mjesto.[21] Pri napuštanju Drvara, partizani su porušili Tvornicu celuloze i ložionicu i uništili sve što je moglo tada da korist okupatoru.

[20] Vesnik I, Vojni muzej, Beograd, 1954, str. 169.

[21] Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije 1941—1945, Beograd, 1964, str. 102.

U Enciklopediji Jugoslavije, tom 3, Zagreb, 1958, str. 104. navodi se da je proizvedeno oko 500 nagaznih mina. To je pretjerano s obzirom na to da je Radionica oružja radila nepuna dva mjeseca. Vjerovatno da se moglo proizvesti oko 50 nagaznih mina.

Résumé

LE PREMIER ATELIER PARTISAN POUR LA FABRICATION DES ARMES

Le premier atelier partisan pour la fabrication des armes a commencé de travailler le 1er août 1941 à Drvar libéré. Les partisans ont capturé, à l occasion de la libération de Drvar le 27 juillet 1941, six tonnes d'explosif que l'Entreprise pour l'exploitation des forêts et l'industrie de bois et des produits de bois »Šipad« avait transporté à Drvar pour ses besoins à la veille de la capitulation du Royaume de Yougoslavie. D' ingénieux partisans ont fabriqué des bombes à main de cet explosif et des conduits d'eau appelés »role« d'après lesquels on a donné le nom aux bombes »role«.

Quand il n'y avait plus de conduits d'eau, les partisans ont eu l'idée originale de produire des bombes à main en ciment et en sable en y ajoutant des pièces de verre et de fer. Ces bombes portaient le nom »cementuše« et étaient lourdes 1—2 kilos l'une tandis que »role« étaient moins lourdes, vers 700 grammes. L'effet meurtrier de ces bombes était de 30—40 mètres et le dangereux secteur meurtrier d'environ 100 mètres. Dans cet atelier on a produit vers 50 mines terrestres et on y a réparé un camion ainsi que d' autres armes partisanes. Quand les Italiens envahirent Drvar, le 25 septembre, la fabrication de ces bombes a été suspendue, mais plus tard on a formé d' autres ateliers partisans pour la fabrication des armes à travers la Bosnie-Herzégovine et dans les autres parties de Yougoslavie.

AZIZ DEFTERDAREVIĆ

PROBLEM OGRANIČENJA PRAVA SVOJINE NA ZAŠTIĆENIM OBJEKTIMA

Odlukom Ustavnog suda Jugoslavije[1] ustanovljeno je da osnovno, a sljedstveno tome i republičko zakonodavstvo o zaštiti spomenika kulture, ne obezbjeđuje pravičnu naknadu imaocima zaštićenih objekata za troškove čuvanja i održavanja u autentičnom stanju, čime je povrijeđen ustavni princip iz člana 25 Ustava SFRJ, koji predviđa pravičnu naknadu za ograničenje prava svojine na nekretninama i pri tom ne izuzima ni spomenike kulture.

Pošto Savezna skupština još nije postupila u smislu člana 245 Ustava SFRJ i Osnovni zakon o zaštiti spomenika kulture novelirala u skladu sa Odlukom Ustavnog suda Jugoslavije, to su prestale važiti i odgovarajuće odredbe osnovnog i republičkog zakonodavstva o zaštiti spomenika kulture. Ovo novo stanje nameće službi zaštite spomenika kulture teške materijalne obaveze koje do sada nisu postojale, a da prethodno nisu obezbijeđeni izvori za podmirenje tih obaveza.

Pristupajući razmatranju ove materije treba da se podsjetimo da je pojam spomenika kulture ne samo pojam naučnog istraživanja našeg kulturno-istorijskog nasljeđa i njegove tradicije nego i pojam nekog određenog predmeta u materijalnom smislu koji može biti i funkcionalan u savremenom društvu. On može biti objekt društvene ili privatne svojine i kao takav uključen u pravno regulisanje savremenih društvenih odnosa.

Ograničenje prava svojine na spomeniku kulture proističe iz zakonskih propisa o zaštiti spomenika kulture, a u osnovnoj koncepciji i iz međunarodnih pravnih instrumenata.

Međunarodni aranžmani koje je naša zemlja prihvatila u okviru Organizacije ujedinjenih nacija za prosvjetu, nauku i kulturu (UNESCO), obavezuju nas da zakonodavnim putem obezbeđujemo zaštitu našeg kulturno-istorijskog nasljeđa ne samo u miru nego čak i u slučaju ratnog sukoba. U skladu sa ovom obavezom konstituisane su i zakonske norme koje imaju za cilj da u svim prilikama sačuvaju neokrnjen integritet spomenika kulture i da obezbijede njihovu zaštitu putem upravnih instrumenata i praktične primjene savremenih konzervatorskih metoda. U istom cilju normirane su i prinudne mjere kojima se ograničavaju neka imovinska prava vlasnika i korisnika spomenika kulture i kaznene sankcije za povredu zakonskih propisa u ovoj oblasti. Stoga sam mišljenja da i sa tog aspekta treba razmatrati status spomenika kulture u našoj društvenoj zajednici pa prema tome i sada aktuelno pitanje ograničenja prava svojine.

U kojoj mjeri zaštita spomenika kulture ograničava pravo svojine odnosno pravo raspolaganja zaštićenim objektom, i u čemu se manifestuje ovo ograničenje? U odgovoru na ovo pitanje možemo konstatovati da je imalac nekog zaštićenog objekta, dužan da se pridržava slijedećih odredaba:

— ne smije vršiti radnje kojima se mijenja oblik ili izgled spomenika kulture ili narušava njegov integritet;

— ne smije spomenik kulture prenijeti na drugo mjesto niti ga iznijeti u inostranstvo;

— dužan je predati spomenik kulture na upravljanje staraocu protivno svojoj slobodnoj volji, ako nadležni zavod ocijeni da je to u interesu zaštićenog objekta,

— dužan je da trpi sprovođenje naređenih mjera za zaštitu arheološkog nalazišta ili posljedice korišćenja zaštićenog objekta,

— dužan je da dozvoljava javnu prezentaciju zaštićenog objekta radi zadovoljenja kulturnih potreba drugih lica ili naučnog istraživanja, a također da objekt privremeno ustupi nekoj instituciji za izložbene ili druge svrhe, ako se za to ukaže potreba;

— u svojoj namjeri da zaštićeni objekt proda, obavezan je da ga prvenstveno nudi teritorijalnoj opštini (pravo preče kupovine), koja ponudu može dalje ustupiti zavodu za zaštitu spomenika kulture, a ovaj opet to pravo prenijeti na drugu društveno-političku zajednicu ili radnu organizaciju, sve dok se ne iscrpe takve mogućnosti nosilaca stečenog prava preče kupovine.

Stepen ograničenja prava svojine u pobrojanim slučajevima zavisan je od stepena tolerancije sankcionisane eventualnom dozvolom nadležnog organa zaštite, koji neku radnju može dozvoliti ili po-

[1] U-br. 44/68 od 23. decembra 1969. (»Službeni list SFRJ«, br. 11/70.)

staviti uslove pod kojima se ona može izvršiti djelomično ili u cjelini.

Zakonodavstvo o zaštiti spomenika kulture se gotovo i ne bavi pitanjem kompenzacije, odnosno naknade, za štetu koju imalac spomenika kulture trpi radi ograničenja prava svojine, odnosno prava raspolaganja njegovom imovinom.

Naknada se inače, uglavnom, svodi samo na slučaj kada troškovi održavanja zaštićenog objekta prekoračuju ostvarene prihode u njegovom korišćenju. Ova naknada je fakultativna i, prema tome, nije obavezna za nadležnog organa zaštite, što znači da je ona samo simbolično postavljena.

Od toga ima i jedan izuzetak. To je slučaj kada se imaocu zaštićenog objekta nalaže da objekt koristi na određeni način, pa uslijed takve mjere izgubi prihod ili drugu materijalnu korist. U ovom slučaju imalac objekta ima pravo na naknadu prihoda kojeg je sada lišen, odnosno na naknadu prometne vrijednosti zaštićenog objekta kao korisnog predmeta.

Zakonodavac je, zauzimajući ovakav stav, svakako imao u vidu poseban društveni interes da se sačuva naše kulturno-istorijsko nasljeđe u što većoj mjeri, kao opšte dobro u svojini društvene zajednice, te da je u smislu takve intencije irelevantno pitanje eventualne štete koju može da trpi imalac spomenika kulture kao član te društvene zajednice. Ovo stoga što se čuvanjem zaštićenog objekta ostvaruje u širem smislu i dio njegovog ličnog interesa. Društveno-političke zajednice, koje finansiraju osnovnu djelatnost zavoda za zaštitu spomenika kulture, nikada ne planiraju sredstva kojima bi se mogla kompenzirati naknada za ograničenje prava raspolaganja spomenikom kulture.

Ograničenje prava svojine na nepokretnim objektima već je odavno ustanovljeno u nekim drugim oblastima i zakonski regulisano a da za takvo ograničenje nije predviđena nikakva materijalna naknada. To je bilo i u oblasti zaštite spomenika kulture sve dok, povodom jednog konkretnog slučaja, Ustavni sud Jugoslavije svojom Odlukom nije ustanovio da osnovno i republičko zakonodavstvo o zaštiti spomenika kulture ne predviđa pravičnu naknadu za ograničenje prava svojine na nekretninama kao što su spomenici kulture niti odgovarajuću naknadu troškova vlasnicima za održavanje tih objekata. Odluka se poziva na ustavni princip da se nepokretnosti u svojini građana mogu uz pravičnu naknadu eksproprisati ili se pravo svojine može ograničiti kada to zahtijeva opšti interes, pri čemu se ne izuzimaju nepokretnosti koje su deklarisane kao spomenici kulture. Ukazuje se na to da osnovno i republičko zakonodavstvo u ovoj oblasti nije normiralo pitanje pravične naknade za obaveze koje se nameću imaocima spomenika kulture.[2]

[2] Odluka koju sam ukratko rezimirao rezultat je niza mjera koje je duže vremena preduzimao Ljubomir Bošnjak iz Melenaca (A.P. Vojvodina), kako bi se osloUstavni sud Jugoslavije dao nam je autentično tumačenje člana 25 Ustava SFRJ, što znači da bi tzv. pravičnu naknadu trebalo ustanoviti i u zakonodavstvu o zaštiti spomenika kulture te obezbijediti izvore sredstava za takve svrhe.

U toku postupka za ocjenjivanje ustavnosti zakonodavstva o zaštiti spomenika kulture imali smo našu varijantu u tumačenju člana 25 Ustava SFRJ, kao i mišljenje o posljedicama koje donosi novo stanje u odnosima sa imaocima spomenika kulture. Iako nakon odluke Ustavnog suda ova naša varijanta nije više aktuelna, smatram da ima razloga da ovaj problem svestrano razmotrimo, naročito zato što se ograničenje prava svojine ne pojavljuje samo u slučajevima nepokretnih spomenika kulture, nego i u nizu drugih primjera našeg savremenog društva koje do sada nije razmatrao Ustavni sud Jugoslavije. Stoga je i razmatranje pitanja spomenika kulture izolovan slučaj koji predstavlja samo parcijalno rješavanje jedne prilično široke problematike.

Najprije da se osvrnemo na član 25 Ustava SFRJ koji glasi:

»Nepokretnosti na koje građani i pravna lica imaju pravo svojine mogu se, uz pravičnu naknadu, eksproprisati ili se pravo može ograničiti, ako to zahtijeva opšti interes utvrđen na osnovu saveznog zakona.

Pravo svojine na predmete od posebnog kulturnog značaja može se na osnovu zakona ograničiti ako to zahtijeva opšti interes«.

Ovdje vidimo da citirana ustavna odredba u stavu 1 tretira pitanje eksproprijacije građanske svojine uz pravičnu naknadu, ako to zahtijeva opšti interes. Po našem shvatanju, pojam pravične naknade, kako je postavljen u citiranoj ustavnoj normi, ne bi se mogao odnositi na ograničenja koja nemaju karakter oduzimanja svojine. To nam pokazuje i stav 2 koji za ograničenje prava svojine na predmet od posebnog kulturnog značaja ne predviđa nikakvu naknadu. Stoga možemo pretpostaviti da je ovu ustavnu odredbu na takav način interpretirao, odnosno primijenio, i zakonodavac kada je 1965. godine radio na donošenju Osnovnog zakona o zaštiti spomenika kulture.

To je bila naša varijanta tumačenja člana 25 Ustava SFRJ, prije nego je donesena odluka Ustavnog suda Jugoslavije.

Pojam eksproprijacije tretiran u Zakonu o eksproprijaciji ne odnosi se na nepokretnosti na kojima se samo ograničavaju neka imovinska prava, nego na nepokretnosti na kojima u cjelini ili djelimično prestaje pravo svojine. Nepokretnosti na kojima se samo ograničavaju neka imovinska pra-

bodio ograničenja prava svojine na objektu jedne stare vjetrenjače koja se kao rijedak primjer arhitekture etnografskog karaktera nalazi pod zakonskom zaštitom. Predstavku Ljubomira Bošnjaka kojom se osporavala ustavnost republičkog zakona o zaštiti spomenika kulture razmatrao je najprije Ustavni sud Srbije a zatim Ustavni sud Jugoslavije u svojoj nadležnosti za ocjenu ustavnosti osnovnog zakonodavstva.

va ostaju i dalje objekti slobodnog prometa na tržištu. Jedan takav objekt kao spomenik kulture može njegov vlasnik koristiti za svoje potrebe, može ga prodati, pokloniti ili naslijediti, a ograničenje raspolaganja sastoji se samo u tome što na objektu ne može vršiti radnje koje bi mogle izmijeniti izgled i nanijeti štetu njegovim spomeničkim svojstvima, ukoliko mu to ne odobri nadležni organ zaštite spomenika kulture. Također je dužan o svom trošku održavati spomenik kulture.[3]

Kao što se vidi, za imaoca spomenika kulture postoje samo minimalna ograničenja prava svojine odnosno prava slobodnog raspolaganja imovinom ,nasuprot vrlo značajnog društvenog interesa koji se time ostvaruje. *Pri tom treba imati u vidu da je objekat kao spomenik kulture, prolazeći kroz vijekove i generacije, promijenio i čitav niz vlasnika i korisnika; njega nije stvorio sadašnji vlasnik, nego ga je naslijedio ili kupio zajedno sa njegovim spomeničkim svojstvima.* Ako opšti interes zahtijeva neko ograničenje u vezi sa objektom kulturno-istorijskog nasljeđa, onda je i sadašnji vlasnik toga objekta dužan da zaštićuje takav opšti interes, jer je dio društva koje je utvrdilo postojanje opšteg interesa društvene zajednice.

U nastavku navodim neke primjere koji idu u prilog izloženoj interpretaciji ove problematike.

1 Svjedoci smo svakodnevnih primjera komunalno-urbanističke prakse koja nam pokazuje koliko su ograničenja prava svojine nužna u toj djelatnosti i kakva bi anarhija bila stvorena u slučaju kada ne bi bilo tih ograničenja. Ni jedan vlasnik ne može graditi kuću na vlastitom zemljištu po svojoj slobodnoj volji niti već izgrađeni objekt doziđivati ili preziđivati, pa čak na tom objektu samovoljno probiti ni jedan prozor. Za takva ograničenja prava svojine do sada nije niko postavljao pitanje materijalne naknade, a još manje tzv. pravične naknade za koju nije konstituisan zakonski osnov koji bi se zasnivao na odredbi člana 25 Ustava SFRJ.

Zakonski propisi o zaštiti spomenika kulture i propisi komunalno-urbanističke izgradnje često se nađu na istom putu jer i jedni i drugi propisi insistiraju na ograničenju prava svojine radi društvenog interesa, bez pretenzija da nekoga izvlaste ili da ga spriječe u korišćenju svojine onako kako je svojinu do tada koristio.

Od ovog treba izuzeti slučajeve kada se radi o rušenju odnosno ekspropriaciji objekata i primjeni zakonskih propisa o eksproprijaciji.

2. Vlasnik stambene zgrade ne može se useliti u svoj stan ako nije u mogućnosti da nosiocu stanarskog prava ponudi u zamjenu drugi odgovarajući stan. Vlasnik se ne može useliti ni u ispražnjeni sustanarski dio svoga stana ako i on sam nije sustanar u tom stanu. Ova pitanja je na takav način regulisao Zakon o stambenim odnosima.

3. Zakonski propisi o šumama ograničavaju vlasnike da u svojoj šumi vrše sječu drveta. Ovo im može odobriti ili ne odobriti nadležni opštinski organ, a sticajem određenih okolnosti mogu im se nametnuti i teža ograničenja, kao što je ustupanje privatne šume na gazdovanje šumsko-privrednoj organizaciji bez naknade u smislu eksproprijacije.

4. Zakonski propisi o zaštiti prirode sadrže čitav niz formulacija kojima se ograničava pravo raspolaganja i korišćenja objekata prirode u privatnoj svojini. Prema ovim propisima veliki broj zahvata u prirodi su uzurpacija postojećeg stanja i povreda propisa.

5. Po pravnim pravilima imovinskog prava postoje tzv. stvarna prava na tuđoj stvari (iura in re aliena) kao što je pravo službenosti puta (servitut) po kojem se može nametnuti obaveza vlasnika nekog zemljišta (njive, dvorišta) da se protiv svoje volje uzdržava i trpi korišćenje dijela zemljišta u korist drugih lica.

Kada jedan vlasnik hoće da povrijedi spomeničko svojstvo nekog objekta kao spomenika kulture- možemo konstatovati da on time vrši uzurpaciju naslijeđenog stanja, a intervencija nadležnog organa zaštite spomenika kulture je, u stvari, sprečavanje vlasnika u narušavanju stečenog prava društvene zajednice.

Na primjer, neko je sadašnji vlasnik njive na kojoj se nalazi nekropola srednjovjekovnih spomenika-stećaka koju želi da ukloni jer ga ona ometa u korišćenju zemljišta. On je zajedno sa zemljom naslijedio i ove spomenike te njihovim izbacivanjem sa zemlje vrši akt uzurpacije nečega što je vijekovima bilo društvena svojina.

Takav vlasnik mogao bi na svojoj njivi rušiti i neku srednjovjekovnu gradinu, uništavati arheološke objekte i slično. Ovom bi trebalo dodati i spomenike novije istorije a naročito veliki broj spomenika i spomen-obilježja narodnooslobodilačkog rata i Revolucije koji su rasuti po svim krajevima naše zemlje. A kako ćemo tek reagirati ako neko na svojoj njivi preore grobove palih boraca narodnooslobodilačkog rata koji ga smetaju u korišćenju prava svojine?

Mišljenja sam da će novo stanje izazvati teške reperkusije na štetu naših kulturno-istorijskih dobara. Vlasnik njive na kojoj je nekropola stećaka zatražiće nam svake godine pravičnu naknadu za štetu koju trpi zato što dio groblja kojeg je nekada neko uzurpirao ne može da obrađuje i zaprijetiće nam da će nekropolu ukloniti ako ne dobije pravičnu naknadu. To će isto učiniti i vlasnik zemljišta na kojem je stara gradina ili kakav drugi arheološki lokalitet.

[3] Vlasnicima zaštićenih objekata priznaju se i neke olakšice:
- reprodukcioni materijal za spomenike kulture oslobođen je saveznog poreza na promet (Zakon o tarifi saveznog poreza na promet prema tumačenju Saveznog sekretarijata za finansije br. 1—12521/1 od 5. 12 1965.);
- za održavanje zaštićenih objekata vlasnicima, odnosno posjednicima ovih objekata, priznaje se dotacija iz doprinosa koji su uplatili za ostvarene prihode od zaštićenih objekata (republički propisi o doprinosima i porezima građana).

Vlasnik arhitektonskog objekta izraziće želju da sruši svoju staru kuću koja je pod zakonskom zaštitom kao spomenik kulture i tražiće pravičnu naknadu da to ne učini ili da ne izvrši kakvu drastičnu izmjenu na gabaritu ili dijelovima svoje kuće (probijanje vrata ,prozora, uništavanje dekorativnih elemenata i dr.) na štetu njene spomeničke vrijednosti.

Uzgred ću spomenuti i jedan karakterističan primjer iz naše novije prakse koji se ovog puta odnosi na zaštićene objekte prirode. Radi se o Ivanu Topaloviću iz sela Ularica kod Doboja koji je tokom 1968. godine tražio da se stave pod zaštitu dva velika stara hrasta na njegovoj njivi u Ularicama. Kada su ovi objekti prirode zaštićeni radi njihove dendrološke rijetkosti, Ivan Topalović je otpočeo da traži naknadu od Zavoda zato što ne može koristiti drvo zaštićenih hrastova za svoje potrebe. U ovom smislu preduzimao je brojne intervencije kod pojedinih republičkih i saveznih organa. Paralelno sa njegovom akcijom pojavljuje se i zahtjev njegove susjede Janje Topalović koja traži sredstva za opravku šindra-krova svoje kuće, jer navodno trpi štetu radi slijevanja atmosferilija sa grana zaštićenog hrasta. Ona je podnijela i tužbu pa je, dok ovo pišem, sudski spor u toku.

Ima još slučajeva u kojima vlasnici traže da se pojedini objekti proglase spomenicima kulture i stave pod zakonsku zaštitu. Nekada se radi o špekulativnim motivima a takvi motivi će još jače biti izraženi kada se bude praktično sprovodio ustavni princip pravične naknade i u ovoj oblasti.

Evo još jednog novijeg primjera. U semberskom selu Donjoj Trnavi kod Ugljevika zaštićena je kuća u kojoj je 30. augusta 1943. godine štampan prvi broj lista »Oslobođenje«, tada organa Narodnooslobodilačkog fronta za Bosnu i Hercegovinu. Vlasnik ove kuće nedavno je obavijestio da će svoju dotrajalu kuću srušiti i građevinski materijal prenijeti za izgradnju nove kuće u drugom kraju ako mu se ne isplati naknada za otkup stare kuće, dvorišta, susjednih gospodarskih objekata i obradivog zemljišta.

Ako je u društvenom interesu da se za spasavanje ovog zaštićenog objekta obezbijede i sredstva pravične naknade, još uvijek ostaje otvoreno pitanje ko će i pod kakvim uslovima preuzeti ove nekretnine i ko će voditi stalnu brigu o njihovom čuvanju i održavanju. Ovo isto pitanje moglo bi se postaviti i za slučajeve u kojima pojedini vlasnici zaštićenih objekata trajno napuštaju ove objekte, naročito u zabačenim planinskim krajevima.

Kao što se vidi, pojedini vlasnici spomenika kulture, ako ne i većina takvih vlasnika, mogu uvijek naći izgovor da na račun spomenika kulture izvlače znatne materijalne koristi. Bilo bi dovoljno da izraze želju za rušenjem ili proširenjem, odnosno dogradnjom nekog zaštićenog objekta, ili njegovom neadekvatnom adaptacijom pa da im se mora priznati materijalna naknada da to ne učine. Novo stanje koje obuhvata čitavu državnu teritoriju SFRJ nametnuće ogromne materijalne obaveze u mnogim stotinama miliona dinara koje ćemo svake godine morati plaćati iz društvenih sredstava prvenstveno iz sredstava komuna, ili voditi beskonačne, unaprijed izgubljene sudske sporove.

Takve obaveze morale bi se izvršavati ako bi se željelo sačuvati naše kulturno-istorijsko nasljeđe. A ono bi se moralo sačuvati i sa aspekta međunarodnih obaveza SFRJ u okviru odgovarajućih institucija UNESCO-a. O ovome je već bilo govora a sada samo podsjećam na te obaveze u vezi sa potrebom obezbjeđenja ogromnih materijalnih sredstava za konstantna obeštećenja vlasnika zaštićenih objekata.

Društvene obaveze prema imaocima spomenika kulture biće svakako dugoročnog karaktera u ovoj situaciji jer su uslovljene i sa njihovim dugoročnim čuvanjem i održavanjem. S druge strane, komune nisu zainteresovane da eksproprijacijom takvih objekata trajno preuzmu teške materijalne obaveze, pogotovu kada se radi o objektima koji se ne mogu adaptirati u komercijalne svrhe. To je i osnovni razlog što cjelishodno rješenje ovog pitanja ne nalazimo ni u eksproprijaciji zaštićenih objekata, iako izgleda da bi se ovo pitanje na taj način moglo najpovoljnije regulisati. Međutim, mogu se pojaviti teškoće i prilikom utvrđivanja pravične naknade zato što se vrijednost pojedinih zaštićenih objekata ne može procjenjivati na uobičajeni način zbog njihove afekcione vrijednosti.

Aktuelna pitanja koja su u ovom radu tretirana i komentarisana, uglavnom sa stanovišta konflikta zaštite našeg kulturno-istorijskog nasljeđa i prava svojine, nisu mogla obuhvatiti cjelokupnu složenu problematiku ove materije. Mišljenja sam da su istaknuta pitanja ipak najznačajniji dio te problematike i da se kao takva moraju što prije rješavati u interesu društvene zajednice.

RÉSUMÉ

PROBLÈME DE RESTRICTION DU DROIT DE PROPRIÉTÉ SUR DES OBJETS PROTÉGÉS

A propos d'un cas concret la Cour constitutionnelle de Yougoslavie a jugé de la constitutionnalité de la législation en ce qui concerne la protection des monuments culturels, et a constaté que les normes légales dans ce domaine n'assuraient pas la compensation adéquate pour la restriction du droit de dispostion libre des objets déclarés comme des monuments culturels. La Cour constitutionnelle considère qu'on doit appliquer aux monuments culturels aussi la détermination constitutionnelle d'après laquelle le droit de propriété sur des immeubles peut être restreint pour une compensation adéquate si l'intérêt public l'exige.

Cet acte a provoqué la créatïon d'un état nouveau dans le domaine de la protection des monuments culturels. Cet état impose de lourdes obligations matérielles au service pour la protection des monuments culturels, en n'assurant pas précédemment les sources pour le règlement de ces obligations.

L'auteur cite une série d'exemples d'autres domaines et, particulièrement de la pratique communale-urbaine dans laquelle existe aussi la restriction du droit de disposition des immeubles, et où on n'a pas reglé non plus par la loi la compensation pour ces restrictions. Ainsi le domaine des monuments culturels est un cas isolé qui représente seulement la solution partielle d'un problème assez large.

Dans les conditions nouvelles, certains propriétaires de monuments culturels pourraient faire des abus dans le dessein de gagner du profit matériel illégal sur le compte de la protection des monuments culturels.

En considérant les divers aspects de ce problème l'auteur constate que la résolution de la cour constitutionnelle actualise le problème de la révision de la législation en ce qui concerne la protection des monuments culturels et surtout dans le but d'assurer des moyens pour la compensation, dans des cas déterminés, de la restriction du droit de propriété pour le maintien des monuments culturels.

A la fin on ajoute un compte-rendu du travail et des condusions de la conférence interépublicaine organisée par l'Institut pour la protection des monuments culturels de la Bosnie et Herzégovine à Sarajevo à propos de ce problème très actuel. Les conclusions ont été remises aux institutions compétentes republicaines et fédérales.

Bilješke

DOBOR — KULA

O sudbonosnim događajima koji su se zbivali pod bedemima ovog tvrdog grada pri ušću Bosne, koji je zapravo bio kapija Bosne, opširnije su pisali F. Rački, I. Kukuljević, Ć. Truhelka, H. Kreševljaković i brojni drugi autori.[1] Umjetničku transpoziciju, vezanu za događaje iz 1394. godine, dao je August Šenoa u svom poznatom romanu »Kletva«.[2] Šenoa je te krupne događaje doživio i opisao na slijedeći način:

»Ban Ivaniš sa bratom Pavlom i svom svojtom boravio već duže vremena u Usori, gdje je pred tvrdim gradom Doborom udario tabor i počeo skupljati vojsku, s kojom je imao provaliti preko Save u Slavoniju.

Kralj Dabiša pako, čim je ban Ivaniš sa svojimi ostavio njegove dvore, preseli se s kraljicom Jelenom i djecom svojom na kraljevski dvor u Trstionici. Prvih dana mjeseca srpnja iste godine stignu onamo dva ugarska velmože, kao poslanici kralja Sigismunda. Jedan bijaše boljar Petar Gyulahazi prije žestok protivnik, a sad vjeran pristaša kralja Sigismunda. Drugi bijaše Ivan Morović, ban mačvanski, stari naš znanac. Kralj Dabiša dočekao poslanike u velikoj dvorani svog dvora, okružen velmožami i dostojanstvenici kraljevstva. Unišav Sigismundovi poslanici i pokloniv se kralju Dabiši, upita mirno ovaj: što mi poručuje njegovo veličanstvo, gospodin kralj Sigismund?

[1] Izvore i literaturu citira H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starine I, Sarajevo, 1953, str. 22.

[2] Tisak i naklada knjižare L. Hartmana (St. Kugli), Citirani odlomci uzeti su iz nav. dj. str. 517—254. — Šenoin opis vjeran je odraz historijskih zbivanja.

Sl. 1 Ruševine Dobora

— Njegovo veličanstvo, milošću božjom vladajući kralj naš Sigismund, poče ban Ivan Morović, razumjeo je sa žalošću, da se u kraljevinama Dalmaciji i Hrvatskoj, koje su zemlje po đakovačkom miru opet potpale pod žezlo ugarskog kralja, sprema pokret, komu je svrha otcijepiti te zemlje od Ugarske i spojiti ih s Bosnom, a taj pokret da nalazi podporu kod tvoga veličanstva.

— To jest, ja ne odbijam one, koji hoće, da se opet vrate pod žezlo bosanskog kralja, reče kralj Dabiša.

— Ali tvoje veličanstvo, govoraše dalje ban Ivan Morović, radilo je na tom već duže vremena, da se podjare duhovi u Dalmaciji i Hrvatskoj proti zakonitomu kralju Sigismundu i da se razmahne pokret u prilog tvojoj vlasti. Odmah poslije đakovačkog mira boravili su sve do nedavna na tvom dvoru poznati urotnici braća Horvati...

— Bili su na svom mjestu, jer su i dan danas velmože kraljevstva bosanskoga, primjeti kralj.

— Ali očiti protivnici kralja Sigismunda, odvrati Petar Gyulahazi, za koga tvoje veličanstvo drži Bosnu.

— Ja ovdje u svoje ime vladam, reče s naglaskom kralj Dabiša, pogledav ponosito ugarskoga velikaša....

Još istoga dana odputovaše poslanici kralja Sigismunda najvećom hitnjom put Budima.

Kocke su pale!

* * *

Živo li je u taboru Ivaniša bana pod Doborom gradom i u samu Doboru! Velike i male čete pridolaze dan na dan iz raznih krajeva i vrstaju se pod zastavu bana Ivaniša, zastavu hrvatske lige...

Bijaše jednoga dana oko polovine mjeseca kolovoza 1394. godine. U jutro dobije glas ban Ivaniš, da je kralj Sigismund, koji je neko vrijeme utaboren čekao kod Đakova, prebrodio Savu i da silnom vojskom stupa prema Doboru. Ban Ivaniš pošalje odmah Mikića Prodanića s jednim odjelom lahkih gornjoposavačkih konjanika, da izvidi, što je istine u toj viesti.

Sunce je počelo već zapadati, kad se je Mikić Prodanić vratio u Dobor.

— Što je, dakle, upita ban Ivaniš Mikića, izjašiv mu u susret.

— Dušmani su za našimi petami! Odgovori Mikić. Njihove prednje straže, hitra kumanska konjica, mogu svaki čas pojaviti se ovdje. Malo je falilo, da im ne padosmo u šake.

— A kralj Sigismund, pitaše dalje ban Ivaniš.

— Može već sutra stići pod Dobor.

Ban se Ivaniš zamisli. Vojska, koja se bješe dosele sakupila oko njegove zastave, nije brojila više od šest tisuća vojnika. Ali na potoku Usori, pet ura hoda od Dobora, bijaše utaboren kralj Dabiša sa deset tisuća vojske. U Dalmaciji pomicao se ban Vuk Vukčić s jakom vojskom prama sjeveru. Ali on bijaše suviše daleko, njegova pomoć svakako bi prekasno došla.

— Berislave, progovori sada ban Ivaniš knezu ostrovičkomu. Dušmani su pred vrati i ne smijemo gubiti ni časa. Uzmi sa sobom jači odjel svojih konjanika i pojuri odmah sada na Usoru do kralja Dabiše, kaži mu, što si sada čuo i moli ga, da odmah s vojskom krene k Doboru. Inače, reci, da je sve propalo...

Bio već svjetao dan, kad se Berislav vratio. Žurio se, što je igda mogao; konji bili okupani u znoju i posuti pjenom.

Sl. 2 Obnova Dobora

Sl. 3 Idejna rekonstrukcija (varijanta)

Ban Ivaniš, opaziv ga s daleka, izjašio mu u skoku u susret sa biskupom Pavlom.

— Što veli kralj, upita naglo ban Ivaniš, pristav s konjem uz Berislava.

— Ostaje, gdje jest, odgovori gorko Berislav.

— Ne će nam doći u pomoć, preseneti se Ivaniš.

— Ne!... Kad mu javih, da je kralj Sigismund prebrodio Savu, problijedio kao krpa... Radite, što znate, reče mi posve hladno. Ja sam hrvatsku ligu dosta podupirao; gledajte, kako ćete sada izaći na kraj sa Sigismundom. Ja ću i bez vas imati težka okapanja s njim....

Još istoga dana pred zapadom sunca stigao kralj Sigismund sa svom vojskom pod Dobor. Bijaše u vojsci pješaka i još više konjice, lahka i teška oružja...

Vidivši kralj, da su ligaši uzmakli pred njegovom silom, ostavivši pusto taborište i praznu tvrđavu, zapovjedi odmah, da lahka konjica pođe u potjeru za bjeguncima braćom Horvatima...

Vojska Sigismunda utaborila se na širokom polju ispod Dobora, uzduž Bosne rieke... U Sigismundovu čadoru vlada veliko, bučno veselje. Sakupio oko sebe sve velmože svoje i dostojanstvenike, da se s njimi u družtvu veseli nenadanomu uspjehu današnjega dana.....

Čete raspuštene Ivaniševe vojske, koje su se vraćale u svoj zavičaj dolinom Bosne, donieše isti dan glas u tabor kralja Dabiše na Usori, da je ban Ivaniš, čuvši, da se kralj Sigismund primiče Doboru s velikom silom, odmah raspustio vojsku i ostavio Ugrom praznu doborsku tvrđavu. Kralj Dabiša klonu posve duhom i uviđe sada, da je to osudni njegov čas. Odluči otkloniti od sebe još veću nevolju, ako bude išlo. Iste večeri sjeo na konja i praćen mnogimi velmožami kraljevstva pojuri put Dobora, pred kojim se dva sata hoda daleko zaustavi. Otuda posla kao svoga poslanika kneza Mladena Stančića s porukom kralju Sigismundu, da želi poklonit mu se...«

Dobor je dozvolom kralja Tvrtka podigao 1387. godine Ivaniš Horvat, ban hrvatski i vođa velikog ustanka hrvatskih feudalaca protiv centralističkih težnji kraljice Marije i kralja Sigismunda. U svom razvoju grad je prošao kroz nekoliko faza, koje se još i danas mogu izdvojiti. Najprije je to bila osamljena kula, oblog tlocrta, kojoj je uskoro dodato dvorište, a zatim i druga, još veća kula. Grad je po svoj prilici, sve navedene objekte imao već krajem 14. stoljeća, kad ga je zauzeo Sigismund.

Pod Doborom se 1408. godine dogodila i tragična epizoda koja je imala razmjere nacionalne ka-

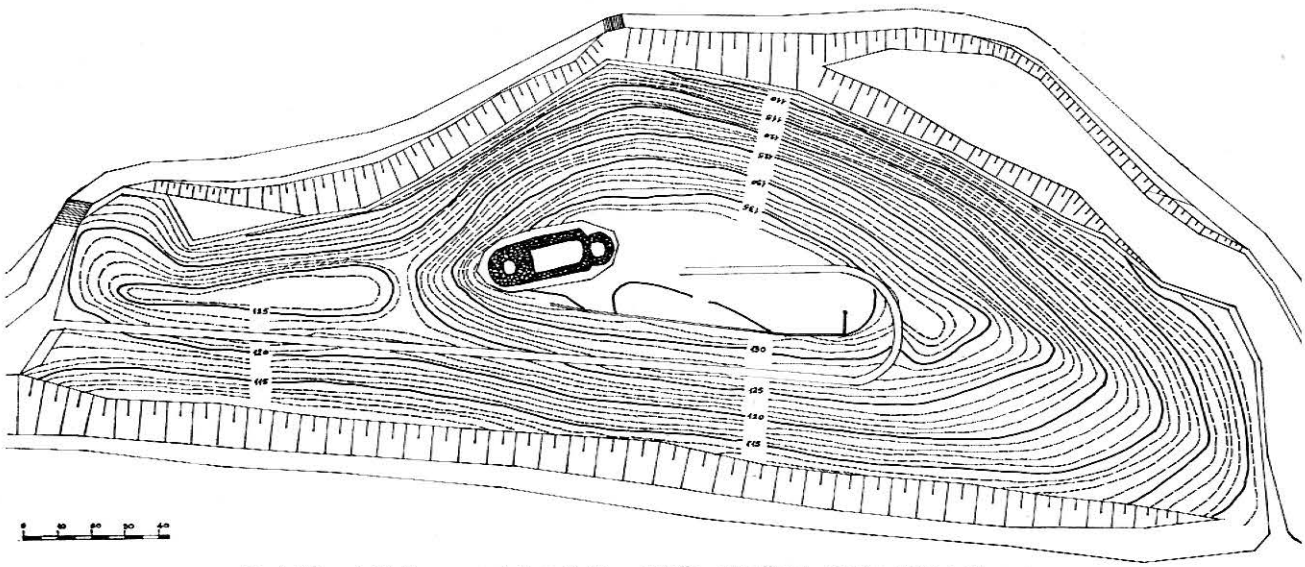

Sl. 4 Tlocrt Dobora-zasjek pri dnu crteža označava obalu rijeke Bosne

tastrofe. Nezadovoljno politikom kralja Dabiše, Tvrtkovog nasljednika, bosansko plemstvo se pobunilo protiv ugarofilske politike Dabišine i za kralja izabralo Tvrtka II. To je izazvalo Sigismunda da se ponovno umiješa u bosanske prilike. U ratu koji je poveo na Bosnu bila je poražena bosanska vojska i pod Doborom, po naređenju Sigismunda, pobijeno preko stotinu bosanskih plemića.

Nakon pada Bosne pod Turke (1463.), grad je dugo vremena bio u posjedu ugarsko-hrvatskih velikaša. Najduže su Doborom upravljali slavonski plemići Berislavići. Turci su Dobor zauzeli 1536. godine.

Po svojoj arhitekturi Dobor predstavlja tip razvijenog srednjovjekovnog burga. Iako se u 15. stoljeću proširio i na istočni plato, arhitektonska poanta je i dalje ostao srednjovjekovni dio grada sa dvije masivne kule koje dominiraju čitavim tvrđavskim kompleksom. U tome i jeste kulturno-historijska vrijednost Dobora: to je jedan od rijetkih primjera obrambene arhitekture iz kasnog srednjeg vijeka koji je sačuvao forme doba u kome je nastao.

Podignut neposredno iznad lijeve obale Bosne, na dominantnoj kosi, Dobor i kao ruševina privlači poglede prolaznika. Obnovljen, sa svojim visokim kulama i masivnim bedemima, Dobor bi bio najmarkantnija tačka u inače vrlo frekventnoj dolini rijeke Bosne, čiji je pejzaž prilično osiromašen u vertikalama. Dobio bi mnogo impresivniji izgled i brzo postao atraktivna turistička tačka.

Stoga Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH već tri godine izvodi opsežne radove na ovoj ruševini sa ciljem da se ovdje, na glavnom ulazu u Bosnu, restaurira i prezentira objekat koji je značajan spomenik našeg kulturnog nasljeđa, simbol Modriče i njezine okolice. S obzirom na to da grad leži na vrlo značajnoj komunikaciji koja Bosnu povezuje sa dalekim prostorima sjevera, sjeverozapada i sjeveroistoka s jedne, a jadranskim primorjem sa druge strane, i na položaju koji pruža velike komparativne mogućnosti, s vremenom bi se oko Dobor-kule, kao centralnog punkta, razvili i ostali prostori na padinama Vučjaka i u dolini Bosne (šume, voćnjaci, travnjaci, jezero, arheološki park, itd.).

S obzirom na kastelološku vrijednost grada, njegovu ulogu u historiji, a posebno srazmjerno dobru sačuvanost njegovih objekata, za to postoji puna društvena i ekonomska opravdanost.

Radovi se izvode u režiji SO Modriče i pod stručnim nadzorom Zavoda.

I. B

ZBIRKA SLIKA I CRTEŽA BALTAZARA BAUMGARTLA U ZAGREBU

— Prijedlog za njen otkup i zaštitu —

U »Leksikonu umjetnika B i H« autor spominje slikara Baumgartla Baltasara, koji je živio i radio u Sarajevu posljednje godine XIX i tokom prve dvije decenije XX vijeka[1].

U vezi s tim podatkom začuđuje kako se moglo dogoditi da se jedan sarajevski slikar, koji je tu živio i umro, čak svojevremeno i izlagao, takoreći netragom izgubi iz naše sredine sjećanja?

Gdje su mu djela?

Slučaj je htio da se pred njime prvi put nađem kada sam, tražeći jednu sliku Đoke Mazalića, dospio u stan profesora Mije Vučaka u Zagrebu. Ne našavši tu Mazalićevu sliku, nisam ostao i bez likovnog doživljaja. Naprotiv, uzbudile su me svojim lirizmom toplog kolorita, prigušenog smeđim tonovima, slike sarajevskih predjela: »Zimi na Miljacki«, »Babin zub«, »Nahorevo«, »Jahorina«..., djela Baltazara Baumgartla.

Jedna mala galerija, puna sarajevske atmosfere, usred Zagreba! U skromnom stanu umirovljenog profesora crtanja, koji je godinama službovao na Velikoj relaci u Sarajevu, zajedno s autorom ovih slika. Neke od njih ostale su mi u trajnoj uspomeni kao djela kakva se ne viđaju često ni u većim umjetničkim zbirkama.

Drugi put sam na podsticaj profesora Mazalića, neumornog istraživača naših starina, namjerno svratio k profesoru Vučaku da podrobnije razmotrim pomenutu zbirku slika, danas, možda, i jedinu umjetničku zaostavštinu Baltasara Baugartla[2]. Tada sam saznao da, osim opremljenih i u stanu izloženih slika, vlasnik ima još Baumgartlovih radova koje mi je ljubazno stavio na uvid. Tako mi se pružila prilika da sagledam zbirku u cijelosti (sa ukupno 25 radova — što ulje, što gvaševa, akvarela i crteža), koja predstavlja dokument stvaralačkog napora ovoga, u našoj kulturi javnosti, gotovo nepoznatog slikara[3].

U cjelini uzevši, ova zbirka, kako-tako, reprezentuje opus jednog sarajevskog slikara iza doba umjetničkih previranja, kada su i u našoj umjetnosti, kroz tamu akademskog realizma, počele da progrijavaju šarene zrake impresionizma. Baumgartl je dvije godine mlađi od Crnčića, s kojim njegovo djelo, i formalno i suštinski, ima najviše zajedničkog. To upućuje i na zajedničko duhovno ishodište — München a, analogno tome, i na približan značaj Baumgortlova slikarstva u umjetnosti Bosne i Hercegovine, kakav Crnčićevo ima u hrvatskoj umjetnosti.

Ne bih htio da se upuštam u ocjenu kvaliteta i vrijednosti zbirke, nego bih htio da naglasim samo to da je ovaj naš stari slikar jedini od svih koji su za vrijeme Austro-Ugarske dolazili sa strane u Bosnu izuzimajući Ferdinanda Velca, dašao i da umre ovdje.

Baltasar Baumgartl je napustio svoju domovinu Slovačku, došao u Sarajevo, srodio se s ovom sredinom i saživio sa našim svijetom toliko da se i poslije penzionisanja i odlaska u rodni zavičaj nije mogao tamo dugo skrasiti, već se ponovo povratio ovamo gdje se i, kao profesor Velike gimnazije u Sarajevu, nastavio svoje plemenito djelo posvećeno našoj omladini i društvu.

Iz arhivskih podataka vidi se da je Baugartl bio vrstan profesor, te da je nastavu izvodio u prirodi i postizao vrlo dobre rezultate[4]. Otud je i u njegovim radovima česta tema pejzaž iz okolice Sarajeva.

Zbog svega toga donosimo ovaj mali prikaz, jer bi trebalo i taj mali broj Baumgartlovih djela spašavati kako se god može, pošto sadašnji vlasnik, zbog izvjesnih okolnosti, namjerava da rasproda zbirku i to, koliko sam doznao, pod vrlo povoljnim uslovima.

Bilo bi najbolje da se zbirka otkupi i vrati u Sarajevo, i tako ovoj spomenik kulture, nastao ovdje, u našoj sredini, sačuva za nas[5].

Zbirku sačinjavaju slijedeći radovi:

1. »ŠARIĆA DŽAMIJA U MOSTARU PRI ZALAZU SUNCA«, ulje na platnu, vel. 129 × 96 cm.
2. »BABIN ZUB KRAJ SARAJEVA«, ulje na platnu, 92 × 117.
3. »JAHORINA«, ulje na platnu, 84 × 66.
4. »NAHOREVO-ZIMI«, ulje na platnu, 45,5 × 53.
5. »ZIMI NA MILJACKI«, ulje na platnu, 53 × 45.
6. »STABLA«, ulje na platnu, 51 × 42
7. »SVATOVSKO GROBLJE«, ulje na platnu, 43 × 26.
8. PORTRET DJEVOJČICE«, ulje na platnu, 29,5 × 23,8.
9. PORTRET MAJKE«, ulje na platnu 29 × 23.
10. »NAHOREJEVO-ZIMI«, gvaš, 19, × 29,5.
11. »JEDRENJACI«, gvaš, 16,7 × 24,3.
12. »PARTIJA S OTOKA RABA«, gvaš, 23,5 × 16,5.
13. »RAB«, 1910, gvaš, 16,7 × 23,4.
14. »KAD KAUĆUNI CVATU«, gvaš, 24 × 16,7.
15. »OREBIĆ«, gvaš, 16,8 × 24,3.
16. »CRTEŽ«, olovka i gvaš, 19,8 × 16,8.
17. »TRIJEM MUSLIMANSKE KUĆE«, gvaš na kartonu, 34,5 × 32,8.
18. »PEJZAŽ«, gvaš, 12 × 16,8.
19. »PORED VODE«, akvarel, 17,7 × 24.
20. »ENTERIJER S OTVORENIM VRATIMA«, akvarel, 23,8 × 16,2.

---

[1] Đoko Mazalić, Leksikon umjetnika BIH, Sarajevo, 1967, str. 25.

[2] Profesor Vučak tvrdi da je u umjetnikovom rodnom zavičaju Rožnjavi (ČSSR) prije potonjeg rata bilo još njegovih slika.

[3] Doduše, kako se može vidjeti iz ondašnje dnevne štampe, Društvo umjetnika u Sarajevu nastojalo je da, u proljeće 1923. godine, priredi posmrtnu izložbu Baumgartlovih slika, ali, usljed nedostatka podesnih prostorija, izložba nije priređena.

[4] Podaci su iz Arhiva SR B i H u Sarajevu.

[5] U umjetnikovoj zaostavštini ima i jedan, njegovom rukom napravljen, popis slika izlaganih u Sarajevu, u knjižari Finci (današnja knjižara »Svjetlos« — preko puta hotela »Central«), pa se na osnovu toga može utvrditi da je i 7—8 slika iz ove zbirke bilo izlagano na toj izložbi.

21. »DRVEĆE UZ OGRADU«, skica olovkom, 16,8 × 24,3.
22. »IZVOR KRUPE«, 1902, crtež olovkom, 30 × 42.
23. »DRVEĆE NAD VODOM«, skica olovkom, 26 × 33,4.
24. »SKICA«, olovka, 43 × 30.
25. »STUDIJA ZA ŠARIĆA DŽAMIJU«, olovka i tuš, 26,7 × 32,8.

Za sadašnje stanje slika iz navedene zbirke može se reći da je zadovoljavajuće, osim slike mostarskog predjela sa Šarića džamijom (»Šarića džamija pri zalazu sunca«), koju je zahvatila vlaga, usljed čega se platnena podloga stegla te je pikturalni sloj dovela do podklobučenja i odljuskivanja. Za sada je to u početnom stadiju, ali zahtijeva neodložnu intervenciju konzervatora.

Kako je slikarsko djelo ovog umjetnika ostalo nepoznato široj javnosti, tako se malo znalo i o samom umjetniku, pa sam poduzeo traganje za biografskim podacima njegovim koji bi, naravno i djelo učinili razumljivijim.

Za početak je dobro došao i natpis na nadgrobnoj ploči, na Starom katoličkom groblju u Koševu, već toliko nagriženoj zubom vremena da se neka slova slabo razaznaju, ali se može pročitati da je tu sahranjen »BALTAZAR BAUMGARTL PROFESOR VEL. GIMNAZIJE AKADEMSKI SLIKAR 8/XII 1867 + + 17/IX 1922«.

U arhivskoj građi sam našao potvrdu za sve što je u gornjem natpisu rečeno, s malim izuzetkom datuma rođenja i smrti, pa će se uskoro sa sigurnošću moći napisati i opširnija biografija umjetnikova.

Kada Baumgartlova djela iz sadašnje zbirke profesora Vučaka budu proučena ,to će značiti, sigurno, više od skromnih početaka, i autorovih, i slikarske umjetnosti u Bosni i Hercegovini. Tada uspomena na starog sarajevskog slikara neće biti samo ona zapuštena nadgrobna ploča na Starom groblju u Koševu, sa koje i natpis počeo da iščezava.

Miloš Radić

MEĐUREPUBLIČKO SAVJETOVANJE U SARAJEVU POVODOM OCJENE USTAVNOSTI ZAKONODAVSTVA O ZAŠTITI SPOMENIKA KULTURE

Tema koju sam obradio kao »Problem ograničenja prava svojine na zaštićenim objektima« bila je obuhvaćena programom savjetovanja na sastanku predstavnika republičkih i pokrajinskih zavoda za zaštitu spomenika kulture iz cijele zemlje te Jugoslovenskog instituta za zaštitu spomenika kulture. Savjetovanje je održano u Sarajevu 17. i 18. septembra 1970. godine na inicijativu Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Savjetovanju su prisustvovali pozvani predstavnici Republičkog sekretarijata za obrazovanje i kulturu i Gradskog zavoda za zaštitu i uređenje spomenika kulture Sarajevo.

Prema zaključcima koji su doneseni na ovom skupu, Odluka Ustavnog suda Jugoslavije aktuelizira problem revizije zakonodavstva o zaštiti spomenika u cjelini, a posebno u smislu obezbjeđenja potrebnih sredstava za naknadu u određenim slučajevima ograničenja prava svojine i održavanja spomenika s obzirom da su ova pitanja do sada bila nepotpuno zakonski regulisana. Ukazuje se potreba da se samim zakonom reguliše u kojim će slučajevima troškove održavanja, konzervacije-restauracije i prezentacije spomenika kulture snositi imalac, a u kojim slučajevima društvena zajednica. Nužno je da se u interesu zaštite spomenika kulture sistemski riješi pitanje finansiranja za sve obaveze koje proizlaze iz zaštite spomenika kulture i da se utvrde stalni izvori finansiranja u ovoj oblasti te za ove svrhe obrazuju posebni fondovi.

Pitanje finansiranja službe zaštite spomenika kulture tretirano je ne samo sa stanovišta budžetske dotacije društveno-političkih zajednica nego i sa stanovišta novih izvora finansiranja iz onih oblasti koje neposrednom ili posrednom eksploatacijom objekata našeg kulturno-istorijskog nasljeđa ostvaruju značajne materijalne koristi ali ne daju nikakav doprinos za održavanje takvih objekata (turizam sa svojom infra-strukturom, ugostiteljstvo, trgovačka mreža i dr.).

Skup traži da se obrazuje posebna komisija stručnjaka sa zadatkom da pripremi teze i prijedlog rješenja i da sarađuje sa zavodima i nadležnim organim u reviziji zakonskih propisa.

Skup je odlučio da u pogodnom terminu uputi u Savezni sekretarijat za obrazovanje i kulturu svoju delegatsku grupu koja će na ovom nadležnom mjestu izložiti stav službe zaštite spomenika u odnosu na aktuelnu problematiku zaštite spomenika kulture. Delegatsku grupu sačinjavaće direktori republičkih zavoda i Jugoslovenskog instituta za zaštitu spomenika kulture.

A. Defterdarević

Prikazi

Šefik Bešlagić

STEĆCI
Kataloško-topografski pregled

Poslije gotovo dvije decenije angažovanog, s mnogim odricanjima skopčanog rada, u kojoj su aktivnosti terenska, često mukotrpna i zamorna istraživanja predstavljala glavninu posla, Šefik Bešlagić je najzad krunisao taj napor impozantnim djelom u kojemu je pisanom rječju pretopio taj silni trud u kataloški obrađene informacije koje omogućavaju do sada najcjelovitiji uvid u stanje i situaciju cjelokupnog fonda srednjevjekovnih nadgrobnih spomenika — stećaka na jugoslavenskom geografskom području.

U okviru Biblioteke »Kulturno nasljeđe«, sarajevsko izdavačko preduzeće »Veselin Masleša« pripremilo je i u reprezentativnoj formi štampalo opsežnu knjigu (strana 495), koja, u stvari, predstavlja kataloško-topografski pregled ove vrste nacionalnog kulturno-istorijskog nasljeđa. Knjiga ima tri dijela. U prvom, opštem, dat je istorijat proučavanja fenomena stećaka u doba prije i poslije drugog svjetskog rata. Između ostalog tu je navedeno da je sistematski rad u ovoj oblasti započeo negdje oko 1950. godine, kada je, organizovanjem Izložbe srednjevjekovne umjetnosti jugoslavenskih naroda u Parizu, probuđeno u svijetu interesovanje za našu kulturnu prošlost, a osobito za stećke i umjetnost srednjovjekovnog fresko-slikarstva. Nosioci tog zadatka na našem republičkom području, gdje se nalazi pretežno mnoštvo ovih nadgrobnih spomenika (otud često u upotrebi i naziv »bosanski stećci«), bili su Zemaljski muzej i Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, odnosno njihov stručni i naučni kadar. Kao neposredan rezultat takvog angažovanja bila je pojava desetak monografskih studija u kojima su obrađeni neki značajniji lokaliteti i skupine stećaka, odnosno pojedina područja i regije, gdje su takvi objekti češća pojava ili su brojno više zastupljeni (»Blidinje«, »Kalinovik«, »Kupres«, »Ludmer«, »Ljubuški«, »Olovo«, »Popovo«, »Radimlja«, »Stećci Centralne Bosne«, »Široki Brijeg« i dr.). U tim su knjigama, manje-više, date mnoge faktografske činjenice, ali je objašnjavan i istorijski aspekt problema, gdjegdje tumačene formalno-oblikovne karakteristike stećaka, a bilo je i pokušaja da se zacrta njihovo mjesto u nacionalnoj i svjetskoj istoriji umjetnosti, istina bez suptilnijih analiza formi i sintetičnijih sudova i ocjena o društvenoj uslovljenosti nastanka ovog spomeničkog blaga i njegovoj povezanosti sa drugim kulturno-istorijskim stremljenjima i utjecajima. Uporedo s tim pojavile su se i druge manje i veće studije, pa i čitave knjige, iz pera eminentnih jugoslavenskih i stranih stručnjaka, koje tretiraju i neke aspekte takvog karaktera (»Simbolika srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika u Bosni i Hercegovini«, »Bogumilska umjetnost«, »Reljefi bosanskih i hercegovačkih stećaka«, »Simbolične predstave na stećcima«, »Predstave kola na stećcima«, »Motiv arkada i stolova na stećcima«).

U istom poglavlju ovog svog djela, Š. Bešlagić je dao podatke o rezultatima do kojih je došlo evidencijom objekata ove vrste, prije svega o njihovom brojnom stanju i teritorijalnoj rasprostranjenosti. Tu su još njihova morfološka podjela i kategorizacija, te pregled zastupljenosti ukrasnih motiva i natpisa.

U drugom, najvećem dijelu, autor je dao kataloški pregled svih do danas evidentiranih nekropola ovog tipa na području Jugoslavije, konkretnije na teritoriji socijalističkih republika Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Hrvatske i Srbije, s kartama njihovog rasprostiranja i brojne zastupljenosti. Svaka tako pripremljena kataloška jedinica sadrži sve ono što je potrebno za dobivanje osnovne predstave o lokaciji nekropole i njenoj geografskoj orijentaciji, o brojnom stanju stećaka i njihovoj zastupljenosti po oblicima (ploče, sanduci s postoljem ili sanduci bez postolja, sljemenjaci s postoljem ili sljemenjaci bez postolja, stubovi, krstače, amorfni oblici), stupnju tehničke dorade, ukrasnim motivima i natpisima, uz navođenje odgovarajuće stručne literature. Iz priloženih tabelarnih pregleda vidi se da su na području SR Hrvatske, konkretnije na teritoriju njene 23 opštine na kojima je ustanovljeno prisustvo ovog spomeničkog blaga, registrovana 3.253 stećka, od kojih 445 sa ukrasnim i samo 13 s natpisima. Najimpresivniju sliku u tom pogledu pruža, svakako, Bosna i Hercegovina, u granicama koje je, na teritoriju njenih 95 opština, registrovano 58.547 stećaka. Od tog broja 4.586 su sa ukrasima, a 323 s natpisima. I na području SR Srbije je zabilježeno prisustvo stećaka na 23 opštine, gdje je evidentirano 1.875 takvih objekata, od kojih je 167 s ukrasima a 15 s natpisima. Na teritoriju SR Crne Gore, stećci su evidentirani na 7 opština gdje su upisana 2.803 objekta, od kojih su 48 dekorisani a 12 imaju natpise.

U završnom, trećem dijelu Bešlagićeve knjige-kataloga, navedena je dosta opširna literatura koja tretira ovu oblast. Pored registara naseljenih mjesta s nekropolama stećaka i imenima ličnosti koje su spomenute u natpisima na spomenicima, dat je rezime na francuskom jeziku, a zatim priložena karta Jugoslavije s grafičkim prikazom rasprostranjenosti ovog blaga naše materijalne kulture.

Tako, otprilike, izgleda, u najsumarnijem vidu prikazan sadržaj ove knjige, koja je, tako možemo reći, sažet, ali zato sjajan rezime višegodišnjeg, prije svega terenskog rada jednog ozbiljnog poslenika u ovoj oblasti, koji se svojski zauzeo, i, tako reći, sav predao tom, za nas sve veoma korisnom poslu. Jer, htjeli mi to ili ne, činjenica je da su srednjevjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, kao i pribrežnih oblasti Crne Gore, Hrvatske i Srbije, jedan od najbrojnijih i visokovrijedan, ako ne i najvredniji dio našeg nacionalnog kulturno-istorijskog nasljeđa, kapitalna vrijednost kulturne prošlosti jugoslavenskih naroda. Ovo tim više što ta umjetnost predstavlja samoniklo stvaralaštvo naših predaka, običnih ljudi iz puka i naroda.

To što je Bešlagić ponudio ovim tomom ne krije u sebi nikakve posebne ambicije autora, niti pak on pretenduje na ocjene o tome da se u ovom slučaju radi o nekom izuzetno naučnom poduhvatu ili složenim sistematskim studijama i analizama. Ne, jer to

ova knjiga zaista ne posjeduje, niti se to njom željelo postići. Bešlagić je jednostavno prikupio ogromnu građu i materijal, dokumentovao ih sredio i sistematizovao, i tako stvorio široku podlogu za daljnja svekolika proučavanja ovog fenomena, samim tim i sigurnije ulaženje i orijentaciju u nizu drugih oblasti vezanih za istoriju srednjevjekovne Bosne i njenih naroda, i njihovo proučavanje. U tome je izuzetna vrijednost ove publikacije, bez koje se više praktičnim riječnikom govoreći, ne može zamisliti bilo kakav rad u ovoj naučnoj oblasti. Otud naše simpatije za ovakav napor, posebno u vrijeme kada je rad na pripremama i pisanju kapitalnih naučnih djela i studija bio došao u ozbilnju krizu.

Zbog svega tog, smireno na kraju možemo zaključiti da je angažovani radnik tom knjigom, koja je, u stvari kruna cjelokupnog njegovog dosadašnjeg istraživačkog i sakupljačkog rada, značajno obogatio svoj ionako ne mali spisateljski opus (napisao je šest monografski pripremljenih knjiga iz iste oblasti. Osim toga, njegova posljednja knjiga koju je prošle godine štampao Zavod za izdavanje udžbenika Sarajevo na temu »Steći i njihova umjetnost«, dobila je već svoju punu životnu potvrdu i opravdanje). Ne predstavlja zbog toga nikakvo iznenađenje da je ovaj angažovani stručnjak za taj svoj rad dobio i jedno od najvećih društvenih priznanja koje mu je mogla da dadne sredina u kojoj živi i djeluje — 27. julsku nagradu u 1972. godini.

Dr Smail Tihić

Zdravko Kajmaković
»ZIDNO SLIKARSTVO U BOSNI I HERCEGOVINI«,
Sarajevo 1971.

Kada jedna problematika u sklopu ukupnog kulturnog nasleđa, u određenoj geografskoj oblasti, dobije naučnu sintezu, onda se može zaključiti da je ta problematika svestrano istražena i da je naučna misao o njoj dostigla takav stepen da se može sva razuđenost i složenost pitanja svesti u okvire pouzdane, sigurne i kompetentne povezanosti, koherentne smišljenosti i definitivne, argumentovane i obrazložene celinske uopštenosti. Kada je, međutim, u pitanju delo Zdravka Kajmakovića »Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini« ti zaključci se mogu korigovati utoliko što nismo uvereni u svestranost istraženosti fresko-slikarstva u ovoj republici i što u nizu svojih obeležja njegova knjiga, makar koliko dragocena i značajna, ne može da nosi kvalifikativ sinteze. To niukoliko ne umanjuje vrednost ove izuzetno korisne, zanimljive i slobodno se sada može reći, neophodne knjige. Njenom pojavom koja je, svakako, označila mali događaj na planu naučne i publicističke delatnosti u Bosni iHerc egovini, stručna i naučna literatura u oblasti istorije slikarstva dobila je fundamentalno i za sada kapitalno delo.

U krugu malobrojnih istoričara umetnosti — strastnih i ozbiljnih istraživača Bosne i Hercegovine, Z. Kajmaković spada među najistaknutije i vodeće naučne radnike. On je objavio niz značajnih članaka, studija i rasprava ne samo o likovnom nasleđu Bosne i Hercegovine, već i o zaštiti spomenika kulture različitog porekla i karaktera. Pri tom treba reći da je kao konzervator, sa iskustvom od preko 15 godina, izveo nekoliko veoma značajnih i složenih poduhvata na spasavanju kulturno-istorijskih spomenika, o čemu je naučnu javnost obavestio svojim prilozima, objavljenim u našim najpoznatijim publikacijama. Njegovi publikovani radovi veoma su doprineli potpunijem sagledavanju ukupnosti sliakrskog vizantijskog stila na području Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore koje čini nerazlučenu celinu u kompleksu kulturne i umetničke baštine naše zemlje.

»Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini« predstavlja, kao što je to u predgovoru knjige rečeno, rezultat višegodišnjeg autorovog rada na zaštiti i proučavanju spomenika kulture. Ono je, doista, to, ali u dobroj mjeri sačinjava delo nastalo kao plod sveobuhvatnog i širokog naučnog raspona i slojevitog Kajmakovićevog interesovanja koje je iskazano i potvrđeno u najsavremenijim metodološkim pristupima i ostvareno kroz sasvim prihvatljive i naučno upotrebljive i adekvatne oblike. Kad se tome dodaju izražene literarne vrednosti knjige i njena čitljivost, zasnovana na nesumnjivom piščevom smislu za nadahnuto i tečno književno kazivanje, onda je to jedna nova i kreativno značajna dimenzija koja je često nedostatak mnogih sličnih studija nastalih iz pera velikih erudita. Izvesna poglavlja, o kojima će kasnije biti reči, pisana poneseno i inspirativno, po nekim obeležjima spadaju među najlepše i najzanimljivije stranice naše savremene istorije umetnosti određenog doba.

Polazeći od činjenice da se pisac knjige prihvatio jednog izuzetno teškog i delikatnog zadatka tj. da kroz bogatstvo ili siromaštvo podataka, građe i saznanja prikaže celovitost slikarskog fresko stvaranja u vremenskom i prostornom opsegu monumentalnih razmera i da pri tom obeleži sve značajnije tokove u kontinuitetu koga, ustvari, nema, može se utvrditi da je u realizaciji ovog poduhvata pokazao višestruki smisao i sposobnost ne samo snalaženja u tom beskrajnom moru i mraku neuhvatljivih i nesagledivih sudbinskih preloma i prekretničkih transformacija, već i korektno kritičko osećanje mere, sa malim izuzecima, da jednu nedovoljno ispitanu i u mnogo čemu nerazjašnjenu i hipotetičnu materiju sistematizuje, sredi i učini preglednom, slikovitom i ubedljivom u svom definisanju i prezentovanju. Dodajući tome neka suptilna, senzibilna i inventivna razmatranja pojedinih problema, toliko nesvojstvenim dosadašnjim naučnim sagledavanjima bosansko-hercegovačkog zidnog slikarstva, s neskrivenim zadovoljstvom beležimo dokaze o obogaćenosti, osadržajenosti i integralnoj osmišljenosti knjige. Sasvim malo je naučnih istina izrečeno o freskama na šumnim i goletnim stranama Bosne i Hercegovine da bi bilo jednostavno usuditi se na odluku o pisanju ovakve studije. Iz tih razloga hrabrost Z. Kajmakovića za poduhvat koji je izveo treba tražiti u njegovoj uverenosti u fond mukotrpno sticanog saznanja terenskim istraživanjima i otkrićima i u ličnoj sposobnosti omeđivanja, sažimanja i izbora najbitnijih i određujuće značajnih rezultata naučno-istraživačkog rada za proteklih nešto više od pola veka. To je bilo dovoljno da pristupi pisanju prve istorije zidnog slikarstva u Bosni i Hercegovini u celovitom pregledu, uključivši ponekad u razmatranja sasvim nove i naučnom svetu do sad nepoznate fresko-celine, očuvane, doduše, najčešće u bledim i teško oštećenim fragmentima. Utoliko ova knjiga, namenjena i širem krugu kulturnih čitalaca, ima dublji naučni i humanistički značaj koji će je učiniti nezamenjivim priručnikom i polaznim osnovom za sva predstojeća i dalja istraživanja i izučavanja ne samo fresaka na ovoj teritoriji, već i svih kategorija likovnog nasleđa i uopšte kulturne istorije.

U šest poglavlja obuhvaćena je celokupna materija koja je u interesantnoj kompoziciji raščlanjena i obli-

kovana u odgovarajućim potpunim ili manje potpunim celinama, povezanim u jedinstven tok.

U Uvodu su izrečene neke opšte konstatacije o zidnom slikarstvu, zatim piščev metodološki pristup obradi. Uvod sadrži zanimljive podatke o tome da su u Bosni i Hercegovini freske postojale ili postoje na 32 lokaliteta — 19 u Bosni i 13 u Hercegovini i da su sve freske, uglavnom, rađene u srpsko-vizantijskom stilu. Prema autorovoj proceni u ovoj republici oslikano je 5542 m² zidnih površina, a do danas je očuvano samo oko 1120 m² fresaka, iz čega se može videti da je stradalo 4/5 ovog nasleđa.

Istoriografski pregled koji pored iscrpnih obaveštenja o tome ko je sve u stogodišnjem neujednačenom interesovanju pisao o zidnom slikarstvu BiH, sadrži korektna kritična razmatranja i ocene o ne baš maloj literaturi koja je nastajala iz raznorodnih pobuda i u raznolikim oblicima. U ovom pregledu po prvi put su sistematizovani i kritički ocenjeni, utvrđeni i saopšteni podaci o istoriografskim okvirima fresko slikarstva u ovoj republici iz kojih možemo da sagledamo sve, znalački uočene i rasvetljene, razloge koji su doprineli izrazitom zaostajanju pravih naučnih interesa o ovoj oblasti kulturnog nasleđa. Pojedini primeri, istaknuti u ovom pregledu, vrlo su ubedljivo ilustrovali činjenicu koliko je značajno i dragoceno spontano i laičko beleženje nekih podataka u proteklim decenijama, naročito krajem prošlog veka, o tome da su u tom vremenu postojale freske kojih danas nema. Ovi podaci su presudni za sticanje potpunije predstave o skromnoj baštini živopisa B i H. Počev od Save Kosanovića, Nićifora Dučića, Vida Vuletića-Vukasovića, Đ. Stratimirovića, L. Ninkovića pa preko ozbiljnog i kritičnog Vladimira Ćorovića koji je, pored ostalog, ostavio nekoliko neprevaziđenih monografija o hercegovačkim manastirima sa definitivno utvrđenim kriterijumima o ikonografskim prilazima ovim problemima, lista istraživača zidnog slikarstva postepeno ali sporo se širila. Pojavom Đoke Mazalića mlada bosansko-hercegovačka nauka dobija prvog predanog pregaoca u izučavanju slikarske umetnosti, da bi se potom pojavio čitav niz mlađah naučnika koji su svojim otkrićima i rezultatima savremenog načina rada veoma proširili okvire saznanja o spemenicima likovne umetnosti na ovom području.

Poglavlju Srednjovekovnog zidnog slikarstva prethodi Kratak pregled fresaka rimske i ranohrišćanske epohe u kome su sažeto i lapidarno izneta dosadašnja zapažanja o fragmentarnom i jako nastradalom slikarskom fondu iz ovog razdoblja. Stanjem svoje minimalne očuvanosti ove freske nisu mogle da pruže pouzdanije osnove za neke čvršće zaključke o stilskim, tematskim i ikonografskim osobenostima.

Za razliku od srpske države srednjevekovna Bosna se u pogledu slikarske delatnosti odlikuje skromnošću, pa čak i velikim siromaštvom. Zna se da je na području cele ove zemlje u predtursko vreme bilo svega sedam lokaliteta na kojima su identifikovane freske. Uzroke ovoj ubogosti Kajmaković je potražio u specifičnosti crkvenih, političkih i društvenih prilika, kao i u posebnosti geografskog položaja srednjevekovne Bosne. Ne ulazeći podrobnije u analize brojnih postavki koje su često protivurečno, neargumentovano i pristrasno tumačile karakter bosanske crkve, on je kategoričan kada tvrdi da »bosanska crkva nije mogla biti po svojoj dogmatici odlučujuća prepreka pojavi slikarstva u pokrajinama, ali je svojom neorganizovanošću, materijalnim siromaštvom i kulturnom zaostalošću štetno djelovala na razvoj domaćeg slikarstva, odnosno uticala da se ono javi u skromnijim oblicima.« Imajući u vidu složenost pitanja samostalne bosanske crkve koje je različito tretirano, zatim njen nejednak i divergentan odnos prema slikarskom stvaranju sakralnog karaktera, mislimo da je ovom problemu moglo da se posveti više pažnje, pogotovo što je autor postavio zanimljive i nove zaključke o pitanju odnosa bosanske, pravoslavne i katoličke crkve prema umetnosti. Kad se zna da su sva, pa i kulturna i umetnička zbivanja, bila u znaku specifičnosti, još uvek nedovoljno razjašnjene, bosanske crkve, onda je, svakako, bilo od interesa da ovo pitanje bude jedno od centralnih u ovom delu studije.

Izolovana, prožimana raznoraznim uticajima i lomljena sopstvenim dramama, Bosna nikada nije mogla, kako je već rečeno, da od velikih nacija neposredno uzme ono što je bila bitno u njihovim kulturnim i umetničkim vrednotama. Otuda je piščeva misao da se »nigdje nije s tolikim grčom i upornošću crpjela snaga iz sopstvene krvi i znoja kao na ovim prstorima, nigdje stvaralaštvo nije toliko svoje, elementarno i svježe, iako skromno i oporo, kao ovdje« — mudro i istinito i jednim delom može se osloniti i na živopis, ma da su pojedine kategorije kulturnog nasleđa, kao što su to stećci, snažnija potvrda ovakvog zaključka.

Naučni značaj u ovom poglavlju prevashodno leži u činjenici što je pisac uspeo da u dosta složenom i raznovrsnom tkivu slikarskog nasleđa utvrdi i razgraniči samosvojnosti stila i da ukaže na svu raznorodnost i neuhvatljivost brojnih umetničkih kretanja i ukrštavanja koja su na ovom tlu imali samo naslućujuće obrise i odjeke. To se naročito odnosi na tz. zapadno-vizantijske stilske simbioze čija su svedočanstva očuvana u vrlo bledim i, neretko, jako oštećenim fragmentima. Oskudno očuvani materijal zidnog slikarstva zapadnog stila pričinjao je, očigledno, velike teškoće Z. Kajmakoviću u utvrđivanju čak i osnovnih razvojnih linija, a kamoli u fiksiranju nekih čvršćih stilskih i drugih okvira. Značajno je istaći činjenicu da su ovde po prvi put ocrtane u jedinstvenom pristupu najglavnije karakteristike slikarskog stvaranja i da su rezimirana nova naučna saznanja, naročito kada je reč o dubrovačkim majstorima i njihovim kontaktima sa bosanskim franjevcima i dvorom.

Zapažena je izrazita superiornost pisca u obradi poglavlja Srpsko srednjevjekovno zidno slikarstvo. Ovome, verovatno, nisu samo doprinele okolnosti što se autor dugo godina bavi izučavanjem ovog razdoblja u istoriji umetnosti B i H i što je pri tom tokom vremena došao do vrlo dragocenih otkrića, već i činjenice da je u savremenu naučno-istraživačku aktivnost uključen i dobar broj istoričara umetnosti van ove republike i što su oni na tom planu postigli lepe i zapažene rezultate, koji su mogli da posluže kao polazna osnova za Kajmakovićevo produbljivanje i bliže sagledavanje pojedinih problema. U tu grupu, svakako, treba ubrojiti eminentnog prof. dr Svetozara Radojčića, zatim dr Vojislava J. Đurića i dr Sretena Petkovića, čije su naučne radoznalosti često i s razlogom obuhvatale srpsko srednjevekovno zidno slikarstvo, minijaturnu i ikonopisnu delatnost u B i H u ovom i kasnijem vremenu. No bez obzira na to, glavno sagledavanje i praćenje svih pojava, ostvarenja i njihovih odlika u ovom razdoblju zasnivaju se na njegovim terenskim tragalačkim naporima koji su uvek rezultirali osetljivim i refleksnim opservacijama, punim dragocenih i korisnih opaski i najskrivenijih podataka. Oštrina sluha i osetljivost njegovog oka došli su do izražaja baš u ovom fizički sasvim malom i razorenom umetničkom organizmu. Kad se u freskama Panika, iskidanom i tragično nastradalom fresko ansamblu, moraju tražiti neka ključna razrešenja razvojnih stilskih čvorova u prvoj fazi srednjevekovne umetničke delatnosti na ukrašavanju zidova sakralnih građevina, onda se može predpostaviti koliko je mukotrpan i istovremeno odgovoran put istraživača u sticanju i utvrđivanju onih saznanja, koja će označiti kvalitetno novi doprinos u cilju prevazilaženja predhodnih nejasnoća i otvaranju novih saznajnih vidika.

I, najzad, kada postane jasno da su freske iz Panika, najnovije otkriće na prostorima umetničkog stvaranja srednjevokovne Bosne i Hercegovine, jedna od najznačajnijih početnih karika u lancu razvoja slikarske delatnosti srpsko-vizantijskog stila, onda se u težnji za

uspostavljanjem bilo kakvog kontinuiteta u ovom razdoblju mora pridati neuobičajeni značaj i značenje. U istini to i jeste, jer ove freske imaju dublje simboličko i suštinsko određenje u dramatici razumevanja »geneze osnovnih stilskih formacija u domaćem slikarstvu« i bar još toliku snagu u kazivanju sudbonosnih zbivanja u kojima su stradala najlepša i najdorečenija umetnička ostvarenja u mutnim i dalekim vremenima još uvek nesagledljive i nesrećne slikarske Bosne.

Sumorno zvuče saznanja o tome da je uporedo sa vrhunskim slikarskim dometima Srbije u XIII veku Bosna zjapila umetničkim beskrajnim prazninama. Dok je srpski XIII vek sa freskama Mileševe i Sopoćana i sa nizom drugih tvorevina visokog nivoa proticao u znaku čudesnog umetničkog iskazivanja i potvrđivanja, naša Bosna, u kojoj su tek nicali stečci kao prvi dokazi autentičnog i samosvojnog stvaralačkog trajanja, ostaje pusta i ukleta zemlja. I XIV stoleće, u kome Srbija umetnički zrači novim vrednostima, Bosna ne donosi i ne daraje, u širim razmerama, ništa od umetnički trajnog dolazećim burnim vremenima. Šta više, Bosanci će svoje ime, to ističe autor s razlogom, vezati za rušenje crkve sv. Nikole Dabarskog kod Priboja. Da bi paradoks bio veći u ovom razdoblju ugledni bosanski feudalac Divoš Tihoradić naručuje kod iluminatora Manojla Grka potpuno ortodoksno ćirilsko jevanđelje sa izvrsnim minijaturama koje će ući u riznicu istaknutijih ostvarenja ove vrste i sa ovog terena. Zvuči opet disonantno i zbunjujuće kao saznanje da u ovom veku nastaju još četiri bosanska jevanđelja: Srećkovićevo, Kopitarevo, Mostarsko i Jevanđelje br. 95, koja se mogu svrstati u kategoriju svedočanstava ne samo o negiranju teorije o bogumilskom karakteru Bosne, već i u seriju dokaza o tome da se na umetničkom planu u ovim geografskim okvirima ipak nešto događa, što je u dubokoj suprotnosti sa pogrešnim predstavama o bosnaskoj crkvi. Uostalom, živopis u Dobrunu kao jedini i najstariji fresko-ansambl bosanskog regiona, sazdan negde oko polovine XIV veka, potvrđuje da je ovaj vek u umetničkom odjekivanju Bosne imao i akorde monumentalnosti. Makar koliko pisac ove studije uznastojao da ovo vreme »spase« svojim istraživačkim naporima i težnjama da potpunije osvetli tragove i podatke zaronjene u zapisima kao retkim očuvanim obrisima prošlosti (Grobnica na Glodjama i njen ktitor Mišljen), ostaje, ipak, činjenica da su freske u Dobrunu to što one doista jesu u vakuumu umetničkog bosanskog vilajeta XIV veka. Imponuje brižljivo i do kraja savesno piščevo istraživanje dobrunskih fresaka o čemu je svojevremeno objavio jednu zapaženu raspravu, kojom je uneo novu svetlost u datiranju živopisa i utvrđivanju nekih značajnijih stilskih analogija. U ovoj knjizi zastupljene su suptilne analize dobrunskog slikarstva i unesena obaveštenja o novo otkrivenim partijama, među kojima su prredstave vaseljenskih sabora naročito značenje. Neke ranije postavke ovde su dopunjene i argumentovane novim saznanjima. Korigovanje ranijih sudova o neznatnim umetničkim vrednostima fresaka u Dobrunu usledilo je, izgleda, razložno i s pravom. Predpostavkama o postojanju živopisa na zidovima crkava despota Stefana Lazarevića u Srebrnici i potpunom obradom većih fragmenata fresko-dekoracija porušene crkve manastira Rmanj — najzapadnijeg lokaliteta sa srpskim freskama u Bosni, završava se poglavlje Srpskog srednjevekovnog zidnog slikarstva, koje iako po obimu nije veliko predstavlja jedan od najboljih delova knjige.

Neuporedivo najveći prostor zauzelo je poglavlje Srpsko zidno slikarstvo iz epohe robonja pod Turcima. Ono upravo stoji u odgovarajućoj razmeri sa količinom očuvanog fresknog nasleđa i sa mnoštvom pitanja iz ovog vremenskog, geografskog i umetničkog okvira koja su raspravljana. Ustvari, nesrazmerno najveći deo fonda zidnog slikarstva u Bosni i Hercegovini nastao je i očuvan u ovom razdoblju. Ujedno, bosansko-hercegovačke freske iz ovog perioda po kvalitetu jednog svog dela predstavljaju potpuno ravnopravna umetnička ostvarenja sa živopisimo koji je nastao u istom vremenu u Srbiji ili Crnoj Gori, što, svakako, nije slučaj sa zidnim slikarstvom iz ranijih vekova. Imajući, pored ostalog, i to u vidu, može se objasniti činjenica što je Kajmaković uložio mnogo truda, energije i znanja da što svestranije i potpunije prouči ovu baštinu pri čemu je objektivno postigao veoma lepe i za buduća i naučna istraživanja vrlo korisne i nezaobilazne rezultate. Uočivši u ovoj dosta složenoj konstelaciji najznačajnije pojave, domete, smene, transformacije, uzlete, padove i niz drugih karakteristika koje se ogledaju u osobnim oblicima, tipičnim za specifičnost bosanske istorije, on je pokazao retku širinu i oštrinu svog stručnog i naučnog pogleda, bogatstvo znanja i lepršavu lakoću njegovim operisanjem kako u kompovanju čitave strukture ovog dela knjige, tako i u interpretacijama pojedinih važnijih pitanja. Pri tom se ipak neizbešno nameću i nešto drukčije ocene koje se ogledaju u tome što je, ponekad, ponesen nekom idejom ili nesigurnim podatkom, prebrzo dolazio do neosnovnih predpostavki ili, prilično, bar za sada, neodrživih zaključaka. Njoj se može dodati i utisak neujednačenog kriterija pri utvrđivanju umetničkih vrednosti pojedinih fresko celina i pri iznalaženju stilskih i drugih analogija. Sasvim je, međutim, razumljivo da se u mnoštvu nedovoljno izučenih problema i za naučni svet potpuno nepoznatih ili nedovoljno poznatih važnijih pojedinosti, teško može pisati studija koja bi u potpunosti dala odgovor na sva pitanja ili koja bi do savršenstva, dakle bez ikakvih nedostataka, iskazala svu neporecivost naučnih istina. Pogotovo je to nemoguće kada se prvi put piše celovita i iscrpna studija pa ma koliko ona rađena ambiciozno, savesno i na osnovama znatnog naučnog iskustva i stručne spreme. Stoga se teško može prihvatiti misao o izrazitoj umanjenoj vrednosti ove knjige zbog uočenih nedostataka, mada, moramo priznati, ponekad ozbiljno zasmeta nedorađenost pojedinih partija i neobuzdana smelost u uprošćavanju izvesnih složenijih problema pri njihovom rešavanju. Doduše, ove autorove sklonosti, i pored toga što to izgleda protivurečeno, učinile su njegovu knjigu, posebno u delu o slikarstvu pod Turcima, provokativnijom, što će, sigurno, izazvati i stvoriti pobude na nova razmišljanja i ponovno vezivanje naučnih interesa za ovu problematiku, a u cilju preispitivanja, proveravanja i produbljivanja spornih ili nespornih rezultata i sudova.

Vratimo se, ipak, prikazu određenih i posebnih celina u ovom poglavlju. Kultunoistorijski pregled sadrži zbir oštroumnih opštih zapažanja i novih saznanja o svim okolnostima koje su predhodile i uticale na pojavu vrsnih slikarskih ostvarenja u ovoj eposi. Ovde je po prvi put ukazano na neke osobene uslovljenosti koje su doprinele nastanku znatnog broja pravoslavnih sakralnih građevina, a koje su u proseku bile monumentalnije i arhitektonski vrednije od ovovremenih crkava u Srbiji i Crnoj Gori. Jer, kako autor ističe »krajevi koji su nekada, u XIII i XIV vijeku, bili na periferiji pravoslavlja sada postaju njegov centar«. Šesnaesti i sedamnaesti vek u Bosni i Hercegovini može se označiti renesansom kako u graditeljstvu i živopisanju, tako i u drugim oblastima umetničkog izražavanja — zlatarstvu, intarziji, duborezu i srugim vrstama umetničkog zanatstva. Da bi se objasnilo stilsko jedinstvo i heterogenost spomeničkih individualnosti koje se može shvatiti i utvrditi na osnovu analize arhitektonskog koncepta crkava, učinjen je pregled svih najvažnijih osobenosti pojedinih građevina, na osnovu čega je konstatovano da su hercegovačke crkve u svojoj arhitektonici oslonjene na primorsku predromaničnu crkvu, a da su crkve u Bosni u svom građenju bile inspirisane i imale uzor crkava moravske arhitektonske škole. Uočene su tri varijante u hercegovačkoj grupi hramova, a u bosanskoj dve. Ovo stilsko određivanje na osnovu arhitektonskih obeležja predstavlja logičan i nov naučni sud o basansko-hercegovačkom sakralnom pravosavnom graditeljstvu, a autorovo zapažanje o srodnostima

bosanskih crkava sa spomenicima moravske škole XIV i XV veka u Srbiji, izneto na jednom naučnom skupu, skrenulo je znatnu pažnju istraživača.

Najzanimljivijem i najsadržajnijem, a istovremeno ponešto i spornom, delu knjige pod naslovom Majstori i dela, predhode neobično značajni i dragoceni zaključci nastali kao plod piščevog istrajnog i upornog rada na izučavanju kompleksa pitanja vezanih za pojedina neistražena područja nastanka bosansko-hercegovačke freske. Saznanja do kojih je došao razmatranjem problema majstora i naručioca, zatim procesa nastajanja freske i najzad položaja majstora u društvu toliko su nove svetlosti unela u ovu oblast izučavanja zidnog slikarstva ove republike da će se morati uvek od njih poći u daljem naučnom interesovanju i aktivnosti. Misao o tome da između figuralnih predstava na stećcima i portreta na zidnim dekoracijama ima izvesnih srodnosti, Kajmaković je potvrdio i dokazao nekim primerima. On, međutim, nije dublje ulazio u ikonografske i formalne probleme simboličnih znakova na stećcima i ornamentici na freskama, kao ni u razmatranja scena na ovim belezima koji se kao i kod fresaka mogu objasniti kultom mrtvih i liturgijskim pesmama: neki psalmi su kao i za freske tako i za reljefne motive na stećcima izvori za ikonografske i simbolične predstave (rezultati dr V. Đuriča). Od Tvrdoša — nažalost uništenog ansambla iz 1510. godine koji je slikao Dubrovčanin Vicko Lovrin, pa do Gomionice, poslednjeg sasvim minornog fresko slikarstva iz oko 1780. g., Z. Kajmaković je, u vremenu turske okupacije, zahvatio i obradio sve freske bez obzira na njihovu vrednost ili sasvim rustičan i primitivan karakter. U težnji da da što potpuniju panoramu ukupnog slikarskog stvaranja on je dao i pregled lokaliteta sa uništenim živopisom. U tom dosta šarolikom i umetnički neujednačenom materijalu bilo je vrlo teško održati nivo kritičnosti u ocenjivanju likovnih, stilskih i ikonografskih vrednosti.

Najstarije hercegovačke freske — u Trijebnju predmet su Kajmakovićevog pomnog i svestranog razmatranja i obrade, prvenstveno iz razloga što i po svom kvalitetu, relativnoj očuvanosti i hipotetičnom vremenu nastanka, upravo zaslužuju širi pristup. Kao zadužbina vojvode Radoja Hrabrena crkva je sagrađena 1534/35, što se vidi po natpisu uklesanom u kamen na zapadnoj fasadi hrama. Za većinu istraživača ovaj podatak bio je dovoljan za tvrdnju da su freske nastale istih godina kada i hram. Međutim, dr. Sreten Petković je na osnovu stilskih analogija freska crkve u Nikoljcu, s jedne, i slikarstva moračke priprate i crkve u Brezovici i živopisa u Trijebnju — s druge strane, utvrdio da zidne dekoracije u ovoj hercegovačkoj crkvi potiču iz sedamdesetih, eventualno šezdesetih godina XVI veka. Ubedljivi primeri i dokazi koje je Petković izneo u jednoj svojoj raspravi, koji objavljivanjem fotografija trijebanjskih fresaka u knjizi Z. Kajmakovića još više dolaze do izražaja, nisu bili dovoljno snažni za pisca ove knjige da bi ih prihvatio. Stoga je nadahnuto i pronicljivo pokušao da pronađe protivargumente Petkovićevom tvrdnju. Iako oni mogu da stoje kao činjenice, čini nam se ipak da su tako očigledne stilske srodnosti između fresaka u Trijebnju i predstava u Nikoljcu koje su opet neodoljivo bliske i ponekad podudarne sa freskama u Morači i Brezovici, nastale 1574—78 odnosno 1567, najubedljiviji dokaz da je Petković više u pravu. Živopis iz Trijebnja kome je Kajmaković verujući u njegov nastanak oko 30-tih — 40-tih godine, dao spravom veoma visoko mesto s obzirom na činjenicu da je to period bez većih i značajnijih slikarskih ostvarenja i van granica Bosne i Hercegovine, spada u natprosečna umetnička dela u vremenu šezdesetih — sedamdesetih godina XVI stoleća ne samo na teritoriji Pećke patrijaršije, već i u ovoj republici, pošto je to već vreme kada će ovde uskoro ostaviti jedno od svojih najboljih dela zograf Longin.

Novootkrivene freske u Papraći, gotovo blistavih vrednosti za svoje vreme, koje Kajmaković u ovoj knjizi po prvi put objavljuje, izazivaju posebnu pažnju. One su znatno obogatile onaj najkvalitetniji deo fonda bosansko-hercegovačkog slikarstva, pa se nove površine koje treba otkriti mogu očekivati sa radošću i uzbuđenjem. Ulazeći u potpune opise i podrobne analize predočio nam je jedno slikarstvo koje je koliko osobeno toliko i blisko ostvarenjima pećkih majstora. Podvukavši neka izrazita obeležja s kojima ove freske vezuje za neposredne odjeke i reminiscencije na moravsko slikarstvo, i identifikujući ih sa delatnošću slikara, okupljenih šezdesetih i sedamdesetih godina XVI veka oko Patrijaršije, datira ih u vreme oko polovine XVI veka (?). Ne znamo u kojoj meri je Kajmakvoiću poznato zidno slikarstvo Crne Reke u Sandžaku, koje je nedavno očišćeno, ali sudeći po njegoivm preciznim i dosta detaljnim opisima fresaka u Papraći i po objavljenim fotografijama i crtežima, nameće se snažan utisak o izrazitoj međusobnoj bliskosti ova dva živopisa. Ukoliko se ove analogije sigurnije utvrde, a to će se potpunije učiniti freskama koje treba otkriti, onda se vreme nastanka živopisa u Papraći mora tražiti najranije na samom kraju XVI veka, jer je Crna Reka oslikana 1601/2. godine.

O zografu Longinu i njegovim freskama u Lomnici »po spomeničkom inventaru najkompletnijoj srpskoj crkvi u Bosni i Hercegovini«, pisano je u poslednje vreme više puta. Kajmaković je rezimirajući dosadašnja saznanja o vom našem najboljem slikaru XVI veka i donoseći neka nova i korektna zapažanja o slikama u Lomnici, zaokruglio i potpunije definisao svojim prefinjenim analizama najistaknutije odlike ovog vrsnog umetnika.

Iznenađujuće kvalitetno silkarstvo nepoznatog majstora u Srđevićima o kome se u ovoj knjizi prvi put saznaje, uopšte ne stoji u srazmeri sa rustičnom i primitivnom građenom grobljanskom seoskom crkvom iz šezdesetih ili sedamdesetih godina XVI veka, kao što je i njegovo tragično stradanje nenadoknadiv gubitak za likovno nasleđe. Freske iz Srđevića su najbolji dokaz koliko mogu neočekivano da na ovoj teritoriji zabljesnu vrednosti bez obzira koliko bile usamljene i bez prisustva odgovarajućeg pratećeg materijala prosečnog kvaliteta.

Besumnje, najveću sigurnost, visoku naučnu obaveštenost i širinu prilaza autor je pokazao u raspravljanju o delu istaknutog slikara Georgija Mitrofanovića. Mitrofanović je tvorac dva vrlo značajna hercegovačka ansambla — Zavale i Dobrićeva. Oni su pružili dovoljno osnova da Kajmaković sagleda Mitrofanovića kako individualno, tako i u paralelnom odnosu sa Longinom. Dok je za Longina konstatovao da je »svestraniji, temperamentniji, oporiji, poetičniji, neposredniji i razumljiviji«, dotle je dubokim poznavanjem Georgijevog dela mogao da ga ocrta linijom sigurne, akribične, osetljive i smele određenosti, pri čemu će čitalac, iako neupućen i neobavešten u stvaranje ovog zografa, relativno lako moći da ga prepozna.

U rešavanju nekih pitanja Z. Kajmaković inventivno koristi pojedinosti koje mnogima ne bi pale u oči. O tome najbolje govori način na koji je pokušao da objasni pomalo čundu sudbinu crkve sv. Blagovesti u Žitomisliću za prvih 50 godina života posle njene obnove. On je, naime, jedan prilično zanemareni turski dokumnet iz 1613. g. protumačio tako da je došao do kapitalnog podatka za objašnjenje razloga zbog kojih su freske u ovoj crkvi postojale samo nekoliko godina da bi, najzad, bile »planski uništene« presudom od strane turskoga suda. Ispomoć u ovoj duhovitoj predpostavci pružio mu je model crkve u uništenom ktitorskom portretu, čija je jedna gravira srećom sačuvana. Pa ipak, s obzirom na jedinstvenost ovakvog slučaja i izvesnu nesigurnost dokumenata kojima se služio, može se reći da je impresivnija duhovitost nego osnovanost njegove predpostavke.

Pored potpuno očuvanog natpisa o oslikavanju žitomislićke crkve 1609. godine, očuvana je samo patronska freska koja je kao jako oštećen fragment otkrivena pre

nekoliko godina. Mišljenje o identičnosti majstora ove freske sa autorom živopisa u priprati crkve u Ozrenu iz 1608. teško se može prihvatiti, jednostavno iz razloga što freska u Žitomisliću stanjem svoje postradalosti uopšte ne dopušta nikakve pouzdanije analize niti bliža poređenja, makar koliko ovo mišljenje izgledalo primamljivo. Kao što je naglašeno, s podjednakom ozbiljnošću pisac izlaže svoje ocene i zapažanja o slabijim majstorima i delima. Njegovom oku retko izmiču pogrešna tumačenja i zaključci predhodnih istraživača na koje ukazuje i sa respektivnom opreznošću ispravlja ih. Isto tako, kada je saglasan sa njihovim konstatacijama on ih dopunjava i obogaćuje novim i uvek zanimljivim opažanjima. Lepe su i inteligentne opaske o slikarstvu Strahinje iz Budimlja u Ozrenu i nepoznatog majstora u Aranđelovu.

Najveća galerija fresaka u Bosni i Hercegovini — Lomnica istovremeno je izuzetna po tome što je nastala delima pet majstora: Longina, Jovana I, Jovana II, Nikole i Georgija. Frapantne su razlike u kvalitetu između Longinovih fresaka i slika ostale četvorice zografa, koji su označili naglo osipanje i pad likovnih vrednosti živopisa koji su tada nastajali. Uspešna razgraničenja lomničkih majstora koja su usledila nakon studioznog i svestranog upoređivanja — znatan je pišćev rezultat, mada su dosta nesigurna pripisivanja pojedinih fresaka određenim sutorima poimenice. Zanimljive su, takođe, uočene analogije između fresaka majstora Jovana iz crkve sv. Spasa u Štipu sa freskama istoimenog slikara u Lomnici, kao što je i značajno to što je utvrđeno da autor fresaka u ozrenjskoj priprati nije prvopotpisani Jovan iz Lomnice, kako se to ranije tvrdilo.

Majstor Vasilije, potpisan 1623. godine na svojim freskama u Mostaćima, je poslednji slikar koji je minimalnim kvalitetima mogao da uđe u ovu knjigu. Ostali pozniji slikari uvršteni su, svakako, zbog toga da bi se do kraja pratila razvojna linija zidnog slikarstva u svoj svojoj izlomljenosti i silaznosti i da bi se predstavila agonija jednog konačnog umiranja.

Potpunost knjige bila bi nezamisliva bez P r i l o g a — retko savesno, kompletno i brižljivo pripremljenih. Oni pored shematskih crteža živopisa sadrže kratke podatke o istoriji i arhitekturi crkava. Posebna njihova vrednost leži u sažetim tematsko-ikonografskim opisima fresaka sa prepisima signatura i ostalih staroslovenskih tekstova. Sa malo više kritičnosti mogla su se izbeći nepotrebna ponavljanja pojedinosti koje se, inače, sreću u ostalim delovima knjige. Crteži koje je autor kao talentovani slikar mogli su se odlikovati manjom nonšalantnošću i većom tehničkom ujednačenošću. Fotosi, dosta dobro odabrani, veoma su doprineli očiglednosti tekstualnih saopštenja, iako ih ponekad karakteriše izražena neistovetnost u kvalitetu. Reprodukcije u boji, iako nisu uvek verne originalu, nesumnjivo su obogatile likovno-tehničku opremu knjige koja je na savremenom nivou.

Potpun opšti registar doprinosi lakoj i jednostavnoj orijentaciji kroz obimnu građu u prostorima ove bogate i iscrpne studije. Rezime na francuskom jeziku, kratak ali vrlo sintetičan, omogućiće nepoznavaocima našeg jezika bar da steknu najopštiju predstavu o glavnim ishodima piščevog dugogodišnjeg naučnog rada.

Ostaje na kraju da se kaže da »Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini« sa svim svojim vrlinama i izvesnim manama, pored dela »Staro srpsko slikarstvo« od dr. Svetozara Radojčića i »Zidno slikarstvo na području Pećke patrijaršije 1557—1614« od dr. Sretena Petkovića, spada među najznačajnije knjige koje su se za posljednjih nekoliko godina pojavile u oblasti proučavanja našeg fresko slikarstva. »Veselinu Masleši« treba odati priznanje za objavljivanje ove knjige koja zauzima jedno od najistaknutijih mesta u njegovoj biblioteci »Kulturno nasleđe«.

Radomir STANIĆ

Džemal Čelić — Mehmed Mujezinović:

STARI MOSTOVI U BOSNI I HERCEGOVINI

Jedna od tri nagrade »Veselin Masleša«, najveće priznanje koje se daje za postignute naučne rezultate u Bosni i Hercegovini u toku jedne godine, pripala je 1970. autorima knjige »Stari mostovi u Bosni i Hercegovini«, koju je, u okviru biblioteke »Kulturno nasleđe«, potkraj 1969. godine, objavilo izdavačko preduzeće »Veselin Masleša« u Sarajevu. Knjigu su pripremili inž. arh. Džemal Čelić, direktor Zavoda za zaštitu spomenika kulture B i H, i Mehmed Mujezinović, stručni savjetnik iste ustanove; ona broji 280 stranica teksta, ilustrovanog velikim brojem skica, planova i presjeka, karata i fotografija. Sadrži dva osnovna dijela: *opšti*, u kome je dat istorijski pregled mostogradnje na području Bosne i Hercegovine, od prvih njenih početaka do austrougarske okupacije (1878), konkretnije do širenja zapadnoevropskih iskustava i tehnike u oblasti izgradnje mosnih zdanja i pojave čeličnih konstrukcija, i *posebni*, u kome su pojedinačno interpretirani svi do danas sačuvani objekti ove vrste na našem republičkom području. U svrhu lakše orijentacije autori su ih grupisali u šest slivnih područja rijeka: Bosne, Drine, Neretve, Save, Une i Vrbasa, dodavši na kraju grupu objekata podignutih na ponornicama: Zalomki kod Nevesinja, Trebišnjici, Dumanu u Livnu i Šuici. Za svaki od opisanih mostova dati su istorijat nastanka i arhitektonska analiza, i to je izvedeno naučno i veoma dokumentovano.

Drvo i kamen su dva osnovna materijala iz kojih su u prošlosti podizani mostovi na području Bosne i Hercegovine i oni su, u skladu sa svojim tehnološkim svojstvima, upotrijebljeni za gradnju objekata koji su najneposrednije vezani za život čovjeka i njegove potrebe, odlučan elemenat za nastajanje oblika koji će tokom svih vremena zadržati punu funkcionalnost forme. Podjela u materijalu dovela je i do osnovne podjele na drvene i kamene mostove koji su, u daljoj razdiobi, grupisani u nekoliko podvrsta: objekti sa jednim ili više otvora, sa jednim ili više svodova, tzv. lančani, pa pontonski mostovi i drugi.

Za period rimske uprave u Bosni i Hercegovini, autori se, u analizi i za dokaze svojih pretpostavki i tvrdnji o postojanju mostova u ovoj oblasti i u tom davnom dobu istorije ovih krajeva, služe podacima dosadašnjih arheoloških nalaza i hipotetičnim ocjenama o njihovoj egzistenciji koje su zasnovane na proučavanju pružanja i ukrštanja rimskih komunikacija. Zaključak je da je takvih mostova mogao biti veći broj, ali su oni vremenom propali, da bi kasnije na njihovim ruševinama bila izgrađena nova zdanja, ili su pak bez traga nestali u promjenama vodotoka mnogih naših rijeka. Politička i društvena konstelacija u periodu srednjeg vijeka, prije svega velika rascjepkanost zemlje, te pretežna upotreba drveta i još neki razlozi, uticali su na relativno slabiju izgradnju mostova u ovo

doba. Sačuvani su njihovi neznatni i rijetki tragovi, mada arhivska građa upućuje na ocjenu da su čak i u ovo doba na tlu Bosne i Hercegovine, na Neretvi, bila ponikla dva izvanredna monumenta ove vrste, nastala vjerovatno polovinom XV vijeka. Jedan od njih stajao je u blizini mjesta gdje se danas nalazi Stari most u Mostaru a drugi kod Počitelja. Međutim, prava, ekspanzija mostogradnje u našim krajevima nastala je tek po dolasku Turaka. Uključivši Bosnu i Hercegovinu kao integralni dio Otomanske Imperije, turske vlasti su neposredno zatim prišle izgradnji mostova koji treba da doprinesu što boljoj povezanosti osvojenog područja s njihovom maticom-zemljom i što efikasnijem prebacivanju i transportu vojnih snaga i materijala na udaljene frontove prema evropskom Zapadu. U tom sklopu od posebnog značaja bila je izgradnja mosnih zdanja na velikim rijekama. Najveći i arhitektonski najuspjeliji objekti ove vrste nastali su tokom XVI vijeka. Podizali su ih sultani i njihovi najbliži saradnici, paše i veziri porijeklom iz ovih krajeva, a gradili neimari u posjedu izuzetne umjetničke nadarenosti i stvaralačkog iskustva. To je ujedno i doba najveće političke i ekonomske moći turske carevine i oni su, u određenom smislu, i najbolji materijalni odraz tih prilika. Nasuprot njima, rjeđe stoje skromna zdanja koja su na manjim rijekama i rječicama podizali pojedinci — domaći građani, među kojima nerijetko susrećemo i imena žena. Oni su bez arhitektonskog sjaja i ljepote onih prvih, ali ipak posjeduju odgovarajuće, prije svega čisto funkcionalne kvalitete i zanatsku solidnost u izvedbi.

Ovim, velikom marljivošću prikupljenim, brižno i logično sređenim i raspoređenim, i naučnim metodom obrađenim materijalom obuhvaćeno je oko stotinu mostova koji su bili izgrađeni i vremenom nestali, ili su sačuvani do danas na području Bosne i Hercegovine. Tako sistematizovani i objašnjeni, oni su prezentirani domaćoj i stranoj javnosti. Zato ima puno razloga da budemo zadovoljni pojavom ove knjige jer nam pred oči donosi jednu novu sliku stanja naše materijalne kulture koja je, na žalost, malo poznata u svjetskoj istoriji umjetnosti, i koja je kod nas još uvijek nedovoljno afirmisana ili je, bolje rečeno, bila društveno zanemarena. Otud evidentnija oštećenja i gubici i u tom dijelu naše kulturne baštine. Veoma opsežan ilustrativni i dokumentacioni materijal koji prati tekst kompletira aktuelnost ovog naučnog djela koje, u okviru društveno vrlo korisne i afirmisane biblioteke »Kulturno nasljeđe«, predstavlja nesumnjivo jednu od njenih najljepših stranica i trenutaka.

Na taj način ovim je djelom popunjena praznina u poznavanju kulturno-istorijskog nasljeđa naroda Bosne i Hercegovine i data do danas najpotpunija, bolje rečeno, jedino potpuna faktografska predstava ovog fenomena, bazirana na prethodnom, brižno i preduzetno organizovanom, šestogodišnjem sakupljačkom radu te proučavanju odgovarajućih pismenih izvora i narodnog predanja. Vrlo opsežno zasnovana, ova studija daje ne samo faktografsku građu u ovoj naučnoj oblasti već i veoma vrijedne analitičke sudove i ocjene u oblasti estetske i kulturno-istorijske interpretacije. Ona, prema tome, daje ozbiljnu osnovu za daljnja proučavanja i naučne sinteze iz tog područja, samim tim i za izučavanje ovog dijela materijalne kulture drugih jugoslavenskih područja, pa i onih izvan granica Jugoslavije, kao i istorije umjetnosti uopšte, a kroz to i za određivanje uloge i mjesta koje su mostogradnja i mostovi zauzimali u razvoju društveno-ekonomskih odnosa u ovoj sredini. U tom kontekstu razmatranja važno mjesto zauzima iscrpno data analiza građevnih konstrukcija i oblika mostova, kako onih rađenih u drvetu, tako i onih koji su nastali u kamenu, te njihova društvena i ekonomska funkcija i opravdanje.

Dr Smail Tihić

Dr Smail Tihić

JOVAN BIJELIĆ

U okviru biblioteke »Kulturno nasljeđe«, sarajevsko izdavačko preduzeće »Veselin Masleša« štampalo je opsežnu monografsku studiju pod gornjim naslovom, u kojoj su na iscrpan način, interpretirani život i djelo istaknutog jugoslavenskog slikara Jovana Bijelića, jedne od avangardnih i nesumnjivo najmarkantnijih ličnosti jugoslavenske moderne.

Slikar je rođen 30. juna 1884. godine u zaseoku Revenik, nadomak Bosanskog Petrovca. Po završenoj osnovnoj školi u rodnome kraju pohađao je nižu gimnaziju u Sarajevu, a zatim od 1903/04. do 1904/05. Zanatlijsku školu u istom mjestu, u kome nešto kasnije dobiva početna znanja slikarkog umijeća na privatnoj školi Jan Karel Janovskog. Uz pomoć sarajevske »Prosvjete« upisao se u prvi semestar Umjetničke akademije u Krakovu u kome je gradu ostao četiri godine. Po završenoj akademiji, u jesen 1913. godine otišao je sa stipendijom Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine na sedmomjesečni slikarski studij u Pariz. Od aprila do augusta 1915. studirao je na Akademiji u Pragu, u klasi profesora Vlahe Bukovca. 1. oktobra iste godine stupio je na dužnost asistenta crtanja na Velikoj gimnaziji u Bihaću, odakle je, 2. novembra 1919, prešao na dužnost scenografa beogradskog narodnog pozorišta. Od tog trenutka Beograd postaje stalna luka umjetnikovog života.

Umro je 12. marta 1964. godine, u 3 sata ujutro. Ispraćen od mnogih poštovalaca, prijatelja i malobrojne rodbine, istaknuti jugoslavenski slikar i likovni pedagog, član Srpske akademije nauka, Jovan Bijelić pokopan je u Aleji velikana na Novom beogradskom groblju.

Veomo je opsežno umjetnikovo djelo. Velipo po snazi i utjecajima koje je vršilo i koje danas vrši na razvoj jugoslavenske moderne umjetnosti. U kontinuitetu od gotovo šest decenija rada slikar je stvorio impozantan opus koji u svom bogatom registru pokazuje raznovrsne sadržaje i vrijednosti. Radio je gotovo sve vrste slikarstva: akt, pejzaž, portret (grupni i pojedinačni), mrtvu prirodu, figuralne i apstraktne kompozicije. Kao izvanredan crtački talenat kreirao je mnoštvo snažnih i ekspresivnih crteža i akvarela, a tokom dvije decenije djelovanja u pozorištu i nekoliko desetina inscenacija, čime je potvrdio svoju plodnost i na tom području. Pored djelovanja u oblasti slikarstva i scenografije, umjetnik je napisao niz pripovijedaka. Odličan poznavalac poljskog jezika, preveo je drmu »Pana Mališevska« od Gabrijele Zapoljske, i za istu sačinio dekor.

Popularan kao čovjek i umjetnik, Bijelić je, tako objašnjava L. Tihić, za mnoge slikare i kroz dugo vrijeme predstavljao nedostižan uzor, sinonim novog i progresivnog u umjetničkom životu prijestonice, ličnost koja je poput magneta privlačila mlađe talente, dajući im prva uputstva i slikarske pouke. U stvari je to bila čitava jedna mala akademija, pa se s pravom

smatra da je Bijelićev utjecaj na formiranje većeg broja umjetnika i fizonomiju beogradske škole u periodu između dva rata bio najjači i da je najduže trajao. Pojedinci su čak mišljenja da je umjetnikov likovno-pedagoški podsjeća i da je skoro ravan onome koji je Andre Lot dao Parizu.

Slikarstvo umjetnika, koje se kreće u širokoj amplitudi od impresionizma na jednoj, do apstraktnih inovacija na drugoj strani, usporedo je s rastom i razvojem jugoslavenske moderne, u kojoj evoluciji naš slikar zauzima jedno od prvih mjesta i avangardnu poziciju. Njegovo slikarsko stvaranje predstavlja cjelovito, u sebi do kraja zaokruženo djelo, koje nosi pečat autorove ličnosti i koje je obojeno vlastitim mu, ponešto patetičnim i egzaltiranim temperamentom, osjećajima i strašću. U cjelini ono je nemirna drama, koja je rezultat i posljedica umjetnikove životne drme.

Bosanci, podvlači autor knjige, s mnogo razloga smatraju Bijelića svojim slikarom nesamo po rođenju, budući je on, kao niko prije njega, osjetio pravu ljepotu te zemlje, njen miris i sokove, atmosferu i boje, i tako postao slikar Bosne, koju je čitavog života nosio u sebi i adekvatnim slikarskim sredstvima izražavao, podižući je do poetičnih ostvarenja i općeljudskih vrijednosti. Ovo ne zbog toga što je slikao njena zatalasana brda, modrozelene tokove brzih rijeka, povijeno i žilavo drveće, krhku arhitektoniku starih zgrada i naselja, već daleko više što je iz tog pejzaža ponio i usvojio mnoge često slikarske, pikturalne vrijednosti — moćne i pokrenute forme, svježe boje, dramu življenja, snagu, sjetu i melanholiju, i uvrstio ih u svoju stvaralačku formulu. U tome i leži vrijednost Bijelićeve inspiracije Bosnom i njeno prisustvo u umjetnikovom djelu.

Studij u Krakovu dao mu je solidne osnove znanja i pomogao da su još tada njegove stvaralačke ambicije bile obraćene principima moderne umjetnosti i u najpozitivnijem smislu te riječi — (putem rađanja simpatija prema Sezanu i približavanjem slikarskom shvatanju i metodu velikog francuskog majstora). Kontakti s umjetnošću njemačkih ekspresionista (s Franc Markovom prije svih) i Kandinskog bude težnju da tšo bolje i potpunije izrazi lični doživljaj, čuvstva, pa u prvi plan ističe duševnost i težnju za apsolutnom nekom istinom. Susreti s Parizom, i u njemu sa slikama majstora moderne, posebno s djelima Bonara, Renoara, fovista, a najviše Vlamenka, pa Modiljanija, Delakroa, Kurbea i Vatoa, kao i majstora talijanske renesanse u Veneciji, Rimu i Firenci, zaokružili su potrebna iskustva, dajući njegovom izrazu puninu formi, ljepotu materije, guste i jedre, zrelost fakture, završni akord i akcente u slici.

Od određenog značaja za umjetnikovo stvaranje bila je sredina u kojoj se, godinama poslije prvog svjetskog rata, okupila grupa vrsnih stvaralaca (Dobrović, Job, Palavičini, Rosandić, Šumanović, Tartalja, i drugi), izvanredno snažna i živahna generacija čiji će rad i djelovanje ostati zabilježeni u istoriji umjetnosti jugoslavenskih naroda kao jedan od najdragocjenijih njenih doprinosa.

Iz te osnove, zaključuje dr Tihić, rasla je i logično, bez naglih skokova i nepromišljenih izleta, razvijala se Bijelićeva umjetnost, koja je vjerno ogledalo njegovog života i ljudske ličnosti, zato snažna, topla, lijepa i bogata, i koja u potpunosti odražava shvatanje svog vremena.

Knjiga sadrži slijedeća poglavlja: ŽIVOT, DJELO, KATALOG RADOVA, OBJAŠNJENJA UZ KATALOG, POPIS IZLOŽBI I BIBLIOGRAFIJU.

U poglavlju ŽIVOT interpretirani su: Djetinjstvo i osnovno školovnje slikara, njegovo učenje u sarajevskoj gimnaziji te prvi počeci slikarske obuke u ovom gradu, zati mstudij slikarskva na akademijama u Krakovu, u Parizu i Pragu, služba u ulozi nastavnika crtanja na gimnaziji u Bihaću, uz vrlo opsežno prikazan život i društveno djelovanje u Beogradu, od novembra 1919. do marta 1964. godine. U poglavlju DJELO dati su prikaz i analiza Bijelićevog umjetničkog djelovanja za boravka u Sarajevu (1903/04 — 1908 /09) i na akademijama u krakovu (1908/09 — 1913/14), u Parizu (novembar 1913 — juni 1914) i Pragu (april — august 1915), te bihaćka faza njegovog slikarskog rada 1915 — 1919). Umjetničko djelovanje u Beogradu podijeljeno je na Slikarstvo treće decenije (Kratak pregled u oblasti apstraktnog poimanja slike; Disciplina duha i sintetska geometrijska konstrukcija oblika; Kratka epizoda istorijskog slikarstva; Razvoj prema klasičnoj tradiciji — faza tonskog slikarstva) i Slikarstvo četvrte decenije (Pohod u Dalmaciju i osunčana paleta juga; Kratka »fovistička« epizoda i eksperimenat; Unutrašnja napetost i uznemirenost; Romantični ekspresionizam i bosanski pejzaži), zatim doba Stagnacije i ponavljanja (1940 — 1952), te faze Eruptivnog kolorizma (1952 — 1957) i Lirske apstrakcije (1960 — 1964). Na kraju je prikaz njegove scenografske djelatnosti.

U KATALOGU, dosljedno hronološki vođeni, sistematizirani su podaci za 981 sliku u ulju, 103 akvarela, 52 pastela, 676 crteža, 19 knjiških ilustracija, 94 pozorišne inscenacije, 9 pripovijedaka i jedan prevodilački rad. Izložbe, iskazane po godinama, podijeljene su na samostalne i grupne. Vrlo iscrpno, također po godinama, data je gotovo do detalja kompletirana BIBLIOGRAFIJA.

Pored obilja foto-ilustracija koje prate integralni tekst i Katalog, knjiga je ilustrovana sa još 24 kolor-tabele, te 54 samostalne crno-bijele tabele značajnijih umjetnikovih radova. Naslovnu stranu ovog vrlo velikog i reprezentativnog monografskog djela ilustrovao univ. prof. ing. arh Juraj Najdhart.

Red.

Džemal Čelić

GRABRIJAN I SARAJEVO

Među relativno malim brojem arhitekata koji su djelovali u Sarajevu pred Drugi svjetski rat, Dušan Grabrijan zauzima specifično mjesto. Porijeklom Slovenac, rođen u Ložu 1899. godine, učenik Plečnika, koji nakon završenih studija u Ljubljani provodi izvjesno vrijeme na Ecole des Breaux Arts u Parizu, od 1930. do 1945. godine je djelovao kao profesor sarajevske srednjotehničke škole. Krajem 1945. postaje profesor Fakulteta za arhitekturu u Ljubljani, gdje je i ostao do smrti 1952. godine.

Svima koji se interesuju za naše kulturno nasljeđe, za kreativne vrijednosti i poruke arhitektonskog stvaralaštva Bosne, Makedonije ili Slovenije ime ovog arhitekta — teoretičara odavno je poznato. Potsjetimo se knjiga »Arhitektura Bosne i put u savremeno« (sa J. Neidhardtom), »Makedonska kuća ili prelaz stare orijentalne u savremenu europsku kuću«, »Kako je nastajala naša sodobna hiša«, »Jože Plečnik in njegova šola«, kao i brojnih većih i manjih studija po raznim časopisima iz ove materije.

Početci njegova teoretskog pristupa arhitektonskom nasljeđu vezani su za njegov pedagoški rad u Sarajevu. U rasponu od 1935. do 1942. g. on u dnevnoj štampi i po raznim časopisima iznosi svoja gledanja, usmjerena prvenstveno na aktuelnu problematiku odnosa staro - novo u arhitekturi i urbanizmu. Zasluga je Džemala Čelića što je tu njegovu predratnu, početnu, uglavnom nepoznatu ili zaboravljenu fazu rada sagledano u njenoj sveukupnosti i raznovrsnosti, te pripremio nadahnut, sa odgovarajućom pratećom studijom i komentarima.

U samom predgovoru Džemal Čelić objašnjava pobude koje su ga navele da pripremi za štampu ovaj izbor. Po njegovim riječima, cilj je trostruk:

— da se odužimo arh. Grabrijanu za njegov pionirski rad na istraživanju pozitivnih vrijednosti našeg arhitektonskog kulturnog nasljeđa i na dosljednoj borbi za savremen pristup urbanizaciji grada Sarajeva i arhitekturi Bosne u cjelini;

— da prikupimo na jednom mjestu značajan materijal za noviju kulturnu istoriju Sarajeva, njegovu arhitektonsko-urbanističku klimu pred Drugi svjetski rat.

— da novim generacijama koje rade na našoj arhitektonsko-urbanističkoj problematici učinimo ponovo dostupnim materijale o stručnim pitanjima naše jučerašnjice, od kojih mnoga ni danas nisu riješena, niti su prestala biti aktuelna.

Publicistički rad Grabrijanov, rijetko opsežan i bogat za ljude njegove struke, raznovrstan je po sadržini- često polemičan, izazovan dapače, uz to pun poetskog zanosa, oduševljenja i topline. Iz mnogobrojnih članaka koji su arh. Čeliću stajali na raspolaganju trebalo je napraviti ne samo kvalitetan izbvr, već pa Čelić - u traženju pogodnog sistema - uočava tri ujedno u taj izbor unijeti i određenu sistematizaciju, osnovne makro-teme oko kojih se autorov naučno-teoretski i stručni rad uglavnom kretao. To su:

1- Teoretski članci o bosansko-orijentalnom arhitektonskom nasljeđu, njegovim humanim i prostorno-plastičnim kvalitetima i o njegovoj srodnosti s težnjama najnaprednijih arhitekata našeg vremena. Sličnooduševljenje ranije je za ovo isto nasljeđe osjetio arh. Josip Pospišil, s puno topline pisao je o njemu i plasirao svoja zapažanja u raznim časopisima na njemačkom jeziku. Posopišilovo djelo Grabrijanu nije bilo poznato, no, za razliku od romantičnog odnosa Pospišilova, Grabrijanov stav prema arhitektonskom nasljeđu okreće se prvenstveno prema unutrašnjem smislu te arhitekture, stapajući prošlost, sadašnjost, budućnost u nerazdvojivu cjelinu čovječje sudbine.

2- Članci o aktuelnoj problematici izgradnje Sarajeva, orijentacija po pitanjima njegove urbanizacije i regulacije te načinu rješavanja pojedinih urbanističko-arhitektonskih zadataka i konkretnih objekata koje je trebalo graditi. Upravo ovi članci predstavljaju ovaj izazovni, polemički dio Grabrijanova opusa; pisac ne štedi nikoga, on suprostavlja svoja mišljenja prijedlozima i usvojenim rješenjima, te stavovima zirija ... Stalo mu je da razjasni smjernice savremene arhitekture i urbanizma i upravo u tome leži njegova najdragocjenija pomoć gradu Sarajevu.

3- Članci teoretsko-pedagoškog karaktera, najvećim dijelom objavljeni u časopisu »Tehničar«, koji sadrže prikaz rada u školi, odnosno koji, na popularan način , interpretiraju tada najsavremenije postavke arhitektonske teorije. Polemičko-propagandne ideje sa kojima su protagonisti novoga duha nastupali u borbi zi savremena shvatanja arhitekture u Beču i Parizu, preko ovih članaka postajale su dostupne svakom srednjetehničaru u vrijeme kada se u našoj sredini još ozbiljno preturalo po inventaru pseudomaurskih oblika. A što se više i veličanstvenije može očekivati i izvući iz rada i djela jednog pedagoga, ako ne to da svoje učenike nauči da misle.

Čelić je, nakon Predgovora i opsežnog Uvoda u kome su šire zahvaćeni uslovi u kojimi je stasaoDušan Grabrijan, te nakon Hronološkog pregleda svih objavlenih radova Grabrijanovih (73 članka i studije, te 9 knjiga), dao ove tri grupe članaka i svaku grupu popratio posebnim uvodnim komentarom, kao i bilješkama koje su date uz svaki članak. Na taj način omogućeno je svakom prosječnom čitaocu da bez poteškoća prati tok misli Grabrijanovih u odnosu na vrijeme i uslove kad su te misli napisane. Svaka tema ima svoj skupni naslov: I - Arhitektura nadohvat ruke (6 članaka), II - Sarajevo se izgrađuje (12 članaka) i III - Primjena principa (12 članaka) Djelo je završeno Tumačem manje poznatih riječi, te opsežnim Resumé-om na francuskom jeziku.

Knjigu »Grabrijan i Sarajevo« izdao je muzej grada Sarajeva kao treću svesku »priloga za proučavanje istorije Sarajeva« (1970. g.), u formatu »Priloga«, na 226 strana sa blizu 200 fotografija i crteža. Knjiga je posebno dobro primljena među sarajevskim arhitektima od kojih su mnogi đaci Dušana Grabrijana, pa nerijetko sa poštovnjem i ponosom napominju da im je Grabrijan prvi otkrio ogromno blago arhitektonskog nasljeđa Bosne.

Da završimo citirajući samog Grabrijana:

»Koliko god bile ove gradnje dotrajale — njihova je arhitektonska vrijednost velika; koliko god bile one jednostavne, toliko su i oblikovno bogate ...

Trebalo bi sve te stvari, koje su od vrijednosti popisati, restaurirati i sačuvati. One bi morale da postanu neiscrpan izvor novih pobuda našoj savremenoj likovnoj umjetnosti. Sve moguće uplive zapažamo u našim modernim gradovima, samo vrlo rijetko vidimo da neko traži svoj vlastiti izraz«.

Šefik Bešlagić

STEĆCI I NJIHOVA UMJETNOST

U novembru 1971. g. izašla je u izdanju Zavoda za izdavanje udžbenika Bosne i Hercegovine knjiga Šefika Bešlagića »Stećci i njihova umjetnost«.

Knjiga ima 158 štampanih stranica uobičajenog frmata, na finom papiru, sa tvrdim platnenim omotom i sa ovitkom u tri boje. Uz tekst priloženo je 70 crnobijelih fotografija, zatim 5 tabela crteža oblika i reljefnih motiva stećaka, 4 plana nekropola i 2 karte rasprostiranja stećaka u Bosni i Hercegovini i u čitavoj Jugoslaviji.

U Uvodu je autor, na sažet način, prikazao umjetničke manifestacije srednjevjekovne Bosne i Huma — u arhitekturi, slikarstvu itd. — kako bi u tome sklopu što bolje istakao pojavu stećaka.

Prvi dio knjige je posvećen najvažnijim osobinama stećaka. Tu su najprije izneseni stariji podaci o ovim spomenicima, a onda prikazani rezultati najnovijih istraživanja. Objašnjeni su pojam i ime stećaka i zabilježene priče, vjerovanja i običaji u vezi sa ovim spomenicima. Posebno su pomno obrađeni oblici, zatim

reljefni ukrasi, a onda i natpisi na stećcima u bosančici. Saopšten je utvrđeni podatak da u svemu imamo 2988 nekropola sa 66.663 primjerka stećaka. Autor je sve stećke svrstao u sedam osnovnih oblika — ploče, sanduke, sanduke sa postoljima, sljemenjake, sljemenjake sa postoljima, stubove i krstače. Ustanovio je koliko kojih oblika ima i za koje krajeve su karakteristični pojedini oblici. Vidi se da su takozvani ležeći oblici nesrazmjerno najbrojniji, a među ovima svojim brojem dominira oblik sanduka, jer zauzima 62% ukupnog broja svih stećaka. Po svom značenju i porijeklu reljefni motivi su podijeljeni u tri kategorije — dekoracije, simbole i figuralne predstave. Ustanovljeno je da 8,5% stećaka posjeduju reljefe. Utvrđeno je da u svemu postoje 363 primjerka stećaka sa natpisima, od čega najviše u Hercegovini. Autor se posebnozadržao na objašnjenju nekih osobitosti oblika (primjerci oblika podsjećaju na kuću) i na tumačenju zanimljivih reljefnih motiva.

Drugi dio knjige govori o kamenolomima stećaka, o procesu usijecanja i klesanja oblika i ukrasa, o izboru mjesta za osnivanje nekropola i o prevlačenju stećaka do nekropola. Tu su istaknuti majstori-klesari i dijaci kao i sami klesarski centri. Jedan dio toga poglavlja se odnosi na istraživanja grobova ispod stećaka i na dosadašnje rezultate u tim poslovima.

Treći dio knjige je posvećen pitanjima vremenskog perioda stećaka, teritorija njihovog rasprostiranja i pripadnosti ovih spomenika. Izneseni su razlozi za što pravilnije datiranje stećaka, a posebno je raspravljen odnos bogumila i stećaka, te vlaha i stećaka, pa je sa dosta argumenata jasno rečeno da stećci ne pripadaju samo bogumilima ili samo vlasima, nego da su opštenarodna pojava.

U četvrtom dijelu knjige predstavljeno je nekoliko najznačajnijih nekropola i pojedinih stećaka iz raznih krajeva i objašnjene su njihove glavne osobine.

U posljednjem, kraćem poglavlju autor je istakao značaj stećaka, njihovo korištenje u savremene svrhe i potrebu njihovog organizovanog čuvanja.

Na kraju knjige data je osnovna literatura iz ove oblasti.

Knjiga ima rezime na engleskom, njemačkom i ruskom jeziku.

Poznato je da se Šefik Bešlagić uspješno bavi proučavanjem stećaka više ood 20 godina ida je iz toga područja objavio mnogo zapaženih ragova. Od njega, kao najboljeg poznavaoca ove materije je i očekivano da napiše knjigu koja bi kompleksnije obavijestila kako kako šire krugove kulturnih građna, tako i sve druge zainteresovane - stručne radnike, studente, đake, turiste i druge o stećcima koji predstavljaju najbrojniji i najsnažniji kulturno-umjetnički izraz stare Bosne. I evo, upravo smo knjigom »Stećci i njihova umjetnost« dobili zaokruženo idobrim dijelom sintetičko djelo, kao rezultat svih dosadašnjih, a najviše lično autorovih, istraživanja i proučavanja stećaka. Za ovakvom knjigom se odavno osjećala potreba. Sretna je i korisna odluka Zavoda za izdavanje udžbenika Bosne i Hercegovine da štampa ovu Bešlagićevu knjigu, koja je, kako smo obaviješteni, svuda već dobro prihvaćena.

Red.